

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
TARİX FAKÜLTƏSİ

Türk dünyası: Ortaq tarixi-mədəni dəyərlər, müasir reallıqlar və gələcəyə baxış

I Beynəlxalq elmi konfransın
MATERİALLARI

Turkic World: Mutual Historical and Cultural Worthy,
Modern Realities and Vision for the Future

1st International Scientific Conference
MATERIALS

Türk dünyasının
mədəniyyət paytaxtı

Şuşa

19-20 dekabr 2023 / 19-20 december 2023

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

**BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
TARİX FAKÜLTƏSİ**

**TÜRK DÜNYASI: ORTAQ TARİXİ-MƏDƏNİ DƏYƏRLƏR,
MÜASİR REALLIQLAR VƏ GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ**

**I BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN
MATERİALLARI**

19-20 dekabr 2023 / Bakı, Azərbaycan

**MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION
REPUBLIC OF AZERBAIJAN
BAKU STATE UNIVERSITY
FACULTY OF HISTORY**

**TURKIC WORLD: MUTUAL HISTORICAL AND CULTURAL
WORTHS, MODERN REALITIES AND VISION FOR THE FUTURE**

**1st INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
MATERIALS**

19-20 december 2023 / Baku, Azerbaijan

*Konfransın materialları BDU-nun
Tarix fakültəsinin Elmi Şurasının
19 fevral 2024-cü il tarixli iclasının
(07 sayılı protokol) qərarı ilə çap
edilir.*

BAKİ - 2024

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

İbrahim Zeynalov

Sədr müavini:

Yaqub Mahmudov

Üzvlər:

Kəmalə Nəcəfova

Elnur Əbilov

Hicran Mahmudova

Qənirə Pirquliyeva

Ulduz Paşayeva

İlham Məmmədov

Bircə Bayramova

KONFRANSIN PROQRAM KOMİTƏSİ

Sədr:

Əsməd Muxtarova

Üzvlər:

Elmira Hüseynova

İradə Hüseynova

Mehman Abdullayev

Tarix Dostiyev

Abutalıb Cəlilov

Azad Rzayev

İqbal Ağayev

Ahmet Akçay

Мавлюда Аббасова-Юсупова

Юлдуз Эргашева

Огулджерен Хаджиева

Байболот Абытов

Эльмира Зулпыхарова

Türk dünyası: ortaq tarixi – mədəni dəyərlər, müasir reallıqlar və gələcəyə baxış.

I Beynəlxalq elmi konfransın (19-20 dekabr 2023) materialları.

Bakı, "Füyuzat" nəşriyyatı, 2024, 330 səh.

MÜNDƏRİCAT

İbrahim Zeynalov

Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasındakı
münasibətlərin yeni mərhələsi 8

Yaqub Mahmudov

Azərbaycan Respublikasının Türk Dövlətləri Birliyi yaratmaq siyasəti:
Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə 11

Əsməd Muxtarova

Türk xalqlarının dövlətçilik tarixi ümumtürk tarixi kontekstində..... 16

İradə Hüseynova

Heydər Əliyev və Türk dünyası 19

Nisbət Mehdiyeva

Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələri (1991-2022-ci illər) 22

Kəmalə Nəcəfova

“Şuşa Bəyannaməsi”nin hüquqi, siyasi və tarixi əhəmiyyəti..... 29

Hüseyn Hüseynli

Türkiyə-Azərbaycan-Gürcüstan hərbi əməkdaşlığı 34

Mehman Abdullayev

Şuşa şəhər qalasının inşa edilməsi (“Qarabağnamələr” əsasında) 37

İqbal Ağayev

Şuşa Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı kimi..... 43

Tarix Dostiyev

Qarabağın Alban mədəni irsi Azərbaycanın arxeoloji fikir tarixində..... 51

Hicran Mahmudova

Arxeoloji qazıntılar: ermənilərin ərazi iddialarına qarşı faktlar və
reallıqlar 56

Qənirə Pirquliyeva

Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan) numizmatik materialları..... 60

Fəxriyyə Həvilova

Göyçə mahalında həyata keçirilən qırğınlar: etnik təmizləmə və ya
deportasiya 63

Əmanət Əsədova

Türk xalqlarının ailə dəyərləri (“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı əsasında) 68

Səidə Quliyeva

Azərbaycan xalqının erməni faşizminə qarşı mübarizəsi: XX əsrin 90-cı
illərinin qəhrəmanları 70

Sevda İsmayılova

XIX əsrin II yarısı Şimali Azərbaycan bədii ədəbiyyatında ana dilli
məktəb məsələsi 73

Zərifə Nəzirli	
Soyuq müharibə illərində Türkiyənin nüvə siyasəti	76
Zəhra İslamova	
Bayburtda Qutluq bəy Bayandurluya məxsus vəqf əmlakı.....	80
Murad Əsədov	
Cənubi Qafqazda sülh və sabitliyin yaranmasında Azərbaycan- Gürcüstan-Türkiyə üçlüyünün rolu və yeri	84
Elgün Qəhrəmanov	
Böyük Britaniya-Fransa tarixi geosiyasi rəqabətində Cənubi Qafqaz	88
Ceyran Əliyeva	
Ortaq türk dili – günümüzdə qədərki çalışmaları	95
Jalə İsmayilova	
Qədim Şuşanın yeni şanlı tarixi	99
Qənirə Mirzəxanlı	
Heydər Əliyev fondu: Azərbaycan ədəbiyyatının qoruyucusu kimi.....	102
Səidə Mehrəliyeva	
Mirzə bala Məmmədşadın Türkiyədə ictimai-siyasi və publisistik fəaliyyəti.....	106
Səbinə Aliyeva	
Əfşar imperiyası – Osmanlı dini münasibətlərinin tarixşünaslığı.....	110
Aytac Nəcəfli	
Məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin həllində “Böyük Qayıdış” proqramının rolu	113
Ayxan Mehdizadə	
İşğaldan azad edilən Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda qayıdış və bərpa- quruculuq işləri	117
Aynurə Səfərova	
“Kitabi-Dədə Qorqud” – milli mədəniyyət və mədəniyyət abidəmidir	121
Aytən Nəsimova	
Səfəvilərin türk mənşəyi və bu barədə qərb ədəbiyyatında yol verilən təhriflər.....	125
Anar Cəfərov	
II Qarabağ müharibəsi dövründə Azərbaycan-Türkiyə birliyi.....	133
Aliyə Hacıyeva	
Böyük qayıdışda Zəngəzur dəhlizinin bərpasının əhəmiyyəti	135
Brilyant Cəfərli	
Azərbaycanın əzəli torpağı olan Zəngəzurda yerləşən Alban məbədlərində memarlıq ənənələrimizin izləri	138
Elmir Quluzadə	
Azad olunmuş ərazilərdə hava nəqliyyatı infrastrukturunun bərpası.....	144

Elçin Qaliboğlu

Azərbaycan muğamının açımı: poeziyada, fəlsəfədə, publisistikada, elmədə 150

Əli Fərhadov

Pəhləvilər dövründə dini durum və Türk-İslam həmrəyliyinə dair (Əli Şəriəti nümunəsi) 153

Güləbə Məmmədzadə

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı qarşısında duran əsas öhdəliklər 157

Həmidə İsgəndərova

Türk Dövlətləri Təşkilatı: yaranması və fəaliyyəti 161

İlahə Sarıyeva

Türk xalqlarının ortaq mədəniyyətinin transformasiyası 166

Kənan Şahbazlı

Cənubi Qafqazda kranioloji tədqiqatlar 171

Nurlan Nəsirov

İlxanlılar Ulusunun idarə olunmasında türk tayfalarının rolu 176

Nəsrin Abdullayeva

Cənubi Qafqaz respublikaları arasında ərazi-sərhəd məsələlərinin dəqiqləşdirilməsində Qars müqaviləsinin rolu 179

Nigar Abbasova

Türkiyə Milli İstiqlal müharibəsi və Cümhuriyyətin elan olunmasında Azərbaycanın rolu 183

Nigar Həsənova

Molla Pənah Vəqifin poeziyasında linqvopoetik xüsusiyyətlər 186

Nigar Əzizova

ABŞ antropoloqu Bryus Qrantın tədqiqatlarında Azərbaycan xalqının həyat tərzı problemləri 195

Nicat Rzayev

Qafqazın mədəniyyət tarixində Şuşa şəhərinin yeri..... 198

Nəzrin İbayeva, Təmilə Əsədullayeva

Türk dövlətləri ərazisində tapılan qayaüstü rəsmlərdə oxşar simvollar: müqayisəli təhlil 200

Rəşid Mehdiyev

İntibah dövrünün milli-mənəvi siyasətinin müəyyənləşdirilməsində Heydər Əliyev siyasəti 203

Rövşən Məmmədov

Osmanlı imperiyası ilə diplomatik münasibətlərin bərpasında I Şah Abbasın xidmətləri 207

Rauf Qurbanov

Qarabağ Zəfəri dövründə Türkiyənin hərbi və diplomatik sahələrdə Azərbaycana dəstəyi 210

Pərviz Məhərrəmov

Azərbaycanın dəmir yolu nəqliyyatı müasir dövrdə (1993-2003-cü illər) 213

Səbinə Məmmədli

Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasının Türkiyə Respublikası ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri 219

Təranə Əlivərdiyeva

Əsrin müqaviləsi - Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində ölkənin, sosial-iqtisadi və siyasi həyatına təsir edən amil kimi 223

Uğur Qismətli

Qədim türklərin savaş üsulları 226

Cəfər Mehtiyev

Türk tarixində Göyçə mahalının yeri 229

Türk dilində

Ahmet Edi

Ortak Türk dünyasına geçişte iki önemli faktör (Türk Devletleri Teşkilatlanması ve Zengezur Koridoru) 233

Ahmet Akçay

Azerbaycan milli şairi Ahmed Cevad Ahundzadenin şiirlerinde değerler 235

Gülcan Tunğ

Türk Dünyasında çocuk gelişimi, eğitimi ve ortak değerler oluşturulması..... 237

İngilis dilində

Aytən Abbasova-Quliyeva

The Organization of Turkic States: The place and role of the Republic of Azerbaijan in the new center of power Turkic world 239

Bircə Bayramova

Geographical features of Zangezur region in historical sources 243

Günəl Əliyeva-Məmmədova

Türkiye in the Southern Caucasus 246

Rus dilində

Рена Ибрагимова

Свадебный цикл у тюркских народов Северного Кавказа в XIX веке .. 250

Байболот Абытов

Кыргызстан и Азербайджан: развитие двусторонних отношений и стратегического партнерства (современный взгляд)..... 258

Севиндж Алиева

Репрессированные татары Азербайджанской ССР..... 268

Рамин Мусаев	
Тюркский мир и тюркские организации.....	278
Мавлюда Аббасова-Юсупова	
Реставрационная школа Узбекистана и перспективы ее сотрудни- чества со странами Тюркского мира	284
Огулджерен Хаджиева	
Дух великого поэта глазами живописца	295
Юлдуз Эргашева	
Сотрудничество Узбекистана и Азербайджана: история и совре- менность.....	300
Альфия Мусакаева	
Денежно-весовая система Византии в Чаче	308
Саодат Давлатова	
Новый этап сотрудничества тюркских государств: современные реалии и видение будущего (на примере Узбекистана).....	315
Сугра Оруджева	
Политика Гейдара Алиева и Ильхама Алиева в области национально-культурного возрождения в Азербайджане и развитие материальной культуры города Шуша	320
Вафа Кулиева	
Территориальные претензии Армении к Азербайджану: террито- риальные конфликты, исторические фальсификации, информаци- онная борьба	326

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ TÜRKİYƏ RESPUBLİKASI ARASINDAKI MÜNASİBƏTLƏRİN YENİ MƏRHƏLƏSİ

İbrahim Zeynalov

BDU-nun Tarix fakültəsinin dekanı
tarix elmləri doktoru, professor

Açar sözlər: *Azərbaycan, Türkiyə, Şuşa bəyannaməsi, İlham Əliyev, Rəcəb Tayyib Ərdoğan*

Keywords: *Azerbaijan, Turkey, Shusha declaration, Ilham Aliyev, Recep Tayyip Erdogan*

15 iyun 2021-ci il tarixli Şuşa Bəyannaməsi – dünyada analoqu olmayan qardaşlığın, Türk dünyasının Ulu öndəri Mustafa Kamal Atatürkün “Azərbaycanın sevinci bizim sevincimiz, kədəri bizim kədərimizdir”, Ümummilli lider Heydər Əliyevin “Bir millət iki dövlət” ifadələri Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin sarsılmazlığının, əbədiliyinin sübutudur.

Tarixi dostluq, qardaşlıq, qarşılıqlı etimad, səmimi münasibətlər, yüksək səviyyəli əməkdaşlıq əsasında qurulan Azərbaycan - Türkiyə əlaqələri daim möhkəmlənməkdədir. Xalqımızın eyni soykökünə, eyni dilə, dinə, mədəniyyətə və bir çox tarixi digər qarşılıqlı bağlara malik olması bu iki türk ölkəsini həmişə bir-birinə doğma edib, sevimli, kədərli günlərdə də bir-birlərinin yanında olub. Ulu öndər Heydər Əliyevin bir millət, iki dövlət olaraq xarakterizə etdiyi, Azərbaycan - Türkiyə dövlətləri arasındakı münasibətlər bu gün hər iki ölkə rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirilən düzgün, məqsədyönlü siyasətin məntiqi nəticəsi olaraq daha yüksək səviyyəyə çatmaqda, bir sıra sahələr üzrə keyfiyyətə yeni müstəviyə keçməkdədir.

Hələ, Şuşa bəyannaməsinə kimi hər iki dövlət başçıları – Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Bakıya və Türkiyəyə səfərləri çərçivəsində səsləndirilən fikirlər və imzalanan çox sayda sənədlər bir daha dünyaya nümayiş etdirdi ki, Azərbaycan Türkiyə qardaşlığı sarsılmazdır və böyük geosiyasi və geoiqtisadi potensiala malik bu iki ölkənin strateji əməkdaşlığı regionda sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsinə, habelə bölgədə iqtisadi inkişafın daha da gücləndirilməsinə yönəldilmişdir.

Bu, danılmaz və inkar olunmaz faktdır ki, Azərbaycanın Türkiyə ilə əlaqələrinin, əməkdaşlığının böyük tarixi vardır: ortağ kök, dil, din birliyi, oxşar mədəniyyət, adət və ənənələr. Daha üstün amil isə ən çətin anlarda bir-birinin yanında olmaqdır.

1915-ci ilin fevral – mart aylarında (I Dünya müharibəsində) Çanaqqala döyüşündə türk ordusu Fransa, İngiltərə və onun dominionlarını məğlub etdi. Həmin döyüşdə Osmanlı ordusu 251 min, düşmən tərəfi isə 300 minə yaxın canlı qüvvə itirdi. Qürur doğuracaq haldır ki, o vaxt müstəqil dövləti və milli

ordusu olmayan Azərbaycan türkləri də Çanaqqala savaşında türkün düşmənlərinə qarşı qətiyyətlə vuruşaraq öz qardaşlıq borclarını şərəflə yerinə yetirmiş, şəhid olmuşdular. Çanaqqalada Azərbaycan şəhidlərinə hörmət və ehtiram əlaməti olaraq qoyulmuş xatirə lövhəsi də dediklərimizin əyani sübutudur.

Qeyd edək ki, Türkiyə və Azərbaycan öz tarixlərinin ən mürəkkəb, ən çətin və ağır dövrlərində bir-birinə dəstək olduqlarını nümayiş etdirmişdilər. Məsələn, 1918-ci ildə Nuru Paşanın komandanlığı ilə Türk Qafqaz İslam Ordusunun uzun mübarizələr və müharibələr nəticəsində Bakını xilas etməsi üçün ən önəmli dönüş nöqtələrindən biri olmuşdu. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin dediyi kimi: “Türk ordusunun Azərbaycana, Bakıya gəlməsi ilə Azərbaycanı daşnakların və digər düşmənlərin təcavüzündən xilas etməsi hər bir azərbaycanlının qəlbində yaşayır. Azərbaycan xalqı həmin ağır dövrdə türk xalqının ona göstərdiyi köməyi heç vaxt unutmayacaqdır”.

Anadoluda Qazi Mustafa Kamal Atatürkün öndərliyi ilə aparılan milli mücadiləyə azərbaycanlılar maddi və mənəvi yardım göstərmişdilər.

Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri daim inkişaf edir və möhkəmlənir. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan əsrlərin sınaqlarından çıxan Azərbaycan – Türkiyə əlaqələrini ən yüksək səviyyəyə çatdırıblar.

2021-ci ilin iyunun 15-də Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Ermənistan işğalından azad olunan Şuşa şəhərinə tarixi səfəri və Qarabağın ürəyi, mədəniyyət mərkəzi Şuşada tarixi bəyannaməyə imza atması bu qardaşlığın möhkəm olduğunun, Azərbaycan – Türkiyə münasibətlərinin keyfiyyətcə daha yüksək mərhələsinin başlandığının göstəricisidir.

Milli Qurtuluş günündə, Qars müqaviləsindən 100 il sonra iki qardaş ölkə arasında imzalanan müttəfiqlik münasibətlərinə dair Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması Azərbaycan – Türkiyə münasibətlərinin uğurlu inkişafının önəmli göstəricisidir.

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan – Türkiyə münasibətləri son illər ən yüksək səviyyəyə çatıb.

Prezidentlər İlham Əliyev və Rəcəb Tayyib Ərdoğanın şəxsi dostluq münasibətləri ölkələrimiz, xalqlarımız arasındakı münasibətlərin keyfiyyətcə də yüksək səviyyəyə çatmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən Türkiyə Respublikasına – qardaş ölkəyə 1 dövlət, 4 rəsmi, 31 işgüzar səfərlər həyata keçirilib.

2022-ci il avqustun 9-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Konyada keçirilən V İslam Həmrəyliyi Oyunlarının açılış mərasimində iştirakı, 2023-cü il 25 fevral tarixində Türkiyə Respublikasına işgüzar səfəri 40 mindən çox insan ölümünə, 100 mindən çox insanın xəsarət almasına, genişmiqyaslı dağıntılara səbəb olan dəhşətli zəlzələ nəticəsində çətin günlər yaşayan Türkiyə xalqı üçün əsl qardaşlıq dəstəyinin, iki qardaş ölkə arasında münasibətlərin yüksək səviyyədə inkişaf etməsinin sanballı göstəricisidir.

Dövlət başçımızın 2024-cü ildə qardaş Türkiyə Respublikasına növbəti səfəri fevralın 9-da olmuşdur.

Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan isə ölkəmizə 6 rəsmi və 8 işgüzar səfər edib. Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan 2022-ci ilin oktyabrın 20-də Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanının açılışı mərasimində iştirak etmiş və geniş nitq söyləmişdir.

Qeyd edək ki, Türkiyə müstəqilliyimizi tanıyan ilk ölkələrdən biridir. Qardaş ölkə ilə Respublikamız arasında diplomatik münasibətlər isə 1992-ci il yanvarın 14-dən başlayıb. Sonrakı illərdə 1993-cü ildə Azərbaycanın İstanbulda, 2004-cü ildə Qarsda baş konsulluqları təsis edilib. Türkiyənin isə Gəncədə və Naxçıvanda baş konsulluqları fəaliyyət göstərir.

İstər ikitərəfli, istərsə də beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin ən yüksək nümunəsini ortaya qoyan Azərbaycan və Türkiyə birlikdə nəhəng layihələr reallaşdırmaqla təkcə ölkələrimizin deyil, böyük bir regionun da inkişafına mühüm töhfələr verir. Azərbaycanın və Türkiyənin birlikdə həyata keçirdiyi Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, Bakı-Tbilisi-Qars, TANAP kimi meqalayihələrdən qardaş ölkələrimizlə yanaşı, digər xalqlar da faydalanır.

Ölkələrimizin beynəlxalq və regional təşkilatlar, o cümlədən BMT, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində koordinasiyalı fəaliyyət, qarşılıqlı dəstəyin davam etdirilməsi və gücləndirilməsi istiqamətində atdığı addımlar öz bəhrəsini verməkdədir. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin belə yüksək inkişafı regionun ümumi tərəqqisinə, sabitliyin bərqərar olmasına mühüm töhfələr verir. Bu münasibətlər, həmçinin türkdilli ölkələr və xalqlar arasında birliyin və əməkdaşlığın daha da gücləndirilməsini şərtləndirən ən mühüm amillərdən biridir. Prezident İlham Əliyev bununla bağlı bildirib: “Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri, eyni zamanda, bütün türk dünyası üçün də mühüm rol oynayır. Biz türk dünyasının birləşməsi, türkdilli dövlətlər arasında əlaqələrin inkişafı üçün birgə səylər göstəririk”.

2021-ci il iyunun 15-də Prezident İlham Əliyev və Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan Şuşada “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi”ni imzaladılar. Şuşa Bəyannaməsi iki qardaş ölkə arasında tarixi münasibətlərin yeni mərhələsi sayılır. Bu sənəddə təsbit olunan strateji müttəfiqlik iki qardaş dövlət arasında bütün sahələrdə sıx əməkdaşlıq, habelə təhlükəsizlik və müdafiə sahələrində qarşılıqlı yardım prinsiplərini ehtiva edir.

Azərbaycan və Türkiyə arasında əlaqələrin belə səviyyədə inkişafı təkcə bu dövlətlərin yox, həm də regionun ümumi tərəqqisinə, sabitliyin bərqərar olmasına mühüm töhfələr verir. Eyni zamanda, türk dünyasının daha sıx şəkildə bir araya gəlməsini bu gün şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri də məhz Azərbaycan və Türkiyənin münasibətlərinin inkişafından keçir. Prezident İlham Əliyev bununla bağlı bildirmişdir: "Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri, eyni zamanda,

bütün türk dünyası üçün də mühüm rol oynayır. Biz türk dünyasının birləşməsi, türkdilli dövlətlər arasında əlaqələrin inkişafı üçün birgə səylər göstəririk".

Hazırda siyasi müstəvidə ölkələrimiz arasında yüksək səviyyədə münasibətlər formalaşsa da, iqtisadi sahədə əlaqələrin daha da gücləndirilməsinə bir ehtiyac duyulmaqdadır. Çünki Azərbaycan və Türkiyənin mövcud potensialı iqtisadi sferada əlaqələrin, xüsusən də qarşılıqlı ticarət dövriyyəsinin həcmünün indiki ilə müqayisədə xeyli dərəcədə artırılmasına imkan verir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TÜRK DÖVLƏTLƏRİ BİRLİYİ YARATMAQ SİYASƏTİ: HEYDƏR ƏLİYEV DƏN İLHAM ƏLİYEVƏ

Yaqub Mahmudov

AMEA-nın həqiqi üzvü, Əməkdar elm xadimi, BDU-nun
"Qədim dünya və orta əsrlər tarixi" kafedrasının müdiri

***Açar sözlər:** Azərbaycan, Türk Dövlətləri Birliyi, Heydər Əliyev, İlham Əliyev, yeni istiqamətlər*

***Keywords:** Azerbaijan, Union of Turkic States, Heydar Aliyev, Ilham Aliyev, new political directions*

Türk xalqları ilə qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və Türk Dövlətləri Birliyinin yaradılması Azərbaycan Respublikası xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir.

Azərbaycanın xarici siyasətində dünyanın türk xalqları ilə geniş qarşılıqlı əlaqələr yaradılması və Türk Dövlətləri Birliyinin yaradılmasının strateji istiqamət kimi formalaşdırılmasının əsasını Ulu Öndər Heydər Əliyev qoymuşdur. Türk dünyasının dahi oğlu Heydər Əliyev ümumdünya tarixi inkişaf prosesinin mahir bilicisi olmaqla türk xalqlarının tarixi keçmişi ilə bağlı zəngin məlumata malik idi.

Sovet hakimiyyəti illərində kommunist rejimi təhlükəsizlik orqanlarının fəaliyyəti ilə dərindən tanış olması, Sovet İttifaqının rəhbərlərindən biri kimi bu dövlətin türk-müsəlman xalqları ilə bağlı yeritdiyi milli-dini ayrı-seçkilik siyasətinin şahidi olması və olduqca çətin şəraitdə buna qarşı ardıcıl mübarizə aparması Ulu Öndərdə gələcəkdə türk xalqlarının vahid cəbhədə birləşdirilməsi ideyasının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Sovet hakimiyyətinin ən qüdrətli çağında xüsusi cəsarət nümayiş etdirərək Azərbaycan SSR-in Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində azərbaycanlıların işə cəlb edilməsi, Kremlin anti-Azərbaycan siyasətinə qarşı açıq mübarizə apardığı üçün Moskvaya aparılıb qətlə yetirilmiş Nəriman Nərimanova Bakıda və Ulyanovskda abidələr ucaltdırması, repressiya qurbanı böyük Cavidin cəsədinin qalıqlarının Sibirdən Vətənə gətirtdirilməsi, Azərbaycanın görkəmli ziyalılarının KQB-nin təqiblərindən qoruması, Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü olarkən

Mərkəzi Asiyanın türk xalqlarına və onların liderlərinə qarşı törədilən haqsızlıqlara qarşı mübarizə aparması və digər çoxsaylı faktlar Heydər Əliyevin ümumtürk tarixinin gələcəyi ilə bağlı böyük planlara malik olduğundan xəbər verirdi.

Dahi şəxsiyyət müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi fəaliyyətə başlayarkən Türk dünyası ilə bağlı strateji planlarının bilavasitə icrasına başladı. Qardaş Türkiyə Cümhuriyyəti və yenidən müstəqillik qazanmış Mərkəzi Asiya türk respublikaları ilə tarixi qardaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsi onun xarici siyasət strategiyasının prioritet istiqamətini təşkil edirdi.

Qüdrətli türk hökmdarlarının qılınca gücünə həyata keçirə bilmədikləri tarixi vəzifəni – türk dünyasını birləşdirmək planlarını Heydər Əliyev özünün zəngin dövlətçilik təcrübəsinə əsaslanan müdrik və uzaqgörən xarici siyasət strategiyası sayəsində reallığa çevirmək yolunu tutdu və bu müqəddəs məqsədinə yetmək üçün ağılasız çətinlikləri dəf etməli oldu.

Tarixi torpaqlarımızı Gülistanda (1813) və Türkmənçayda (1828) öz aralarında bölüşdürmüş şimal və cənub qonşularımız müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş Azərbaycanın şimala və cənuba doğru nəfəs yollarını kəsməkdə olduğu çox mürəkkəb tarixi şəraitdə Heydər Əliyev Şərq-Qərb dəhlizinin açılması kimi çox çətin bir tarixi vəzifəni qarşısına məqsəd qoydu. Dahi şəxsiyyət uzaq gələcəyə istiqamətlənmiş bu siyasətlə müstəqil Azərbaycan dövlətinin təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, həm də Avropa-Asiya qarşılıqlı əlaqələri tarixinin yeni səhifəsini açdı. Ulu Öndərin bu xarici siyasət strategiyasının əsasında onun **Dünya Türk Birliyinin** yaradılması planları dururdu. Lakin dahi şəxsiyyət hələlik öz siyasi planlarını bəyan etmədi. Və iqtisadi maraqları önə çıxartdı. Ulu öndər, hətta həyatı bahasına başa gələ biləcək ağır maneələrin və sui-qəndlərin üzərindən keçərək 1994-cü il sentyabrın 20-də dünyanın 7 ölkəsini təmsil edən 11 nəhəng beynəlxalq neft şirkəti ilə Xəzərin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Azəri”, “Çıraq” neft yataqlarının və “Günəşli” neft yatağının bir hissəsinin müştərək işlənməsi və pay bölgüsü haqqında **“Əsrin müqaviləsi”ni** imzalamağa nail oldu. Hələ Xəzərin tək və səthinin sahil dövlətləri arasında bölünməsi barədə ümumi razılığın olmadığı çox mürəkkəb tarixi şəraitdə bu müqavilənin bağlanması Heydər Əliyev siyasətinin misilsiz uğuru, həm də dünya diplomatiya tarixinin çox nadir hadisəsi idi.

“Əsrin müqaviləsi”nə əsasən Xəzər nefti dünya bazarlarına Bakı-Novorossiysk, Bakı-Supsa və Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərləri vasitəsilə ixrac olunmalı idi. Lakin Ulu Öndərin əsas niyyəti Azərbaycan neftini dünya bazarlarına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri ilə çıxarmaq, bununla da həm Türkiyə Cümhuriyyətinin iqtisadi cəhətdən daha da güclənməsinə təkan vermək, həm də qardaş ölkənin dünya meydanındakı önəmini daha da artırılmasını təmin etmək idi. Bakı neftinin dünya bazarlarına Türkiyə vasitəsilə çıxarılması ilə heç cür razılaşmaq istəməyən çox təsirli beynəlxalq güclərin *“kağız üzərində kəmərlər”* və ya *“əfsanə”* adlandırdıqları bu layihənin reallaşdırılması üçün dahi siyasətçi olduqca ağır maneələri dəf etməli oldu.

Bu işdə Ulu Öndərin ən yaxın silahdaşı İlham Əliyev çox mühüm rol oynadı. 2002-ci ildə, nəhayət Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin təməli qoyuldu.

Bununla, həm də, bu gün dünya siyasətində mühüm reallığa çevrilən Türk Dövlətləri Birliyinin də təməli qoyulmuş oldu. Bu ümumtürk tarixində dahi Heydər Əliyevin misilsiz tarixi xidməti idi.

2005-ci il mayın 25-də **1768** kilometr uzunluğunda olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinin açılışı oldu. *“Kağız üzərində kəmə”* və ya *“Əfsanə”* reallığa çevrildi.

Dahi dövlət xadiminin *“Əsrin müqaviləsi”*ni imzalayarkən uzaq gələcək üçün müəyyən etdiyi strateji hədəf bu müqaviləni gələcəkdə Türk dünyasını birləşdirmək üçün təsirli iqtisadi əməkdaşlıq vasitəsinə çevirmək idi. Odur ki, göstərilən tarixi müqavilənin imzalanmasından heç bir il də keçməmiş, 1995-ci il aprelin 12-də elə həmin *“Gülüstan”* sarayında Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə Azərbaycan və Türkiyə respublikaları arasında neft sahəsində əməkdaşlığa dair ayrıca bir saziş də imzalandı. Sazişə əsasən dövlətimiz *“Əsrin müqaviləsi”*ndə ölkəmiz üçün ayrılmış **20** faiz paydan 5 faizini qardaş ölkəyə güzəştə getdi. Beləliklə, *“Əsrin müqaviləsi”*nə əsasən 1,75 faiz paya sahib olan Türkiyə Cümhuriyyətinin Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarından istifadə olunmasında mövqeyi daha da gücləndirildi. Elə bunu nəzərə alaraq, Heydər Əliyev sazişin imzalanması mərasimində bəyan etdi: **“Bu gün biz sazişi imzaladıq. Güman edirik ki, burada Türkiyə vəsaitinin Azərbaycan neftinin çıxarılmasına qoyulması və Türkiyənin bu müqavilədə fəal iştirak etməsi iqtisadi cəhətdən həm Azərbaycan, həm də Türkiyə üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. **Ancaq bunun mənəvi əhəmiyyəti, ölkələrimizin bu günü və gələcəyi üçün, dostluq və qardaşlıq əlaqələrimizin möhkəmlənməsi və inkişafı üçün qiyməti əvəzsizdir. Güman edirəm ki, bu da indi imzaladığımız sazişin əsasını təşkil edir”**.**

*“Əsrin müqaviləsi”*nin imzalanmasından sonra Heydər Əliyev Şərq-Qərb dəhlizinin açılması və Azərbaycanın Avropa-Asiya qarşılıqlı əlaqələrində əsas əlaqələndirici nəqliyyat qovşağına çevrilməsini dövlətimizin xarici siyasətində strateji istiqamətə çevirdi. Dövlətimizə qarşı şimal və cənub qonşularımızın iqtisadi və hərbi-siyasi blokada yaratmaq siyasətinə qarşı Şərq və Qərb istiqamətlərində hərtərəfli geniş qarşılıqlı əlaqələr yaratmaq xətti xarici siyasətimizin əsasını təşkil etdi. Təcrübəli siyasətçi, həm ABŞ başda olmaqla qərb dövlətləri ilə, həm də Mərkəzi Asiya və Uzaq Şərq ölkələri ilə əlaqələri genişləndirmək üçün çoxsaylı təsirli tədbirlər gördü.

1997-ci ildə Azərbaycan neftinin Bakı-Novorossiysk kəməri ilə Qara dənizə ixrac olunmasına başlanıldı. 1999-cu ildə Bakı-Supsa neft kəmərinin inşası da başa çatdırıldı.

Ulu Öndərin ABŞ və Avropa dövlətləri, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar, Mərkəzi Asiya türk cümhuriyyətləri, Çin və digər şərq ölkələri ilə yorulmadan apardığı danışıqlar çox keçmədən bəhrəsini verdi.

1998-ci il sentyabrın 7-8-də Bakıda 9 ölkənin – Azərbaycan, Türkiyə, Özbəkistan, Qırğızıstan, Gürcüstan, Ukrayna, Moldova, Rumıniya və Bolqarıstanın dövlət başçıları, 13 beynəlxalq təşkilat və 32 dövlətin nümayəndə heyətlərinin iştirakı ilə tarixi İpək Yolunun bərpasına həsr olunmuş beynəlxalq konfrans keçirildi. Konfransın yekununda Avropa-Qafqaz-Asiya beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin inkişafı haqqında “Əsas Çoxtərəfli Saziş” imzalandı və Bakı Bəyannaməsi qəbul edildi. Konfransda, eyni zamanda, göstərilən layihənin gerçəkləşdirilməsi üçün fəaliyyət göstərəcək Hökumətlərarası Komissiyaın Daimi Katibliyinin Bakı şəhərində yerləşdirilməsi qərara alındı. 2001-ci il fevralın 21-də Daimi Katibliyin açılış mərasimi keçirildi.

Tarixi İpək yolunun bərpasına həsr olunmuş 1998-ci il beynəlxalq Bakı konfransı, eyni zamanda, Türk Dövlətləri Birliyinin yaradılmasına yönəlmiş Heydər Əliyevin xarici siyasətinin növbəti böyük qələbəsi idi. Beləliklə, Ulu Öndər müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş Azərbaycan Respublikasını həm iqtisadi, hərbi-siyasi blokadaya salınmaq təhlükəsindən xilas etdi, həm də yaxın gələcəkdə Türk Dövlətləri Birliyinin yaradılması üçün daha bir uğurlu addım atdı. Dahi rəhbər qarşısına qoyduğu tarixi məqsədə yetişmək üçün konkret icra mexanizmini fəaliyyətə başlatdı.

Heydər Əliyevin ən yaxın silahdaşı və siyasi varisi Prezident İlham Əliyev dünya meydanında sürətlə gedən dəyişiklikləri yaradıcılıqla nəzərə alaraq Ulu Öndərin başladığı tarixi vəzifənin həyata keçirilməsində böyük uğurlara imza atdı. Təməli 2002-ci ildə Ulu Öndər tərəfindən qoyulmuş Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin inşası başa çatdırıldı və 2005-ci il mayın 25-də açılış mərasimi keçirildi. 2006-cı ildən Azərbaycan neftinin Türkiyənin Ceyhan limanından dünya bazarlarına ixracına başlandı. Bu Xəzər regionunun, o cümlədən Mərkəzi Asiya türk respublikalarının Türkiyə vasitəsilə dünya bazarlarına çıxması tarixinin başlandığı çox mühüm tarixi hadisə idi.

Prezident İlham Əliyev Türk dövlətləri arasında birliyin yaradılmasında mühüm rol oynayacaq tarixi İpək Yolunun bərpası üçün olduqca mühüm tədbirlər həyata keçirdi. Ölkə başçısının təşəbbüsü ilə 2007-ci il fevralın 7-də Tbilisidə Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun tikintisi barədə Saziş imzalandı. Azərbaycan Prezidenti İpək Yolu layihəsinin beynəlxalq miqyasda uğurunu təmin etmək məqsədilə Çinə səfər etdi. Dövlət başçısının Çin Xalq Respublikası hökuməti ilə apardığı danışıqlar nəticəsində 2015-ci ilin dekabrında iki ölkə arasında “İpək Yolu İqtisadi kəməri”nin yaradılmasının birgə təşviq olunması barədə Qarşılıqlı Anlaşma Memorandumu imzalandı. Bununla Azərbaycan Çinin təşəbbüsü ilə reallaşdırılması nəzərdə tutulan “İpək Yolu İqtisadi Kəməri” layihəsinin də iştirakçısına çevrildi. Bu dövlətimizin başçısının çox mühüm diplomatik uğuru idi. Çünki yuxarıda göstərilən Memoranduma əsasən, faktiki olaraq, Çin Xalq Respublikası da tarixi İpək Yolunun bərpası layihəsinə qoşulmuş olurdu.

2017-ci il oktyabrın 30-da Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu istifadəyə verildi. Bununla Trans-Asiya və Trans-Avropa dəmir yolu şəbəkələri birləşdirildi. Beləliklə, Tarixi İpək Yolu dəmir yolu vasitəsilə bərpa olundu.

Çindən başlayaraq, qədim İpək Yolu üzərində olan ölkələrin, o cümlədən Mərkəzi Asiya ölkələrinin – Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Tacikistan və Əfqanıstanın Avropa bazarları ilə birbaşa dəmiryolu əlaqəsi təmin olundu. Bu, eyni zamanda, Türk dünyasının dəmiryolu vasitəsilə birləşdirilməsi demək idi. Ölkəni Şərq-Qərb və Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat qovşağına çevirmək siyasəti yeridən dövlət başçımız Bakının Ələt qəsəbəsində Azad Ticarət Zonasının yaradılması barədə xüsusi əhəmiyyəti olan göstəriş verdi.

Böyük İpək Yolunun dirçəldilməsi siyasətini yeridən Azərbaycan Respublikası, paralel olaraq, qardaş Türkiyə Cümhuriyyəti ilə birlikdə Türk Dövlətləri Birliyinin yaradılması üçün də mühüm tədbirlər həyata keçirdi. Mərkəzi Asiyanın qardaş türk respublikaları ilə, həmçinin Türk Dünyası ilə eyni coğrafi məkanda olan Tacikistanla intensiv diplomatik danışıqlar aparıldı və hərtərəfli qarşılıqlı iqtisadi və hərbi-siyasi münasibətlərin inkişaf etdirilməsi diqqət mərkəzində saxlanıldı. Prezident İlham Əliyev bu mühüm tarixi vəzifənin həyata keçirilməsində Azərbaycan Respublikasının fəal rol oynamasını təmin etdi.

Yeri gəlmişkən Türk Dövlətləri Birliyinin yaradılmasında 1992-ci ildən başlayaraq vaxtaşırı keçirilən Türk dövlətləri başçılarının zirvə görüşləri mühüm tarixi zəmin hazırladı. Bu görüşlər içərisində 2009-cu il sentyabrın 3-də Naxçıvanda keçirilmiş Zirvə toplantısı xüsusi yer tutur. Azərbaycan Prezidentinin təşəbbüsü ilə məhz Naxçıvanda baş tutmuş bu zirvə görüşündə türk dövlətləri başçılarının diqqəti bütün türk dünyasını parçalayan Zəngəzur probleminə cəlb edildi. Azərbaycanın dövlət başçısı zirvə toplantısında bəyan etdi: “Naxçıvan, eyni zamanda, Azərbaycanın yeganə bölgəsidir ki, Türkiyə ilə həmsərhəddir. Vaxtilə Azərbaycanın tarixi torpağı, əzəli torpağı Zəngəzur bölgəsinin Azərbaycandan ayırıb Ermənistanla birləşdirilməsi demək olar ki, böyük türk dünyasını coğrafi baxımdan parçaladı. Yəni türk dünyasının vahid bir ailə kimi, vahid bir qüvvə kimi fəaliyyəti on illiklər ərzində dayandırılmışdır. Ancaq biz bu gün qəbul edilmiş qərarlarla, atılmış addımlarla bu bağlantını daha da gücləndiririk.

Düzdür, coğrafi baxımdan bu gün bizim aramızda Azərbaycanın indi Ermənistanın tərkibində olan qədim diyarı - Zəngəzur bölgəsi yerləşir. Ancaq mənəvi baxımdan, siyasi baxımdan və iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi nəticəsində türk dünyasının birləşməsi və bir qüvvə kimi fəaliyyət göstərməsi bu gün reallıqdır, həqiqətdir. Bu həqiqəti biz yaradırıq və bizdən asılıdır ki, bu birlik davam etsin, güclənsin və bizim xalqlarımıza yeni imkanlar yaratsın”.

Türk dövlətləri başçılarının IX Naxçıvan zirvə görüşü tarixi qərarlar qəbul etdi: **Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının** yaradılması haqqında **Naxçıvan Sazişi** imzalandı və zirvə görüşünün yekunu olaraq **Naxçıvan Bəyannaməsi** qəbul olundu. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində prioritet istiqamətlərdən biri olan Türk Dövlətləri Birliyinin yaradılması sahə-

sində çox mühüm addım atıldı. Zaman keçdikcə *Türkdilli ölkələrin Əməkdaşlıq Şurası Türk Dövlətləri Təşkilatı* kimi formalaşdı.

Türk Dövlətləri Təşkilatının yaradılmasında mühüm xidmətləri olan və erməni-faşist işğalçıların Azərbaycan torpaqlarından qovulub çıxarılmasına nail olan Azərbaycanın Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev 2021-ci ildə Türk dövlətləri başçılarının İstanbul zirvə görüşündə Türk Dövlətləri Təşkilatının qərarına əsasən Türk dünyasının Ali Ordeni ilə təltif olundu.

Erməni-faşist işğalçılarına qarşı 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan Prezidenti və Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan xalqının tarixi qələbəsi nəticəsində Cənubi Qafqazın beynəlxalq münasibətlərində əsaslı dəyişiklik baş verdi. Azərbaycan Respublikası və qardaş Türkiyə Cümhuriyyəti bir millətin iki dövləti olaraq Cənubi Qafqazda və bütün regionda sülhün və əminamanlığın təmin olunmasında həlledici rol oynayır. Türk Dövlətləri Təşkilatı indi beynəlxalq münasibətlərdə real söz sahibinə çevrilmişdir. Ukraynaya qarşı ədalətsiz müharibə nəticəsində Rusiya Federasiyasının Avropa ölkələri tərəfindən beynəlxalq əlaqələrdən təcrid olunması Azərbaycanla Türkiyənin dünya meydanındakı iqtisadi və hərbi-siyasi mövqeyini daha da gücləndirdi. Azərbaycan Respublikası Şərq-Qərb və Şimal-Cənub qarşılıqlı əlaqələrində mühüm nəqliyyat qovşağına çevrildi. Regionun və digər dünya dövlətlərinin xarici iqtisadi əlaqələrində mühüm rol oynayacaq Zəngəzur dəhlizinin açılması günün qarşısızalmaz reallığına çevrilməkdədir.

Türk Dünyasının qədim Azərbaycan torpağı Qərbi Zəngəzurdə öz ərazi birliyinə qovuşacağı tarixi gün uzaqda deyil. Zəngəzur dəhlizinin açılması Türk Dövlətləri Təşkilatının ümumdünya tarixi inkişaf prosesindəki fəaliyyətinə güclü təkan verəcəkdir.

TÜRK XALQLARININ DÖVLƏTÇİLİK TARİXİ ÜMÜMTÜRK TARİXİ KONTEKSTİNDƏ

Əsməd Muxtarova

BDU-nun “Türk xalqları tarixi” kafedrasının müdiri,
tarix elmləri doktoru, professor
mukhtarovasmad@bsu.edu.az

Açar sözlər: türk xalqları tarixi, dövlətçilik, ümumtürk

Keywords: history of Turkic nations, the statehood, all-Turk

Tarix elminin lazımlılığı haqqında mübahisələr hər zaman və bütün cəmiyyətlərdə aktual müzakirə mövzularından biri olmuş, tarixə yanaşmada müxtəlif, bir-birinə tamamilə zidd fikirlər irəli sürülmüşdür. Məsələn, XIX – XX əsrlərdə

yaşamış fransız filosofu Pol Valeri tarixi “alimlərin intellektual fəaliyyətinin ən təhlükəli məhsulu” hesab edirdi. XVIII –XIX əsrlərdə yaşamış Rusiya tarixçisi N.M.Karamzinin fikirlərində isə, bunun tamamilə əksini görürük. N.M.Karamzinə görə: “Tarix xalqların məişətinin və fəaliyyətinin aynası; onların adət-ənənələrinin məcmusu; əcdadların gələcək nəsillərə tövsiyəsi; bu günün izahı, gələcəyin təxminidir. Başqa sözlə, tarixi müəyyən mənada xalqların müqəddəs, əsas və zəruri kitabı hesab etmək mümkündür” [5]. Müasir dövrdə tarixə yanaşmada daha bir fikir mövcuddur: tarix milli kimliyin formalaşmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan, uzun illər ərzində əvvəlcə çar Rusiyasının, sonra isə SSRİ-nin tərkibində olduğu zaman kəsində milli kimliyinin unudurulmasına cəhd edilmişdir. SSRİ-nin ittifaq respublikalarından biri olmuş Azərbaycanda türk xalqlarının tarixi ümumilikdə “SSRİ tarixi” fənni çərçivəsində, çox səthi olaraq keçilirdi. Həm də qeyd edilməlidir ki, türk xalqları öz adları ilə (yəni, “türk xalqları” olaraq) deyil, azərbaycanlı, qazax, qırğız, özbək, türkmən, tatar və s. adı ilə təqdim olunurdular. Sovet dövlətinin türk xalqlarının milli kimliyinin unudurulması istiqamətindəki siyasətinin nəticəsidir ki, yeri gəldi-gəlmədi türk xalqlarına “türkdilli xalqlar” deyilmişdir. Bu siyasətin nəticəsidir ki, günümüzdə də “türkoloq” deyərkən, yalnız dilçilik sahəsində alimlər, onların tədqiqatları anlaşılır. Maraqlıdır ki, hətta günümüzdə də dövlətlərarası səviyyədə, ümumilikdə dil məsələsinin xatırlanmasına ehtiyac belə hiss edilmədiyi yerlərdə “türkdilli dövlətlər” sözü işlədilir [1].

1992-ci ilin may ayında postsovet məkanda ilklərdən biri olaraq, Azərbaycanda Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsində “Türk xalqları tarixi”nin müstəqil fənn kimi tədris olunması haqqında qərar qəbul edildi [3, s.4-5]. Bu məqsədlə fakültə Elmi Şurasının qərarı ilə “Türk və Qafqaz xalqları tarixi” (2012-ci ildən “Türk xalqları tarixi”) kafedrası yaradıldı. Hazırkı dövrə qədər Türk xalqları tarixi, Türk xalqları və dövlətlərinin tarixi, Türk xalqlarının dövlətçilik tarixi və s. fənlər tədqiq və tədris olunur. Bu fənlər çərçivəsində hazırda müstəqil olan türk dövlətləri (müstəqil fənn kimi tədris olunan “Azərbaycan tarixi” istisna olmaqla) ilə bərabər, digər dövlətlərin türk subyektləri, həmçinin dövlət qurumu olmayan türk xalqlarının tarixi, başqa sözlə desək, bütünlükdə türk dünyasının tarixi tədris edilir. “Türk xalqları tarixi” fənninin tədrisi zamanı aşağıdakı məsələlərə xüsusi önəm verilir:

- Müasir türk dünyası anlayışı – müstəqil türk dövlətləri (6+1: Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti); Rusiya Federasiyası (Volqaboyu, Şimali Qafqaz və Sibir-də) və Çin Xalq Respublikasının (Sintzyan Uyğur Muxtar Vilayəti) türk subyektləri; digər dövlətlərin tərkibində yaşayan türk xalqları; türk diasporası. Türk dünyasının problemləri (krım tatarları, ahısxa türkləri, uyğurların problemləri; mövcud münaqişələr, təhlükəsizlik problemləri və s.)

- Türk xalqlarının dünya tarixində yeri və rolu – türk xalqlarının dünya tarixinə, elminə, mədəniyyətinə verdiyi töhfələr; tarixi abidələri; tarixdə və günümüzdə tanınmış, görkəmli insanların, elm xadimlərinin türklər haqqında fikirləri, onlara verdikləri dəyər və s.

- Tarix elmində türk xalqlarının ana yurdu ilə bağlı nəzəriyyələr; türk xalqlarının tarixini saxtalaşdırmaq cəhdləri və onların ifşası; türk xalqlarının tarixi üzrə mənbələr;

- Türk xalqlarının dövlətçilik tarixi; tarixdə mövcud olmuş türk dövlətləri; onlar arasında əlaqələr, problemlər; türk dövlətlərinin qonşu dövlətlər ilə münasibətləri;

- Türk xalqlarının islamaqədərki dini inancları; İslamın türk xalqlarının ictimai-siyasi həyatında yeri və roluna dair məsələləri;

- Türk xalqlarının çar Rusiyasının və SSRİ-nin tərkibində olduğu dönm tarixi;

- Türk xalqlarının hərə tarixi; dünya müharibələrində iştirakları ilə bağlı məsələləri;

- Türk xalqlarında ictimai-siyasi fikrin inkişafı, milli mətbuat, milli ideologiyanın formalaşması; milli hərəkət tarixi;

- Türk xalqlarının mədəniyyət tarixi;

- Türk xalqlarının postsovet dönm durumu. Türk dünyasının müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində yeri, ümumdünya proseslərində iştirakı və s.

Son olaraq qeyd etmək istərdik ki, Bakı Dövlət Universitetinin “Türk xalqları tarixi” kafedrası respublikada türk tarixi tədrisinin mərkəzi hesab oluna bilər. Türk xalqları tarixi kafedrası tədrislə yanaşı, həmçinin türk xalqlarının tarixi üzrə elmi araşdırmaları da davam etdirir, bu sahədə müəyyən diqqətəlayiq uğurlara imza atırlar.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Muxtarova Ə. *Türk xalqlarının tarixi (qədim dövr və orta əsrlər)*. Ali məktəb üçün dərslik. Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2013, 446 səh.
2. Muxtarova Ə. *Türk xalqlarının dövlətçilik tarixi (qədim dövr və orta əsrlər)*. Magistratura təhsil pilləsi üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2002, 136 səh.
3. *Türk xalqları tarixi kafedrası*. http://history.bsu.edu.az/az/content/trk_v_qafqaz_xalqlari_tarx_kafedrası_21
4. Брандт М., Ляшенко Л. *Введение в историю*. <http://www.gumer.info/bibliotek/Buks/History/Brandt/01.php>
5. Карамзин Н.М. *История государства Российского. Том 1*. http://lib.ru/LITRA/Karamzin/karamz01.txt_with-big-pictures.html

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ TÜRK DÜNYASI

İradə Hüseynova

BDU-nun “Qafqaz xalqları tarixi” kafedrasının müdiri,
tarix elmləri doktoru, professor
prof.irada.huseynova@gmail.com

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Türkiyə, Azərbaycan, Türk dövlətləri, strateji dostluq*

Keywords: *Heydar Aliyev, Turkiye, Azerbaijan, Turkish states, strategic friendship*

Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri türk dövlətləri ilə münasibətlərin yeni təməl üzərində qurulması olmuşdur. Prezident Heydər Əliyevin yürütdüyü ardıcıl, uğurlu beynəlxalq siyasi fəaliyyət nəticəsində 1994-cü ilin əvvəllərindən etibarən türk dövlətləri ilə münasibətlərdə əsaslı dönüş yaranmağa başladı. Heydər Əliyevin türk dünyası ilə siyasi, diplomatik, iqtisadi, sosial, hərbi sahələri əhatə edən çoxcəhətli fəaliyyətində elm, təhsil, ədəbiyyat və incəsənət istiqamətlərinin də özünəməxsus yeri və əhəmiyyəti vardır. Minillik dünya təcrübəsi göstərmişdir ki, ortaq mədəniyyət və ədəbiyyat çoxxəsrlik tariximizdə türk xalqlarını yaşadan, türk dünyası vəhdətini təmin edən vacib amillərdən biridir. Çünki türk xalqları tarix boyu insan fəaliyyətinin bütün sahələrində öz istedadlarını, biliklərini, bacarıqlarını göstərmiş, elmi ixtiraları, qəhrəmanlıq nümunələri, tarixi-memarlıq abidələri, bədii əsərləri, musiqiləri ilə bəşər tarixinə parlaq səhifələr yazmışlar. Bu tarixi uğurlarda türk xalqlarının şairlərinin və yazıçılarının xidməti çox böyükdür.

Hadisələr göstərdi ki, Heydər Əliyev hələ sovet hakimiyyətinin Türkiyə Cümhuriyyəti ilə əlaqələrinin ən çətin və gərgin olduğu XX əsrin 70-ci illərində qardaş ölkənin o zamankı tanınmış dövlət xadimi Süleyman Dəmirəllə ünsiyyət yaratmış və dostluq münasibətlərini çətin də olsa, davam etdirmişdir. Qarabağ məsələsinin həlli prosesində, Naxçıvan Muxtar Respublikasının erməni işğalından xilas edilməsində Azərbaycan-Türkiyə birliyi bir daha özünü əyani şəkildə yüksək səviyyədə təcəssüm etdirdi. Türkiyə Cümhuriyyətinin Cümhur başqanı Süleyman Dəmirəlin özünün xüsusi təyinatı ilə Naxçıvana gəlib, burada böyük və etibarlı dostu Heydər Əliyevlə birlikdə işğalçı Ermənistanla sərt bəyanatlar səsləndirməsi XX əsrin 90-cı illərinin mürəkkəb dövründə Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Heydər Əliyev 22 mart 1992-ci ildə Türkiyənin Prezidenti Turqut Özal və Baş naziri Süleyman Dəmirəlin dəvəti ilə Türkiyəyə səfər etmişdir. 24 mart tarixində səfər çərçivəsində əməkdaşlıq müqaviləsi imzalandı. Müqavilədə Türkiyə ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında təhsil, nəqliyyat və kommunikasiya sahələrində əlaqələrin inkişaf etdiyi xüsusi qeyd olunurdu [1].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi Heydər Əliyevin Türkiyəyə 1994-cü ilin fevralın 4-dən 11-nə kimi uzanan ilk rəsmi səfəri qarşılıqlı əlaqələrin möhkəmlənməsinə yeni təkan oldu. Səfər zamanı Azərbaycanla Türkiyə arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım barəsində protokol, iqtisadi, elmi-texniki və mədəni sektorlarda əməkdaşlıq barəsində müqavilə, dostluq və zəngin əməkdaşlığın tərəqqisi haqqında müqavilə və başqa mövzular haqqında 16 vacib sənəd imzalandı. Heydər Əliyev, qardaş ölkənin- Türkiyə cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkü XX əsrin dünyanın ən böyük şəxsiyyətlərindən biri adlandıraraq deyirdi: “Ölümündən sonra da Türkiyə xalqı onun qoyduğu yol ilə gedir. Görün yol nə qədər doğru-düzgün qurulub ki, o yoldan nə sağa, nə sola dönmək mümkün deyil. Bu, Mustafa Kamal Atatürkün müdrikliyini göstərir”. Təsadüfi deyildir ki, ulu öndərin təşəbbüsü və sərəncamı ilə böyük Mustafa Kamalın irsini öyrənmək və təbliğ etmək üçün 2001-ci ildə Bakıda Atatürk Mərkəzi yaradılmışdır [3].

Böyük mütəfəkkir 1994-cü ildə dövlət başçılarının İstanbul sammitində türk dövlətlərinin əlaqələrinin inkişafına, türk xalqlarının birliyinə xüsusi önəm verərək demişdir: “Bizim əməkdaşlığımız zamanın hökmüdür. Bizim əməkdaşlığımız xalqlarımızın, ölkələrimizin tarixi kökləri, əsrlər boyu toplanmış adət-ənənələrinin birliyi, dil birliyi və fəaliyyət birliyi əsasında qurulub. Bu çox böyük əsasdır və biz bu imkanlardan səmərəli istifadə etməliyik”.

Heydər Əliyevin hazırladığı neft strategiyasının bəhrəsi olan “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasında da Azərbaycanın maraqlarının qorunması ilə yanaşı, türk birliyinin mənafe və mövqeyi qətiyyətlə nəzərə alındı. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərlərinin çəkilişində daim Türkiyə ilə eyni maraqları bölüşən Azərbaycan layihələrin gerçəkləşməsində də iki dost, qardaş xalqın mövqeyini qətiyyətlə dəstəklədi.

1996-cı il mayın 27-də “Özbəkistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə”nin, 1997-ci ildə Qırğızıstanla ticarət-iqtisadi əməkdaşlığa dair sazişin, həmin ilin iyun ayında Qazaxıstana rəsmi səfər zamanı ikitərəfli əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi haqqında bəyannamə və Qazaxıstan neftinin beynəlxalq bazarlara daşınmasında əməkdaşlıq haqqında memorandumun imzalanması ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq quruldu. Türkmənistan Respublikası ilə də münasibətlərin möhkəmlənməsinə xüsusi diqqət yetirən Ulu öndər 1994-cü ilin oktyabr ayında bu ölkəyə də rəsmi səfər etdi. Türkmənistan Prezidenti Saparmurad Niyazov da 1996-cı ilin mart ayında Bakıda rəsmi səfərdə oldu. Bu səfərlərin nəticəsində ikitərəfli siyasi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra vacib sənədlər imzalandı və mühüm məsələlərə dair ümumi razılaşma əldə olundu. Sonrakı illərdə digər sahələrdə də əlaqələr tənzimləndi və münasibətlərin yeni təməl üzərində inkişafı üçün zəmin yarandı. Bütün bunlar onu göstərir ki, türk dövlətləri ilə münasibətlərin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin xüsusi tarixi rolu danılmazdır. Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının türk dövlətləri

ilə qarşılıqlı münasibətlərinin çoxtərəfli əsasda (TÜRKSOY, türk xalqlarının dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayları, türk dövlət başçılarının zirvə görüşləri) həyata keçirilməsində müstəsna rol oynamış, hərtərəfli əlaqələrin qurulub inkişaf etdirilməsi üçün bütün imkanları səfərbər etmişdir [2].

Ulu öndərin yorulmaz siyasi fəaliyyəti nəticəsində beynəlxalq diplomatik-siyasi münasibətlərin inkişafında mühüm addımlar atılmış, bu münasibətlər yeni təməl üzərində qurulmuş, ticarət-iqtisadi, elmi-texniki, mədəni, humanitar və digər sahələrdə əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətində birgə sənədlər imzalanmışdır. Heydər Əliyevin 1998-ci ilin fevral ayında Türkiyəyə səfəri isə dövlətlərarası əlaqələrin inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Həmin ilin sentyabr ayında TRASEKA proqramı çərçivəsində keçirilən beynəlxalq konfransda iştirak edən Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəl ilə görüşündə Ulu öndər türk dövlətləri arasında münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsinə dair fikir mübadiləsi aparmışdır. Hər iki ölkə prezidenti türk dünyası arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsinin vacibliyindən bəhs edərək türk dövlətlərinin problemlərini müzakirə etmişlər.

Heydər Əliyevin Azərbaycan və Türkiyə münasibətləri və bütün türk dünyası üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən Böyük Millət Məclisində səsləndirdiyi "Bir millət, iki dövlət" şüarı bütün dövrlər üçün aktual olan müdrik bir aforizmdir. Heydər Əliyevin "Bir millət, iki dövlət" kəlamı qısa vaxtda inkişaf edərək Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində strateji xarakterli müttəfiqliyə qədərki bütün istiqamətləri əhatə edən bir düstura çevrilmişdir. Biz İkinci Qarabağ müharibəsində "Bir millət, iki dövlət" prinsipinin nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunu əyani şəkildə görə bildik. "Bir millət, iki dövlət" düsturu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevlə Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Tayyib Ərdoğanın 15 iyun 2021-ci ildə işğaldan azad olunmuş Şuşa şəhərində imzaladıqları məşhur "Şuşa Bəyannaməsi" ilə dövlətlərarası münasibətlərin inkişafını tənzimləyən və istiqamətləndirən beynəlxalq əhəmiyyətə malik olan diplomatik hadisə səviyyəsinə yüksəldilmişdir [6].

Hazırda Ulu öndərin bu müdrik siyasəti Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir və onun Türk Dünyası Dövlətlərinin birliyi, qardaşlığı və həmrəyliyi uğrunda gərgin və yorulmaz fəaliyyəti öz real bəhrəsini verməkdədir. 14 fevral 2024-cü ildə İlham Əliyev andıçmə mərasimində qeyd etmişdir: Bizim ailəmiz Türk dünyasıdır. Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv olan bütün ölkələrlə qardaşlıq münasibətlərimiz var və bizim siyasətimiz Türk Dövlətləri Təşkilatını gücləndirməkdir. Bu, böyük coğrafiyadır, böyük ərazidir, böyük hərbi gücdür, böyük iqtisadiyyatdır, təbii sərvətlərdir, nəqliyyat yollarıdır, gənc əhalidir, artan əhalidir və bir soydan, kökdən olan xalqlardır. Bundan güclü birlik ola bilərmi? Əlbəttə ki, yox. Biz müştərək səylərlə elə etməliyik ki, Türk Dövlətləri Təşkilatı qlobal arenada önəmli aktora və güc mərkəzinə çevrilsin. Buna biz ancaq birlikdə nail ola bilərik [8].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan–Türkiyə qardaşlığı, Türk dünyasının birliyi, həmrəyliyi ilə bağlı fəaliyyəti ölkə rəhbəri Prezident İlham Əliyevin siyasi kursunda yüksək səviyyədə öz ifadəsini tapır və bütün sahələrdə dəyərli töhfəsini verməkdədir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Hüseynova, İ.M. *Tarix, zaman, düşüncələr*. [5 cildə] / İ.M.Hüseynova. - Bakı: Elm və təhsil, -c.1. -2016. -512 s.
2. Hüseynova İ. M. *Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu*. Bakı: 2004. 472 səh.
3. Hüseynova İ. M. *Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi*. Bakı: 2008, 670 s.
4. *Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) / məqalələr toplusu /tərt. ed. F.Məmmədov. - Bakı: “Poliart” MMC, -2017. -904 s.*
5. Məmmədov, N.İ. *Xarici siyasət: reallıqlar və gələcəyə baxış / N.İ. Məmmədov. - Bakı: Qanun, 2013. - 264 s.*
6. *Qarabağ Azərbaycandır! Zəfər epopeyası. Kollektiv monoqrafiya. - Bakı: Azəri poliqrafiya, -2021. -600 s.*
7. *Ulu Öndər Heydər Əliyev xatirələrində. - Bakı: 2023, 480 səh*
8. *İlham Əliyevin andıçmə mərasimindəki nitqi. 14 fevral 2024-cü il. <https://president.az/az/articles/view/63979>*

AZƏRBAYCAN – TÜRKİYƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ (1991-2022-ci İLLƏR)

Nisbət Mehdiyeva

BDU-nun “Türk xalqları tarixi” kafedrası,
tarix elmləri doktoru, professor
nisbetmehdiyeva@mail.ru

Açar sözlər: *Azərbaycan, Türkiyə, təhsil, elm, mətbuat, ədəbiyyat və incəsənət*

Keywords: *Azerbaijan, Turkey, education, science, media, literature and art*

Azərbaycanın Türkiyə ilə mədəni əlaqələri müxtəlif sahələri əhatə edir. Belə ki, iki ölkə arasında həyata keçirilən tələbə mübadiləsi və bu sahədə protokol, müqavilə, razılaşma və s. rəsmi sənədlərin qəbulu mühüm rol oynayır [1, s. 336]. 1995-ci il noyabrın 30-da Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Ali Təhsil Şurası arasında ali təhsil sahəsində əməkdaşlığa dair Niyət Protokolu imzalanmışdır.

Bu sənədlərdə təhsilin müxtəlif sahələri, qarşılıqlı tələbə mübadiləsini təmin edən müddəalar mövcud olsa da, Azərbaycan ali məktəblərində verilən ixtisasların Türkiyə tərəfindən tanınması məsələsi həllini tapmamış və sonrakı illərdə Azərbaycan ali məktəblərini bitirən Türkiyə vətəndaşlarının diplomlarının

Türkiyənin müvafiq qurumları tərəfindən tanınmaması kimi ciddi problemə səbəb olmuşdur. Türkiyə Respublikasının vətəndaşları yalnız ölkələrinin Ali Təhsil Şurası (YÖK) tərəfindən tanınan ali məktəblərin müvafiq ixtisaslarında təhsil aldıqda belə problemlə rastlaşırlar.

Türkiyə üçün ehtiyac duyulan ixtisaslar üzrə kadr hazırlayan Azərbaycan ali məktəblərinin diplomlarının tanınması üzrə hüquqi bazanın yaradılması son dərəcə zəruri idi. Bu məsələ Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə 1998-ci il noyabrın 2-9-da Türkiyəyə səfər zamanı həll edilmişdir [7, s. 112]. Səfər müddətində “Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Milli Təhsil Nazirliyi və Ali Təhsil Şurası rəhbərliyi arasında təhsil və elm sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Razılıq Protokolu imzalanmışdır.

Təhsil sahəsində əməkdaşlıqla bağlı əlaqələrdən biri də 2000 – ci ilin dekabrında Bakıda Türkiyə Respublikasının Milli Təhsil Nazirliyi ilə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi arasında təhsil sahəsində əməkdaşlıq protokolunun imzalanmasıdır. Protokolda ali təhsil diplomlarının qarşılıqlı tanınmasını sürətləndirmək üçün Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikasının Ali Təhsil Şurası (YÖK) rəhbərliyinin mütəxəssislərindən ibarət yaradılmış Birgə Komissiyanın ildə bir dəfə Bakı və ya Ankarada işləməsi üçün şərait yaradılması qeyd olunmuşdur. Buna əsasən formalaşmış Birgə Komissiyanın fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan ali məktəblərinin müvafiq ixtisaslarının tanınması sahəsində müəyyən irəliləyişlər əldə edilmişdir [7, s. 114].

2008 – ci il mayın 28 – 31 – də Türkiyə Respublikası Yüksək Öyrətim Kurulunun (YÖK) 5 nəfərlik nümayəndə heyəti Azərbaycana səfər edərək ali təhsil və bilavasitə konkret ali məktəblərin fəaliyyəti ilə yaxından tanış olmuşdur. Səfərin əsas məqsədi Azərbaycan tərəfinin ayrı – ayrı ali məktəblərin ixtisaslarının əlavə olaraq tanınması barədə müraciətini dəyərləndirmək olmuşdur. Nümayəndə heyəti Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Tibb Universiteti, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Azərbaycan Texniki Universiteti və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetini ziyarət etmişdir [7, s. 117]. Qonaqlar ali məktəblərin maddi – texniki bazası, kitabxanası, müxtəlif laboratoriyaları, auditoriyaları və bəzi ixtisaslar üzrə tədris proqramları ilə tanış olmuşlar.

2007 – ci il aprelin 16 – da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti “2007–2015 – ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” haqqında sərəncam vermişdir. Dövlət Proqramının icrasına nəzarət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Təhsil üzrə Komissiyaya həvalə edilmişdir [12].

Azərbaycan vətəndaşlarının xaricdə ən çox təhsil aldığı ölkə Türkiyədir. Həmçinin təhsil almaq üçün Azərbaycana üz tutan xarici tələbələr arasında Türkiyədən olan tələbələr üstünlük təşkil edir.

2010/2011 – ci tədris ilində Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan Texniki Universiteti, Azərbaycan Dövlət İqtisad

Universiteti, Bakı Musiqi Akademiyası və digər ali məktəblərdə 3459 nəfər Türkiyə vətəndaşı təhsilini davam etdirmişdir [7, s.121]. Türkiyədən gələn tələbələr, əsasən, kompüter mühəndisliyi, beynəlxalq münasibətlər, memarlıq, neft və qaz geologiyası, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, xarici dillər, rus dili və ədəbiyyatı, ssenari yazıçısı, marketinq, menecment, iqtisadiyyat, texniki və humanitar fənlər müəllimliyi, tibb, musiqi, dizayn, qrafika ixtisasları üzrə Azərbaycan Respublikasının dövlət və özəl ali məktəblərində təhsil alırlar. Türkiyə və Azərbaycan arasında təhsil sahəsində əməkdaşlıq hər iki ölkənin təhsil, elm və mədəniyyətinin inkişafı üçün geniş imkanlar açır.

1995 – ci ilin məlumatına görə, Türkiyənin müxtəlif universitetlərində 50 nəfərdən artıq Azərbaycan EA – nın elmi işçisi, o cümlədən elmlər namizədləri və doktorları İstanbul, Ankara, Ərzurum, Trabzon, Konya və bir sıra başqa ali məktəblərdə elmi – pedaqoji fəaliyyət göstərmişlər. Ümumiyyətlə, 1991 – 1995 – ci illərdə Azərbaycan alimlərindən 360 nəfəri Türkiyəyə ezam olunmuşdur [2, s. 155].

2020 – ci ilin dekabrında “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında media sahəsində strateji əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu” imzalanmışdır. Mətbuatın ictimai fikrə təsir imkanlarını nəzərə alaraq, hazırkı zamanda müasir dövrün yaratdığı imkanlardan istifadə etməklə düzgün faktları dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmaq mümkündür. Türkiyə – Azərbaycan media əlaqələrinin inkişafı ilə iki ölkə mediasının integrasiya olunmuş şəkildə hərəkət etməsi, xalqların məlumatlandırılması məsələsində səmərəli fəaliyyət göstərilməsi sahəsində vahid strategiyanın yaradılması prioritet məsələyə çevrilmişdir. Media əməkdaşlığı Azərbaycan – Türkiyə birliyi və həmrəyliyinə böyük töhfə olmaqla yanaşı, mövcud əlaqələrin inkişafında yeni səhifə açmışdır [11]. Bu məsələdə dövlət mətbuat orqanlarının fəaliyyəti qənaətbəxşdir.

1992 – ci ilin fevralında Xocalı soyqırımını günlərində Türkiyə mətbuatı və Türkiyədən Bakıya gəlmiş jurnalistlər öz veriliş və yazılarında Azərbaycandakı vəziyyəti dürüst şərh etmişlər. Türkiyənin “Milliyyət” qəzetinin Azərbaycan üzrə müxbiri Bakıda nəşr olunan “Səhər” qəzetinin 1992 – ci il 03 mart tarixli sayında öz yazısını vermişdir.

1992 – ci ildə türk ölkələrinin əksəriyyətini əhatə edən Türkiyə “Avrasiya” telekanalı fəaliyyətə başlamışdır. Türkiyənin “Türksat” peyki vasitəsilə yerüstü stansiyalar əlaqələndirilmişdir [1, s. 342].

1996 – cı ilin noyabr ayından Respublika Televiziyasının “Azərbaycan bu gün” populyar proqramı bazar günləri TQRT (Türkiyə) kanalı ilə dünyanın üçdə bir hissəsi, o cümlədən Avropa və Amerikaya yayımlanmağa başlamışdır [1, s. 343].

2002 – ci il iyunun 25 – də “Televiziya və radio yayımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qüvvəyə minmişdir. Artıq 90-cı illərin ortalarından Azərbaycanda Beynəlxalq İNTERNET informasiya şəbəkəsindən istifa-

də olunmağa başlanmışdır. 2001 – ci il mayın 10 – da "Bakinternet" Dövlət Şirkəti fəaliyyətə başlamışdır.

Mirzə Fətəli Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasında elektron kataloq vasitəsilə müxtəlif xarici ölkələr, o cümlədən Türkiyənin Milli Kitabxanası ilə biblioqrafik yazı mübadilələri aparılır. Oxucu Milli Kitabxananın saytı vasitəsilə birbaşa bu kitabxanaların elektron kataloqlarında axtarış apara bilər [15].

“Bakı – İslam Mədəniyyətinin paytaxtı – 2009” tədbirlər çərçivəsində 10 – 12 sentyabr 2009 – cu ildə Muzey Mərkəzində Azərbaycan mədəniyyəti, kitab və kitabxana işi tarixində ilk dəfə keçirilən I Bakı Beynəlxalq Kitab Sərgi – Yarmarkasında 20 – dən çox xarici ölkə, o cümlədən Türkiyənin nəşriyyat və poliqrafiya müəssisələrinin nəşrləri nümayiş olunmuşdur.

IV Bakı Beynəlxalq Kitab Sərgi – Yarmarkası 16 – 18 sentyabr 2015 – ci ildə Bakı İdman Sarayında keçirilmiş və sərgidə 120 nəşriyyat iştirak etmişdir. 28 – 30 sentyabr 2017 – ci ildə Bakı İdman Sarayında V Bakı Beynəlxalq Kitab Sərgi – Yarmarkası keçirilmişdir. Sərgi – Yarmarkada 100 – ə qədər yerli, 20 – dən artıq ölkə, o cümlədən Türkiyəni təmsil edən 51 xarici çap, poliqrafiya müəssisəsi, kitabxanalar və digər qurumlar müxtəlif nəşr məhsullarını nümayiş etdirmiş və tədbirlər keçirmişdir [14].

VII Bakı Beynəlxalq Kitab Sərgi – Yarmarkası Nizami Gəncəvinin 880 illiyinə həsr olunmuş və 6 – 10 oktyabr 2021 – ci ildə Bakı Ekspo Mərkəzində baş tutmuşdur. Bu sərgidə Türkiyənin Mədəniyyət və Turizm nazirinin müavini iştirak etmişdir. 2022 – ci il oktyabrın 5 – 9 – da VIII Bakı Beynəlxalq Kitab Sərgi – Yarmarkası keçirilmişdir. Bu sərgidə Türkiyə təmsilçiləri də iştirak etmişdir [13].

Milli İncəsənət Muzeyində Azərbaycanın təsviri incəsənət əsərləri, rus və Qərbi Avropa, habelə Şərq ölkələri və Türkiyə incəsənət əsərlərinin böyük kolleksiyası toplanmışdır.

Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi Azərbaycan və Türkiyə arasında mədəni əlaqələri gücləndirmək və iki ölkə arasında münasibətlərin inkişafına töhfə vermək məqsədi ilə İzmir Ege Universiteti ilə əməkdaşlığa başlamışdır. Əməkdaşlıq çərçivəsində 2023 – cü il 24 – 28 iyul tarixlərində muzeyin Beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin işçiləri İzmir Ege Universitetinin Təsviri incəsənət, dizayn və memarlıq fakültəsinin əməkdaşlarının təşəbbüsü ilə İzmirdə olmuşlar. Burada Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi, İzmir Ege Universiteti və İzmir Mədəniyyət və Turizm Müdirliyi arasında üçtərəfli əməkdaşlıq protokolu imzalanmışdır. Protokola əsasən İzmirdə Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinin Türkiyə incəsənəti kolleksiyasından olan əsərlərindən ibarət sərginin təşkili, İzmir Ege Universiteti Təsviri incəsənət, dizayn və memarlıq fakültəsi tərəfindən Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinin mütəxəssisləri üçün modul tipli təlim proqramları həyata keçirilmişdir [10].

XX əsrin sonuncu onilliyi dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti xadimlərindən Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza Ulutürk, Elçin Əfəndiyev, Arif Məlikov və b. Türkiyəyə səfərləri mədəni əlaqələrin genişlənməsinə imkan yaratmışdır [3, s. 103].

1996 – cı il noyabrın 06 – da Bakıda Dünya yazıçılarının III Qurultayı keçirilmişdir. Burada Türkiyə və Azərbaycan nümayəndələri də iştirak etmişlər. Bu qurultay türkdilli xalqlar, onların mədəniyyət və ədəbiyyatlarının bir – birinə daha çox yaxınlaşmasında mühüm rol oynamışdır [5, s. 182].

Türkiyə–Azərbaycan mədəni əlaqələrini geniş işıqlandıranlardan biri də Rafiq Zəka Xəndan olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı xadimlərindən Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi və Mikayıl Müşfiqin əsərlərinin Türkiyə oxucularına çatdırılmasında onun xidmətləri böyükdür [3, s. 102].

2008 – ci ildə Ankarada çap edilən “Türk dünyası (şeyr) ontologiyası”nda 16 nəfər Azərbaycan şairi, 84 nəfər türk şairi və s. ölkələrdə yaşayan türk şairlərinin şeirləri nəşr olunmuşdur. Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, Vəqif Səmədoğlu və b. – nın şeirləri kitaba daxil edilmişdir. Türkiyəli şairlərin əsərlərindən “Vətən uğrunda”, “Döyüşən Mehmetçiklər”, “Zəfər türküsü”, “Anadolu”, “Ana sevgisi”, “Türk ellərinin qardaşlığı”, “Anadolu Türkiyəsi”, “Çanaqqala sahillərində”, “Sakarya türküsü” və s. adda şeirlər nəşr edilmişdir [4, s. 117 – 118].

XX əsrin sonunda Azərbaycan – Türkiyə mədəni əlaqələrinin genişlənməsinə yubiley və s. mədəni tədbirlərin müsbət təsiri olmuşdur. 1991 – ci ildə Yunus Əmrənin 750 illik yubileyi, 1992 – ci ildə Hüseyn Cavidin 110 illiyi, 1994 – cü ildə Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyi, 1996 – cı ilin martında İstanbulda Azərbaycan İncəsənət günləri və s. keçirilmişdir. Həmin yubileylər Azərbaycan və Türkiyədə geniş qeyd edilmişdir. Məs., Yunus Əmrənin yubileyində Bakıya Türkiyədən gəlmiş heyətin tərkibinə 160 nəfər daxil idi.

Mustafa Kamal Atatürk Mərkəzinin Azərbaycanda yaradılması haqqında 2001– ci il martın 09 – da sərəncam imzalanmışdır. Atatürk Mərkəzinin rəsmi açılışı 2004– cü il aprelin 10 – da Bakı şəhərində olmuşdur. 2004 – cü il aprelin 23 – də burada M. Atatürk irsinə həsr olunmuş əsərlərin təqdimatı keçirilmişdir.

Bəstəkar Arif Məlikov əsərlərində milli musiqi ənənələrini XX əsr musiqisinin nailiyyətləri ilə birləşdirərək mütərəqqi təfəkkürə malik sənətkar kimi çıxış etmişdir. Arif Məlikovun əsərləri dünyanın bir çox ölkəsi, o cümlədən Türkiyədə ifa olunmuşdur. Bəstəkar Nazim Hikmətin sözlərinə 3 vokal silsilə yazmışdır [9].

Görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Vasif Adıgözəlovun “Çanaqqala – 1915” oratoriyası maestro Yalçın Adıgözəlovun dirijorluğu ilə Türkiyə Prezident Administrasiyası Simfonik Orkestri tərəfindən səsləndirilmişdir. V. Adıgözəlovun 1996 – 1997 – ci illərdə yazdığı “Çanaqqala – 1915” oratoriyası ilk dəfə 1998 – ci ildə ifa olunmuşdur [8].

Azərbaycan opera müğənnisi Lütfiyar İmanov 1991 – 1995 – ci illərdə İstanbul və İzmirin opera teatrlarında dərs demişdir. İzmirin “9 sentyabr” Universitetinin İncəsənət fakültəsində çalışan xalq artisti L. İmanovun köməkliyi ilə 1995 – ci il martın 10 – da Azərbaycan Milli Teatr Günü İzmirdə qeyd olunmuşdur.

“Azərbaycanda Dünya Kinოსunun 100 illiyi Fondu” və Respublika Kinematografçılar İttifaqı MDB və Baltikyanı ölkələrin kinematografçıları konfederasiyalarının dəstəyi ilə ənənəvi Bakı “Şərq – Qərb” kinofestivalını təşkil etmişdir. 2002 – ci ilin oktyabr ayında V “Şərq – Qərb” kinofestivalında Türkiyədə istehsal edilmiş filmlər də nümayiş etdirilmişdir [1, s. 365 – 366].

2001 – ci ilin avqustunda Türkiyənin Çanaqqala şəhərində təşkil edilən Beynəlxalq yaradıcılıq laboratoriyasında keçirilən sərgidə tamaşaçılar tərəfindən maraqla qarşılanmış sərgidə Azərbaycan rəssamı Rəşad Mehdiyevin də işləri nümayiş etdirilmişdir. Türkiyənin tanınmış rəssamlarından Nilüfər İnaltınqun 2011 – ci il 17 – 30 aprel və Tamer Tuğrulun 2013 – cü il 26 – 30 noyabr tarixlərində sərgisi keçirilmişdir.

Azərbaycan – Türkiyə mədəni əlaqələrinin inkişafında TÜRKSÖY mühüm rol oynamışdır. 1993 – cü ildə Türkiyənin paytaxtı Ankara şəhərində TÜRKSÖY – un Baş Direktorluğunun açılışı keçirilmişdir. TÜRKSÖY – un ilk Baş direktoru Polad Bülbüloğlu olmuşdur. Sonrakı Baş direktorlar Düsen Kaisenov və Sultan Rayevdir. 1993 – cü ilin yanvarında Türkiyə Cümhuriyyətində dahi Azərbaycan bəstəkarı və dirijoru Niyazinin xatirə gecəsi olmuşdur. 1996 – cı il noyabrın 6 – 7 – də Bakıda türk xalqlarının birliyi, ədəbi – mədəni əlaqələri ilə əlaqədar üç mühüm tədbir (TÜRKSÖY – un VIII toplantısı, türk dünyası yazıçılarının III qurultayı və Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyinin yekun tədbirləri) keçirilmişdir. TÜRKSÖY – un fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi müxtəlif kitab və məcmuələrin nəşrini misal göstərmək olar. Bu baxımdan “Dədə Qorqud” ensiklopediyası diqqətəlayiqdir [6, s. 189].

TÜRKSÖY türk xalqlarının mədəni irsinin qorunması, təbliği və inkişafında özünəməxsus xüsusiyyətə malikdir.

Nəticə: Azərbaycan – Türkiyə mədəni əlaqələri əhatəli, geniş və lazımi problemlərdən biridir. Bu problem həm də ikitərəfli əlaqələrin rəhnidir. Ədəbiyyatlarda öz əksini tapan bu məsələ dövlətlərarası münasibətlərin mədəniyyət sferasında həllinə kömək edir. Bu məsələnin həlli həm də hər iki dövlətin eyni məsələyə münasibətinin təzahürüdür. Azərbaycan və Türkiyə arasında mədəni əlaqələrin genişlənməsində rol oynayan xüsusiyyətlər digər sahələrdəki problemlərə də müsbət təsir göstərir.

Dövlətlərarası mədəni əlaqələr müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsini gündəmə gətirir. Azərbaycan – Türkiyə mədəni əlaqələri təhsil, elm, mətbuat, mədəni – maarif müəssisələri, ədəbiyyat və incəsənət sahələrində özünü göstərir. Bütün bunlar problemin tərkib hissələrini təşkil edir. Mədəniyyət sahəsində

V Bakı Beynəlxalq Kitab Sərgi – Yarmarkası

İstanbul Beynəlxalq Kitab Sərgisi çərçivəsində Azərbaycan pavilyonunda”

əlaqələrin inkişafı xalqların mənəvi sərvəti, tarixi irsi, ədəbiyyat və incəsənət nümunələrinin inkişafı və təbliğinə kömək edir. Müxtəlif xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsi qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına həm də dəyərli töhfədir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VII c. (1941 – 2002 – ci illər). Bakı: Elm, 2008. – 608 s.
2. Hüseynova F. Müstəqillik dövründə Azərbaycan – Türkiyə əlaqələrinin kulturoloji aspektləri (elm, təhsil, mədəniyyət). Bakı: Nurlan, 2007. – 302 s.
3. İsmayilov İ. Azərbaycan – Türkiyə mədəni əlaqələri XX əsrdə. Bakı: [s.n.], 2004. – 154 s.
4. İsmayilov İ. Dünyanın türk – müsəlman dövlətlərinin mədəni əlaqələrinin genişlənməsi. Bakı: ADNA mətbəəsi, 2010. – 204 s.
5. Mehdiyeva N. Türk dövlətlərinin mədəni əlaqələri (1991 – 2005 – ci illər). Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Humanitar Elmlər bölməsi. Bakı, 2014, № 1, s. 180 – 184.
6. Məmmədli N. Mərkəzi Asiyaın türk dövlətləri və Türkiyə. Bakı: AzAtaM, 2005. – 322 s.
7. Novruzov Q. Azərbaycan – Türkiyə arasında təhsil əlaqələri // Azərbaycan – Türkiyə əlaqələri son 20 ildə: uğurlar və imkanlar. Bakı: 2011, s. 111 – 121.
8. Ankarada Vasif Adıgözəlovun “Çanaqqala – 1915” oratoriyası səsləndirilib// <https://teleqraf.com/news/art/49789.html>
9. Arif Məlikov//https://az.wikipedia.org/wiki/Arif_Məlikov
10. Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi ilə İzmir Ege Universiteti. 24 İyul – 28 iyul, 2023//<https://nationalartmuseum.az/exhibition/489/Az%C9%99rbaycan%20Milli%C4%B0nc%C9%99s%C9%99n%C9%99t%20Muzeyi%20il%C9%99%20%C4%B0zmir%20Ege%20Universiteti...>
11. Əliyeva Y. Azərbaycan–Türkiyə əlaqələri bütün sahələrdə uğurla inkişaf edir //<https://ikisahlil.az/post/294840-azerbaycan-turkiye-elaeleri-butun-sahelerde-ugurla-inkishaf-edir>
12. “2007 – 2015 – ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi barədə //<https://e-qanun.az/framework/13001>
13. Məmmədov X. Bakıda VIII Beynəlxalq Kitab Sərgisi açılıb //<https://sputnik.az/20221005/baki-da-viii-beynalexalq-kitab-sergisi-acilib-447076536.html>
14. Səriyeva İ. Azərbaycan kitabının xarici ölkələrdə təbliği sahəsində nə kimi işlər görülür? //<https://www.baki-xeber.com/medeniyyet/74188.html>
15. Təhirov K. M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası 2010-cu ildə virtual rejimdə xidmət sahəsinə daha çox üstünlük vermişdir //<https://old.Xalqgazeti.com/az/news/culture/8956>

“ŞUŞA BƏYANNAMƏSİ”NİN HÜQUQİ, SIYASI VƏ TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ

Kəmalə Nəcəfova

BDU-nun Tarix fakültəsinin Elmi işlər üzrə dekan müavini,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
knajafova69@mail.ru

Açar sözlər: *Türkiyə, Azərbaycan, müttəfiqlik, Zəngəzur dəhlizi, Şuşa Bəyannaməsi*

Keywords: *Turkiye, Azerbaijan, alliance, Zangezur Corridor, Shusha Declaration*

Azərbaycan ilə Türkiyə arasında 2021-ci il iyunun 15-də Şuşa şəhərində imzalanan Bəyannamə iki müstəqil türk dövləti arasında qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf etdirilməsinin siyasi-hüquqi çərçivəsi və konseptual istiqamətlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyan tarixi sənəddir. Sənəddə bir çox önəmli məsələlər - beynəlxalq müstəvidə birgə əməkdaşlıq, siyasi münasibətlər, iqtisadi-ticarət əlaqələri, mədəniyyət, təhsil, idman, gənclər siyasəti, həmçinin enerji təhlükəsizliyi, Cənub Qaz Dəhlizinin Türkiyə, Azərbaycan və Avropa üçün önəmi öz əksini tapıb. Şuşa Bəyannaməsi iki qardaş ölkənin münasibətlərinin qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsipi üzrə və beynəlxalq hüquq normalarına tam uyğun inkişaf etdirilməsinə xidmət edəcək [1].

Bəyannamə tarixə əsaslanır və möhkəm təməllərə malikdir. Sənəddə ilk olaraq 1921-ci il Qars müqaviləsinə istinad edilir və çox aydın şəkildə göstərilir ki, müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi beynəlxalq hüquqa dayanan və zamanca 100 il bundan öncə böyük dövlətlərin də iştirakı ilə imzalanan tarixi Qars müqaviləsinə əsaslanır. Yəni Türkiyə və Azərbaycan münasibətlərini müasir dövlətlər üçün vacib olan tarixi-hüquqi təməl üzərində müstəqil dövlətlər olaraq qururlar. Sənəddə Türkiyə və Azərbaycanın böyük liderləri, öndərləri Mustafa Kamal Atatürkün və Heydər Əliyevin kəlamları öz əksini tapıb.

Bəyannamədə deyilir: “*Tərəflər ... 9 fevral 1994-cü il tarixində imzalanmış “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə Müqavilə”ni və “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Protokol”u, eləcə də 16 avqust 2010-cu il tarixində imzalanmış “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Müqavilə”ni rəhbər tutaraq*” milli mənafeələr baxımından siyasi, hərbi və təhlükəsizlik sahələrində əlaqələndirilmiş fəaliyyətlərin təşviq edilməsinə xüsusi önəm verirlər” [2]. Bu fikir artıq

iki ölkənin əlaqələrinin məzmunu və strategiyasını müəyyən edən iki sənədin əhəmiyyətini göstərir.

İki qardaş ölkə arasında qarşılıqlı münasibətlərin beynəlxalq səviyyədə mövcud olan şərtlər nəzərə alınmaqla, onlara tam əməl edilməklə qurulduğunu təsdiq edən müddəada *“Tərəflər ... beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına, o cümlədən də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə uyğun olaraq qlobal və regional sülh, sabitlik və təhlükəsizliyin təmin edilməsində birgə səylərin davam etdirilməsinin vacibliyini”* vurğulayırlar [2].

Beləliklə, tarixi, milli, regional və qlobal miqyaslı siyasi-hüquqi təmələ söykənən Şuşa Bəyannaməsi müasir mərhələdə geniş istifadə olunan və dövlətlərarası münasibətləri suverenlik, bərabər hüquqluluq, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa istiqamətlənmiş şərtlər daxilində tənzimləyən prinsiplər üzərində bərqərar olduğunu nümayiş etdirən sənəddir. Həmin tezis işığında Şuşa Bəyannaməsinin konkret müddəalarına nəzər saldıqda iki ölkə arasında, region ölkələrini əhatə edən və daha geniş geosiyasi məkanda təsir gücü ola biləcək çox aktual məsələləri öz əksini tapmışdır. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra regionda yaranan geosiyasi mənzərənin fonunda Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması geniş geosiyasi məkanda sabitliyin, təhlükəsizliyin, sosial-mədəni və iqtisadi tərəqqinin yeni mərhələyə keçməsinə təmin edə biləcək tarixi sənəddir. Bəyannamə eyni zamanda regional əməkdaşlığın yeni formatını qlobal səviyyədə mövcud olan reallıqlara uyğunlaşdırmaq üçün tarixi bir fürsətdir.

Şuşa Bəyannaməsinin müttəfiqliyin sivil və müasir modelinin yeni nümunəsinin bütün dünyaya nümayişi və bu yolda Ankara və Bakının qətiyyətli addımıdır.

Bəyannamənin preambuladan sonrakı ilk müddəasında Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri istisnasız siyasi dialoqa əsaslandığı birmənalı şəkildə ifadə olunur: *“Tərəflər iki dost və qardaş ölkə arasında strateji səviyyədə inkişaf edən münasibətlərin durumundan məmnunluq ifadə edərək siyasi dialoqun bütün səviyyələrdə davam etdirilməsinin və qarşılıqlı yüksək səviyyəli səfərlərin əhəmiyyətini qeyd edirlər”* [2].

Müasir tarixi mərhələdə dövlətlərarası münasibətlərdə bu prinsipial məqamın nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu mütəxəssislər çox yaxşı bilirlər. Bakı və Ankara iki qardaş dövlətin münasibətlərinin emosional yaxınlıq üzərində deyil, beynəlxalq hüquq çərçivəsində səmərəli vasitəsi - dialoq üzərində qurduqlarını elan etdilər. Təsədüfi deyil ki, dünyanın hər hansı regionunda münaqişə və ya anlaşılmazlıq baş qaldırdıqda, böyük dövlətlər dərhal “siyasi dialoq” vurğusu edirlər. Lakin bu prinsipə əməl edənlər çox azdır. Hətta böyük dövlətlər belə əksər hallarda dialoq yerinə öz maraqlarını, istəklərini güc yolu ilə qəbul etdirməyi seçirlər.

Digər tərəfdən, iki türk dövlətinin münasibətlərini siyasi dialoq üzərində qurmaları Cənubi Qafqazın geosiyasi mənzərəsinə əməkdaşlıq və təhlükəsiz-

liyin inkişafına təkan verir: “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası müstəqillik, suverenlik, ərazi bütövlüyü, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərin toxunulmazlığı, dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsiplərini rəhbər tuturlar”. Buradan iki qardaş ölkənin regional münasibətlərdə vacib hesab etdikləri prinsiplər aydın görünür: 1) Müstəqillik; 2) Suverenlik; 3) Ərazi bütövlüyü; 4) Beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərin toxunulmazlığı; 5) Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq” [2].

BMT-nin Nizamnaməsinə tam uyğun müddəalara söykənən bu maddədə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında sivil münasibətlərlə yanaşı iki qardaş dövlətin regional və qlobal miqyasda yeritdikləri siyasətin real məzmunu əks olunur, region dövlətləri, hətta Ermənistanla belə əməkdaşlığın perspektivi ilə bağlı çağırış ifadə olunur. Bu mənada Şuşa Bəyannaməsi Ermənistan, İran, Gürcüstan və Rusiya üçün Azərbaycan və Türkiyə ilə əməkdaşlığı yeni səviyyəyə qaldırmaq üçün yeni fərsətlər açır. Sənəddə yazılıb: “*Tərəflər Qafqaz regionunda sabitliyin və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpası, eləcə də region dövlətləri arasında münasibətlərin normallaşdırılması və uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi istiqamətində səylərini davam etdirəcəklər. Bu kontekstdə Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikasının xüsusi coğrafi vəziyyəti nəzərə alınacaqdır*” [2]. Deməli, Ankara və Bakı hesab edirlər ki, sabitlik, təhlükəsizlik, iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin beynəlxalq hüquq çərçivəsində bərpası və region dövlətləri arasında münasibətlərin normallaşdırılması uzunmüddətli sülhün təmininə aparən konkret mexanizmlərdir.

Bəyannamədə və sənədin imzalanma mərasimindən sonra hər iki dövlət başçılarının mətbuata verdiyi açıqlamalarda sabitlik və sülhün konkret əməkdaşlıq formatlarından qaynaqlanacağını ifadə edən fikirlər olduqca əhəmiyyətlidir. Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Şuşaya səfəri zamanı bildirib ki, “*Altılı platforma dedik. Bu altılı platformada bildiyiniz kimi, Rusiya, Türkiyə, Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və İran var. Bu altılı platforma ilə birlikdə artıq istəyirik ki, bölgə rahatlıqla, sülh içində yaşayan bir bölgə olsun. Bu addımı atmaq üçün biz qardaşımızla birlikdə hər cür fədakarlığa hazırıq. Bu istiqamətdə atılacaq addımlarla bölgə bir sülh bölgəsinə çevriləcək*” [1].

Artıq aydındır ki, Azərbaycan və Türkiyənin altılı əməkdaşlıq formatının reallaşması üçün regionda ölkələr arasında əlaqələr bərpa olunmalıdır, düşmənçilik aradan qaldırılmalı, ünsiyyət davamlı xarakter almalıdır. Bu şərtləri təmin etmənin geosiyasi, geoiqtisadi və mədəni aspektlərini əhatə edən, regional imkanları qlobal tələblərlə uzlaşdıran və ölkələr arasında nəqliyyat-daşınma imkanlarını təmin edən təklifi də Azərbaycanla Türkiyə Şuşa Bəyannaməsində edib. O, indi dünya ekspertlərinin müxtəlif kontekstlərdə analiz etdiyi və qiymətləndirdiyi Zəngəzur dəhlizidir: “*Tərəflər Azərbaycan və Türkiyəni birləşdirən Azərbaycan Respublikasının qərb rayonları ilə*

Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında dəhlizin (Zəngəzur dəhlizi) açılmasının və həmin dəhlizin davamı kimi Naxçıvan-Qars dəmir yolunun tikintisinin iki ölkə arasında nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin intensivləşməsinə mühüm töhfə verəcəyini qeyd edirlər” [2].

Eyni zamanda, Zəngəzur dəhlizi Türkiyə və Azərbaycanın “geosiyasi çıxış qapısı” olmaqla yanaşı, siyasi, geosiyasi və tranzitor – nəqliyyatda vasi-təçiliyi təmin edən ölkə-oyunçular kimi Azərbaycanla Türkiyənin üzərinə böyük məsuliyyət qoyur.

Son 300 ildə Cənubi Qafqaz regionunun geosiyasi dinamikasına nəzər salsaq, burada bölgə ölkələrinin əməkdaşlığına əngəl olan nə qədər fərqli təbiətli problemlərin mövcud olduğunu görmək olar. Şübhə yoxdur ki, destruktiv güclər müxtəlif yollarla (qanunsuz ticarət, terror təhdidi və s.) həmin faktorlardan öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışacaqlar. Çindən gələn yüklərə qarşı təxribatlardan sığortalananın qarantları Türkiyə, Rusiya və Azərbaycandır. Deməli, bu üç ölkə Zəngəzur dəhlizinin təhlükəsiz fəaliyyətini təmin etməlidirlər. Geosiyasi və siyasi kontekstdə bu, Türkiyə və Rusiya ilə yanaşı, Azərbaycanın da regional güc kimi aparıcı mövqeyə çıxdığını göstərir. Şuşa Bəyannaməsi isə bu reallığı rəsmi olaraq bütün dünyanın qəbul edə biləcəyi statusda təsdiq və təsbit edir.

Deməli, Zəngəzur dəhlizi sadəcə nəqliyyat marşrutu olmayıb, həm də geosiyasi, siyasi, coğrafi və hüquqi fakt kimi Azərbaycanın müstəqil dövlət olaraq yüksəldiyi və hər kəs tərəfindən qəbul edilən geosiyasi statusunun rəsmi təsdiqidir.

Şuşa Bəyannaməsində Cənub Qaz Dəhlizinin adının ayrıca vurğulanması vacib geosiyasi, geoiqtisadi və təhlükəsizlik baxımından müstəsna əhəmiyyəti vardır: *“Tərəflər regionun və Avropanın enerji təhlükəsizliyinə töhfə verən, təbii qaz mənbə və marşrut saxələndirilməsini təmin edən strateji Cənub Qaz Dəhlizinin həyata keçirilməsində Türkiyə və Azərbaycanın qabaqcıl rolunu vurğulayırlar. Tərəflər Cənub Qaz Dəhlizinin səmərəli şəkildə istifadə olunmasına və daha da inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş səyləri əlaqələndirilmiş şəkildə davam etdirəcəklər. Tərəflər, həmçinin global enerji sektorundakı prosesləri nəzərə alaraq regionun enerji təchizatı təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi üçün elektrik sahəsində də regional əməkdaşlığa töhfə verəcək səylərin artırılaraq davam etdirilməsi üzrə niyyətlərini ifadə edirlər*” [2].

Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi Şuşa Bəyannaməsi çərçivəsində dördüncü faktorla – Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu və ya Orta Dəhlizin rəqabət qabiliyyətinin artırılması ilə tam səsleşir. Sənəddə vurğulanır ki, *“Tərəflər iki ölkənin ərazisindən keçən Şərq-Qərb/Orta beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə qarşılıqlı əməkdaşlığı möhkəmləndirəcəklər. Azərbaycan və Türkiyə intellektual nəqliyyat sistemləri texnologiyalarından istifadə etməklə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin*

Azərbaycan-Türkiyə hissələrində tranzit-nəqliyyat potensialını daha da inkişaf etdirəcəklər”.

Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanla Türkiyə də daxil olmaqla müasir texnologiyalarla təmin edilmiş tranzit-nəqliyyat infrastrukturunu formalaşdıraraq, bundan regionun hər bir dövlətinin faydalana bilməsi üçün şərait yaratmağa, global infraqururura tam inteqrasiya olunmağa imkan verən tarixi layihədir.

Ankara və Bakı Şuşa Bəyannaməsində beynəlxalq təşkilatlarla sıx işbirliyini, ortaq fəaliyyəti də nəzərdə tuturlar: *“Tərəflər aktual xarakter kəsb edən, qarşılıqlı maraq doğuran beynəlxalq məsələlər üzrə həmrəylik və qarşılıqlı dəstək nümayiş etdirərək yaxın və ya üst-üstə düşən mövqedən çıxış etməklə ikitərəfli əməkdaşlığı dərinləşdirəcəklər və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, ATƏT, Avropa Şurası, Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı daxil olmaqla beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində bir-birinə qarşılıqlı dəstək göstərəcəklər”* [2].

Diğər vacib faktor isə, təhlükəsizliyin təmini ilə əlaqəlidir. Bununla bağlı sənəddə qeyd olunur: *“Tərəflərdən hər hansı birinin fikrincə, onun müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına və ya təhlükəsizliyinə qarşı üçüncü dövlət və ya dövlətlər tərəfindən təhdid və ya təcavüz edildiyi təqdirdə, Tərəflər birgə məsləhətləşmələr aparacaq və bu təhdid və ya təcavüzün aradan qaldırılması məqsədilə BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə müvafiq təşəbbüs həyata keçirəcək, bir-birinə BMT Nizamnaməsinə uyğun zəruri yardım göstərəcəklər. Bu yardımın həcmi və forması təxirə salınmadan keçirilən müzakirələr yolu ilə müəyyən edilərək birgə tədbirlər görülməsi üçün müdafiə ehtiyaclarının ödənilməsinə qərar veriləcək və Silahlı Qüvvələrin güc və idarəetmə strukturlarının əlaqələndirilmiş fəaliyyəti təşkil olunacaqdır”* [2].

1 fevral 2022-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında “Müttəfiqlik münasibətləri haqqında” Şuşa Bəyannaməsinin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə Şuşa Bəyannaməsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq olunmuşdur [3].

Beləliklə, Şuşa Bəyannaməsinin bütün müddələrinin bir-biri ilə sıx məntiqi əlaqəsi vardır. Geosiyasi, siyasi və tarixi aspektlərdə Şuşa Bəyannaməsi iki müstəqil dövlətin müttəfiqlik münasibətləri ilə regional və global əməkdaşlığın inkişaf istiqamətlərini nəzərə alınmaqla beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində hazırlanıb və mühüm əhəmiyyətli siyasi, hüquqi və tarixi sənəddir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan və Türkiyə arasında müttəfiqlik haqqında Şuşa bəyannaməsi imzalanıb // - <https://president.az/az/articles/view/52115>
2. “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında” Şuşa Bəyannaməsi // - <https://e-qanun.az/framework/49147>

3. “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında” Şuşa Bəyannaməsinin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının qanunu // - <https://e-qanun.az/framework/49147>

4. Гулиев Дж. К истории образования второй республики Азербайджана – Баку: Азернешр, - 1989. – 333 с.

TÜRKİYƏ-AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIĞI

Hüseyn Hüseynli

BDU-nun “Avropa və Amerika ölkələrinin
yeni və müasir tarixi” kafedrasının müəllimi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
huseyn.huseynli@bsu.edu.az

Açar sözlər: *Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, hərbi doktrina*

Keywords: *Türkiye, Azerbaijan, Georgia, military doctrine*

Ərazisinə görə dünyanın ən böyük, hərbi gücünə görə isə ikinci dövləti olan SSRİ-nin süqutundan sonra Cənubi Qafqaz regionu geosiyasi sarsıntı keçirirdi. Bu kontekstdə Qafqaz bölgəsində geosiyasi boşluq yaranmışdı və bu geosiyasi boşluğu doldurmaq istəyən qlobal və regional güclərin mübarizəsi artmışdı. İş o yerə çatmışdı ki, SSRİ-nin “parçala və hökmranlıq et” siyasəti ilə böyük xaosla sürüklənən Qafqazda iqtisadi böhran, müharibə və etnik münaqişələr həll olunmaz vəziyyətdə idi [3, s.257]. Böyük güclərin daimi marağında olan Qafqazda gedən proseslər və qeyri-sabit vəziyyət onun əsas tranzit qovşağı olmasını da təhlükəyə atırdı. Dövrünün nüfuzlu diplomatlarından biri olan Bjezinski-nin dediyi kimi: “Avrasiya dünya hökmranlığı uğrunda mübarizənin gətirdiyi şahmat taxtasıdır. “Qafqaz regionu Avropanı Asiya ilə birləşdirən tranzit marşrutu olduğu üçün bu şahmat taxtasında mühüm hərəkət və manevr sahəsidir” [9, s.176].

SSRİ-nin dağılmasından sonra bölgə ölkələrinin ilk təşəbbüsü lokal səviyyədə yaranan ideoloji boşluğu doldurmaq üçün öz daxili və xarici siyasətlərində kimlik axtarışına başladılar. Növbəti mərhələ isə regionun böyük dövlətləri Türkiyə, İran və Rusiyanın, eləcə də, qlobal aktorlardan Aİ və ABŞ-nin də iştirak etdiyi geosiyasi mübarizə mərhələsidir. Bu baxımdan XX əsrin sonlarında Türkiyə başda olmaqla Cənubi Qafqazda maraqları olan dövlətlərin regional siyasətlərini qiymətləndirmək göründüyü qədər asan deyil. Buna baxmayaraq Türkiyə Cənubi Qafqazda müstəqil respublikaların yaradılmasını böyük sevinclə qarşıladı və regionda yaranmış yeni geosiyasi vəziyyətə uyğun olaraq regional siyasətində ciddi dəyişikliklər etdi. Regionun yeni müstəqillik qazanmış dövlətlərinin təkcə texniki yardıma deyil, həm də maliyyə yardımına ehtiyacı olduğunu bilən Ankara hökuməti 1992-1993-cü illərdə bu problemlərin həllində mü-

hüm rol oynadı. Bu çərçivədə C.Qafqaz dövlətlərinə 1,2 milyard ABŞ dolları kredit verilmişdir. Bundan başqa, Türkiyə Azərbaycanın tarixi torpaqlarını işğal etdiyinə görə Ermənistanla quru və hava sərhədlərini bağladı [6, s.414] (1993-cü ildə Ermənistan Silahlı Qüvvələri Kəlbəcəri işğal etdikdən sonra sərhədi bağladı, lakin 2004-cü ildə hava nəqliyyatı bərpa olundu – H.H).

Müstəqilliyin ilk illərində region dövlətlərinin öz aralarındakı münasibətlər də inkişaf edirdi. Bu kontekstə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 9 mart 1996-cı ildə Gürcüstana rəsmi-işgüzar səfəri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Gürcüstan Respublikasının Prezidenti Eduard Şevardnadze ilə görüş zamanı Prezident Heydər Əliyevin nitqi regionun gələcək inkişafının mənzərəsini təsvir edirdi: *“Biz – Eduard Şevardnadze ilə mən Qafqazda sülhün, təhlükəsizliyin və əməkdaşlığın təmin olunması üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən bəyannamə imzaladıq. Bu bəyannamə onu göstərir ki, həm cənab Eduard Şevardnadze, həm də mən Qafqazda sülhü həqiqətən möhkəmləndirməyə, sülhü bərqərar etməyə çalışırıq. Nəinki öz ölkələrimiz, öz xalqlarımız haqqında düşünrük, bütün Qafqaz haqqında, Qafqazın bu günü, gələcəyi haqqında düşünrük. Bu bəyannamə açıq bir sənəddir və mən ümidvar olduğumu bildirmək istəyirəm ki, Qafqazın bütün respublikaları, dövlətləri də və başqa dövlətlər də bu bəyannaməyə qoşulacaqlar. Çünki Qafqazda sülhü, əmin-amanlığı bərqərar etmək təkcə Gürcüstan, Azərbaycan üçün deyil, Qafqazda yaşayan bütün xalqlar üçündür. Bu təkcə Qafqaz üçün yox, Qafqazla əlaqəsi olan bütün ölkələr, xalqlar üçündür, bütün dünya üçündür. Qafqaz indi bütün dünyanın diqqət mərkəzindədir. Ona görə də Qafqazda gedən prosesləri düzgün istiqamətə, sülh istiqamətinə yönəldib Qafqazda sülhə, əmin-amanlığa nail olmaq çox böyük, müqəddəs məqsəddir, ali məqsəddir və biz bu məqsəd uğrunda bundan sonra da əzmlə çalışacağıq”* [2, s.60].

Qeyd edək ki, bu, Gürcüstan müstəqillik əldə etdiyi vaxtdan indiyədək, həm də Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazandığı vaxtdan indiyədək Azərbaycan prezidentinin Gürcüstana ilk səfəri idi.

Gürcüstan regionda mövcud olan etnik problemlərin həllini NATO-nun Rusiyaya təzyiqində görürdü. Bu baxımdan Türkiyə NATO ilə hərbi əlaqələrdə Gürcüstan üçün son dərəcə mühüm rol oynayır. Gürcüstan prezidenti Eduard Şevardnadze bu barədə deyirdi: *“Gürcüstan Rusiyanın strateji zonasının cənub cinahı deyil, Türkiyə və İsraildən Mərkəzi Asiyaya qədər uzanan Türkiyənin və NATO-nun strateji maraqlarının şimal cinahıdır”* [1, s.22].

Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan - hər bir ölkə digərini strateji tərəfdaş hesab edir və təhlükəsizlik və müdafiə doktrinalarında bunu nəzərə alır. 2011-ci ilin sonunda qəbul edilən Gürcüstan Milli Təhlükəsizlik doktrinasında Türkiyənin regionun aparıcı dövlətlərindən biri və yeganə NATO üzvü olduğu, eyni zamanda mühüm hərbi müttəfiq olduğu müəyyən edilib. Doktrinada Gürcüstanın Türkiyə ilə təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində əlaqələrinin daha da inkişafına

önəm verdiyi bildirilir. Həmin sənəddə Azərbaycan da strateji tərəfdaş kimi müəyyən edilmişdir [8, s.259].

Əməkdaşlığın üçtərəfli səviyyəyə yüksəldilməsi üçün müxtəlif müqavilələr, o cümlədən müxtəlif hərbi təlimlər keçirilmişdir. Bu çərçivədə Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstanın 2014-cü il avqustun 19-da Naxçıvanda imzaladığı və birgə hərbi təlimlərin keçirilməsini nəzərdə tutan sazişlə təhlükəsizlik sahəsində üçtərəfli əməkdaşlıquruldu. Müqavilə hər üç ölkənin silahlı qüvvələrinin döyüş qabiliyyətini təkmilləşdirmək məqsədi daşıyırdı. Üç ölkənin xüsusi təyinatlı qüvvələri ilk üçtərəfli hərbi təlim fəaliyyətini 2012-ci ilin noyabrında keçirilən “Qafqaz Qartalı 2012” adlı hərbi təlimlə həyata keçirdi [4, s.352].

2016-cı ilin may ayında Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin iştirakı ilə keçirilən üçtərəfli görüşdə üç ölkənin hərbi bacarıqlarının və hazırlığının artırılması məqsədilə birgə təlimin keçirilməsinin məqsədəuyğun olacağı qərarlaşdırıldı. Həmçinin kibertəhlükəsizlik, neft və təbii qaz kəmərlərinin mühafizəsi üzrə əməkdaşlığın miqyası genişləndirildi. Bu çərçivədə birgə təlimlərin keçirilməsi qərara alındı. Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan silahlı qüvvələrinin iştirakı ilə birgə hərbi təlimlər keçirildi. Türkiyə, Azərbaycan və gürcü hərbiçilərinin iştirakı ilə Gürcüstanda keçirilən “Eternity-2017” birgə hərbi təlimi uğurla nəticələndi. 2018-ci ilin aprel ayında Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan arasında imzalanan əməkdaşlıq memorandumu ilə üç ölkə arasında hərbi əməkdaşlıq son illərdə daha da önəm qazandı. Əməkdaşlıq nəzəri müstəvidə qalmadı, həm də praktiki müstəviyə keçdi. Hərbi sahədə birgə təlimlərin təşkili bir daha vurğulandı. Azərbaycan və Gürcüstan əsgərlərinin NATO üzvü olan türk əsgərlərindən təlim almasının əhəmiyyəti vurğulandı. Üçtərəfli əməkdaşlıq hər üç ölkənin silahlı qüvvələrini beynəlxalq terrorizmə, silah və narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı birgə mübarizəyə hazırlamaq məqsədi daşıyırdı. Daha sonra Girəsun şəhərində Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan milli müdafiə nazirlərinin iştirakı ilə 6-cı Müdafiə Zirvəsi keçirildi. NATO-nun dəstəyi ilə Gürcüstanda təşkil edilən 4-cü “Noble Partner 2018” çoxmillətli hərbi təlimi paytaxt Tbilisi yaxınlığındakı Vaziani hərbi bazasında keçirildi [5]. Təlimdə Türkiyə, Gürcüstan, ABŞ, İngiltərə, Almaniya, Estoniya, Fransa, Litva, Polşa, Norveç, Ukrayna, Azərbaycan və Ermənistan iştirak edirdi. Danışıqların məqsədi müdafiə nazirlərinin ildə iki dəfə görüşməsi, birgə konfranslar və dəyirmi masa görüşlərinin təşkili, üçtərəfli hərbi təlim və əməkdaşlıq mexanizmlərinin yaradılması idi. Bu kontekstdə müxtəlif Qərb təşkilatları və qurumları, xüsusilə NATO və digər müvafiq təhlükəsizlik təşkilatları ilə daha sıx əməkdaşlıq etmək qərara alındı.

Türkiyə Gürcüstan və Azərbaycanın NATO ilə əməkdaşlığın inkişafında həlledici mövqeyə sahibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, NATO ilə əlaqələr 1994-cü ildə Azərbaycan və Gürcüstan arasında imzalanmış “Sülh Naminə Tərəfdaşlıq” (SNT) çərçivəsində başlayıb [7, s.420]. Bu əlaqələr Azərbaycan və Gürcüstan hərbi birliklərinin Kosovo və Əfqanıstanda türk komandanlığı altında xidmət etməsilə daha da möhkəmləndi. Türkiyə hər iki ölkədə hərbi məktəblər tə-

sis edərək bu ölkələrin hərbi hissələrini təlimlərə cəlb etdi. Hərbi sənaye sahəsində də üçtərəfli əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə çalışdı.

Bölgədəki üçtərəfli əməkdaşlığa regionun digər ölkələrinin də daxil edilməsi və Cənubi Qafqazın sülh zonasına çevrilməsi üçün bugün hərtərəfli səylər göstərilir. Türkiyə və Azərbaycan hər fürsətdə inkişaf etdirdikləri əməkdaşlığın İran və Rusiya əleyhinə olmadığını bəyan edərkən, Gürcüstan sözügedən əməkdaşlığın Ermənistan qarşı qurulmadığını və region dövlətləri ilə yaxşı münasibətləri inkişaf etdirməyi hədəflədiyini bildirir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bezhanishvili, Z. *Between Conflict and Partnership, Contemporary Developments in Russian-Georgian Relations. Russian Politics and Law*, 47(3), s.19-35
2. Heydər Əliyev və Azərbaycan diasporu. <https://files.preslib.az/projects/diaspora/a4.pdf> (09.09.2023)
3. Kafkasya'da Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan İttifakının Bölgesel Güvenliğe Etkileri <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/836891> (12.10.2023)
4. Karabakh from conflict to resolution. <https://setav.org/en/assets/uploads/2023/06/K78En.pdf> (01.11.2023)
5. Multinational military exercise Noble Partner 2018 begins in Georgia. <https://www.army-technology.com/uncategorized/multinational-military-exercise-noble-partner-2018-begins-georgia/?cf-view> (28.10.2023)
6. *Türk Dış Politikası Yıllığı – 2009*. Ankara: SETA Yayınları XIII, 2011, 714s.
7. *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. 3 ciltte. Cilt 2: 1980-2001/Editor: Baskın Oran. İstanbul: İletişim yayınları, 2001, 637 s.
8. *Türkiye'nin Gürcistan Politikasında Rusya Faktörü*. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1596938> (04.11.2023)
9. Zbigniew Brzezinski. *The Grand Chessboard: American Primacy and its Geostrategic Imperatives*. New-York: Basic Books nəşriyyatı 1998, 240s.

ŞUŞA ŞƏHƏR QALASININ İNŞA EDİLMƏSİ ("QARABAĞNAMƏLƏR" ƏSASINDA)

Mehman Abdullayev

BDU-nun "Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə)" kafedrasının müdiri,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
dos.mehman.abdullayev@gmail.com

Açar sözlər: Qarabağ, Pənahəli xan, Şahbulaq, Bayat, Şuşa şəhəri

Keywords: Karabakh, Panahali Khan, Shahbulag, Bayat, Shusha city

Qarabağ xanlığının yaradılmasının və yeni dövlətin paytaxtı olacaq Şuşa şəhərinin inşasını zəruri edən tarixi şərait Qarabağa həsr olunan salnamələrdə dəqiq və hərtərəfli şəkildə təsvir olunmuşdur. Bu salnamələrə görə Nadir şahın imperiyasının dağılmasından sonra onun yerinə keçən Adil şah Pənahəli bəyi

xan adına layiq görmüş və Qarabağ hakimi təyin etmişdi. Keçmiş Azərbaycan Səfəvi imperiyasının torpaqları uğrunda əfşarlar və digər siyasi qüvvələr arasında amansız mübarizə şəraitində, 1748-ci ildə Qarabağ xanlığının əsasını qoyan Pənahəli xan yeni dövləti üçün mərkəz axtarışına başladı. Xanlığın paytaxtı Səfəvilər dövründə Qarabağ bəylərbəyliyiinin mərkəzi sayılan Gəncə şəhəri ola bilərdi, lakin bu şəhər çox güclü türk boylarından olan Qacarların Ziyadoğlu qolunun nəzarət altında idi və həmin bölgədə Gəncə xanlığı yaranmışdı. Tərxən “Arranın anası” adlandırılan digər məşhur Bərdə şəhəri slavyanların basqınlarından sonra ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi əvvəlki əhəmiyyətini itirmişdi. Üçüncüsü, Beyləqan idi ki, bu şəhər də monqol dağıntılarından sonra hələ də özünə gələ bilməmişdi [10, s.17-18; 8, s.39; 6, s.129-130]. Mir Mehdi Xəzani bununla bağlı olaraq yazırdı ki, *Qarabağ vilayətində vəqi olan Bərdə və Beyləqan şəhərlərinə gəlinəcə, indi hər ikisi xarabaxanadır* [7, s.113]. Bu səbəbdən də vaxtilə müxtəlif dövlətlərin paytaxtı olmuş şəhərlər ətrafında meydana çıxan xanlıqlardan (Məsələn, Bakı, Gəncə, Şamaxı, Təbriz və başqaları) fərqli olaraq, Qarabağ xanlığı yeni salınan şəhər-qala ətrafında formalaşmışdır.

1. Qarabağ xanlığının ilk mərkəzləri kimi Bayat və Şahbulaq qalalarının inşa edilməsi

Qarabağnamələrə görə, Pənahəli xan yaratdığı dövlət üçün yaxşı müdafiə olunacaq bir iqamətgah-mərkəz bina etmək haqqında düşünürdü və ilk belə iqamətgah Bayat qalası oldu. Mirzə Adıgözəl bəy bu qalanın tikilməsinin zəruriliyini belə təsvir edirdi: *“Bundan sonra çöllərdə vaxt keçirməklə istənilən məqsədə çatmaq olmaz. Yaxşısı və münasibi budur ki, möhkəm bir bina və qala tikilsin. Bir hadisə üz verdiyi zaman ora məskən, tənglik və bolluq vaxtında işə aman evi olsun; çünki şir nə qədər heybətli olsa da, ona bir hin lazımdır. Qızılquş quşların padşahıdır. Bütün quşlar onun çəngəli qarşısında acizdirlər. Lakin o da bir yuvada yerləşməlidir ki, bir hadisə üz verdiyi zaman bəla kəməndinin halqasından və düşmən əzabı duzağından asudə olsun. Buna görə, gedib Bayatda 1161-ci ildə (1748-ci ildə) bir qala, səngər, sığınacaq və qərargah saldırdı”* [8, s.40].

Bayat qalasının inşası haqqında Yusif Qarabağinin [10, s.18] və Həsən İxfə Əlizadənin [3, s.81] kitablarında müəyyən məlumatlar verilsə də, bu hadisə Mirzə Camal Cavanşirin əsərində daha geniş şəkildə təsvir edilmişdir: *“Hələ Qarabağın Xəmsə mahalları ona tabe olmadığı zaman (Pənah xan) ətraf xanların üzərinə hücum edəcəkləri təqdirdə, ailə və qohumlarının, qulluqçu və yaxın adamlarının və (el) böyüklərinin qorunması üçün ellərin arasında münasib bir yerdə qala tikilməsini lazım bilmişdi. Məşvərətdən sonra, indi Kəbirli mahalı içində olan Bayat qalasının binası qoyuldu. Qısa bir zamanda möhkəm hasar və xəndək qayrıldı, bazar, hamam və məscid tikildi. Xan bütün ailəsini, qohumlarının və el böyüklərinin əhli-əyalını oraya topladı. Ətrafda olan camaat, hətta Pənah xanın tərəqqisini, onun rəftar və məhəbbətini eşidən Təbriz və Ərdəbil*

vilayətlərinin bir çox əhalisi və sənətkarları belə öz ailələri ilə birlikdə gəlib Bayat qalasında yerləşdilər” [6, s.127].

Qarabağ xanlığının ikinci mərkəzi Şahbulaq qalası olmuşdur. Pənah xan “Bayat savaşında” Şəki və Şamaxı xanlarına qalib gəlsə də, Pənahəli xan Bayat qalasının hərbi-strateji baxımdan zəif olduğunu, orada qoşun saxlamağın çətinliyini və iqlimin isti olmasını nəzərə alaraq yeni qalanın inşasına qərar verdi. Mirzə Camala görə, xan düzən yerdə əbədi şəhər və qala tikməyin ehtiyatsızlıq olduğunu düşünərək daha keçilməz dağlarda, daha etibarlı bir qalanın tikilməsinə göstəriş verdi [6, s.128].

Həsən İxfə Əlizadəyə görə, Ağdamın 5-6 kilometrliyində yerləşən, həm dağ, həm də Aran bölgəsi ilə bağlı olan Şahbulaq adlı yerdə sürətlə qala və lazımı inşaat işləri aparılırdı. Şahbulaq kiçik qala-şəhər halına salındı. Burada hamam, bazar, məscid və başqa zəruri binalar inşa olundu. Pənahəli xan Bayatdan və ətraf kəndlərdən öz etibarlı adamlarını qalaya köçürdü [5 s.81-82].

Xanlığın mərkəzinin Bayatdan Şahbulağa köçürülməsi haqqında Mir Mehdi Xəzaninin [7, s.132-133], Əhməd bəy Cavanşirin [2, s.182] əsərlərində də müəyyən məlumatlar verilmiş, (məsələn, xanın öz evinin, quluqçularının və məhəl böyükələrinin yeni qalaya köçürülüb yerləşdirilməsi və s.) Mirzə Rəhim Fəna bu hadisəni maraqlı şəkildə “*Mərkəzi hökumətin Şahbulağa köçməsi*” kimi qiymətləndirmişdi [9, s.11].

2.Şuşa qalasının inşa edilməsi

Qarabağnamələrdə, Qarabağın tarixinə həsr olunan digər salnamə və əsərlərdə xanlığın üçüncü mərkəzi olan Şuşa şəhər-qalasının salınmasını zəruri edən sosial-iqtisadi və hərbi-siyasi şərtlər, Pənahəli xan tərəfindən Şuşa şəhərinin inşa edilməsi və dövlətin paytaxtının buraya köçürülməsi haqqında kifayət qədər bilgi və məlumatlar toplanmışdır. Əhməd bəy Cavanşirə görə, Pənahəli xan 1752-ci ildə öz iqamətgahını Bayatdan Şahbulaq qalasına köçürdü [2, s.183]. Qarabağnamələri bir mənbə kimi araşdıran tədqiqatçı Yunis Hüseynov Şahbulaq qalasının 1752 -ci ildə deyil, 1749-cu ildə inşa edildiyini yazmışdır [5, s.40]. Yeni yerin xanlığın inzibati mərkəzi və strateji baxımdan əlverişli olmaması səbəbindən Pənahəli xan burada da həmişəlik qalmağı münasib görmədi. Qonşu xanların ondan bac və əmanət tələb etmələri, əks-təqdirdə onu ölümlə hədələmələri Pənah xanı öz mövqeyini möhkəmləndirməyə və yalnız bundan sonra döyüş meydanında taleyini sınağa vadar etdi [2, s.183].

Yeni şəhərin salınmasının zəruriliyi məsələsinin araşdırılması nəticəsində aydın oldu ki, Mirzə Adıgözəl bəyin kitabının IV fəslində Şuşa qalasının bina olunması haqqında verdiyi yazı [8, s.47-48] məzmununa görə Mirzə Camal Cavanşirin əsərində bu məsələ ilə bağlı verilən parça ilə üst-üstə düşür. Lakin ondan fərqli olaraq, Mirzə Camal Cavanşir bu məsələni daha dərinlən və ətraflı şəkildə belə təsvir etmişdir: “*Hökumət işlərini bir an belə unutmayan mərhum Pənah xanın işgüzar və bacarıqlı adamları, xanın əmrinə görə məsləhət üçün yığılıb dedilər: “Mərhum Nadir şah vəfat etdikdən sonra bizimlə Əliqulu xan*

(Adil şah) və Sərdar Əmir Aslanın (Azərbaycanın hakimi) arasında sülh, ittifaq və dostluq əlaqəsi davam etməkdə idi. İndi, çox mümkündür ki, belə bir münasibət və dostluq əlaqəsi bizimlə Məhəmmədhəsən xan arasında olmasın. Ətraf xanlarından da bir o qədər xatircəm deyilik. Onların Məhəmmədhəsən xanı üzərimizə təhrik edərək, onunla birlikdə bizə qarşı çıxacaqları ehtimalı vardır. (Belə bir vəziyyətdə) Qarabağın elləri, adlı-sanlı adamları Qızılbaş qoşununun ayağı altında paymal olar, biz isə Şahbulağı qalasında elə bir qüvvətli düşmənin və ətraf xanların qarşısında müqavimət göstərə bilməyib, bütünlüklə qırılarıq. Ona görə də işin əlacını qabaqcadan görmək lazımdır. Biz gərək dağların içində, möhkəm və keçilməz yerdə elə bir əbədi və sarsılmaz qala tikək ki, onu güclü düşmən belə mühasirə edə bilməsin. Qalanın bir tərəfi dağlarda olan ellərin üzünə daima açıq olmalı və mahallarla rəbitəmiz, əlaqəmiz (bir an belə) kəsilməməlidir” [6, s.131]. Əsərdən seçdiyimiz parça Pənahəli xanın, onun ətrafında birləşən ali zümrə nümayəndələrinin, qulluqçuların və ziyalı təbəqənin nə qədər lazımlı və uzaqgörən bir addım atdıqlarını sübuta yetirir.

Şuşa qalasının salınması ilə bağlı Həsənəli Qaradaği yazırdı ki, Pənah xan və onun yaxınları yeni bir möhkəm qalanın inşası üçün yer seçərkən həmin məkanın Aran və dağ camaatına yaxın olmasını nəzərə almışdılar [4, s.129].

Mir Mehdi Xəzaniyə görə, yeni qalanın əsası Şuşa adlanan kəndin sakinlərinin otlaq və biçənəklərinin yerləşdiyi məkanda qoyulmuşdur. Mirzə Camal Cavanşir isə bununla bağlı olaraq yazırdı ki, Şuşaa qalası salınanadək bu ərəzidə heç bir yaşayış yeri yox idi. Bu ərəzi, Şərqi tərəfdə qalanın 6 versliyində yaşayan Şuşa kəndinin əhalisinin əkin yeri və otlağı idi [6, s.131].

Yeni şəhər-qalanı salarkən Pənahəli xanı əsas düşündürən məsələlərdən biri bu məkanda əhalini su ilə təchiz edəcək mənbəyin olub-olmaması idi. Çünki burada olan bir neçə bulağın suyu yeni paytaxt olacaq şəhər əhalisinin tələbatını ödəmək gücündə deyildi. Yeni mərkəz üçün həyati əhəmiyyət daşıyan su probleminin necə həll olunması haqqında Mirzə Camal Cavanşirin [6, s.131], Mir Mehdi Xəzaninin [7, s.134], Mirzə Adıgözlə bəyin [8, s.47] əsərlərində müəyyən məlumatlara rast gəlinir. Mir Mehdi Xəzani yazır: *“Pəs səlah və məzənnə olan yerlərdən sudan ötrü quyu bina etdilər, gördülər ki, su çıxar. Məlum əksər məkanlardan su çıxandır.”* [7, s.134]. Mirzə Camal Cavanşir bu məsələni bir qədər fərqli şəkildə belə təsvir etmişdir. *“Ona görə, güman gələn yerlərdə quyu qazdırıb müəyyən etdilər ki, buranın bir çox yerlərində su quyuları qazmaq mümkündür. Bu xəbəri ...Pənah xana çatdırdılar. (Xan) sevinərək, bir neçə nəfər öz yaxın adamı ilə buraya gəldi, yerlə tanış olub, əzmlə qalanın binasını qoydu.”* [6, s.131]. Mirzə Camal görə isə, imtahan üçün bir neçə quyu qazıldı və quyulardan su çıxandan sonra Şuşa şəhərinin binası qoyulmuşdur. Şuşa şəhərinin əsasının nə vaxt qoyulması haqqında Qarabağnamə müəlliflərində yekdil fikir yoxdur. Bu müxtəlifliyin səbəbi hicri təqviminin müəlliflər və şərhçilər tərəfindən miladi təqvimə müxtəlif cür çevrilməsi ilə bağlıdır. Şuşa şəhərinin əsasının Mir Mehdi Xəzani 1756-1757-ci ildə [7, s.134], Mirzə Camal Cavanşir

1754-cü ildə [6, s.131], Mirzə Adıgözəlbəy 1751-52-ci ildə [8, s.47], Həsənəli Qaradaği 1754-cü ildə [4 s, 129], Həsən İxfə Əlizadə 1750-51-ci ildə [3, s.78], Mirzə Yusif Qarabaği 1752-ci ildə [10, s.21] qoyulduğunu qeyd etmişlər. Qarabağnamələri təhlil edən şərhçilərin araşdırmaları əsasında Şuşa şəhərinin əsasının 1751/1752-ci ildə qoyulması və şəhərin tikintisinin 1756/1757-ci ildə başa çatdığını söyləmək olar.

Pənah xan Qarabağ xanlığının yeni paytaxt şəhəri olacaq Şuşanı Şərq və Azərbaycan memarlığı ənənələri əsasında inşa etdirmək məqsədi ilə Təbriz, Ərdəbil və başqa şəhərlərdən ustalar dəvət etmişdi. Şəhər tikiləndən sonra həmin ustalar da Şuşada sakin oldular. Şuşa şəhərinin əsası qoyulandan sonra Pənahəli xan möhkəm bir hasar çəkdirərək, hər növ hücum qarşı möhkəm bir səngər və müdafiə sistemi qurdu və geniş inşaat işlərinə başladı. Bayat və Şahbulaq qalalarında olduğu kimi Şuşa qalasında da ilk tikililər arasında hamam və məscid diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, Şuşa şəhərinin inşası, burada aparılan tikinti işləri, paytaxtın bu şəhərə köçürülməsi haqqında Qarabağnamələrdə yetərli qədər məlumatlara rast gəlmək mümkündür [7, s.135; 3, s.83; 6, s.131-132]. Məsələn, Mirzə Camal Cavanşir yazırdı: *“Pənahəli xan Şahbulaq qalasının sakinləri olan bütün rəiyyətləri, əyyanın, məliklərin, mülazimlərin, ellərin və bir para kəndlərin kəxdudalarının ailələrini köçürüb, bu qalanın içində yerləşdi. Xalqı yerləşdirib hamıya, xüsusilə özü üçün yurd və imarət müəyyən etdikdən sonra mahir ustalar, ağıllı işgüzar adamlarla qalanın hasarını çəkdi”*. Mirzə Yusif Qarabağının yazılarına görə, Pənahəli xan yeni salınmış Şuşa şəhərinə öz adını verərək Pənahabad adlandırmış, burada zərxbana açdıraraq, pul kəsirmişdir. Gümüşdən kəsilən bu pul şəhərin adı ilə “pənahabad” adlanırdı və rus gümüş pulu ilə 15 qəpik dəyərində idi [6, s.131-132; 7, s.135; 3, s.83; 10, s.14].

Beləliklə, Şuşa şəhəri inşa olunandan 1822-ci ildə Rusiya tərəfindən ləğv edilənə qədər Qarabağ xanlığının paytaxtı funksiyasını daşımışdır. Xanlıqlar dövründə Şuşa Azərbaycanın və onun tərkib hissəsi olan Qarabağın alınmazlıq simvoluna çevrilmişdir. 1757-ci ildə Məhəmməd Həsən xan Qacar xanlığı tabe etmək üçün Qarabağa hərbi yürüş etmişdi. Bu hadisə ilə bağlı Mirzə Camal Cavanşir belə yazırdı: *“Qalanın tikintisindən bir il keçdikdən sonra Ağa Məhəmməd şahın atası Məhəmməd Həsən xan Qacar İraq və Azərbaycan qoşunu ilə Şuşa qalasını almaq və mərhum Pənah xanı özünə tabe etmək məqsədilə Arazdan keçib qalanın dörd ağaclığında çadırlar qurdular. Mərhum Pənah xanı tabe etmək və beləliklə, Şuşa qalasını ələ keçirmək üçün çox düşündü, tədbirlər tökdü. Bir ay orada oturdu. Lakin bu qədər çoxlu qoşun ilə qalaya yaxınlaşa bilmədi. Əksinə, Qarabağın qoçaq əhalisi Məhəmməd Həsən xan ordusunun at-qatırını və başqa mal-qarasını istər açıq, istərsə də gizli surətdə qarət edərək, onun qoşununa çoxlu ziyan vurdu”* [6, s.132].

Urmiyalı Fətəli xan 1759-cu ildə Qarabağ xanlığını tabe etmək üçün yeddi dəfə Şuşa qalasına hücum etmiş, lakin bütün cəhdləri uğursuzluqla nəticələnmişdi. İki mindən çox piyada və süvari döyüşçüsünü itirən Fətəli xan Əfşar 7-8

ay davam edən savaşda məğlub olmuş və Şuşa qalasını ələ keçirə bilməmişdir [6, s.133; 3, s.89].

1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan 33 gün Şuşanı mühasirədə saxlasa da, şəhəri ələ keçirə bilmədi. Bu hadisə haqqında Həsən İxfə Əlizadənin əsərində çox maraqlı məlumatlar verilmişdir. O yazırdı ki, Qacarın hərbi düşərgəsi tez-tez qarabağlıların hücumu nəticəsində çoxlu tələfat verirdi. *“Ağa Məhəmməd xan qorxuya düşüb öz vəzir və müşavirlərini yığıb, onlarla məsləhətləşdi və belə bir qərara gəldi ki, zərərin yarısından qayıtmaq da mənfəətdir. Müsibətli bir yerdən at başı qayıtmağın özü də bir nicatdır. Bu yerdə bir az da qalsaq, bizdən bir nəfər də olsun salamat qalmayacaq. Odur ki, köçüb getmək məsləhətdir. Bu əsnada gəncəli Cavad xanla Çiləbörd məliki Məlik Məcnun Ağa Məhəmməd şahın (xan) yanına gəlib, məsləhət gördülər ki, Şuşadan ona heç bir səadət yoxdur. Yaxşısı budur ki, şah həzrətləri Şuşadan əl çəkib, Gürcüstan üzərinə hərəkət etsin”* [3, s.94].

Müdafiəçilərinin qəhrəmanlığı nəticəsində Şuşa şəhəri və Şuşa qalası bir qədər sonra Tiflis kimi böyük bir şəhəri və Cənubi Qafqazın böyük hissəsini ələ keçirən Qacar ordusu qarşısında öz alınmazlığını və toxunulmazlığını sübut etdi. Mirzə Yusif Qarabağiyə görə, Şuşa şəhərində əvvəllər 16, Məhəmməd Baharlıya görə, İbrahimxəlil xanın dövründə 17 məhəllə var idi [1, s.39; 10, s.122]. Şuşa şəhəri 8-i Yuxarı (Xanlıq Ara, Saatlı, Köçərli, Mamayı, Mərcanlı, Dəmirçi, Hamamqabağı, Təzə) və 9-u Aşağı (Qurdlar, Seyidli, Culfalar, Toyluq, Çuxur, Dördlərqurdu, HacıYusifli, Dördçinar, Çölqala) adlandırılan məhəllələrdən ibarət idi [1, s.39-40]. Mirzə Yusif Qarabağiyə görə, Şuşadan müxtəlif istiqamətlərə 4 darvaza açılırdı. Bununla bağlı o, yazırdı: *“Şimal və Şərq tərəfdən olan darvazaya Şuşa kənd darvazası deyilir. 2 darvaza isə Şimal ilə Qərb arasındadır. Bunlardan birinə İrəvan darvazası, digərinə isə Gəncə və Çiləbörd darvazası deyilirdi. Dördüncü darvaza isə dağılmış və hazırda onun yerinə divar tikilmişdir”* [10, s.21].

Hərbi strateji əhəmiyyəti, alınmazlığı ilə seçilən və Azərbaycanın çox mühüm mədəniyyət mərkəzi, musiqi beşiyi adlandırılan Şuşa şəhəri haqqında araşdırma aparan Həsən İxfə Əlizadənin əsərindən seçdiyimiz çox təsirli parçanı təqdim edirik: ***“Şuşa! Bu ad nə qədər əziz, doğma, munis və sevimli bir ad; nə qədər dilnəvaz və mehriban bir ana – vətəndir. Şuşa o qədər gözəl bir yerdir ki, onun adı qarşısında daima diz çökərək “xaki-payini” hörmətlə öpmək mənim ən müqəddəs vəzifəm olub. Bu şəhərin uğrunda hər bir varlıqdan: candan, maldan, həyatdan və sairədən keçmək, al qanlara bulanmaq, məhv olmaq mənim üçün bir səadət və şərəfli bir haldır*** [3, s.77].

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Baharlı M. Əhvali-Qarabağ Qarabağnamələr. III kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 248 s.
2. Cavanşir Əhməd Bəy. Qarabağ Xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair Qarabağnamələr. I kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 216 s.

3. Əlizadə Həsən İxfə. Şuşa şəhərinin tarixi Qarabağnamələr. III kitab. Bakı: Şərq-Qərb 2006, 248 s.
4. Həsənəli Qaradaği. Qarabağ vilayətinin Qədim və cədid keyfiyyət və övzalarl. Qarabağnamələr. III kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 248 s.
5. Hüseynov Y. "Qarabağnamələr" Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi, Bakı, Elm, 2007, 216 s.
6. Mir Camal Cavanşır. Qarabağnamələr. I kitab. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 216 səh.
7. Mir Mehdi Xəzani. Kitabı-Tarixi-Qarabağ Qarabağnamələr. II kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 288 s.
8. Mirzə Adıgözəlbəy Qarabağnamələr. I kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 216 s.
9. Mirzə Rəhim Fəna. Tarixi-Cədid-Qarabağ Qarabağnamələr. III kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 248 s.
10. Mirzə Yusif Qarabaği Tarixi-Şərif Qarabağnamələr. II kitab. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 288 səh.

ŞUŞA TÜRK DÜNYASININ MƏDƏNİYYƏT PAYTAXTI KİMİ

İqbal Ağayev

BDU-nun "Asiya və Afrika ölkələri tarixi" kafedrasının müdiri,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
igbal64@rambler.ru

Açar sözlər: Qafqazın konservatoriyası, Muğam, Şəbih, Şərq konservatoriyası, Milli opera, Şuşa Bəyannaməsi

Keywords: Conservatory of the Caucasus, Mugham, Shabih, Eastern Conservatory, National Opera, Shusha Declaration

Giriş: Musiqinin formalaşmasında xalqların sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsi, etnoqrafiyası, tarixi-siyasi şərait və hətta etnopsixologiyası danılmazdır. Amma nə qədər paradoksal olsa da, iki amil – coğrafi məkan və hətta iqlim şəraitinin musiqiyə və müəyyən coğrafiyada yaşayan insanların səsinə təsiri bu gün də polemika mövzusu olaraq qalır. Təsədüfi deyil ki, bəzi musiqişünaslar dünya musiqisinin beşiyi sayılan İtaliya vokal ifaçılarının ecazkar səsinə Adriatik dənizinin mülayim mehi ilə əlaqələndirirlər. Bəlkə elə oxşar səbəbdən Şuşa və Qarabağ bölgəsi həm ecazkar muğamı, əsrarəngiz səsə malik ifaçıları və dünya musiqi xəzinəsinə əvəzsiz töhfələr bəxş etmiş bəstəkarları ilə zəngindir.

Tanrının Şuşa möcüzəsi. Şuşa adlanan tanrı möcüzəsinə hansı rakursdan yanaşsaq, onun tərifinin doğruluğu asanlıqla isbat olunur. Şəhərsalmaçılar və urbanistlər üçün ideal şəhər təsərrüfatı olan məkan, coğrafiyaçılar üçün təmiz havası və yumşaq iqlimi olan təbiət incisi, botaniklər üçün gözəl və nadir flora və faunası olan guşə, hər bəşəri biliciləri üçün alınmaz qala. Amma bu şəhərin ən böyük sirri dünya musiqisinin ayrılmaz parçası olan Azərbaycan musiqisinin

beşiyi olmasındadır. Bu fenomenin izahı bu gün də polemika mövzusu olaraq qalır. Niyə Şuşa və ətrafında heyratımız səsə malik xanəndələr yetişir, onun mərkəzindən təqribən 50 km. radiusdan kənarda bu cür səslərə rast gəlinmir? Deməli, Qarabağ xanəndələrinin ecazkar səslərə malik olmalarını təkcə Qarabağın təmiz dağ havası və iqlimi ilə yox, qədimdən gələn və illərlə püxtələşən musiqi ənənələri ilə yox, həm də tanrının bu bölgədə yaşayan türk soylarına bəxş etdiyi ecazkar səsin daxildən gəldiyi mürəkkəb boğaz aparatı ilə izah etmək olar. Elə olmasaydı qərbi Azərbaycan torpaqlarını həyasızcasına özünküləşdirən və plagiatı gündəlik həyat tərzinə çevirən ermənilər çoxdan muğam ifaçılığını da mənimsəyib dünyaya öz adlarından təqdim edərdilər. Hətta, 1828-ci ildən sonra Çar Rusiyası tərəfindən Qarabağa köçürülən və Qarabağın musiqi mühitinə tezliklə uyğunlaşan ermənilər belə instrumental ifadə az-çox fərqlənsələr də (əsasən kamançada), nəinki muğam oxumaq, heç təqlid etməyə belə yaxın gəlməyiblər. Bu mənada diqqəti Firudin Şuşinskiyin 1979-cu ildə Moskvada nəşr olunan monoqrafiyası [15, 199] diqqəti cəlb edir. Kitaba adları düşmüş səkkiz Şuşalı xanəndə və instrumental ifaçıdan ikisinin erməni olmasını şübhəsiz sovet dövrünün beynəlmiləçiliyini əldə rəhbər tutan Moskvanın təzyiqi və bölgədəki demoqrafik balansı gözləmək siyasəti ilə izah etmək olar. Amma vurğulanmalıdır ki, bu erməni ifaçıları da xanəndə deyillər və Şuşanın hər məhəlləsində tar və kamanı virtuoz ifa edən, lakin subyektiv səbəblərdən monoqrafiya səhifələrinə düşməyən sənətkarlarla müqayisədə o qədər də fərqlənməyənlərdir. Qeyd olunması yerinə düşərdi ki, günümüzdə də ermənilərin dünyanın müxtəlif ölkələrində bəzi auditoriyalarda muğam oxumaqla onu özünküləşdirmək cəhdlərinə rast gəlinir. Amma muğam onların boğazında bayağılaşaraq öz ezackar sehrini itirdiyindən bu cəhdlər uğursuzluqla nəticələnir. Qeyd olunmalıdır ki, **Mehriban xanım Əliyevanın Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin qorunması naminə göstərdiyi xidmətlər nəticəsində Azərbaycan muğam sənəti 2003-cü ildə UNESCO-nun Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə representativ siyahısına daxil edilmiş və Muğam əbədi olaraq Azərbaycan xalqının mədəni irsi kimi qəbul edilmişdir.**

Beləliklə, Şuşa və ətraf arealda yaşayan vətənləşmiş musiqi ilə döyünən insanların sehrli səs fenomeninin sirrini tarixçi rakursundan açmağa cəhd etdik. Bəs bölgənin bəstəkar beşiyi olmasını nə ilə izah etmək olar?

Azərbaycanın musiqi beşiyi, Qafqazın musiqi məbədi, Türk dünyasının musiqi qütbü. Bu şəhər saysız-hesabsız bəstəkarlar yetişdirib. Təkcə Azərbaycan müasir professional bəstəkarlıq məktəbinin banisi dahi Şuşada doğulmuş Üzeyir Hacıbəyovun adını çəkmək kifayət edir. Təkcə bu səbəb kifayətdir ki, onun məktəbinin yetirmələrini şuşalı hesab etmək olar. Şuşalılarda isə ecazkar səslə yanaşı güclü musiqi duyumunun olmasının nüvəsində yenə muğam durur.

Deməli, məsələyə bu prizmadan yanaşsaq, belə bir hipoteza irəli sürə bilərik ki, Qarabağda məşhur deyim olan “bəşikdə olan uşaq muğam üstə ağlayır”sa, deməli gələcək bəstəkar artıq ana bətnində formalaşır.

Üzeyir bəstəkar doğulmasaydı təhsil aldığı Qori Seminariyasında S.P.Qoqlıçidzenin nəğmə dərslərində çoxsəsli xor oxuması, musiqi imlalarının yazılması qabiliyyəti ilə xor musiqisinin içində formalaşmış müəllimini heyrtləndirməzdi.

Üzeyirin tələbə yoldaşı Terequlov xatirələrində yazırdı: “*Üzeyir Hacıbəyovun dərhal, bir-iki dəfə izah etdikdən sonra... mahnı üçün ikinci tonları seçə bilməsi bizdə təəccüb doğururdu. Bu, xüsusilə bizi ona görə heyran qoyurdu ki, çox az adam “üçüncü” səslə oxuya bilirdi...*” [6, 56].

Üzeyirin bütün bu qabiliyyətləri şübhəsiz ki, musiqi duyumunun formalaşdığı Şuşa mühitindən gəlirdi. Onun gələcəkdə tanınmış bəstəkar olmasını Şuşa özü müəyyən etmişdi. Üzeyir həyatının ilk 14 ilini bu şəhərdə yaşamış, ilk ümumi təhsilini, musiqi dərslərini bu şəhərdə almışdı. O zaman Şuşanın mədəni mühiti Azərbaycan mədəniyyətində gedən yeniləşmə proseslərini yönəldən bir mühit idi. Şuşanın musiqi-bədii zövqündə, adət və ənənələrində həm qədimlik qorunur, həm də, Qərb mədəniyyətindən, dünyagörüşündən gələn yeniliklər mənimsənilirdi.

Üzeyir məşhur iki musiqi sülaləsinin birgə məhsulu idi. Ata tərəfdən Hacıbəyovlar, ana tərəfdən Əliverdiyevlər. Ü.Hacıbəyov xatirələrində yazırdı: “*Anam tərəfindən qohumlarımız – dayıların, xalaoğulların arasında 4 xanəndə və 3 tarzən var idi*” [13, 17]. Dayısı Ağalar bəylə məşhur xanəndə Hacı Hüsünün yaratdığı “Xanəndələr ittifaqı”nın məclislərinə tez-tez getməsi Üzeyirin təkcə ümumi musiqi dünyagörüşünün formalaşmasına yox, sonuncunun yaratdığı “Kürdi-Şahnaz”, “Qatar” muğamlarını mükəmməl öyrənməsinə səbəb olmuşdu. Sonralar Üzeyir bu muğamlardan yazdığı operalarda geniş istifadə edəcək.

Beləliklə, 14 illik Şuşa həyatında şəhərin musiqi təəssülatları Üzeyirin təxəyyülündə həmişəlik kök salacaq. Amma Üzeyirin gələcəkdə opera bəstəkarı kimi püxtələşməsində Şuşada mövcud olan şəbih tamaşaları böyük rol oynamışdır. Şuşa musiqi mədəniyyəti mühitində onların yeri heç də Kor Xəlifənin, Xərrat Qulunun musiqi məktəbləri və ya Xan nəslindən olan əslizadələri musiqi məclislərindən heç də geri qalmır. Təsədüfi deyil ki, bu tamaşaların şahidi olan xaricilər onları Avropa mühitinin adi hadisəsi olan operalara bənzədirdilər. Belkə də elə bu səbəbdən əcnəbilər Şuşanı “Qafqazın konservatoriyası” adlandırırdılar. Görkəmli musiqişünas Fərəh Əliyeva Azərbaycan opera ifaçılığı sənətinin ilk təməlinin məhz şəbihlər olduğunu iddia edir [6, 36].

“Leyli və Məcnun” ilə Azərbaycan və Müsəlman Şərqində ilk opera janrının əsasını qoyan Üzeyir Hacıbəyli təvazökarlıq edərək məhz şəbihləri Azərbaycan türkləri arasında milli opera əmələ gəlməsinin birinci amili hesab edirdi [10, 409]. Bütün bu səbəblərdən “Leyli və Məcnun”u Qafqazın Şuşa konservatoriyasının məhsulu hesab etmək olar. Bəstəkar özü də etiraf edirdi ki, “əsərdə solo ifalarda muğamdan, xor şəklində oxumağa isə təsniflərdən istifadə etmişdi” [3, 32].

Əslində “Leyli və Məcnun” operası elə Şuşanın məhsuludur. Z.Qafarovaya görə, “Leyli və Məcnun” operasının mövzusu 1897-1898-ci illərdə hələ bəstəkar Şuşada yaşayarkən qəlbində həkk olunmuşdur. Şuşada göstərilən “Məcnun Leylinin məzarı üstündə” mövzusunda səhnəcikdə balaca Üzeyir özü də iştirak etmişdi [7, 23]. “Koroğluya gedən yol” da Üzeyir Hacıbəyli 1909-1915-ci illər arasında daha 5 muğam operasını yazır. Bu operaların bəziləri tam uğurlu olmasa da, Azərbaycan musiqi sənətinin inkişafında böyük rol oynamışdır. Əminliklə qeyd etmək olar ki, Müslim Maqomayev özünün “Şah İsmayıl” operasında, R.Qlier “Şahsənəm” operasında Üzeyir Hacıbəylinin təcrübəsindən istifadə edərək əsərin musiqisi üzərində işləyərkən muğamat və xalq musiqisindən məharətlə bəhrələnmişdir. R.Qlierin Azərbaycanın bəstəkarlıq məktəbinin inkişafında müstəsna rolunu vurğulayanlara isə Şərq musiqisinin rus bəstəkarlarının əsərlərini zənginləşdirdiyini iddia edən Dahi D.Şostakoviçin etirafı yerinə düşür: “Borodin “Polovets rəqsləri”, Musorskinin “Fars rəqsləri”, Rimski-Korsakovun “Şəhrizad” əsəri olmasaydı rus musiqisi nə qədər kasıblaşardı” [8, 6]. Fikrimizcə, Hacıbəyovun “Koroğlu”su bütün keyfiyyətlərinə görə klassik tipli opera olmaqla yanaşı musiqisinin zənginliyi və xəlqiliyi ilə öz dövrünün əsərlərindən çox yuxarıda durur. “Hacıbəylinin “Koroğlu”su isə o qədər güclüdür ki, tamaşa zalında oturan ən küt dinləyici üçün başa düşüləndir” [14, 21].

Şuşa Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə təkcə Ü.Hacıbəyli bəxş etməmişdir. Bu şəhərin konservatoriya funksiyası yarandığı gündən bu günədək istər vokal, istər instrumental ifaçılıq, istərsə də bəstəkarlıqda əsl “ulduzlar fabriki” rolunu oynamışdır. Şəhərin qala divarları arasında musiqi ilə peşəkarcasına məşğul olan və topladıqları təcrübəni nəsildən-nəsilə ötürən sülalələr yaşayırdı. Buna Üzeyir Hacıbəyovun ana tərəfdən Əliverdibəyovları, ata tərəfdən Hacıbəyovları, Adıgözəlovları, Əmirovları, Məmmədovları, Bədəlbəyلیلəri misal göstərmək olar. Maraqlıdır ki, Avropa analoqlarından fərqli olaraq bu sülalələrdə qohumluq dərəcəsi ata-oğul formatı ilə məhdudlaşmır və ən əsası kiçiklər böyüklərin kölgəsində gizlənmirdilər. Musiqişünas F.Əliyeva hətta “musiqi mədəniyyətinə musiqi nəsillərinin taleyi və həyatı baxımından da nəzər salınmasının mümkünlüyü”nü iddia edir [5,18]. Üzeyirin özü ilk musiqi təhsilini Əliverdibəyovlardan “alsa” da qardaşı Zülfüqar “Aşıq Qərib” operası, “Əlli yaşında cavan”, “Varlı”, “Evliyə subay” musiqili komediyalarını yaratmaqla öz sülaləsinin Əliverdibəyov məktəbindən aslı olmadığını və Üzeyirin kölgəsində gizlənmədiyini sübut etmişdir.

Onun oğlanları Niyazi və Çingiz Hacıbəyovlar peşəkar dirijorluq sənətinin əsasını qoymuş və hətta Niyazi bir dirijor kimi beynəlxalq arenalarda dünya şöhrətli ifaçılarla çıxış edərək Azərbaycan dirijorluğunu dünya musiqi mədəniyyətinə böyük hərflərlə yazdırmağa nail olmuşdur. Onunla çıxış edənlər sırasında L.Koqan, D.Oystrax, M.Rastropoviçin adlarını sıralamaq belə Niyazinin hansı reytingli dirijor olmasından xəbər verir. D. Şostakoviç onu Sovet Şərqinin dünyaya tanınmış ilk dirijoru adlandırmışdı. Niyazi həm də “Rast” simfonik muğ-

mını, “Çitra” baletinin müəllifi idi. Sonuncu əsər Beynəlxalq Nehru mükafatına belə layiq görülmüşdü.

Ü.Hacıbəylinin Hacıbəy əmisinin nəvəsi Soltan Hacıbəyov milli simfonik musiqinin təşəkkülündə misilsiz rol oynayaraq, “Karvan”ı ilə dünyanı fəth etmiş, həm də ilk milli balet sayılan “Gülşən”i bəstələmişdir. Onun oğlu İsmayıl daha irəli gedərək bəstələri üçün yeni forma və ifadə vasitələri taparaq novator bəstəkar kimi bütün dünyada şöhrət qazanmış, “Firuzə” operasını ərsəyə gətirmişdir.

Üzeyirin Ağalar dayısı ixtisasca mühəndis olsa da, “Harun və Rəşid” muğam operasını yazmışdır. Onun övladları da peşəkar musiqiçi olmuşlar. Nazim bəstəkar pedaqoq kimi milli musiqiçi kadrının yetişməsində böyük rol oynamaqla bərabər “Bayatı-Şiraz” muğam kompozisiyasını yaratmışdır. Rasim və Nüşabə Əliverdibəyovlar müvafiq olaraq skripkaçı və pianoçu olmuşlar. Kazım uzun illər Azərbaycan Dövlət Opera və Balet teatrının dirijoru kimi, teatr səhnəsində dünya musiqi incilərinə yeni nəfəs vermişdir.

Üzeyirin xalası oğlanları-Əhməd Bədəlbəyli (Ağdamski)vəBədəlbəy peşəkar musiqiçilər idi. Sonuncu həm də musiqi dərsləri deyən pedaqoq olsa da, Əhməd opera müğənnisi idi. Bədəlin oğulları- Əfrasiyab və Şəmsi teatr və musiqi sənətində dərin iz qoymuş sənətkarlar idi. Əfrasiyab Niyazidən də əvvəl Leninqrada (Sankt - Peterburq) da təhsil almış ilk Azərbaycan dirijoru hesab olunur. O, 1976-cı ilədək Opera və Balet teatrının dirijoru olmaqla yanaşı “Nizami”, “Söyüdlər ağlamaz” operalarının və “Qız qalası” baletinin bəstəkarı və bir sıra Azərbaycan opera librettolarının müəllifi olmuşdur. Onun qardaşı Şəmsinin oğlu Fərhad Bədəlbəyli sülalənin adını dünya səviyyəsində daha ucalara qaldıraraq 60-cı illərdə pianoçu kimi bir sıra mötəbər müsabiqələrin mükafatçısı olmuşdur. “Viana da Motta” adına beynəlxalq müsabiqədə Fərhad “Qran pri” almış, bu isə dünya səhnələrinə onun yolunu açmışdır [5, 211].

Şuşa- Qarabağ musiqiçilərindən söhbət açanda təkcə sülalələri yox, ata-oğul tandemlərini və hətta ata-oğul-nəvə triolarını da unutmaq olmaz. Xüsusən bir-birləri ilə bağlı olan Adıgözəlovlar, Əmirovlar və Məmmədovlar (Bülbül) bu sırada xüsusilə seçilirlər. 1897-ci ilə Şuşada anadan olan Murtuza Məmmədov “Qarabağ bülbülləri”ni olduğu kimi təqlid etdiyinə görə xalq arasında Bülbül təxəllüsünü almışdı. Onun dünya səviyyəli artist kimi yetişməsində 1927-1931 -ci ildə təhsil aldığı İtaliya həlledici rol oynayır. Öz dövrünün məşhur tenoru Cüzeppe Anselminin sinfində çalışan Bülbülün sonrakı inkişafında “La Skala” teatrının digər məşhur italyan vokalistləri ilə tanışlığı böyük rol oynayır. 1931-ci ilin əvvəlində İtaliyanın populyar “Arte-Nostra” jurnalı Bülbülün nəfis şəklini verməklə onun həyat və yaradıcılığına dair baş məqalədə sənətkarın hətta italiya musiqi dairələri üçün nadir sayılan ecəzkar lirik-dramatik tembrə malik olduğunu vurğulayır [15, 186].

1940-cı ildə Moskvada Azərbaycan ədəbiyyatı dekadasında Bülbülü dinləyən M. Şaginyan heyranətini gizlədə bilməmişdi: “Biz gözəl Azərbaycan mahnılarını Bülbülün ifasında dinləməkdən ləzzət aldığımızı” [15, 188].

Bülbül sənətinin unikallığı ondadır ki, o, sintezi mümkün olmayan iki janrda - həm ariyaları, həm də xalq mahnı və muğamlarını yüksək səviyyədə ifa edirdi. Bütün musiqi tənqidçiləri bu gün bunun yalnız fitri istedad sahiblərinə müəssər olduğunu etiraf edirlər. Vaxtı ilə Cəmil Əmirovun xeyir duasını alan Bülbül sonralar nəinki Fikrətin, eyni zamanda Q.Qarayevin, T.Quliyevin, S.Rüstəmovun vokal əsərlərini öz ifası ilə populyarlaşdırmışdı. Maraqlıdır ki, Fikrət ona dünya şöhrəti gətirəcək “Şur”, “Kürd ovşarı” simfonik muğamlarının yaranmasında Bülbülün əvəzsiz rolunu etiraf edəcək.

Ata sənətini artıq bir bəstəkar kimi çiyində daşıyan Polad da Konservatoriyada vokal sinfini bitirsə də, Azərbaycanın qızıl əsr bəstəkarları arasında özünəməxsus mahnıları və son illərdə yazdığı “balet”lə öz layiqli yerini tutmuşdur. Bəstəkarlıqla yanaşı yazdığı mahnıları yenə də özünəməxsus şirin səsi ilə ifa edən Polad bütün ittifaq miqyasında sovet dinləyicilərinin ən sevimli müğənnisinə çevrilmişdi. Dahi Azərbaycan vokalisti Müslüm Maqomayevə bəstələdiyi mahnılar bu tandemə dünya şöhrəti gətirmişdi. Polad sənətini oğlu Teymur peşəkar faqot ifaçısı kimi davam etdirir.

Oxşar tale Əmirovlar tandemində də özünü göstərir. Nəsilə musiqi peşəsinə 1875-ci ildə Şuşada anadan olmuş Məşədi Cəmil başlamışdı. Atasını 10 yaşında itirən Cəmil mədrəsə təhsili alandan sonra dərzilik sənətinə yiyələnsə də, tar adlanan sehrli aləti nə vaxtsa dindirəcəyinə ümidini bir anda itirməmişdi. Dərzilikdən qazandığı pulla Nəvvabdan musiqi təhsili alan Məşəd Cəmil İstanbulda ikiillik təhsil alır və bu ona Avropa bəstəkarlarının əsərləri ilə tanış olmaq imkanı verir. Not yazısını öyrəndikdən sonra 1915-ci ildə Cəmil Osmanlı musiqi mühitinin təsiri altında “Seyful-Muluk” operasını yazır və 1916-cı ildə Tbilisi opera teatrında səhnəyə qoyur. Bülbülün, Zülfü Adıgözəlovun, Seyid və Musa Şuşinskiyin yetişməsində C.Əmirov mühüm rol oynamışdır. Amma Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə onun ən böyük töhfəsi dahi Fikrət olur. Fikrət Gəncədə anadan olsa da, Şuşa musiqi mədəniyyətinin daşıyıcısı kimi musiqi mühitinə qoşulur. Çünki atasından savayı, onun peşəkar kimi formalaşmasında iki dahi şuşalı – Bülbül və Konservatoriyada təhsil aldığı müddətdə müəllimi Ü.Hacıbəyli xüsusi rol oynayır. Onun formalaşmasında sovet bəstəkarı B.Zeydman və N.Anasovun da xidmətləri danılmazdır. Müəllimlərinin təsirinə baxmayaraq F.Əmirov bəstəkarlıqda öz üslubunu, daha doğrusu öz məktəbini yarada bilir. Əsərlərində “Şərq və Qərb musiqisinin sintezi” məhz təhsildə keçdiyi keşməkeşli yolun məhsuludur. Onun əsərləri tez bir zamanda nəinki Azərbaycan və İttifaq, hətta SSRİ çərçivəsindən çox uzaqlarda öz layiqli qiymətini almışdır. Həmin sintezin fidanları olan “Şur” və “Kür dovşarı” simfonik muğamları Azərbaycan musiqisinin heyratamizliyinin göstəricisidir. İlk səslənmə şuşalı maestro Niyazinin dirijorluğu ilə 1948-ci ilə təsadüf etsə də, bütün dünyanı dolaşmış və hətta ideoloji rəqib sayılan ABŞ orkestrlərinin repertuarına daxil edilərək Boston filarmoniyasında alqışlarla qarşılanmış bu əsərləri Qərb musiqişünasları “Şərq simfonizminin inkişafında yeni addım kimi qiymətləndirirlər. Bütün janr-

larda böyük irs qoyan F.Əmirovun təkcə xalq musiqisinə söykənən əsərlərindən danışılsa, buna cildlər kifayət etməz. Azərbaycan tarının ecazkar səsinə aşiq olan Fikrət kompozisiyalarında bu alətdən çox ustalıqla istifadə edir. Xalq musiqisindən bəhrələnən “Sevil” operasının 1953-cü ildə şuşalı musiqiçi Əfrasiyab Bədəlbəylinin dirijorluğu ilə keçirilən premyerası Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə bir yeni nəfəsin gəldiyindən xəbər verirdi. Klassik tipli operanın inkişafında “Sevil” mühüm mərhələ oldu. Operanın qəhrəmanları klassik operalarda olduğu kimi ariyalar, ariozalar ifa edir, həmçinin hadisələr xor ifalarla zənginləşir. “Sevil” İttifaq səviyyəsində dəfələrlə səhnələşdirilmiş, 1970-ci ildə ekranlaşdırılmışdı. Bu gün mövzu baxımından Qərb ölkələrində səhnələşdirilməsi mümkünsüz olan bu möhtəşəm opera heç də mövzusu primitiv məişət xarakteri daşıyan, lakin səslənmə sayına görə bəlkə də rekordlar təzələyən Maskaninin “Kənd namusu” operasından musiqi zənginliyinə görə geri qalmır və tara söykənən bəstəkarın xalq musiqisindən bəhrələnən gücündən xəbər verir. F.Əmirovun “Zəngin melodik dilə malik olduğunu” dahi D.Şostakoviç də daim vurğulayıb və qeyd edirdi ki, *“Melodiya onun yaradıcılığının urəyidir. Öz əsərlərində bəstəkar musiqi folklorundan geniş istifadə edir. Azərbaycan folklorunun Əmirov musiqisinə təsiri göz qabağındadır”* [4].

Vətən mövzusunda “Azərbaycan kapriçiosu”, “Nizami” simfoniyası, “Min bir gecə” baleti dünyanın əsas opera və balet tearlarının səhnələrinin mütəmadi olaraq qonağı olur. Rühən P.Çaykovskinin “İtalyan kapriçiosuna” yaxın olan “Azərbaycan Kapriçio”su A.Quliyevin çəkdiyi “Səhər” filminə bəstəkarın yazdığı musiqisi əsasındayazılmış, filmin mövzusunun aktuallığını itirməsinə baxmayaraq kino musiqisi ona əbədiyyət qazandırmış, sonradan isə Q.Qarayevin “Don Kixot”unun taleyini yaşayaraq müstəqil şəkildə dünya teatrlarında uğurla səsləndirilmişdir. “Nizami” simfoniyası 1963-cü ildə simfoniya Hans Roxnerin idarəsi ilə Leypsiq, 1964-cü ildə Moskvada, daha sonra Londonda səslənmişdir [1]. Onun “Min bir gecə” baleti dünya musiqi xəzinəsinə töhfədir. F.Əmirovun oğlu C.Əmirov özünün muğama əsaslanan kompozisiyaları ilə Azərbaycan musiqi dairələrində məşhurdur.

Baba Cəmil Əmirovun səhnə həyatına yolunu açdığı sənətkarlardan biri də 1898-ci ildə Şuşada anadan olan Zülfüqar Adıgözəlovdur [15,176]. Uşaqılıq illərində Cabbar Qaryağdıoğlunu qulaq asan Zülfüqar onu təqlid edə-edə gözəl xanəndəyə çevrilir. 1927-ci ildə Cabbar Qaryağdıoğlu onun Bakıya aparır və filarmoniyanın solisti kimi işə düzəlməsi üçün təqdimat verir. Xalq içində Zülfi kimi tanınan xanəndənin Azərbaycan musiqi xəzinəsinə verdiyi ən böyük töhfə oğlu Vasifdir. Bakıda anadan olması ona iki musiqi məktəbinin qovşağında əvəzsiz əsərlər yaratmasına imkan verir. 60-cı illərdə Qarabağ əsilli Rəşid Behbudovla əməkdaşlığı onu dahada zənginləşdirir. 1972-ci ildən konservatoriyada pedaqoq kimi işləsə də, yaradıcılığını davam etdirərək, 4 simfoniya, 3 opera, 6 konsert, 4 oratoriya və mahnılar yazıb bilmişdir. Qardaşı Rauf Adıgözəlov mahir skripkaçılar, oğlu Yalçın isə görkəmli dirijorlar sırasına daxil ola bilmişdi.

1993-cü ildən günümüzədək Y.Adıgözəlov Böyük Simfonik orkestrdə F.Əmirovun simfonik muğamlarına, “Azərbaycan kapriçciosu”na, Q.Qarayevin “Leyli və Məcnun” simfonik poemasına, S.Hacıbəyovun “Karvan”ına, V.Adıgözəlovun “Violonçel və orkestr üçün konsert”inə dirijorluq etmiş və dəfələrlə mükafatlandırılmışdır.

Nəticə. Beləliklə, Şuşadan və Qarabağdan çıxmış musiqi nəsillərinin sıralamasını sonsuzluğa qədər artırmaq da olar. Amma o da qeyd olunmalıdır ki, Şuşada doğulmuş, ya da əsl Şuşadan olan musiqiçilər öz pedaqoji fəaliyyəti ilə də Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə adları qızıl hərflərlə yazılan simaların yetişməsində böyük rol oynamışlar. Təkcə Ü.Hacıbəyovun bu istiqamətdə fəaliyyəti bir neçə nəsil musiqiçilər ordusunun yetişməsi üçün kifayət edir. Q.Qarayev, F.Əmirov, S.Rüstəmov, Niyazi bu qəbildən olan bəstəkarlardır. Musiqinin fenomenliyi həm də ondadır ki, çox zaman bəstəkar-pedaqog ilə birbaşa ünsiyyətdə olmadan onun yaratdığı musiqi-estetik konsepsiyanın təsiri altında peşəkarlığını inkişaf etdirmək olur. Bu mənada Azərbaycanda müasir dövrün bütün məşhur bəstəkarları özünü Üzeyir məkəbinin məhsulu hesab edir. Musiqişünas E.Abasova yazır: “Hacıbəyovun musiqi-estetik konsepsiyası Q.Qarayev, F.Əmirov və başqalarının musiqi-estetik baxışlarının inkişafında stimul olmuşdur” [11, 60].

Məcəzi mənada Ü.Hacıbəyovun bəstəkarlıq sinfini bitirən bəstəkarların sonrakı yaradıcılıqlarında bu konsepsiya əsas rolunu saxladı. “Buğdadan sünbül yetişdiyi kimi Üzeyir Hacıbəyli musiqisindən də çoxrəngli müasir Azərbaycan musiqisi yarandı... Bol sulu çay kimi ondan Qarayevin psixoloji simfonizmi, F.Əmirov və Niyazinin simfonik muğamları öz başlanğıcını götürdü” [12, 41].

Şuşa dünya musiqisinə töhfələr vermiş və bu xəzinəni öz əsərləri ilə zənginləşdirmiş musiqi sülalələri və keçmiş ittifaq çərçivəsində tanınmış saysız-hesabsız musiqi nəsilləri ilə yanaşı, peşəkarlığına görə heç də geri qalmayan, lakin müəyyən səbəblərə görə adları yalnız qəblərdə izlər buraxmış musiqiçilər yetirmişdir. Onların tədqiqata cəlb edilməsi Şuşanın 2020-ci ilin 8 noyabrında Azərbaycan Respublikası prezidentinin “ağıllı güc” siyasəti və Azərbaycan ordusunun rəşadəti ilə doğma sahələyə almasından sonra gənc musiqişünasların öhdəsinə düşür. Adları yalnız yaddaşlarda qalan musiqiçilərin dərinədən öyrənilib dünya ictimaiyyətinin nəzərinə çatdırılması ilə dünyaya sübut olunmalıdır ki, sülhsevərliyi və fitri istedadı ilə seçilən Azərbaycan xalqının musiqi beşiyi olan Şuşa şəhəri, heç də dünya musiqisinin beşiyi sayılan Neapol və Vyanadan geri qalmır, özünün konservatoriya funksiyasına görə onları da ötürüb keçir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində “Qələbə rəmzi, sülh rəmzi və Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan olunan” [9] Şuşanın türk dünyasının mədəni mərkəzi seçilməsi onun mədəni irsinin toxunulmazlığının, Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti R.T. Ərdoğanla Şuşada imzaladığı müttəfiqlik haqqında “Şuşa bəyannaməsi” [2] isə bu toxunulmazlığın əbədi qarantı oldu.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Akif Nizam. Nizami simfoniyası Fikrət Əmirov. Dekabr 16, 2012. <https://akifnizami.wordpress.com/2012/12/16/nizami-sinfoniyasi-fikr%C9%99t-%C9%99mirov/>(baxılmışdır: 12.09.2023)
2. Azərbaycan ilə Türkiyə arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi imzalanıb. 15 iyun 2021. <https://president.az/az/articles/view/52115> (baxılmışdır: 12.10.2023)
3. Azərbaycan musiqi tarixi. II cild, Bakı: Elm.-2017.- 584 s.
4. Bayramova A. Fikrət Əmirovun yaradıcılığında muğam janrının təzahürü. "Konservatoriya" № 3, 2015. <http://konservatoriya.az/?p=1276>(baxılmışdır: 12.10.2023)
5. Əliyeva F. Qarabağın musiqiçi nəsiləri. /Musiqi dünyası, № 1(2) 2000.- s.18-21.
6. Əliyeva F. Üzeyr Hacıbəyli- Şəxsiyyət və Cəmiyyət. Bakı " Şərq-Qərb nəşriyyat evi, 2014.- 368 s.
7. Qafarova Z. Şuşa Azərbaycan musiqisinin məbədidir./Musiqi dünyası, № 1-2.- S. 21-25.
8. Qafarova Z. Üzeyr Hacıbəylinin "Koroğlu"su. Bakı, "Renesans-A" Nəşriyyat evi, 2017.- 160 s.
9. Şuşada Qlobal Media Forumunun açılış mərasimi keçirilib, Prezident çıxış edib. <https://apa.az/az/official-news/susada-qlobal-media-forumunun-acilis-merasimi-kecirilib-prezident-cixis-edib-video-yenilenib-1-777784>(baxılmışdır: 06.10.2023)
10. Üzeyr Hacıbəyli. Bədii və publisistik əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2008.- 409 s.
11. Аббасова Э. Узеир Гаджибеков – основоположник композиторской школы Азербайджана/ Узеир Гаджибейли (архивные материалы, эссе, очерки, статьи) Баку, Издательский Дом «Атма Ў», 2014. – С.56-64.
12. Ализаде Ф. У истоков музыки/Узеир Гаджибейли (архивные материалы, эссе, очерки, статьи) Баку, Издательский Дом «Атма Ў», 2014. – С.39-42.
13. Гаджибейли Дж. Как мы создавали «Лейли и Меджнун». Избранное. Баку, 1993.
14. Кара Караев. Об Узеире Гаджибейли/УзеирГаджибейли (архивные материалы, эссе, очерки, статьи) Баку, Издательский Дом «Атма Ў», 2014.– С.19-22.
15. Шушинский Ф. Народные певцы и музыканты Азербайджана. М.: Издательство «Советский композитор», 1979. - 199 с.

QARABAĞIN ALBAN MƏDƏNİ İRSİ AZƏRBAYCANIN ARXEOLÖJİ FİKİR TARİXİNDƏ

Tarix Dostiyev

BDU-nun "Arxeologiya və etnoqrafiya" kafedrasının müdiri,
tarix elmləri doktoru, dosent
dostiyev.tarikh@mail.ru

Açar sözlər: Qarabağ, Albaniya, arxeoloji irs, mədəni irs, arxeoloji fikir tarixi

Keywords: Karabakh, Albania, archaeological heritage, cultural heritage, history of archaeological thought

Qarabağın maddi mədəni irsinin mühüm bir qatını əsasən arxeoloji və memarlıq abidələri ilə təmsil olunan alban arxeoloji irsi təşkil edir. Uzun müddət, keçən əsrin ortalarında alban arxeoloji irsinin öyrənilməsi ilə əsasən qeyri-azərbaycanlı tədqiqatçılar məşğul idilər. Təsədüfi deyildir ki, görkəmli qafqaz-

şünas sovet-rus arxeoloqu Yevgeni Krupnov Albaniya tarixi və arxeologiyasına toxunaraq bildirirdi ki, “Qafqaz Albaniyasının tarixi və taleyi ilə hamıdan çox Azərbaycan alimləri məşğul olmalıdırlar. Bu sahədə dünya elmi qarşısında onların üzərinə böyük məsuliyyət düşür”. Mingəçevirdə geniş miqyaslı arxeoloji qazıntılar, daha sonra Xınıslı və Qəbələdə sistemli, məqsədyönlü tədqiqatlar Azərbaycan arxeoloji fikir tarixində alban mədəni irsinin özünəməxsus yer tutmasını şərtləndirdi.

Qarabağın alban mədəni irsinin öyrənilməsini, onun Azərbaycanın arxeoloji fikir tarixində yer və əhəmiyyətini xronoloji baxımdan iki fərqli mərhələyə ayırmaq olar: keçən əsrin 50-80-ci illəri və müstəqillik illəri. Hər iki mərhələdə Qarabağın antik alban mədəni irsinin öyrənilməsi müəyyən çətinliklərlə əlamətdardır. Sovet dövründə Qarabağın məqsədyönlü, sistemli tədqiqata cəlb olunmaması antik mədəni irsin arxeoloji fikir tarixində lazımı səviyyədə əks olunmasına imkan verməmişdir. Digər tərəfdən tədqiq olunan abidələr əsasən düzən Qarabağda yerləşirdi. Məhz 50-70-ci illərdə Beyləqan rayonunda Qaratəpə, Təzəkənd, Ağcabədi rayonunda Qaraköbər yaşayış yeri və qəbiristanı, Qalatəpə şəhər yeri və nekropolu, Fizuli rayonunda çoxtəbəqəli Qaraköpəktəpə yaşayış, Bərdə rayonunda Şortəpə belə abidələrdəndir. Albaniyanın antik mədəni irsi üzrə sistemli, məqsədyönlü arxeoloji tədqiqatların təşkil edilməməsi müvafiq olaraq Azərbaycan arxeoloji ədəbiyyatında Qarabağın antik mədəni irsinin qənaətbəxş işıqlandırılması üçün zəmin yaratmamış, Albaniyanın antik mədəni irsinin ümdə problemlərin həllində bölgənin arxeoloji abidələrinin informasiya potensialından yetərinə istifadə olunmamışdır.

Xalqların böyük köçü dövründə Albaniya, o cümlədən Qarabağ mürəkkəb hərbi-siyasi və etnik-mədəni proseslərə cəlb olunur. Albaniyada, Qarabağda xristian alban mədəniyyəti təşəkkül tapır. Alban mədəni irsinin xristian qatının öyrənilməsində Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun Amaras, Xudavəng, Gəncəsər monastırları, Müqəddəs Yelisey məbədi və digər xristian maddi mədəniyyət kateqoriyaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

1963-1971-ci illərdə Rəşid Göyüşov Yuxarı Qarabağın alban xristian arxeoloji irsinin məqsədyönlü, sistemli tədqiq etməsi Azərbaycan arxeoloji fikir tarixində mühüm hadisə oldu. Onun bu istiqamətdə ilk araşdırmalarından biri Albaniyanın ən məşhur xristian abidəsinin - Gəncəsərin dini-etnik mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə həsr olundu, həmin məbəd alban mədəni irsinin parlaq nümunəsi kimi səciyyələndirildi, ciddi dəlillərlə abidənin erməni memarlığına aid edilməsinin elmi əsasının olmadığını isbat edildi.

Keçən əsrin 50-70-ci illərində Yuxarı Qarabağda Azərbaycan arxeoloqları tərəfindən yaxşı tədqiq olunmuş abidələr sırasında düzən və dağlıq Qarabağın qovşağında, Xocavənd rayonunda yerləşən Amaras məbədinə, eləcə də Ağdam rayonunun Boyəhmədli və Sofulu kəndlərinin arasında 40 ha yaxın əraziyə malik, III-XI əsrlərə aid edilən Govurqala arxeoloji kompleksini qeyd etmək olar. 60-70-ci illərdə Amaras monastırında, məbəd kompleksində arxeoloq Rəşid

Göyüşov tədqiqatlar aparmış, həmin abidənin daha qədim məbəəd qalıqları üzərində IV əsrdə inşa edildiyini və onun alban xristian irsinin erkən nümunələrindən olduğunu elmi əsaslarla sübut etmişdir. Bu abidədə 1968-ci il qazıntıları Rəşid Göyüşovun Albaniyanın katolikası müqəddəs Qriqorinin qəbrini aşkarlaması və tədqiq etməsi ilə əlamətdar oldu [1].

Aluen şəhərinin xarabalıqları hesab edilən Govurqalada arxeoloji qazıntılar 1958-ci ildə başlanmış və fasilələrlə 1977-ci ilə qədər davam etmişdir. Rəhim Vahidov və Rəşid Göyüşovun rəhbərlik etdiyi həmin qazıntılar əsasən Narınqalanın yerləşdiyi təpənin qərb yarısında aparılmış, mədəni təbəqənin qalınlığının burada 5 metrə çatdığı və iki inşaat qatından ibarət olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində müxtəlif təyinatlı tikili qalıqları, o cümlədən qala divarlarının və bir nefli xristian məbəədinin qalıqları üzə çıxarılmışdır. Məbədin mehrab hissəsindən bir neçə metr aralı daş sarkofaq aşkarlanmış və epigrafik dəlillər əsasında həmin sarkofağın alban hökmdarı Hamamın qardaşına mənsubluğu bildirilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlarla həm də təpədən 200 m cənubda sarkofaqlı və daş qutu qəbirli xristian qəbiristanlığının yerləşdiyi müəyyən edilmişdir [2; 3; 4]. Rəşid Göyüşovun 1966-cı ildə Sığdaqda, 1971-ci ildə müqəddəs Yelisey məbədinə apardığı arxeoloji qazıntılar da uğurlu olmuşdur. Erkən xristian məbədi öyrənilmiş, xeyli sayda alban xaçdaşları aşkarlanmışdır. Rəşid Göyüşov 1970-ci ildə Bozdağın ətəyində, Xaçın çayın sahilində tədqiq etdiyi aid məbəəd Albaniyada IV-X əsrlərdə mağara-məbədlərin mövcudluğunu müəyyənləşdirməyə imkan verdi və tədqiqatçı bu tip məbədin sasanilərin xristianlığı sıxışdırması, zərdüştliliyi yaymaq siyasəti ilə əlaqələndirdi. Albanşünas alim 1978-ci ildə “Qafqaz Albaniyasında xristianlıq” mövzusunda dissertasiyasını uğurla müdafiə edərək Qarabağ və Zəngəzurdakı erkən xristian abidələrinin yaradıcılarının ermənilər deyil, albanlar olduğunu sübuta yetirdi. Həmin dissertasiyanın təsdiqlənməsi və sonradan təkmilləşdirilərək monoqrafiya formasında nəşr olunması Azərbaycan elminin uğuru kimi qiymətləndirilə bilər [5].

Ümumiyyətlə, XX əsrin 60-80-ci illərində Rəhim Vahidovun, Rəşid Göyüşovun əsərlərində Qarabağın şəhər və digər yaşayış məskənləri, xristian məbədləri, qəbir abidələri araşdırılmış, onların erkən xristian mədəniyyəti ilə ümum cəhətləri və eləcə də məhəlli özəllikləri səciyyələndirilmişdir. Azərbaycan arxeoloji fikir tarixində ilk dəfə erkən xristian alban mədəniyyəti müstəqil tədqiqat predmetinə çevrilmişdir. Azərbaycan elmində alban arxeoloji irsinin, xüsusilə xristian mədəniyyəti abidələrinin tədqiqat obyektinə çevrilməsi erməni alimlərinin narahatlığına, narazılığına səbəb olmuş və onlar Rəşid Göyüşovun tədqiqatlarına, alban xristian mədəni irsi üzrə obyektiv araşdırmalarına qərəzli münasibət bildirir, öz məkrli fəaliyyətlərinə həmçinin bəzi ermənipərəst rus sovet arxeoloqlarını cəlb edə bilmişdilər.

Keçən əsrin 60-80-ci illərində Azərbaycan arxeoloqları Qarabağ ərazisində, daha dəqiq desək, Mollalar, Şəfibəyli, Suma, Güllücə (Ağdam rayonu), Şatırlı (Bərdə rayonu), Canyataq (Ağdərə rayonu), Seysulan (Tərtər rayonu) kəndləri-

nin ərazilərində daşdan yonulmuş 19 insan heykəli – büt aşkarlanaraq qeydə alınmışdır. Bütlərin ikonoqrafiyası, yonulma üsulu Azərbaycanda bir tərəfdən bütlərə sitayişin qədim köklərə bağlandığı, digər tərəfdən Qarabağ bütlərinin Avrasiya çöllərindəki daş “babalar” adlandırılan bütlərlə oxşarlıq təşkil etdiyi müəyyənləşdirilmişdir. Bu isə Albaniya tayfalarının uzaq keçmişdə Avrasiya «köçəriləri» ilə eyni kökdən intişar taparaq sonralar müstəqil tarixi-mədəni inkişaf yolu keçdiklərinə dəlalət edir [6; 7].

I Qarabağ müharəbəsi zamanı, eləcə də müstəqilliyin ilk onilliyində keçid dövrünün çətinlikləri şəraitində Qarabağın alban dövrü abidələrinin öyrənilməsində qısa müddətli fasilə yarandı. XXI əsrin ilk onilliyindən arxeoloji ekspedisiyaların fəaliyyəti bərpa olundu. Ağcabədi rayonunda, Qarqarın çayın sahilində yerləşən, 1928-ci ildə Ə. Ələkbərov, 1974-cü ildə Fazil Osmanov tərəfindən ilkin tədqiqatlar aparılmış Qalatəpə yaşayış yerində 2008-ci ildən Təvəkkül Əliyevin rəhbərliyi ilə sistemli, məqsədyönlü arxeoloji qazıntılar aparılır və məhz bu qazıntılar nəticəsində abidənin xarakteri və stratifikasiyası tam müəyyənləşdirildi. Məlum oldu ki, şəhərin şəhristanı 26 hektar, narınqalası 2 hektar sahəyə malik olub. Yaxınlığında, 100-150 m aralı 4 hektar sahədə küp qəbirlərdən ibarət nekropol yerləşir. Geniş qazıntılar antik dövrə aid alt mədənin təbəqənin qalınlığının 9 m-ə çatdığını və zəngin olduğunu göstərdi. Qazıntılar nəticəsində şəhərin istehkamlarının, yaşayış evlərinin qalıqları, eni 1,5 m olan dar küçə üzə çıxarılıb, müxtəlif təyinatlı artefaktlar tapılıb. Şəhərin e.ə. I – e. II əsrlərində çiçəklənmə çağını keçirdiyi, memarlıq və sənətkarlığın yüksəliş keçirdiyi, region ölkələri, eləcə də Roma imperiyasının əyalətləri ilə iqtisadi və mədəni əlaqələrin mövcudluğu müəyyən olunub. Kompleks araşdırmalarla Qalatəpənin Albaniyanın Ayniana şəhərinin xarabalıqları olduğu sübuta yetirilib [8; 9].

Düzən və dağlıq Qarabağın qovşağında yerləşən, Təvəkkül Əliyevin rəhbərliyi ilə 2013-2015-ci illərdə arxeoloji qazıntılar aparılmış Nərgistəpə abidələr kompleksi çoxtəbəqəli olub son tunc-erkən dəmir, antik və orta əsrlərə aid edilir. Tənqidatçıların qənaitinə görə antik və erkən orta əsrlərdə bu yaşayış yeri Albaniyanın mədəni-iqtisadi həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır [10].

Müstəqillik illərində alban mədəni irsi Azərbaycan arxeoloji fikir tarixində xüsusilə önəm kəsb etdi. Arxeoloji mənbələrin sistemləşdirilməsi, təhlili, şərh, nəzəri məqalələrin və monoqrafik əsərlərin yazılmasında müəyyən nailiyyətlər oldu. Bu istiqamətdə Mübariz Xəlilovun monoqrafik tədqiqatlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan arxeoloqlarının elmi araşdırmalarında ermənilərin son 30 ildə Qarabağda qeyri-qanuni apardıqları arxeoloji qazıntıların tənqidinə və alban mədəni irsinin saxtalaşdırılması, özünükiləşdirilməsinin ifşa olunmasına həsr olunmuş çalışmaları da az deyil. Təvəkkül Əliyev, Nəcəf Müseyibli, Mübariz Xəlilov, Tarix Dostiyev və digər Azərbaycan arxeoloqlarının bu yöndə məqalələri elmi həqiqətin müdafiəsinə və təşviqinə xidmət edirdi. Belə ki, erməni arxeologiyasının üzdənirəq nümayəndələri işğala bəraət qazandırmaq, Qarabağın

qədim erməni məkanı olması təsəvvürlərini yaratmaq üçün bütün vasitələrə əl atmışdılar. Ermənistan Respublikasının beynəlxalq hüquqa zidd, qeyri-qanuni təşkil etdiyi ekspedisiyalarının Qarabağda, xüsusilə Amaras məbəq kompleksində, Şahbulaq şəhər yerində apardığı arxeoloji qazıntıların başlıca məqsədi elmi tədqiqat deyil, siyasi sifarişə yerinə yetirmək cəhdi idi. Şahbulaq şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində guya erməni hökmdarı Tiqranın saldırdığı şəhərin xarabalıqlarının tapılması haqqında uydurmaları Azərbaycan arxeoloqlarının tərəfindən elmi dəlillərlə ifşa edildi. İşğal dövründə alban mədəni irsinə təcavüz, onun şərhində elmi yanaşma deyil, siyasi ideologiyadan asılılıq Ermənistan elmi dairələrinin ifrat irticaçı fəaliyyətinin göstəricisi olmuş, erməni alimlər Ermənistan Respublikasının mədəni soyqırım siyasətinin daşıyıcılarına çevrilmişdilər.

Məhz XXI əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan alimlərinin Albaniyanın maddi və qeyri-maddi mədəni irsi üzrə çap olunmuş samballı əsərləri erməni saxtalaşdırmalarını ifşa etmək, həqiqəti sübut etmək üçün elmi əsas, bünövrədir.

Müasir dünyada mədəni irs və ona obyektiv münasibət sivil cəmiyyətinin göstəricisi kimi çıxış edir. İşğaldan azad olunan arxeoloji irsimiz geniş miqyaslı, müasir standartlar səviyyəsində tədqiqi və təqdim oluması hazırda Azərbaycan arxeologiya elminin qarşısında duran vəzifədir. Bu isə öz növbəsində qədim tariximiz, mədəni irsimizin dərinədən öyrənilməsi və təbliği üçün yeni perspektivlər açır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Göyüşov R.B. *Amaras-Ağoqlan*. Bakı: Elm, 1975
2. Vahidov R.M. *Govurqalada arxeoloji qazıntılar // Azərbaycanın maddi mədəniyyəti*, VI c. Bakı: Azərb.SSR EA nəşr., 1965
3. Геюшев Р.Б., Ваидов Р.М., Гулиев Н.М. *Работы Гяуркалинского археологического отряда (Агдамский район) // АЭИА (1973)*. Баку, 1974
4. Геюшев Р.Б. *Работы на городище Гявуркала // АО 1977 г. Москва*, 1978
5. Геюшев Р. Б. *Христианство в Кавказской Албании*. - Баку: Элм, 1984
6. Халилов М.Дж. *Каменные изваяния Азербайджана (II пол. I тыс. до н. э. – I тыс. н.э.). – Автореф. дисс. канд. ист. наук. Москва*, 1988.
7. Халилов Мубариз. *Антропоморфные каменные изваяния Карабаха // Азербайджанская археология*, 2004, № 1-4, с. 100-104.
8. Əliyev T.R. *Qalatəpə şəhər yerində arxeoloji tədqiqatların ilkin nəticələri // Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Beynəlxalq elmi konfransın materialları*. Bakı, 2012
9. Əliyev T.R. *Strabon "Ayniana"sının axtarışında // Azərbaycan arxeologiyası*, 2013, № 1
10. Əliyev T., İbrahimli B, Əliyeva G. *Qarabağda Nərgiztəpə abidələr kompleksi*. Bakı: Elmin inkişafı fondu, 2017, 96 s.

ARXEOLÖJİ QAZINTILAR: ERMƏNİLƏRİN ƏRAZİ İDDİALARINA QARŞI FAKTLAR VƏ REALLIQLAR

Hicran Mahmudova

BDU-nun “Arxeologiya və etnoqrafiya” kafedrasının müəllimi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
hicranmahmudova@mail.ru

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, arxeoloji kompleks, meqalitik abidə, daş-qoç heykəli, abidə*

Keywords: *South Caucasus, archaeological complex, megalithic monument, stone sculptures of rams, monument*

Meqalitik abidələrin yaradıcısı olan insanların minimum texniki imkanlarla tonlarla ağırlığı olan nəhəng qaya parçalarından belə möhtəşəm tikililərin inşası üçün sərf etdikləri zaman, texnoloji üsullar arxeoloqlar, geoloqlar, memarlar, hətta fizik və astronomlar üçün də maraq kəsb edir. Meqalitlərlə bağlı araşdırma ümumiyyətlə, sirri tam açılmamış, daim ətrafında diskussiyalar aparılan mövzulardan olduğundan, aktuallığını itirmir.

Qafqaz bölgəsi də dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri olduğundan, burada qeydə alınmış meqalitik abidələr sadəcə bir qəbir abidəsi deyil, həm də ibtidai dövrün insanların dünyagörüşünün, həyat tərzinin öyrənilməsində mühüm mənbə rolunu oynayır. Meqalitik abidələrdən dolmen, kromlex və menhirlərə Qafqazda kifayət qədər rast gəlinir və onların quruluşunun öyrənilməsi bu abidələrin xronologiyasını, yaradıcılarının mənşəyini müəyyən etməyə imkan verir. Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın mədəni-tarixi irsinin bir hissəsi olan meqalitik abidələrin mənşəyi məsələsi, onların quruluşunun müqayisəli təhlili bölgənin qədim sakinləri haqda ətraflı məlumat əldə etməyə imkan verir.

Son tunc-erkən dəmir dövründən etibarən Cənubi Qafqazda meqalitik abidələr genişlənməyə başlamışdır. Bu tip abidələr içərisində siklopik tikililərlə yanaşı, kromlexlər, menhirlər, dolmenlər, kenotaflar, daşdan yonulmuş müxtəlif heyvan fiqurları və daş qutu qəbirlər mühüm yer tutur. Tarixi Azərbaycan ərazilərində ardıcıl olaraq qeydə alınan bu tip arxeoloji komplekslər öz xüsusiyyətləri ilə vahid etno-mədəni kompleks daşıyıcılarına aid olmuş, sonrakı dövrlərdə də oxşar elementlər qorunub saxlanılmışdır. Azərbaycanda meqalitik tikililərin ilk tədqiqatçısı olan İ.İ.Meşşaninov onların «ayrı-ayrı nəsillərin yaranması, kollektivlərin bölünməsi ilə bağlı yarandığını», bu tədqiqatları davam etdirən İ.Cəfərzadə isə dini inanclarla bağlı inşa edildiyini yazırdı [2, s.9-13].

İndiki Gürcüstan ərazisində Trialeti və Cavaxeti menhirləri, daş antropomorf sütunlar əsasən qədim qəbristanlıqlarda qeydə alınmışdır. Maraqlıdır ki, menhirlərin rast gəlinəndi bütün yerləri əhali müqəddəs hesab edir və ziyarət edirdilər. Murdcaxeti, Qandza, Santa, Didi Abuli, Avranlo, Tejis, Sanomer kəndlərində men-

hirlər əhalinin ziyarət yeri olmuşdur. Menhirdə dəfn olunan əcdadın nəslin qoruyucusu olduğuna inanan əhali, onu “lokal Tanrı” hesab edərək, arzu, diləklərinin reallaşacağına inanır, hətta qurban kəsirdilər. Trialetidə erkən dəmir dövrünə aid olan Əli Baba (Sabeçdavi) qəbristanlığında 42 saylı qəbirin üzərində menhir aşkar olunmuşdur [4, s.165]. Bu ərazi də yerli azərbaycanlıların qədim ziyarət yerlərindən olmuşdur. Belə abidələrin e.ə. IX minillikdən Yaxın Şərqdə mövcud olması məlumdur. Daş qutu qəbirlərə Dmanisi (1947-ci ilə qədər Başkeçid) ərazisində (Qantiadi, Maral Dərəsi və.s.), habelə indiki Ermənistan Respublikasının tərkibinə qatılmış Cənubi Borçalı (Loru – Pəmbək) ərazilərində rast gəlinir. Gürcü arxeoloqu V.Aslanavilinin fikrincə, orta tunc dövründə (miladdan öncə III – II minilliklər) yaranmağa başlayan bu cür qəbir tipləri Mərkəzi və Şimali Asiyadan gəlmə əhali ilə bağlı ola bilərdi [1, s. 5].

Meqalitlərdən daş qoç, at və dəvə formalı heykəllərinə gəldikdə isə, bu tip abidələr Anadoludan Koreya yarımadasını qədər uzanan ərazilərə yayılmışdır. Avropalıları ilk dəfə bu cür qəbir abidələri ilə fransız tədqiqatçısı Dübua de Monpere və İrəvandakı müsəlman qəbristanlığına tədqiqat aparmış alman arxeoloqu Artur Milxqoffer tanış etmişlər. İndiki Gürcüstan ərazisindəki tapıntıların ilk tədqiqatçısı isə İ.P.Rostomov olmuşdur [1, s.7]. Çox vaxt bu qəbir daşlarını üzərində insan, silah növləri (ox, yay, balta və s.), məişət əşyaları (qırxılıq,daraq, çomaq və s.), maral rəsmləri və ya çərxi-fələk (svastika) həkk olunmuşdur. Orta tunc dövrünə (miladdan əvvəl III-II minilliklər) aid edilən Ərcivan (indiki Trialeti) kurqanlarından tapılmış qızıl və gümüş qədəhlər, gümüş satıl üzərində də daş qoşların üzərindəki kimi maral və «həyat ağacı» həkk olunmuşdur.

Borçalıdakı daş qoç abidələri üzərində ən çox maral və ya onun buynuzlarının təsvirləri müşahidə olunmuşdur. Mərkəzi Asiyada maral və öküz təsvirləri neolit dövrünə aid edilir, sonrakı dövrlərdəki belə formalı təsvirlər iskitlərlə bağlanırdı [1, s.8-9]. Maral totemi Mərkəzi Asiya xalqları arasında da geniş yayılmışdı. E.ə. VIII əsrə aid edilən Cənubi Azərbaycandakı Manna qalalarının qübbələrindəki və Qafqaz Albaniyasından tapılmış rəsmlərdəki maral buynuzları ilə Tuvadan tapılmış iskit dövrünə aid «ağacşəkilli» maral buynuzları arasında çox yaxın bənzərlik vardır. Tədqiqatçıların fikrincə, bu təsvirləe totemçiliklə bağlıdır. Maral zoonominin İran dillərində «budaq», «pöhrə», anlamını verən və iskitlərə qoyulan «saka» adının dilçilər, guya, tabu (qadağa) ilə bağlı olduğunu iddia edirlər. Lakin iskitlərin və ya sakaların irandilliliyi Y. Zuyev tərəfindən təkzibolunmaz faktlarla rədd edilir. Fikrini əsaslandıran alim türklərin əcdadlarının «So» nəsl olduğunu bildirir [6]. «So» heroqlifinin isə oxunuşu «saka» kimi səslənir və «maral» anlamını verir. Maral zoonimi ilə bağlı V.İ.Abayevin tədqiqatları daha maraqlıdır. Alim yazır: «Hind-İran dillərində olan boq, baq sözü türk-monqol dillərində işlənən «buqay» (öküz, maral) sözündən götürülmüşdür [1, s.9]. Ən qədim qoç fiqurları indiki İraq Respublikasının cənubunda şumerlərə aid olunan Uruk kompleksindən (e.ə. IV minilliyin II yarısı) və Azərbaycan Respublikası ərazisindəki Baba Dərviş və Sarıtəpə abidələrindən tapılmışdır. Xüsusilə, Azərbaycan Respublikası ərazisindən tapılan qoç fiqurla-

rında bu varlığın Ay və Günəşlə, daha dəqiq desək, astral kultlarla bağlılığı üzə çıxır. Bu bağlılıq Sibirin cənubundan tapılmış, e. ə. II minilliyə aid olunan “Ustbir Çaatas qoçu” və “Axmarçin qoçu” abidələrində də nəzərə çarpır [1, s.8]. Belə ki, hər üç tapıntıda qoçların üzərində Günəşin simvolu sayılan çərxi – fələk (svastika) və alov dilləri çəkilmişdir. E. ə. II minilliyin sonlarından başlayaraq qoçbaşı abidələrdən məbəd və saray sütunlarının kapiteli (sütunun yuxarı hissəsi) kimi istifadə olunmasına başlanılır. E.ə.I minilliyin əvvəllərindən isə Türk xalqlarında qoçbaşı abidələri məşhur hökmdarların və qəhrəmanların məzarları üzərində ucaldılmağa başlandı. Çin mənbələri qədim hunların dünyasını dəyişmiş əzizlərini «Qutlu dağ»da dəfn etdiklərini və onların qəbirləri üzərində çinlilərin «hun keçisi» adlandırdıqları qoç heykəli dikətdiklərini qeyd edirlər. Arxeoloji qazıntılar zamanı hunlara məxsus Kengol (e.ə. III əsr), Çita (e.ə.III əsrlər), Derestunsk (e.ə. I əsr), Atbaşı (I – II əsrlər) kurqanlarından qoç heykəlləri Çin mənbələrinin yazdıqlarını sübut edir [6]. Məşhur Göytürk dövlət xadimləri Kül – Tiginin və Tonyukukun qəbirləri üzərində - qoyulan qoç heykəlləri hazırda Monqolustanın paytaxtı Ulan Batordakı tarix və incəsənət muzeyində saxlanılır.

Azərbaycandakı daş qoç heykəlləri haqqında rus tədqiqatçısı V.M.Sisoyev belə bir məlumat verir: «yerli əhali daş qoçları müqəddəs sayaraq, onlara sitayiş edir. Onlar bu heykəlləri bəzən qədim qəbristanlıqlardan taparaq, hörmət əlaməti olaraq öz qohumlarının məzarları üzərinə qoyurlar. Naxçıvanda övladı olmayan qadınlar buradakı qədim qəbristanlıqda yerləşən qırmızı daşdan yonulmuş iri qoç heykəlin ayaqları arasından sürünərək o biri tərəfə keçəcəkləri halda övladları olacağına inanırlar» [1, s.5-9]. Daş qoç heykəllərinə təkcə indiki Azərbaycan Respublikasında deyil, həm də XV yüzillikdə Baharlı (Qaraqoyunlu) və Bayandurlu (Ağqoyunlu) sülalələri tərəfindən idarə olunmuş Azərbaycan dövlətlərinin tərkibinə daxil olmuş ərazilərdə (indiki Ermənistan Respublikası, İran İslam Respublikası, Gürcüstanın cənub və cənub şərq hissəsi, Türkiyə Respublikasının şərq, İraq Respublikasının şimal - şərq) rast gəlinir. Cənubi Azərbaycanda üzərində daş qoç heykəlləri dikəldilmiş qəbristanlıqlar Pir kəndində və Bisnadehdə qeydə alınmışdır [6]. Türkiyə Respublikasının Çamlıhəməşin bölgəsindəki qoç heykəli olan qəbirləri yerli əhali «Kuman (qıpçaq) məzarları» adlandırır. İndiki Ermənistan Respublikasının ərazisindəki qoç heykəlləri isə XX əsrin sonlarında vandalcasına məhv edilmiş, bir qismi isə Türkmənistan Respublikasına satılmışdır. İraqda və Xorasanda yaşayan azərbaycanlılar indi də mərhumlarının məzarları üzərinə başdaşı və sinədaşı ilə yanaşı qoç buynuzlu ayrıca daş da qoyurlar [6].

Daş qoç, at və dəvələrlə paralel Borçalı ərazisindən həm də üzərində insan rəsmləri olan sinə daşlarına rast gəlinir. K.Məmmədov Sibirdən və Orta Asiyadan tapılmış analoji abidələrin tədqiqatçıları tərəfindən qədim türklərə aid edildiyini, hətta onların daxilində iskit-sarmat və qıpçaq-kuman qruplarının ayrıldığını bildirməklə yanaşı, Altayda bu cür daşların "xəzər daş"ları adlandırıldığını da xatırlatmışdır [1, s.5-9]. Qədim dövrlərdən Türklərin yaşadıkları, miladdan əvvəl VII yüzillikdə iskitlər, buntürklər, orta əsrlərdə barsillər, bulqarlar, hunlar, kəngərlər (pe-

çeneqlər), xəzərlər, oğuzlar və qıpçaqlar kimi türk etnoslarının məskunlaşdıqları Borçalı ərazisi türk mədəniyyətinin izlərini yaşatmaqda davam edir.

E.ə.IV minilliyin sonu və II minilliyin əvvəllərinə aid meqalilər bütün Qafqaz dağlarında, o cümlədən Abxaziyada tapılmışdır. Onların əksəriyyəti daş plitələrdən hazırlanmış və ya fasadında dəşiklər olan qayalarda kəsilmiş düzbucaqlı strukturlarla təmsil olunur. Bu dolmenlər Qərbi Qafqazı dağ silsiləsinin hər iki tərəfində, Rusiya və Abxazıyanın təqribən 12.000 kvadrat kilometrlik ərazidə əhatə edir [3, s.94-96]. Qafqaz dolmenləri, iri daş bloklarla tikilmiş unikal tarixdən əvvəlki memarlıq növünü təmsil edir. Daşlar, məsələn, küncələr kimi istifadə edilmək üçün 90 dərəcə bucaq şəklində düzəldilmişdir və ya dairə yaratmaq üçün əyilmişdir. Bu tikililər yaşı və memarlıq keyfiyyəti baxımından Avropanın böyük meqalitlərinə bərabərdir. Qafqaz abidələrinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onlar Avropa və Asiya-nın müxtəlif yerlərindən, məsələn, Pireney yarımadası, İtaliya, Fransa, Böyük Britaniya, İrlandiya, Hollandiya, Almaniya, Danimarka, İsveç, İran və Hindistandan olan meqalitlərlə güclü oxşarlıqlar nümayiş etdirirlər.

Qərbi Azərbaycanda indiki Ermənistanın cənubunda, Sisyan şəhərindən 3 km şimalda, dəniz səviyyəsindən 1770 metr yüksəklikdə dağ yaylasında 10 ha sahədə yerləşmiş Dik-dik karer (Azərbaycan türkcəsində: dik daşlar) - Zorats-Karer (daş ordu) və ya Qarahunç (Oxuyan daşlar) yerləşən qədim meqalit kompleksidir. E.ə. VIII minilliyə aid edilən kromlexi əmələ gətirən daşların hündürlüyü 2,8 metr, ağırlığı 5,5 tondur [5]. XX əsrin 90-cı illərinin sonlarından məşhur Stounheçlə bənzərlik üçün "Qarahunç" adı verilmişdir. Şerti olaraq Qarahunc bir neçə: mərkəzi ellips, iki qol, şimal və cənub, şimal-şərq xiyabanı, mərkəzi ellipsi keçən daş silsiləsi və ayrıca duran daşlardan ibarət hissəyə bölünə bilər. İndiyə qədər onun təyinatı ilə bağlı mübahisələr var.

Müasir fikirlərdən biri abidənin nəhəng qəbir olması, burada həbrçilərin dəfn olunması ilə bağlıdır. Bunu daxili dairənin ortasındakı daş qutu təsdiq edir. Başqa bir fikrə görə, daş tikili mal-qara üçün nəzərdə tutulmuşdu. 1984-cü ildə Elma Parsamyan abidənin rəsədxana olması fikrini irəli sürmüşdü. 2010-cu ilin sentyabrında Oksford Universiteti Böyük Britaniya Kral Coğrafiya Cəmiyyəti ilə birlikdə Qarahunçda tədqiqat aparıb. Ekspedisiyanın rəhbəri Mihran Vardanyan bildirmişdir ki, Qarahunç dünyanın ən qədim rəsədxanalarından biridir, sadəcə bu müəllif bir erməni xislətinə müvafiq olaraq, həmin ərazinin tarixi Azərbaycan torpaqları olduğunu deməmişdir [5]. Digər meqalitlərdə olduğu kimi, buradakı bəzi daşları elektro-maqnit sahəsinə malikdir. Hesablamalara görə, hər il meqaliti təşkil edən nəhəng daşlar sanki yer oxunun yerdəyişməsi istiqamətində qərbə doğru 2-3 millimetr hərəkət edir. 2014-cü ildə abidədə yenidən tədqiqat işləri aparılmışdır. Həmin məhirlərin bir qismi Ermənistanın Dövlət Diyarşünaslıq Muzeyinə və Ermənistanın "Sərdarapat" Milli Azadlıq Hərəkətinə, eləcə də İrəvanın bəzi parklarına köçürülüb [5].

Qərbi Azərbaycan ərazisində erməni saxtakarlığı arxeoloji abidələrin məqsəd-yönlü şəkildə "özəlləşdirilməsi" ilə də özünü təsdiq edir. Qərbi Azərbaycan, Zən-

gəzur bölgələrimizdə araşdırılmış meqalitlərin adları hərfi qaydada tərcümə olunaraq adı dəyişdirilmiş və sonradan Qafqaza köçürülmüş ermənilər tərəfindən mənimsənilmişdir. Belə ki, onların “Zorars Karer” adlandırdıqları, əsl adı “Daş qoşunlar” və ya “Dik-dik daşlar” məşhur Stounheç abidəsi ilə müqayisə olunur, tarixi torpağımızda olan, adı Azərbaycan türklərinə məxsus abidə dünyaya erməni meqaliti kimi təqdim olunur. Eyni zamanda, indiki Gürcüstan ərazisində - Axalkələkdə Qatqat (Kat kar) menhir, Trailetidə (Beştaşen) Əli baba (Sabeçdəvi) menhiri, eləcə də Borçalının qədim daş abidələri qədim türklərin daş kultu – balbal, maral daşı, daş qoç və s. kimi ənənələrlə daha yaxındır. Təbii ki, bu ənənələr Azərbaycanın digər bölgələrində də izlənilmişdir. Göründüyü kimi, meqalitlərin yerləşdiyi bölgələrin və ya tarixi abidənin özünün adını dəyişdirməklə Azərbaycanın qədim tarixi irsini mənimsəməyə cəhd edirlər. Təbii ki, tarixi adların hərfi tərcüməsi ilə buna nail ola bilmirlər. Azərbaycanın meqalitik abidələrinin araşdırılması kompleks şəkildə aparıldığı təqdirdə həm toponimlərin, tarixi-coğrafi məlumatların köməkliyi ilə real faktları göstərmək mümkündür.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Мəммədov К. *Тарихи Борчалы маһалы ərazисindəки меqалитик абидələr Тбилиси, МRMG, 2013, 119 s.*
2. Абилова Г.А. *Меqалитические памятники Закавказья: Автореф. дис. канд. ист. наук. – Баку, 1953, 19 с.*
3. Инал-Ина, Ш.Д. *Вопросы этнокультурной истории абхазов. Сухуми, 1976. -С. 94-96.*
- 4.Марковин, В.И. *Дольмены Западного Кавказа // Археология. Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа. - М., 1994. - С. 226 – 253*
5. *Меqалитический комплекс Зорац Кареп/ barevarmenia.ru › things_to_do › zorac-karer*
6. *Qədim türk qəbilələrinin totemləri anl.az › azerbaycan › azerbaycan_*

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN (İNDİKİ ERMƏNİSTAN) NUMİZMATİK MATERİALLARI

Qənirə Pirquliyeva

BDU-nun “Arxeologiya və etnoqrafiya” kafedrası,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
p_qanira@hotmail.com

Açar sözlər: *Etnik ərazilər, artefaktlar, dəfinələr və statistika*

Keywords: *Ethnic territories, artifacts, treasures and statistics*

Tarixi, etnik Azərbaycanın qərb torpaqlarında süni şəkildə yaradılan hazırkı Ermənistan dövləti ərazisində uzun müddət həyata keçirilən arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən maddi-mədəniyyət artefaktları arasında xüsusi yer tutan sikkələr hələ sovet dövründən mütəxəssislərin diqqətində olmuşdu. Buna səbəb yalnız bu tapıntıların statistikasını, topoqrafiyasını və yaxud dəfinələrin tərkibinə

görə deyil, daha çox Qafqazda tarixin heç bir dönəmində mövcud olmayan bu dövlətin yeni yazılan “tarixində” dövlətçiliyin əsas atributikasını təşkil edən numizmatik materialların “uydurulması” hansı yollarla sübut edilə bilməsi məsələsi olmuşdu.

Cənubi Qafqazın işğal tarixinin ilk 50 ilində Rusiya İmperiyasına xidmət edən bəzi numizmat alimlər cürbəcür yollarla ölkələrinin mərkəzi muzeylərinə daşınan sikkə və dəfinələri araşdırıb çap etdirərkən, heç bir etnik adlandırmaya yer vermədən yalnız topoqrafik məlumatları qismən dəqiqliklə yazmışlar. Bu alimlərdən A.K.Markov XIX əsrin sonlarında çap etdirdiyi kataloq xarakterli iki əsərini müsəlman sikkələri kimi elmə təqdim edərək, dini əsas götürmüş və kitabda sikkələrin aşkar edildiyi yer adlarını tam dəqiqliklə göstərmişdi. Kitabda Azərbaycan türklərinin yaşadığı bir çox yer adları, o cümlədən indiki Ermənistandakı kənd və vilayətlərin adları olduğu kimi saxlanılmışdı [1;2]. Başqa cür ola bilməzdi. Ona görə ki, ruslar tərəfindən köçürülmə haylar hələ tam olaraq yerləşməmiş və yerli toponimikani hələ “özəlləşdirə” bilməmişdilər.

Ayrıca bir kateqoriyaya daxil olan silsilə məqalələrin müəlliflərindən Q.Tizenhauzen, X.Fren və digər rus mənşəli olmayan, amma orada elmi fəaliyyət göstərən alman alimlər ayrı-ayrı zəngin kolleksionerlərin, o cümlədən Qafqazın işğalında birbaşa iştirak edən və “hədiyyələr”qismində xeyli nadir tarixi əsərlər yığan generalların, hərbiçilərin şəxsi kolleksiyalarının sikkələrinin az hissəsini araşdırmışlar. Bu məqalələrdə sikkələrin əldə edildiyi məkan haqqında heç bir məlumat yoxdur. Amma hər iki tip araşdırmalarda yalnız “müsəlman sülalələrin” nümayəndələrinin adından və Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində zərb edilən sikkələr haqqında məlumatlar vardır [11, c.10-16;13, 101-112;14,1-10].

Rusiya tərəfindən Cənubi Qafqazın işğalından sonra yaradılan yeni respublikaların numizmatika elminin yaradıcısı olan Y.A.Paxomov hələ sovetlərin ilkin qurulduğu zaman çap etdirdiyi ilk sanballı iki əsər “Gürcüstanın numizmatikası” və “Azərbaycanın numizmatikası” adlandırılmış və bununla da alim bizlərə və dünyaya “sikkəşünaslar cameəsinə” bir daha çatdırmışdı ki, Ermənistan numizmatikası anlayışının bu coqrafiyaya heç bir aidiyyəti yoxdur [5;8]. Müdrik alim 1929-1966-cı illərdə çap etdirdiyi 9 cildlik əsərinin adında yenə də Ermənistan yer adını yazmamış və əsəri “Azərbaycanın və Qafqazın digər respublikaları, vilayətləri və diyarların pul dəfinələri” adlandırmışdı. Bu əsərin birinci cildində alim xüsusi olaraq qeyd edir ki, Cənubi Qafqazda gələcəkdə sərhədlər dəyişə bilər. Bu baxımdan sikkələrin tapıldığı yer adları tarixən necə varsa, elə də saxlanılıb [5, c.43-44]. Bu fakt bu gün də bizlərə bir çox elmi nəticələri təsdiqləməyə və ya sonradan qəbul edilən bəzi adları inkar etməyə imkan verir.

Ayrıca Qərbi Azərbaycanın paytaxtı olan İrəvan şəhərinin xanlıq dövrü sikkə zərbi haqqında ciddi elmi araşdırmalar keçən əsrin sonlarında o zamanlar Azərbaycanda yaşayan numizmat alim Y.Sinitsina tərəfindən həyata keçirilmişdi [10, s.5].

Azərbaycanda numizmatika elminin inkişafında mühüm yer tutan M.Seyfəddini və Ə.Rəcəblinin əsərlərində bu məsələyə ayrıca olmasa da, qismən xanlıqlar dövrünün ticarət münasibətləri kontekstində müəyyən yer verilmişdi [4; 9].

Ermənilərdən Qərbi Azərbaycan ərazisindən aşkar edilən sikkələr haqqında geniş araşdırma sovetlər zamanında X.Muşeqyan tərəfindən ilk dəfə 1968-ci ildə kitab şəklində çap edilmişdi. Kitabda araşdırmaya cəlb edilən bütün sikkə materialları Rusiyanın Ermitaj muzeyindəki sikkələrdən ibarət olmuşdu. Onun yazdığına görə, bunun səbəbi Ermənistan muzeylərində konkret olaraq, İrəvan şəhərinə aid olan numizmatik materialların olmaması faktı ilə bağlı olmuşdu [3, c.34]. Müstəqillik illərində nəinki İrəvan xanlığı, ümumilikdə Azərbaycanın xanlıq dövrü numizmatikası problemləri ilə tarixçi numizmat olmayan, erməni mənşəli A.Akopyan adlı birisi məşğul olmaqdadır. Bu adamın istifadə etdiyi materiallar Ermitaj və bəzi ölkələrdə yerləşən muzeylərin fondları, həmçinin bəzi kolleksiyaçıların materiallarıdır [12, c.5-6].

Bu problemin tarixşünaslığına diqqət etdikdə indiki Ermənistan-Qərbi Azərbaycan ərazisində aşkar edilən və araşdırmaya cəlb edilən numizmatik materiallar əsasən islam dövrünə və Azərbaycanı idarə edən sülalələrə aid olması tam olaraq təsdiqini tapır. Bununla da ən yeni tarixə qədər ərazisində heç vaxt Ermənistanı aid zərxbana olmayan bir dövlətin numizmatikasının, yəni dövlətçilik tarixinin olmaması bir daha öz təsdiqini tapır. İslamın ilk islahatları sırasında yer alan ərazi-inzibati islahatlar sonunda sikkələr üzərində olan “Ərməniyyə” yer adının yanında əlavə bəzi şəhər adlarının zərb edildiyi sikkələrin ümumiyyətlə indiki haylara heç bir aidiyyəti yoxdur. Dörd “Ərməniyyə”dən birinin yerləşdiyi Cənubi Qafqaz və indiki İranın ərazilərində istifadə edilən bu sikkələr Xilafətin mərkəzi şəhərlərində zərb edilərək, müvafiq coğrafiyalara əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafına görə göndərilirdi. Üzərində yalnız “Ərməniyədə zərb edilib” ifadəsi zərb edilən sikkələr indiki Türkiyənin bəzi ərazilərində rəsmi tədavül vasitəsi olmuşdu.

Beləliklə, bütün yazılı sənədlərlə Azərbaycanın qərb ərazilərində ən yeni tarixdə süni şəkildə yaradılan Ermənistanın, ümumiyyətlə Qafqazın dövlətçilik tarixinə heç bir aidiyyəti olmadığı numizmatik materialların araşdırmalarının nəticələrinə görə tam olaraq təsdiq edilir.

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1.Марков А.К. Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа. Санкт-Петербург: 1896, 879 с.
2. Марков А.К. Каталог Джелаиридских монет. Санкт-Петербург: 1897, 120 с
- 3.Мушегян Х.А. Монетные клады Армении. Ереван. Издательство АН Армянской ССР. 1973 г. 186 с.
- 4.Сейфеддини М.А.,Алиев З.Нумизматика Азербайджана. Т. I- III, Баку: Элм, 1998-2002, с. 197, с.250, с.320.
- 5.Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Баку: Изд-во Академии Наук Азербайджанской ССР, 1926-1966, вып. 1-9, 369 с.

6. Пахомов Е.А. Монеты Азербайджана. Баку: 1959, вып. 1, 79 с.
7. Пахомов Е.А. Монеты Азербайджана. Баку: 1963, вып. II, 78 с.
8. Пахомов Е.А. Монеты Грузии. Тбилиси: Мецниереба, 1970, 352 с
9. Раджабли А.М. Нумизматика Азербайджана: (очерки истории монетного дела и денежного обращения Азербайджана) Баку: Элм ве Хаят, 1997, 232 с.
10. Синицина Е.А. Денежное обращение Азербайджана (Гянджинского, Карабахского, Шемахинского, Шекинского, Бакинского, Дербендского и кубинского Ханств) во второй половине XVIII-первой четверти XIX вв. Автореф. дис. на соиск. канд. ист. наук. Москва, 1992, 26 с
11. Френ Х.М. Монеты ханов улуса Джучи, или Золотой Орды. Санкт-Петербург: Изд-во Императорской Академии Наук, 1832, 113 с
12. Acopyan A. An unique coin of the Shaddadid ruler, Ashot ibn Shavur // Journal of Oriental Numismatic Society, 195 (2008), p. 5-6
13. Fraehn Ch. Resensio numorum Muhammedanorum. Academiae Imp. Scient. Petropolitanae. Petropoli: Litteris academicis, t.1. 1826, 743 p.
14. Tisenhausen V. Notice sur une collection des orientales de la come S.Stroqanoff. SPB, 1880, 12 p

GÖYÇƏ MAHALINDA HƏYATA KEÇİRİLƏN QIRĞINLAR: ETNİK TƏMİZLƏMƏ VƏ YA DEPORTASIYA

Fəxriyyə Həvilova

BDU-nun "Arxeologiya və etnoqrafiya" kafedrasının müəllimi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
fexriyyehavilova@mail.ru

Açar sözlər: Göyçə mahalı, Qərbi Azərbaycan, deportasiya, etnik təmizləmə, soyqırım

Keywords: Goycha District, Western Azerbaijan, deportation, ethnic cleansing, genocide

Göyçə mahalı tarixən Azərbaycan xalqının təşəkkül tapdığı vahid areala daxildir. Vaxtilə Çuxursəəd bəylərbəyliyiinin ərazisinə daxil olan Göyçə, sonradan İrəvan xanlığının şimal hissəsini əhatə etməklə, həm ərazisinə, həm də əhalisinin sayına görə xanlığın ən böyük mahalı hesab edilirdi. Əhalisi Azərbaycan türklərindən ibarət olan bu bölgədə etno - demoqrafik tərkibin nisbətən dəyişməsi XIX əsrdən başlamışdı. Belə ki, Türkmənçay sazişinin (10 fevral 1828-ci il) 15-ci və Ədirnə sülh müqaviləsinin (2 sentyabr 1829-cu il) 13-cü maddələrinə müvafiq olaraq Qacarlar dövləti və Osmanlı imperiyasında yaşayan ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına kütləvi şəkildə köçürülməsi ilə Göyçə mahalında da ermənilərin yerləşdirilməsinə başlanmışdı. Məhz bundan sonra çar Rusiyasının 21 mart 1828-ci il fərmanına görə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv edilərək, şimali Azərbaycanın qədim və tarixi torpaqlarında yeni inzibati bölgü – «Erməni vilayəti» yaradıldı. 1829-cu ilin əvvəlində çar işğal olunmuş

ərəzilərdə hər 10 ildən bir kameral siyahıyaalmaların keçirilməsi barədə fərman verir. Bu kameral siyahıyaalmalar fransız mənşəli, rus səyyahı və etnoqrafı İvan İvanoviç Şopenə həvalə olunmuşdur. Özünün yazdığına görə, “Erməni Vilayəti”ni qarış-qarış gəzərək İrəvan bölgəsinə aid zəngin statistik məlumatlar toplayıb, 1832-ci ilin mayında da bu işi başa çatdırıb [1, s.73-77].

Çar Rusiyasının işğalından sonrakı ilk illərdə Göyçə mahalında ermənilərin sayı 90 nəfər idisə, 1916-cı ildə xaricdən gələn ermənilərin hesabına artıq 90 minə çatmışdı. Beləliklə, çar Rusiyasının azərbaycanlıların deportasiyası, ermənilərin köçürülməsi hesabına Göyçə mahalının yenidən məskunlaşdırılması istiqamətində həyata keçirildiyi planlı, məqsədyönlü siyasətin gedişində bölgənin etnik-demoqrafik xəritəsi büsbütün dəyişir. Ermənilərin sayının sürətlə artmasına müvafiq olaraq azərbaycanlıların sayı kəskin sürətdə azalır və bu yolla Göyçə mahalının da azərbaycanlılardan təmizlənməsi üçün zəmin hazırlanır. 1905-ci ildə Rusiya imperiyasında baş verən ixtişaşlar Cənubi Qafqazda güclü əks-səda doğurmuşdu. Ermənilər də hər zaman olduğu kimi bundan məharətlə istifadə edirdilər.

1905-1906-cı il hadisələrində kütləvi şəkildə qırğınlara məruz qalan bölgələrdən biri də Göyçə mahalı idi. Göyçə mahalının digər kəndləri ilə yanaşı, Kamal və Damagirməz kəndləri də dağıntılara məruz qalmış kəndlərdən idi. Daha sonra isə Göyçənin növbəti 3 kəndi (Basarkeçər, Quləli, Nərədüzü) erməniləşdirildi. Altı yaşayış məntəqəsi isə yer üzündən tamamilə silindi. Ümumilikdə, 1850-1907-ci illərdə üst-üstə 20 kənd tamamilə dağıdılmış, 4 kənd isə erməniləşdirilmişdir. Ən böyük qırğınlər isə 1918-1920-ci illərdə baş vermişdir. Bakıda mart qırğınları başlayana qədər artıq Göyçənin cənub-qərb hissəsində qırğınlər başlamışdı. Yeni Bəyazid qəzasının 7 kəndi 668 ailə ilə birlikdə dağıdılmış, ümumilikdə 4649 yerli sakini qətlə yetirilmiş, qalanları isə deportasiya olunmuşdur. Ümumiyyətlə, 1917-ci ilin fevralı – 1920-ci illər ərzində Andranik, Njde Qaregin, Dro Kanayanın başçılığı ilə Yeni Bəyazid qəzasının 84 kəndi dağıdılıb, 75000 nəfər qətlə yetirilib. 1916-cı il məlumatlarına görə, Göyçədə 51 minə yaxın azərbaycanlı yaşayırdı, 1926-cı ildə artıq bu rəqəm 14065 nəfərə enmişdi. Yəni on il müddətində bu qəzada əhali 36689 nəfər azalmışdı. Bu təbii artım nəzərə alınmadan olan göstəricilərdir [1, s.89].

1918-ci ildə daşnak hökumətinin yaratdığı 25 min nəfərlik qoşunun bir diviziyası general Andranikin komandanlığı ilə Naxçıvana, Sisvana və Qarabağın dağlıq hissəsinə, ikinci diviziyası general Arınyan və Dro Qanyanın komandanlığı ilə İrəvana, Zəngəzura, Vedibasara və Qəmərliyə, üçüncü diviziyası isə polkovnik S.Silikyanın başçılığı ilə Göyçə əhalisini məhv etməyə göndərilir.

1917-ci ildə Rusiyada hakimiyyət dəyişikliyiindən istifadə edən ermənilər 36 müsəlman kəndini zəbt edərək sakinləri dağlara qovurlar. Osmanlı qoşunu Bakıya girəndə ermənilər qorxub geri çəkirlər. Bununla yerli əhali öz ev-əşiklərinə qayıdır.

Türk qoşununun qabağından qaçan və Qubadan gələn rotmister Silikov, Korneta, Xaçaturov və onun adyudantı 57 əsgərlə 28 fevral 1919-cu ildə yerli əhalinin gözünü qorxutmaq məqsədi ilə əvvəlcə Zod kəndinə gələrək əhalidən külli miqdarda ərzaq tələb edirlər. Yerli əhali bu tələbin bəhanə olduğunu və ermənilərin əslində bura qırğın törətmək üçün gəldiklərini bidirdilər. Odur ki, Ağkilsədən Aşıq Ələsgər, onun oğlu Bəşir daxil olmaqla Molla Həşim, onun oğlu Baba, Bayram, Kərbəlayı Süleyman oğlu, Kazım Məşədi Əkbər oğlu, Məşədi Molla Əli, Məcoy, Əlvənd Nağı oğlu, Bəşir Hasanoğlu, İsmayıl Rəhim oğlu, Hüseyn Rüstəm oğlu, Molla Müseyib, kor Hümbət, Qaraimandan Məşədi İsa, Daşkənddən Hacı Rəhim, Məşədi Qasım, Qayabaşından Zəvvar Kərbəlayı Əfşər, Qaraqoyunludan Haxoy, Kərbəlayı Cəfər, Nərimanlıdan koxa Vəli və digərləri məsləhətləşdikdən sonra belə qərara gəlirlər ki, Silikovun fikri yerli əhalini qırmaqdır. Ona görə də onlar Silikovu və dəstəsini məhv etmək qərarına gəlirlər. Silahlı toqquşmadan sonra aprelin 8-də ermənilər məktubla Zod sakinlərinə ingilislərin vasitəçiliyi və bir nəfər erməninin tərcüməçiliyi ilə ölənlərin meytini, silahları, atları və onları öldürənləri təhvil verilməsini tələb edirlər.

General Tomson İrəvanda olarkən 1919-cu il martın 18-də qeyri-qanuni erməni hökuməti ona müraciət edir ki, Zod kəndində silahlı banda var. Xahiş edirlər ki, həmin bandanın üzvlərini məsuliyyətə cəlb etmək üçün onları müsəlmanlardan tələb etsin. Zod əhalisi ermənilərin tezliklə kəndə hücum edəcəklərini başa düşdüklərinə görə Kəlbəcərə çəkilməyi qərara alır. Ermənilər böyük qüvvə ilə hücum keçirlər. Camaat kənddən tam çıxmadığına görə Kor Hümbət və Əkbər Molla Əli oğlu kəndin kənarında Qaratəpədə, Uçuq kilsə deyilən yerdə ermənilərlə atışır, onları kəndə yaxın qoymurlar. Zod camaatı Zod aşırımından Söyüdlüyə, Dəmirçidamına, İstibulağa qaça bilirlər [2].

Ermənilər türk kəndlərində ciddi müqavimətlə rastlaşırlar. Onlar 1919-cu il martın 14-də Basarkeçərə gələrək, oradan kəndləri top atəsinə tuturlar. Beləliklə, 32 kənd Göyçədən çıxarılır. O dövrdə kəskin soyuqlarla bağlı Kəlbəcərlə Zod arasında "Dərdərə" adlanan yerdə yüzlərlə adam ölür, minlərlə mal-qara məhv olur. Ona görə həmin dərənin adı "Sümüklü" adlanır. Buna baxmayaraq, yerli əhalini psixoloji cəhətdən qorxutmağa nail olurlar. Belə ki, daşnak qoşun başçısı Alobyan bölgənin əhalisindən ən hörmətliilərini "Tülkü təpə" deyilən yerdə güllələyir və ya işgəncə ilə öldürür. Aşıq Nəcəfin kürəyinə qaynar samovar bağlayır. Alobyan Şişqayanı mühasirəyə alır, camaatı dama doldurub yandırır. Bu vəhşiliyin törədilməsində Antanta dövlətləri ermənilərin fəal yardımçısı olur. Bu barədə "Sovet Ermənistanının 40 illiyi" kitabında belə yazılıb: " ... Antanta dövlətləri daşnaklara böyük hərbi yardım ediblər. İngiltərə 40 min nəfərlik ordunu silahla təmin etməyi, Fransa 10 min tüfəng, 10 milyon patron verməyi vəd edib"[2].

Türk xalqlarının qatı düşməni olan ermənilərdən biri öz gündəliyində yazırdı: "Mən Basarkeçərin tatar əhalisini heç nəyə məhəl qoymadan məhv etdim. Bəzən gülləyə də heyfim gəlirdi. Döyüşdən sonra yaralananların hamısını bir də məhv edirdim ki, bu yaramazlar yer üzərində qalmasın"[3].

Daşnak hökuməti zodluları cəzalandırmaq üçün istintaq qrupu yaradır. Ancaq onlar buna nail ola bilmirlər. Zod sakinləri xeyli müddət İstibulaqda çadırdə yaşayır, bir hissəsi də Alxaslı dərəsində qalır.

1920-ci ildə Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra Göyçənin sağ qalmış adamları öz yurdlarına qayıtdılar. Ancaq onlara qarşı etnik təmizləmə yenə də davam edirdi. 1928-ci ildə Zod kəndində kollektivləşməni Türkiyə ermənisi Arşaquniya aparırdı. O, guya kəndin varlı adamlarının müqavimət göstərməsi adı ilə onları həbs edir, sürgünə göndərir və öldürürdü. 1930-cu ildə Zod kəndində 18 ailənin əmlakı müsadirə edilməklə qolçomaq kimi sürgün edirlər. Bunların arasında Məşədi Məcoy, Bəhlul, Molla Baba, Kərbəlayı Camal, İbrahimxəlil, Əli Haxoy oğlu və başqaları var idi. Sürgün edilənlərin bəziləri qayıtdıqdan sonra 1937-ci ildə yenidən həbs olunurlar [2].

1918-20-ci illərdə isə Göyçənin 95 kəndi tamamilə dağıdılır. 95 kənddən 28-i tamamilə silinir, 18 kənd isə tam erməniləşdirilir. Bu ardıcıl həyata keçirilmiş bir siyasət olub. 1919-cu ilin aprelin 13-dən 20-nə qədər quldur erməni Andranikin başçılıq etdiyi dəstə Şişqaya kənd əhalisinin əksəriyyətini barışiq adı ilə aldadaraq mal tövlələrinə doldurub vəhşicəsinə yandırır. Sağ qalan əhali qətlə yetirilib, az bir hissəsi kənd yaxınlığındakı dağlar vasitəsilə qaçqın düşüb, Şəmkir, Gədəbəy rayonlarında məskunlaşıb, 1921-ci ildə yenidən güclərini toplayıb doğma yurdlarına qayıdıblar.

1918-1919-cu illərdə daşnakların türklərə qarşı törətdiyi qırğın nəticəsində Göyçənin var-yoxu talanıb, əhali öz dədə-baba yurdunu tərk edib yenidən başqa yerlərə köçməyə məcbur olub. Elliləri ilə eyni taleyi yaşayan ustad Aşıq Ələsgər də erməni quldurlarının törətdiyi soyqırımlar nəticəsində qaçqın-köçkün həyatı yaşayıb. Nəhayət, 1921-ci ildə o, Ağkilsəyə qayıdıb və ömrünün son illərini doğma kəndində həm xalqına, həm də ailəsinə üz verən faciələrdən dolayı dərin hüzn içində başa vurub [4].

1920-ci ilin aprelində "Azərbaycan" qəzeti yazırdı: "Artıq Göyçə mahalında müsəlman qalmayıb. Hazırda Yeni Bəyazid qəzasında onlardan 22 kənd aprelə olmaqla, 84 müsəlman kəndi dağıdılmışdır. Daşkənd, Qoşabulaq, Sarıyaqub, Baş Şorca, Aşağı Şorca, Soğanqulu-ağalı, Ağkilsə, Zod, Qulu, Ağalı, Böyük Qaraqoyunlu, Kiçik Qaraqoyunlu, Zərzibil, Ədli, İnəkdağı, Qaraiman, Kəsəmən, Baçkənd, Bala Mirzə, Şişqaya, Baş Hacı, Qəribqaya kəndinin 15 mindən artıq evi olan əhalisi bütün malı, dövləti başlı-başına buraxıb qaçmışdır. Bütün var-dövlət hazırda ermənilərə qalıb, qarət edilmiş əmlak bir neçə milyon və hətta milyardlar qədərdir" [4].

1828-ci, 1905-ci və 1948-ci illərdə ermənilər tərəfindən Göyçə mahalında, dəhşətli qırğınlar, talanlar, yanğınlar törədilib. 1918-ci ilin aprelində Kəvərdən gələn erməni hərbi dəstəsi Qaranlıq (Martuni) rayonunun Çamurlu kəndini mühasirəyə alır. Kəndin igid oğlu Mustafa Hacı Nağdalı oğlu ermənilərə təkbəşinə müqavimət göstərərək, kənd camaatının, qadın və uşaqların kənddən çıxarılmasına şərait yaradır, son güllə ilə isə özünü vurur. 1920-ci ilin aprel ayının 13-20-

də Basarkeçər rayonunun əksər kəndlərinin 15 mindən artıq evi, malı-mülkü qarət edilir, Bəyazid qəzasında 84 müsəlman kəndi dağıdılır. Sisyan (Qarakilsə) rayonunun 15 kəndində 625 nəfər öldürülür [2].

Bu hadisələr tarixi torpaqlarımızdan əhalinin etnik təmizlənməsi, soyqırımı ilə bağlı aparılan siyasətin sonu olmadı. Beləki, ümumilikdə XX əsrdə azərbaycanlılar 4 dəfə - 1905-1906-cı, 1918-1920-ci, 1948-1953-cü və nəhayət, 1988-1993-cü illərdə erməni millətçiləri tərəfindən törədilən soyqırımı və etnik təmizləmələrə məruz qaldılar. Çox təəssüf ki, Qərbi Azərbaycan ərazisindən Göyçə də daxil olmaqla, Azərbaycan türklərinin deportasiya edilməsi ilə monoetnik Ermənistan yarada bildilər.

Bu hadisələrə siyasi qiymət verən Ümummilli lider Heydər Əliyev qeyd etmişdir ki, “...Bu gün dövlətimiz və xalqımız qarşısında azərbaycanlılara qarşı əsrlər boyu aparılan soyqırımı siyasəti haqqında həqiqətləri dünyaya yaymaq, beynəlxalq ictimai fikirdə ədalətin bərqərar olmasına nail olmaq, soyqırımı siyasətinin ağır nəticələrini aradan qaldırmaq və bir daha təkrar olunmaması üçün ciddi tədbirlər görmək vəzifəsi durur”.

Ümummilli lider H.Əliyevin 18 dekabr 1997-ci il tarixli “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” fərmanı həmin illərdə xalqımıza qarşı həyata keçirilmiş tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi, onun beynəlxalq ictimaiyyətin nəzərinə çatdırılması yolunda əvəzsiz xidmətlərindən biri idi.

Hal-hazırda Qərbi Azərbaycan əhalisinin məruz qaldığı deportasiyaya dövlət səviyyəsində xüsusi diqqət yetirilir və müvafiq proqramlar hazırlanır. Məlum olduğu kimi 2022-ci il 24 dekabr tarixində Prezident cənab İlham Əliyev Qərbi Azərbaycan İcmasının bir qrup ziyalıları ilə görüşü zamanı belə qeyd etmişdir: “Biz inanırıq ki, gün gələcək Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımız tarixi diyarımız olan Qərbi Azərbaycana qayıdacaqlar. Qarabağ üzrə Böyük Qayıdış Proqramı icra edildiyi kimi, Qərbi Azərbaycana Böyük Qayıdış Proqramı da yaxın gələcəkdə həyata keçəcək” [6].

Biz, buna əminik.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əhmədov B. *Göyçə mahalı azərbaycanlılarına qarşı deportasiyalar və soyqırılar*, Bakı 2021, 180 s.
2. Əliyev Ə. *Göyçədə Zod kəndində ermənilərin törətdikləri soyqırımları*, *Xalq qəzeti*. 2011- 31 mart, s. 4
3. *Göyçə bizim əzəli torpağımızdır*. <https://respublika-news.az/news/>
4. *Köç (Fidan Malik Göyçədən yazır)* <https://525.az/news/161675-koc-fidan-malik-goyceden-yazir>
5. *Göyçə*. <https://1905.az/>
6. <https://president.az/az/articles/view/58470>

TÜRK XALQLARININ AİLƏ DƏYƏRLƏRİ ("KİTABİ-DƏDƏ QORQUD" DASTANI ƏSASINDA)

Əmanət Əsədova

BDU-nun "Arxeologiya və etnoqrafiya" kafedrasının müəllimi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
emanetesedova@mail.ru

Açar sözlər: *Oğuzlar, mərdlik, ekzoqan nikah, Ana haqqı*

Keywords: *Oghuzus, bravery, exogamous marriage, Mother's right*

Ailə ilk növbədə etnik-ictimai qurumdur. Ailə qanunları etnosun törənişindən başlanır, ona görə də hər xalqın mifologiyasında onun ilkin ailə quruluşu haqqında məlumatlar vardır. Bu mənada bütün türk xalqlarının şanlı salnaməsi sayılan "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanının əhəmiyyəti misilsizdir. Ailə kiçik miqyaslı dövlətdir. Sözü gedən dastanda «Oğuz eli» adlı elə bir qüdrətli dövlət təsvir olunmuşdur ki, bu dövlətin alınmaz qalası ailədir. Qədim və orta əsr çağlarında türk ellərinin ailə ilə bağlı göz bəbəyi kimi qoruduqları mənəvi dəyərlər bu gün də müqəddəs nemət kimi nəsildən nəsle ötürülür.

Oğuz ailəsinin ən ümdə ali məqsədi nəsil artırmaqdır. Bu cəmiyyətdə ən böyük hadisə övlad törənişidir. İkincisi, oğuzlar oğul və ya qız övladın dünyaya gəlməsinə ögey-doğma münasibət bəsləyirlər. Erkən orta əsrlərdə oğuzların əsas ailə forması iki nəslin nümayəndələrindən - valideynlər və övladlardan ibarət olan kiçik ailələrdir. Bütün ailə üzvləri istisnasız olaraq, ailə başçısına tabedir. Oğuz ənənələrinə görə, oğul heç vaxt atanın üzünə ağ olmamalıdır.

Oğuz ailəsinin ən müqəddəs simvolu namus və iffətdir. İslamaqədərki türk eposlarında qadın cəmiyyətin kişilərlə tam bərabər hüquqlu üzvü, onun silahdaşı, məsləhətçisi və köməkçisidir. Beyrəyin Banıçıçəyi («Kitabi Dədə Qorqud»), Alpamışın Barçını ("Alpamış"), Manasın Kanıkeyi ("Manas"), Koroğlunun Nigarı, Nəbinin Həcəri bu qəbildəndir. Bu heç də təsadüfi deyildir. Çöl həyatı, köçərlik, yurd dəyişmələr türk qadınlarını tarixi şəraitin bərkindən-boşundan, ölüm-dirim çəkişmələrindən keçirərək yadelli xofuna, işğalçı basqınlarına hər an hazır olmaq, kişilərlə çiyin-çiyinə dayanmaq gücündə yetişdirmişdi [1, s.155].

Dastanda ekzoqam tipli nigahlar tam üstünlük təşkil etdiyindəndir ki, burada kuzen, levirat, sororat nigah adətlərinin heç bir izinə rast gəlinmir. Türk xalqlarında ekzoqam nikahın üstün mövqe tutması təkcə "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanında deyil Manas, Alpamış, Ural-Batır, Koroğlu və başqa türk dastanlarında da ifadə olunmuşdur. Bu adətin izləri dastan təfəkküründə qalıb yaşadığı kimi, hətta indiki həyatımızda da özünü göstərməkdədir: "xalq arasında qohumla qohum olmazlar söyləyirlər" [1, s.157].

Dastanda əsas nikaha girmə forması kimi göbəkkəsmə və toy etmək yolu ilə evlənmə diqqəti cəlb edir. Dastanda qızqaçırma yolu ilə evlənməyə işarə belə yoxdur. Qızların sağa-sola qoşa yay çəkib, ox atdığı, qılınca qurşadığı cəmiyyətdə bunu ağıla belə gətirmək olmazdı. Beşik-kərtmənin geniş əhali kütləsi içərisində həm qohum, həm də yad ailələr arasında həyata keçirilir. Bu adət xalqımız arasında, eyni zamanda digər Qafqaz və Mərkəzi Asiya xalqları arasında XX əsrə qədər yaşamış və ona beşik-kərtmə ilə yanaşı göbəkkəsmə də deyilmişdir [3, s.146-148].

Deyiklilər dünyaya gələndə bir-birinin qisməti hesab olunsalar da bir-birinə qovuşma heç də həmişə asan olmur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında beşik-kərtmənin yerinə yetirilməsində ziddiyyətli məqam vardır. “Alpamış” dastanında da bu sövdələşmə qız atası tərəfindən pozulur. “Tahir və Zöhrə” dastanında da şah öz sözündən qaçıb qızını yetim oğlana vermək istəmir. Bu qəbildən olan xalq dastanlarında qəhrəmanlar çox uzun çətinliklərdən sonra öz deyiklilərinə qovuşa bilirlər.

Toy şənliyinin xüsusi mərhələsi «xınayaxdı» adlanan bir adətdir. Dastanda mərasim bütün təfəssilatı ilə şərh olunmasa da aydın olur ki, bəy otağında oturan Beyrəyin dustaq edilməsindən sonra toya hazırlanmış bəyin bacıları «ağ əllərinə xına yaxmadılar» [2, s.155].

Dastandakı oğuzların ictimai quruluşunun, ailə və ailə məişətinin etnoqrafik cəhətdən araşdırılması göstərir ki, üstündən min ildən artıq vaxt keçməsinə baxma-yaraq oğuzların adət-ənənələri ilə müasir azərbaycanlıların adət-ənənələri demək olar ki, eynidir. Bu isə azərbaycanlıların bir sıra tədqiqatçıların iddiasının əksinə olaraq gəlmə deyil, yerli xalq olduğunu göstərir. “Kitabi - Dədə Qorqud” dastanında təsvir olunan toy şənliklərinin əsas mərhələləri son dövrümüzə qədər olduğu kimi gəlib çatmışdır [4, s.318].

“Kitabi - Dədə Qorqud” dastanının ailə-nikah münasibətləri ilə bağlı verdiyi materialların müqayisəli təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycanda erkən orta əsrlərin ailə və ailə məişəti ilə müasir dövrün ailə məişəti arasında ciddi bir fərq yoxdur. Bu isə bütün mənəvi mədəniyyətimizin ayrı-ayrı ünsürləri kimi ailə-nikah münasibətləri ilə bağlı adət-ənənələrimizdə də varisliyin qorunub saxlandığını bir daha sübut edir. Bu heç də milli mənəvi mədəniyyətimizin mühafizəkarlığı demək deyildir. Xalqımız uzun əsrlər boyu qoruyub saxladığı adət-ənənələri daim inkişaf etdirərək daha da təkmilləşdirmiş və mənəvi sərvət kimi bu günlərədək gətirib çatdırmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Cəmil A. Manas eposu və türk dastançılıq ənənəsi. Bakı: Elm, 2002, 202s.
2. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265s.
3. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 248s.
4. Vəliyev F., Əfəndiyev R. Səməd Vurğun və Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Çinar-Çap, 2006, 202s.

AZƏRBAYCAN XALQININ ERMƏNİ FAŞİZMİNƏ QARŞI MÜBARİZƏSİ: XX ƏSRİN 90-CI İLLƏRİNİN QƏHRƏMANLARI

Səidə Quliyeva

BDU-nun “Dünya azərbaycanlıları: tarixi - demoqrafiya” ETL-nin
böyük elmi işçisi, dosent

saidaquliyeva@bsu.edu.az; ORCID İC: 0000-0003-4320-3425

*Nə qədər sənin silahın, sursatın ol-
sa belə, nə qədər müasir hərbi tex-
nologiyalardan istifadə etsən belə,
qələbəni əldə edən əlində silah əs-
gərdir, zabitdir.*

İlham Əliyev [5]

Açar sözlər: *Azərbaycan xalqının mübarizəsi, milli qəhrəmanlar, erməni faşizmi, Qarabağ müharibəsi*

Keywords: *The struggle of the Azerbaijani nation, national heroes, Armenian fascism, The Karabakh war*

XX əsrin sonlarında türk dünyasında baş verən hərbi-siyasi proseslərdən biri olan Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi əhatə dairəsi və müddətinə görə, digər problemlərdən ciddi fərqlənirdi. Vətən müharibəsində (2020) qələbənin əldə edilməsi ilə türk dünyası, Yaxın Şərq və keçmiş SSRİ ərazisində mövcud olan münaqişələr arasında yeganə həll edilən hərbi-siyasi problem oldu.

Bu mövzunun aktuallığını nəzərə alaraq Türk dünyasına aid təşkil edilmiş beynəlxalq konfransda Azərbaycan xalqının erməni faşizminə qarşı mübarizəsinə bir daha nəzər salmağı və tədqiqinə ehtiyac olan məsələləri araşdırmağı münasib hesab etdik. Tədqiqatı ümumiləşdirərək, konfransa aşağıdakı əsas tezisləri təqdim edirik:

1. İlk olaraq nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan tarixində məcburi köçlər, soyqırımlar, milli münaqişə və terror dövrü Rusiya imperiyasının Azərbaycan torpaqlarının işğalı ilə əlaqədar olaraq son 200 il ərzində baş vermişdir. Rusiya imperiyasının siyasətinə uyğun olaraq həyata keçirilən bu proseslər XX əsrin 20-ci illərindən Sovet hakimiyyəti tərəfindən davam etdirilmişdir. Rusiya imperiyasının və SSRİ-nin maraqları bir sıra tarixi məqamlarda erməni millətçiləri vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Azərbaycan xalqı erməni millətçilərinin XX əsrdə bir neçə mərhələdə həyata keçirdikləri etnik təmizləmə və soyqırımlarına qarşı hər zaman qəhrəmanlıqla mübarizə aparmışdır.

2. Rusiya 1905-ci il inqilabi ərəfəsində Qafqazda milli qarşıdurma yaratmaqla hakimiyyəti öz əlində saxlamağa çalışmışdı. 1905-1906-cı illərdə ermə-

nilərin türk-müsəlmanlar yaşayan ərazilərə hücumlarına və soyqırımlarına qarşı mübarizəyə əsasən ziyalılar rəhbərlik etmişdir. Bu mübarizədə “Difai” partiya-sının və qaçaqların böyük rolu olmuşdur [3]. Azərbaycan xalqı I dünya müharibəsi dövründə ikinci dəfə bolşevik-daşnak birləşmələrinin türk-müsəlmanlara qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı ilə qarşılaşdı. Bu dəfə xalqın cavabı 1918-ci ildə müstəqil dövlət qurması oldu və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən mübarizə aparılmasına nail oldular [4, 66-77]. Hər iki mərhələdə xalqın mübarizəsi əsasən qələbə ilə nəticələnmiş, ermənilərin qarşısı alınmış, lakin Azərbaycanın bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal edilməsi ilə Zəngəzur qəzasının bir hissəsi itirilmişdi.

XX əsrin sonlarında Moskva üçüncü dəfə eyni planla Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsini, müstəqillik yolunu bağlamağa çalışmış və yenə ermənilərdən istifadə etmişdi. Lakin xalq bu dəfə də imperiyadan xilas olmağı bacarmış, milli azadlıq mübarizəsi nəticəsində müstəqilliyini bərpa etmişdi.

3. SSRİ tərəfindən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması ermənilərin bu inzibati ərazi daxilində möhkəmlənməsinə və Azərbaycana qarşı təhdid kimi istifadə edilməsinə imkan yaratmışdır. Buna əsaslanan erməni millətçiləri SSRİ dövründə bir neçə dəfə Azərbaycana qarşı ərazi iddiası qaldırmış, lakin xalqın mübarizəsi nəticəsində istəklərinə nail olmamışdır. XX əsrin 90-cı illərində erməni faşizmi növbəti dəfə məhz bu ərazidə hücumla keçir və əvvəlki mərhələlərdən fərqli daha qanlı döyüşlər başlayır.

4. 20 Yanvar şəhidləri ilə yaranan Şəhidlər xiyabanı anlayışı 90-cı illərdə yeni anlam kəsb edir: Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi və erməni faşizminə qarşı mübarizə aparan qəhrəmanların dəfn olunması üçün Azərbaycanın müxtəlif yaşayış məskənlərində şəhidlər xiyabanları salınır; xalq öz qəhrəmanlarını yad etmək üçün bu xiyabanları ziyarətə gətirir; qəhrəmanların xatirələri dəim yad edilir.

5. Bu hadisələrlə əlaqədar olaraq hər bir rayonda müharibədə iştirak edən və şəhidlərlə əlaqədar məlumat kitabları hazırlanır.

6. Vətən tarixşünaslığında Rusiya imperiyasının işğalı ilə başlayan soyqırımlar, deportasiya, terror, tarixi torpaqlarımızın itirilməsi dövrü tarixi aktuallıq kəsb etsə də, təəssüf ki, Azərbaycan xalqının XX əsrin 90-cı illərində erməni faşizminə qarşı mübarizəsi, Qarabağda həyata keçirilən hərbi əməliyyatlar, milli qəhrəmanlar, batalyonlar (tabor) və digər mövzularda əsərlərin sayı çox azdır və həmin dövrün mübarizəsini tam olaraq əks etdirmir.

7. Vətən müharibəsindən (2020) sonra XX əsrin 90-cı illərində erməni faşizminə qarşı mübarizə aparan azərbaycanlılar barədə, Qarabağda həyata keçirilən hərbi əməliyyatlar, milli qəhrəmanlar, batalyonlar və digər mövzularda araşdırmalar aktuallıq kəsb edir. Bu mövzular Vətən müharibəsindəki qələbəyə qədər ciddi tədqiq edilməmişdir. Bu səbəbdən də tədqiqatları iki dövrə bölmək doğru olar:

1) 1988-2020-ci illər

2) Vətən müharibəsindən (2020) sonra bu günə qədər yazılan tədqiqatlar.

Birinci dövrə aid etdiyimiz tədqiqatlar əsasən insanların tarixi torpaqlarından qovulması, soyqırım, deportasiya, konkret ərazilərin tarixi və digər mövzuları əhatə edir. 1994-2007-ci illərdə bu mövzuları əhatə edən təqribən 101 kitab nəşr edilmişdir [1; 2]. Vətən müharibəsindəki (2020) qələbədən sonra yazılan əsərləri müqayisə etdikdə, məlum olur ki, keçən qısa müddətdə 2020-ci ildə müharibənin gedişi, dövlət və xalqın erməni faşizminə qarşı birgə mübarizəsi, döyüşlərdə fərqlənən hərbiçilər və şəhidlər haqqında çoxsaylı əsərlər yazılmış və faktlar toplanmışdır.

8. I dövrə aid mənbə və ədəbiyyatların təhlili nəticəsində belə qənaətə gəlmək olur:

1) ilk müdafiə batalyonları Xocalı soyqırımından sonra formalaşmağa başlamışdı.

2) dövlət müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması uğrunda mübarizə aparan və döyüşlərdə fərqlənən hərbiçilərə də ilk təltiflər Xocalı soyqırımından sonra verilmişdir. Ümumilikdə, 1992-1993-cü ilin avqustuna qədər 221 nəfərə “Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı” adı verilmişdir.

9. Qələbənin əldə edilməsində hərbiçilərin qəhrəmanlığı və şücaəti danışılmazdır. Lakin 90-cı illərdə erməni faşizminə qarşı mübarizə aparan qəhrəman insanların qarşılaşdıqları problemlər vaxtında aradan qaldırılmamış, nəticədə Azərbaycan torpaqları müxtəlif xarici ölkələr tərəfindən yardım edilən Ermənistan tərəfindən işğal edilmişdir. Azərbaycan xalqı həmin səbəblərin aradan qalxması üçün ciddi səy göstərmiş, erməni işğalına son qoyulması və Qafqazda erməni faşizminə zərbə vurmaq üçün 1994-2020-ci illərdə Atəşkəs dövründə siyasi, diplomatik, iqtisadi, hərbi və digər sahələrdə hazırlaşmışdır. Bu səbəbdən də, 2020-ci ildə ermənilərin növbəti təxribatlarına cavab olaraq başlayan əks-hücum əməliyyatı qələbə ilə nəticələnmişdir.

Yekun. Tədqiqatın gedişində məlum olmuşdur ki, XX əsrin 90-cı illərində erməni faşizminə qarşı mübarizə aparan azərbaycanlılar barədə, Qarabağda həyata keçirilən hərbi əməliyyatlar, milli qəhrəmanlar, batalyonlar və digər mövzularda ciddi tarixi tədqiqatlara ehtiyac vardır. İşğaldan azad edilən ərazilərdən əldə edilən maddi sübutların, insan qalıqlarının və digər materialların tədqiqatlara fakt kimi əlavə edilməsi onların əhəmiyyətini artıracaqdır. Beləliklə, Azərbaycan xalqının 90-cı illərdə də erməni millətçilərinə qarşı qəhrəmanlıqla mübarizəsi faktlarla sübut olunacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. *Azərbaycanın Milli Qəhrəmanları: Biblioqrafiya /Tərtib edəni: H.M.Həmidova. - Bakı: M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2008.- 238 s.*
2. *Əsgərov V. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanları. – Bakı: Respublika Xatirə Kitabı Redaksiyası, 2005. 251 səh.*
3. *Əzizov E. Difai: XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri. – Bakı: CBC PP, 2009. 360 səh. Pdf.*

4. Quliyeva S. Hüseyn Baykaranın “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi” əsərində Azərbaycan xalqının erməni hücumlarına qarşı mübarizəsi. s.66-77 // Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. №2. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2021.
5. Prezident İlham Əliyev Xankəndidə hərbi paradda çıxış edib. 08 noyabr 2023 // <https://apa.az/resmi-xeber/prezident-ilham-eliyev-xankendide-herbi-paradda-cixis-edib-fo-to-yenilenib-3-794555>. Müraciət tarixi: 10.11.2023

XIX ƏSRİN II YARISI ŞİMALİ AZƏRBAYCAN BƏDİİ ƏDƏBİYYATINDA ANA DİLLİ MƏKTƏB MƏSƏLƏSİ

Sevda İsmayılova

BDU-nun “Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə)” kafedrası,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
sevdaismayilova@rambler.ru

Açar sözlər: bədii ədəbiyyat, ana dilli məktəb, türk dili, S.Ə.Şirvani, M.Sidqi, N.Nərimanov

Keywords: fiction, mother tongue school, turkish language, S.A.Shirvani, M.Sidqi, N.Narimanov

Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün ədəbi əsərlərin tarixi baxımdan araşdırılması aktual problemlərdəndir. XIX əsrin II yarısına aid Şimali Azərbaycan bədii ədəbiyyatı dövrün tarixi mənzərəsinin yeni cəhətlərini aşkar etməyə imkan verir. XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda milli dramaturgiya, realist milli mətbuat, milli peşəkar teatr, ana dilli-dünyəvi təhsil sistemi təşəkkül tapır və inkişaf edir. XIX əsrin II yarısında Şimali Azərbaycan öz ictimai-iqtisadi və mədəni inkişafının əvvəlki dövrlərindən keyfiyyətə tamamilə fərqlənən yeni bir dövrünə qədəm qoymuşdu. XIX əsrin son rübü Azərbaycanda milli həyatın oyanışı, milli hərəkətin başlanğıc dövrüdür. Azərbaycan xalqının bir millət kimi formalaşması da məhz XIX əsrin son rübünə, 70-80-ci illərə təsadüf edir. Bu dövrdə «maarif» və «maarifləşmə» Azərbaycan maarifçilərinin fikrinə görə sadəcə olaraq mədəniyyəti yüksəltmək, “əlifba öyrətmək”, “məktəb açmaq”, “kitab çap etdirmək” və s. deyildi. Maarifçilik Azərbaycanda son dərəcə geniş mənə kəsb edərək məktəb açmaqdan başlamış mövcud cəmiyyəti yenidən qurmağa qədər bütün məsələləri əhatə edirdi. Azərbaycan maarifçiləri milli ideyaların həyata keçirilməsində əsas rol oynamışlar, onlar milli mədəniyyət, milli mətbuat, milli məktəb, milli dil uğrunda mübarizə aparmışlar, məhz onların fəaliyyəti nəticəsində XIX əsrin son rübündə milli oyanış başlanmışdı.

“Üsuli cədid” təlim metodunu ilk dəfə olaraq tanınmış kırımlı türk maarifçisi İsmayıl bəy Qaspralı tətbiq etmişdi. İsmayıl bəy Qaspralı “üsuli cədid” təlim metodunu türk xalqlarının savadsızlığının ləğv edilməsindən ötrü vacib hesab edirdi. O, XIX əsrin 70-ci illərində Baxçasarayda “Üsuli cədid” təlim metodunu

tətbiqinə əsaslanan ibtidai məktəb açdı. Onun tərtib etdiyi tədris proqramında türk dili və qrammatikası, riyaziyyat, İslamın tarixi, coğrafiya, dünya tarixi, tibbi biliklərin əsasları fənləri də öz əksini tapmışdı. Üsuli-cədid metodu haqqında məlumat çar Rusiyasının türk xalqları yaşayan əyalətlərinə də yayılmışdı. Belə məktəblər Bakıda, Şuşada, Salyanda, Şamaxıda, Qubada da açılırdı. Bu məktəblər Azərbaycanda milli-dünyəvi təhsilin inkişafına səbəb olurdu [6, 4]. Üsuli-cədid metodunun tətbiqi və yayılması Azərbaycan təhsil sistemində əsl inqilab idi. Rus və ya fars-ərəb dilində təhsil azərbaycanlıların bir millət kimi gələcəkdə öz varlıqlarını itirməsinə gətirib çıxara bilərdi. Firidun bəy Köçərli demişkən: “Necə ki, bir millətin danışdığı dil itib-batmayıbdır, o millət özü dəxi itib-batmayacaqdır və həyat üzrə baqi qalacaqdır. Elə ki, dil unudulub istemaldan düşdü, dilin sahibi dəxi çox yaşamayacaqdır və onun fəvt olmasına şəkk qalmayacaqdır” [5, 381-382]. «Üsuli-cədid» hərəkatının yaranmasında azərbaycanlı ziyalılardan S.Ə.Şirvaninin böyük rolu olmuşdur. 1869-cu ildə S.Ə.Şirvani özünün “Üsuli-cədid” məktəbini açdı. Azərbaycan məktəb tarixində ilk nümunəvi ana dilli məktəblərdən sayılan bu təhsil ocağı təxminən 14 il fəaliyyət göstərmişdi [3]. S.Ə.Şirvani XIX əsrin ortalarında Azərbaycanda fəaliyyət göstərən şiə mollaxanə məktəblərinin çox düzgün səciyyəsinə verir və həmin məktəblərdə hökm sürən əzbərçilik sistemini kəskin tənqid atəşinə tutur:

Bilmirik rus, ya firəng dili,
Hər dilin rəmzini öz əhli bili.
Bizdə yox rusi, həm firəngi səvad,
Olmuşuq türki, farsiyə mötad,
Onu da heç bilmirik kamil,
Əksəri-xəlf əvamdır, cahil [9, 58].

Seyid Əzim Şirvani uşaqların məktəblərə cəlb edilməsində islam dini və Quranın rolunu nəzərə alaraq 3 dili – türk, ərəb, rus dilinin tədrisi və öyrənilməsini məqsədə uyğun sayır, ana dilinin mövqeyini yüksəldirdi. Çar Rusiyası Şimali Azərbaycanda öz müstəmləkə sistemini qurandan sonra azərbaycanlılar həqarətlə tatar, dilimiz isə tatar dili adlandırıldı. Bunda dərin ictimai-siyasi məqsəd də vardı. XIX əsrin ikinci yarısından Şimali Azərbaycan bədii ədəbiyyatında milli oyanışın əsas əlamətlərindən biri də dilimizin “türk dili” olmasının xatırladılması idi: [4, 114].

Biri vacib bizə bilmək, Vətəndə söylənən dildir,
Gərəkdir mətləbə biz eyləyək türkiylə ünvanı [9, 188].

Qafqazda ən geniş yayılmış Azərbaycan dili qonşu xalqlar arasında ünsiyyət vasitəsi idi. Lakin elmi ədəbiyyat Azərbaycan dilində, «türki dilində» yazılmırdı. Bu da təbii ki, Azərbaycan dilinin hörmətini aşağı salırdı, ona qarşı bigənəlik oyadırdı. N.Nərimanov Bahadır və Sona romanında XIX əsrin son rübündə Azərbaycan cəmiyyətinin bəzi təbəqələri içərisində öz doğma ana dilinə – “türk dili”nə etinasız münasibət məsələsinə toxunur və belələrini kəskin tənqid atəşinə tuturdu: “Yazanlarımızın əksəri ərəb və fars sözlərini bilməkdə hünərlə-

rini göstərmək istəyirlər. Bundan savayı, bu cür dəxi əhli-qələm vardır ki, özlərini xalqın nəzərində artıq göstərməkdən ötəri şeirlər düzəldirlər. Bizim əhli-qələm, fikirlərini bu yerə qoyublar ki, nişanları həmişə fəsahe və bəlağətlə yazsınlar; çünki sadə türk dili ilə yazanları nadan hesab edirlər” [7,151].

1874-cü ildə Bakı quberniyası ruhani məclisinin təşəbbüsü ilə Şamaxıda yarı mülki, yarı ruhani yeni tipli “Üsuli-cədid” məktəbi açılır [1, 281]. S.Ə.Şirvani bu məktəbi aşağıdakı kimi təqdim edir:

İndi Şirvanda açmışıq məktəb,

Dərsimiz rusü, türkü, farsu, ərəb [9, 120].

Azərbaycanda “Üsuli-cədid” məktəblərinin açılmasında görkəmli ziyalı Əsgər Ağa Adıgözelov Goraninin (1857-1910) də xidməti olmuşdur. O, Gəncədə iki ibtidai və bir qız məktəbi açmışdı. Ə.Gorani müasir məktəblər açmaq, orada yeni üsulla dərs keçmək, rus dilini öyrənmək kimi məsələlər haqqında “Əkinçi” qəzetində yazılar çap etdirirdi [10, 14, 25]. S.Ə.Şirvani Ə.A.Goraninin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirirdi:

Məgər ol – Əsgəri – Gorani gələ,

Neçə məktəb gələ dəxi əmələ [9, 123].

Azərbaycanda üsuli-cədid hərəkatının fəal iştirakçılarından biri məşhur pedaqoq və yazıçı Məmməd Tağı Sidqi (Səfərov) idi. O, 1892-ci ildə Ordubadda “Əxtər” (Ulduz) [1, 285-286] və 1894-cü ildə Naxçıvanda “Tərbiyə məktəbi” adlı iki ana dilli yeni tipli məktəb açmışdı [2, 178]. M.T.Sidqi yeni tipli məktəblər qarşısında duran vəzifəni belə şərh edirdi:

Elm, təhsil eylə diqqətlə,

Ömrünü məsrəf eylə bir neçə il,

Sən də öyrən ki, əhli-hal olasan,

Bəlkə filcümlə bakamal olasan... [8, 6]

Azərbaycanda müstəmləkə siyasəti yeridən çarizm üsuli-cədid məktəblərinin inkişafında maraqlı deyildi. Odur ki, bu məktəblər dövlət təminatında deyildilər. Onlar bir qayda olaraq ya müəyyən cəmiyyətlər, ayrı-ayrı şəxslər və ya bir neçə şəxsin maddi vəsaiti ilə təşkil olunurdu [4, 110]. N.Nərimanov “Bahadır və Sona” əsərində bu məsələyə toxunaraq yazırdı: “Keçən il orada (Gəncədə – S.İ.) böyük məscidin yanında müsəlmanlar bir məktəb binasını qoymuşlar, üsuli-cədidlə həm türkcə və həm də rusca dərs deyirmişlər. Ancaq sonradan bir neçə avamın korluğuna görə və qeyri-məktəbdarların həsədi ilə məktəb pozulur, əsl səbəb bu olubdur” [7, 165]. N.Nərimanov üsuli-cədid məktəblərinin fəaliyyətinə mane olan qüvvələri iki qrupa ayırır: 1) avamlıq; 2) qeyri-məktəbdarların həsədi. XIX əsrin son rübündə Azərbaycan cəmiyyətində təhsilə olan münasibətdə müəyyən irəliləyişlər nəzərə çarpsa da, geniş kütlə, xüsusilə kənd əhalisi təhsil kimi ciddi, həyatı məsələdə fəal mövqe tutmurdu. Azərbaycanlıların yalnız müəyyən hissəsi adi ibtidai savada malik idi. N.Nərimanov bu real vəziyyəti “Nadanlıq” əsərində geniş işıqlandırır. N.Vəzirovun “Ev tərbiyəsinin bir şəkli”,

“Adı var, özü yox” adlı əsərlərində də Azərbaycan milli oyanışında mühüm məsələ olan ana dilli məktəb uğrunda mübarizə məsələsi öz əksini tapmışdır.

Bir çox çətinliklər hesabına yaradılmış “Üsuli cədid” məktəbləri Azərbaycanda milli-dünyəvi təhsilin inkişafına səbəb oldu. Rusiyanın müstəmləkə siyasəti, ən çox məənəviyyatımıza, ana dilimiz və dinimizə olan münasibətdə özünü göstərmişdi. Dövrün ən mühüm ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi problemləri kimi, milli-mədəni həyat problemi də bədii ədəbiyyat nümayəndələrimizin nəzərindən qaçmamış və onların yaradıcılığında öz real əksini tapmışdı.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: Maarif, 1985, 298 s.
2. Əhmədov H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi / Dərs vəsaiti. I hissə. Bakı: Elm, 2001, 320 s.
3. İsmayilova Pərvanə. /<https://seyidazimshirvani.wordpress.com/2020/10/30/usulic%C9%99did-m%C9%99kt%C9%99bi/> 30 oktyabr 2020
4. İsmayilova Sevdə. Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində bədii ədəbiyyat mənbə kimi (XIX əsrin II yarısı Şimali Azərbaycan bədii ədəbiyyatı üzrə). Bakı: “Avropa” nəşriyyatı, 2016, 170 s.
5. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı: 2 cildə, I c., Bakı: Elm, 1978, 600 s
6. Nəcəfov E. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü azərbaycançılıq məfkurəsinin inkişafının mühüm mərhələsi kimi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-100. Xalq qəzeti. 2018, 27 may, № 119, 4 s. https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2018_2889.htm
7. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1985, 387s.
8. Sidqi M.T. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı: Maarif, 1967, 84 s.
9. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri: 3 cildə, II c., Bakı: Azərb SSR EA nəşriyyatı, 1969, 650 s.
10. Tarverdiyeva K. Əsgər Ağa Gorani. Bakı: İşıq, 1977, 40 s.

SOYUQ MÜHARİBƏ İLLƏRİNDƏ TÜRKİYƏNİN NÜVƏ SİYASƏTİ

Zərifə Nəzirli

BDU-nun “Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi”
kafedrasının müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
nezirli.zerife@gmail.com

Açar sözlər: *Türkiyə, Soyuq Müharibə, Nüvə strategiyası, Nüvə tədqiqatları, İkiqütblü siyasət*

Keywords: *Türkiye, Cold war, nuclear strategy, nuclear research, Bipolar system*

SSRİ-nin idarə olunan silahlar və diplomatiya sahəsində uğurları, eləcə də inkişaf etməkdə olan və ya iqtisadi geri qalan ölkələrə maliyyə yardımı göstərməsi ABŞ-ı narahat edirdi. 1949-cu ildən başlayaraq SSRİ-nin nüvə sınaqları və 1960-cı illərdəki Kuba böhranı Türkiyənin nüvə mənasında strateji əhəmiyyətini bir daha sübut etdi.

Türkiyə hökuməti 1960-1980-ci illər arasında Akkuyu, İçelin Gülnar səmtində (Büyükeçeli) və Küçükçekmecedə atom elektrik stansiyalarının və tədqiqat mərkəzlərinin yaradılmasına müsbət yanaşdığı üçün ABŞ Atom Enerjisi Komissiyası, EURATOM, Chalk River Atom, Swissbank və digər qurumlarla xüsusən, 1980-1990-cı illər arasında İtaliya, Fransa, Kanada və Koreya ilə müxtəlif növ nüvə əməkdaşlıq müqavilələri imzalanmışdır.

Tezisdə, Türkiyənin Soyuq Müharibə dövründə inkişaf etmiş dövlətlər kimi nüvə araşdırmalarına biganə qalmadığı və oxşar maraqları paylaşdığı NARA-AAD (ABŞ-ın milli arxivi), NSA (ABŞ-ın Milli Təhlükəsizlik arxivi), Başbakanlık Osmanlı Arxivləri və digər arxivlərdən əldə edilən məlumatlar işığında araşdırılacaq. Sənədlərin təhlili, ədəbiyyat araşdırılması və təhlili üsulu ilə araşdırılan araşdırma Türkiyənin soyuq müharibə dövründə nüvə sahəsindəki gizli və açıq strategiyasını təfərrüatlandırmaq məqsədi daşıyır.

İkinci Dünya Müharibəsi başa çatdıqda, ABŞ bütün Silahlı Qüvvələrinin 2/3-ni sərhəddən kənarda yerləşdirdi və 585 bazada strateji bölgələrə 8,3 milyon hərbi qüvvə, 3,3 milyon hərbi dəniz qüvvəsi və beş yüz min dəniz piyadasını göndərdi [1, s.70].

1946-cı ilin avqustunda ABŞ Daxili İşlər Naziri Dr. Paul S. Galtsoff çıxışında Qara dəniz sahilində və "Dəmir Pərdə" ilə sərhəd dövləti olaraq Türkiyənin nüvə siyasətində yerinin əhəmiyyətini vurğuladı. Milli Təhlükəsizlik Arxivində yer alan "Mümkün Sovet hava hücumundan qorunacaq ərazilərin təhlili" başlıqlı hesabatda Türkiyənin həm havadan, həm də dənizdən ola biləcək nüvə hücumuna məruz qalma ehtimalı hesablanıb və Türkiyənin strateji mövqeyə malik olduğu bildirilib [2, s.63].

Raporta görə Türkiyənin strateji əhəmiyyəti Qərbi Almaniya qədər mühim mövqeyə sahib idi və sovet təhlükəsindən müdafiə oluna biləcək qədər qorunmalıydı. Hesabatda bu coğrafiyanın siyasi və hərbi cəhətdən möhkəmləndirilməsinin vacibliyinə diqqət çəkilmişdi. Hesabata əlavə olaraq, NATO-nun hərbi qanadında işlər sürətləndirilmiş və beş regional müdafiə qrupuna göstərişlər verilmişdi.

Bu direktivə görə, Türkiyənin təhlükəsizliyi ilə bağlı B.E. Erkin ABŞ-ın Yaxın Şərq filial müdirliyi ilə görüş keçirdi. Görüşdən sonra nazir Sadak ABŞ-ın Ankaradakı səfirliyində olub və 1955-ci ildə Türkiyə ilə ABŞ arasında nüvə enerjisindən dinc məqsədlərlə istifadə edilməsinə dair saziş imzalamışdı [4, s.3].

Nüvə tədqiqatlarında iştirak etməyə çalışan Türkiyə hökuməti 1960-1980-ci illər arasında Akkuyu, İçelin Gülnar səmtində (Büyükeçeli) və Küçükçekmecedə atom elektrik stansiyalarının və tədqiqat mərkəzlərinin qurulmasına müsbət baxdığından, ABŞ Atom Enerjisi Komissiyası, EURATOM, Chalk River Atom, Swissbank və digər qurumlarla müzakirələr aparılıb. Bu qərar əsasında Çekmece Nüvə Araşdırma və Tədris Mərkəzi yaradıldı [2, s.43].

1980-1990-cı illər arasında İtaliya, Fransa, Kanada və Koreya ilə müxtəlif növ nüvə əməkdaşlıq müqavilələri imzalanmışdı.

1981-ci ildə ABŞ prezidenti seçilən R.Reyqan öz hərbi quruluşu ilə mümkün ənənəvi güc müharibəsi, eləcə də nüvə fəaliyyətinin qarşısının alınması siyasətini həyata keçirirdi. 1981-ci ilin oktyabrında ABŞ strateji modernləşdirmə proqramı ilə nüvə silahı yarışına başladı. Sovet İttifaqının Əfqanıstana müdaxiləsi və orada qeyri-müəyyənlik vəziyyətinin yaradılması, İranda inqilab və yeni qurulan administrasiya ilə NATO əleyhinə mövqe tutan Yunanıstan Türkiyəni Yaxın Şərqi şimal qurşağında yeganə müttəfiq ölkəyə çevirdi. ABŞ və Avropa dövlətlərinin nüvə potensialını artırmaq planları Türkiyə ərazisində hərbi obyektlərin və sursat anbarlarının yerləşdirilməsi ilə nəticələndi [4, s.3].

29 oktyabr 1982-ci ildə Türkiyə ilə ABŞ arasında nüvə silahlarının yerləşdirilməsi ilə bağlı SEIA müqaviləsinə uyğun olaraq 10 hava bazası modernləşdirildi. Beləliklə, ABŞ həm Sovetlər, həm də Yaxın Şərqdə nüvə fəaliyyətlərinin monitorinqi və idarə edilməsində üstünlük əldə etdi. Əslində, Körfəz müharibəsi zamanı Türkiyədən icazə alan ABŞ İncirlikdən qalxan və Batman, Muş və Diyarbəkir hava limanlarında yerləşdirilən təyyarələrlə İraqı bombaladı. Malatya, Erhaç, Əskişəhər, Ankara-Mürted, Balıqəsir və Adana-İncirlik bazaları nüvə başlığı olan raketlərlə silahlanmış təyyarələrinin hazır vəziyyətdə saxlanıldığı 20 NATO bazası arasında idi 1984-cü ilin dekabrında Riçard F. Qrimmetin ABŞ Konqresinə təqdim etdiyi "Türkiyədə Amerika Hərbi Obyektləri" adlı hesabatda Türkiyədə 10 bazada 16 erkən xəbərdarlıq radar sisteminin quraşdırıldığı bildirilir.

Avropada son iki əsrdə Türkiyə nüvə texnologiyasının yalnız dinc məqsədlər üçün tətbiqinə icazə verilməsi üçün EURATOM Müqaviləsinə tamhüquqlu üzv olmalı idi. 9 avqust 1963-cü ildə Moskvada ABŞ, İngiltərə və Sovet İttifaqı arasında imzalanmış "Kosmosda və sualtı nüvə silahının sınaqlarına dair Saziş". Daha sonra, 30 aprel 1965-ci ildə "Atmosferdə nüvə silahının sınaqlarının qadağan edilməsi haqqında Saziş" ABŞ, İngiltərə, Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı, SSRİ və Türkiyə tərəfindən imzalanan Atmosfer, Kosmosda və Su Altında" nüvə silahının sınaqlarının qadağan edilməsi haqqında sənədi Türkiyə Baş Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmişdir. 1968-ci il sentyabrın 25-də Nazirlər Şurası Nüvə Silahlarının Yayılmaması Müqaviləsinə qoşuldu [4, s.6]. Müvafiq olaraq, Türkiyə 28 yanvar 1969-cu ildə müqaviləni imzalayaraq və daha sonra 17 aprel 1980-ci ildə ratifikasiya edərək NPT (Nüvə Silahlarının Yayılmaması Rejimləri) tərəfdarı dövlət oldu. 1990-cı illərin sonunda və 2000-ci ilin iyununda buna nail oldu. Türkiyə ölkədə fəaliyyət göstərən iki kiçik nüvə tədqiqat reaktoruna görə Hərtərəfli Sınaqların Qadağası Müqaviləsi imzalamışdı.

2 yanvar 1991-ci ildə Türkiyə Cümhuriyyəti 7-18 yanvar tarixlərində Nyu-Yorkda keçiriləcək Atmosferdə, Kosmosda və Sualtında Nüvə Silahı Sınaqlarının Qadağan edilməsi haqqında Müqavilənin iştirakçısı olan dövlətlərin Dəyişiklik Konfransına göndərildi (1991).

Atom nüvələrinin parçalanması nəticəsində yaranan istilik enerjisinin zəncirvari reaksiyasını idarə etməklə yaranan enerji - nüvə enerjisi kimi geniş istifadə olunur. Ümumiyyətlə, elektrik enerjisi istehsal edən nüvə reaktorları yəni enerji kimi uran və toriumu istehlak etməlidir. Bugünkü cəmiyyətin qaça bilmədiyi müasir həyat tərzini enerjinin əhəmiyyətini daha da qabarıq göstərmişdir. İstehlak cəmiyyətinə çevrilmiş Türkiyə əhalisi daha çox enerji ehtiyacını ödəməkdən məsuldur. Enerji böhranlarının və qaynaq axtarışlarının artdığı bu dövrdə təmiz və ucuz olduğu müəyyən edilən nüvə enerjisi araşdırmaları hədəflənən səviyyədən geri qaldı [1, s.86]. Başda nüvə enerjisi üzrə lider dövlətlər olan ABŞ, Fransa və Çin olmaqla ümumilikdə 32 ştatda 436 nüvə reaktoru var. Ancaq Türkiyədə siyasi iradə olsa da, Mersin (Akkuyu), Sinop (İnceburun) və Kırklareli (İğneada) ətrafında tikilməsi planlaşdırılan elektrik stansiyaları texniki, maliyyə, hüquqi və sosial qeyri-müəyyənliklər səbəbindən dayanıb. Həqiqət budur ki, bugünkü Türkiyə idxalının 1/5-i enerji qaynaqlarıdır.

Türkiyənin nüvə enerjisi əldə etmək cəhdi Soyuq Müharibə dövrünə aid bir müzakirədir. 1956-cı ildə qurulan Türkiyə Atom Enerjisi Korporasiyası dövlətin radiasiya və nüvə enerjisi siyasətinə rəhbərlik edir. Bu çərçivədə elm adamları və siyasətçilər nüvə reaktorlarının mümkün risk analizini düzgün etməli, təmiz və ucuz enerji ilə bağlı fərqli siyasətlər izləməli, sənayeləşmiş və iqtisadi cəhətdən inkişaf edən dövlətlərdən biri olan Türkiyə nüvə enerjisinin təmin ediyi üstünlükləri nəzərə almalıdır [6, s.7].

Xarici enerjiden asılılığın azaldılması yolları və rəşional istehlak ehtiyacları kimi baxılmalıdır. İqtisadiyyat, coğrafiya, siyasi yanaşma, hərbi məqsədlər, dövlət müdafiə planlaması, sosial prioritetlər, beynəlxalq müttəfiqlik münasibətləri, mövcud resurslar və geosiyasi şərait təhlil edilərək nüvə enerjisi və müdafiə siyasəti yenidən nəzərdən keçirilməlidir. Tompson və György Konradın fikrincə, Soyuq Müharibə potensial qlobal nüvə fəlakəti deyil, ABŞ və Sovet İttifaqı üçün qarşılıqlı faydalı “geosiyasi dram” idi. Soyuq Müharibə şəraitində ABŞ-ın xarici siyasəti Sovet İttifaqının Yaxın Şərqə və Şərqi Aralıq dənizinə genişlənməsinin qarşısını almağa yönəlmiş şəkildə qurulmuşdu. Türkiyənin coğrafi mövqeyi bu siyasətə uyğun gəlirdi: Birləşmiş Ştatlar Türkiyəni Sovet İttifaqının qarşısında maneə, NATO-nun Cənub cinahının qoruyucusu, Yaxın Şərqdə və Şərqi Aralıq dənizində mühüm hərbi baza kimi qəbul edirdi [6, s.4].

Müharibə hələ də davam edərkən, ABŞ Strateji Xidmət Ofisi (OSS) Amerika səfirinin Adanada yerləşən bağ evini gizli kəşfiyyat bazasına çevirdi. “Demokratiya və azadlıq diskursuna, açıq bazar anlayışına və Amerika mədəniyyətinə əsaslanan dəyərlərin vəhdəti ilə güclü ideoloji baza qurulmuşdu və bunun bir hissəsi kimi hazırlanmış hərbi bazalar müttəfiq dövlətlərdə asanlıqla özlərinə möhkəm yer tapdı. Bu vəsiyyət ikiqütblü dünya və kommunizm təhlükəsi yaratmışdı. “Bu hərbi strukturlar nəinki yerləşdikləri torpaqların nəhəng kapital, mal və xidmətlər bazarına çevrilməsində rol oynadılar, həm də Amerikanın hərbi gücünün kölgəsini hiss etdirərək kapitalist iqtisadiyyatının sağlamlıqlaşmasında

təsirli oldular”. Sovet təhlükəsindən qorunmağı qarşısına məqsəd qoyan Türkiyə bu əlaqələr şəbəkəsində könüllü olaraq iştirak etmişdi. SSRİ-nin dağılmasından sonra, 90-cı illərin əvvəllərində ABŞ hökuməti Türkiyədəki hərbi varlığını və şəxsi heyətini azaltmaq qərarına gəldi.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Richard E. Sclove, “From Alchemy to Atomic War: Frederick Soddy's ‘Technology Assessment’ of Atomic Energy, 1900-1915,” *Science, Technology, & Human Values*, Vol. 14 No. 2 (Spring, 1989), p. 170.
2. Robert S. Norris and Hans M. Kristensen, “US nuclear warheads, 1945-2009,” *Bulletin of the Atomic Scientists*, Vol. 65 No. 4, Jul. 2009, p. 72.
3. *The History of Nuclear Energy*, U.S Department of Office of Nuclear Energy, Science and Technology, Washington DC, 2010, p.4-5.
4. *The Soviet Approach to Nuclear Winter*, Interagency Intelligence Assessment, Cia Historical Review Program Release As Sanitized 1997, Declassified Authority NND 984036, page.1-6;13.
5. Wellerstein, A. (2013). How many people worked on the Manhattan Project?Erişim tarixi: 28.05.2019. <http://blog.nuclearsecrecy.com/2013/11/01/many-people-worked-manhattan-project/>
6. Артемьев Евгений Т., “Советский Атомный Проект В Системе Командной Экономики”, *Cahiers du monde russe [Онлайн]*, 55/3-4 /2014

BAYBURTDA QUTLUQ BÖY BAYANDURLUYA MƏXSUS VƏQF ƏMLAKI

Zəhra İslamova

BDU-nun “Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə)”

kafedrasının müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

zahraislamova@bsu.edu.az

Açar sözlər: Bayandurlular, torpaq mülkiyyət forması, vəqf əmlakı, türbə, cami və zaviyə

Keywords: Bayandurs, form of land ownership, waqf properties, tomb, Jami and zaviyye

Azərbaycanda XV əsrdə hökmranlıq etmiş Bayandurlular dönməsində vəqf torpaq mülkiyyəti forması və dini idarələrə vəqf edilmiş əmlaklar müxtəlif formalarda təzahür edirdi. Bəzən bütöv kəndlər, su şəbəkələri, arxlar, dəyirmanlar və digər daşınar və daşınmaz əmlaklar vəqf edilə bilərdi. Eyni zamanda, müxtəlif təyinatlı dini abidələr, türbələr, məscidlər, xəstəxanalar və digər xeyriyyə müəssisələri xüsusi olaraq tikilib, ümumi istifadəyə verilməklə vəqf mülkü olaraq göstərilə bilərdi. Bayandurlulara aid olan bir sıra abidələr vardır ki, bu memarlıq nümunələri sülalənin hakimiyyəti dövründə tikilmiş və xeyriyyə məqsədilə vəqf edilmişdi. Sülalənin dini siyasi görüşləri Bayandurlu tayfa nümayən-

dələrinin tikdirdiyi cami, mədrəsə, imarət, məktəb, karvansaray, hamam, çeşmə, bulaq, körpü, yolçular üçün zaviyələrdə əks olunmuşdu. Eləcə də, kasıblara, fəqirlərə yardım evləri, xəstəxanalar, təlim-tərbiyə məkanları, məktəblər, mədrəsələr, kitabxanaların tikilməsi, tələbələrə yardım edilməsi, müəllimlərə əlavə maaşların verilməsi hakim sülalə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Xeyriyyə üçün tikilmiş abidələrin sayının getdikcə artırılması və vəqf əmlaklarının coğrafiyasının genişləndirilməsində əsas məqsəd həm də sülalənin nüfuzunun yüksəldilməsi idi. Bayandurlu nəslinin nümayəndələri xeyriyyə əməli olaraq əhalinin xidməti üçün tikdikləri dini müəssisələri əhaliyə həm çətin zamanlarda ərzaq-yemək paylamalı, yoxsulları dolandırmalı, həm də cami və mədrəsələrdə ehsan evləri (aşevi-yoxsullar üçün pulsuz yemək paylanılan xüsusi tikili), darülcəfə – qiraətxanalar, xəstəxana, əczaxana, darülsəfa, kitabxana tikməklə xidmət göstərməli idi. Ağqoyunlu dini memarlıq abidələrinin yayılma coğrafiyası sülalənin əsas ata ocaqları olan Diyarbəkr və Mardin olsa da, Bayburt, Xarput, Həsənkeyf, Əhlət, Çemişgözək, Bingöl, Urfa və digər Anadolu torpaqlarını, eləcə də Azərbaycan, xüsusilə də Təbriz şəhərini qeyd edə bilərik. Ən məşhur binalar Təbrizdə Həsən padşah məscidi, Mardində Qasım bəy zaviyəsi, Həməz bəy məscidi və Cahangir bəy mədrəsəsi, Əhlətdə Bayandur bəy ibn Rüstəmə məxsus imarət, mədrəsə, cami və hamamdır.

Bayandurlular dövrünə aid olan ən mühüm abidələrdən biri Bayburtda Sünnür kəndində (indiki Çayır yolu) Turəli bəyin oğlu Qutluq bəyə aid olan cami, zaviyə və türbədir. Bayburt bölgəsinin tarixinə nəzər salsaq, görərik ki, bu torpaqlar Hülakülər xanədanına aid olmuş, bir müddət Qaraqoyunluların əlinə keçsə də, 1395-ci ildə bölgənin işğal edilməsində şücaət göstərmiş Qutluq bəyin oğlu Əhməd bəyə iqta olaraq verilmiş, hətta bəyliyin əsas iqamətgahı burada tikilmişdi. Məhz bu hadisədən sonra bölgə tamamilə Bayandurlu tayfa birliyinin hakimiyyəti altına düşmüşdür. Təsədüfi deyil ki, sülalənin banilərindən biri kimi Turəli bəyin övladına məxsus türbə, cami və zaviyə Bayburtda tikilmişdi.

Atası Turəli bəydən (1340-1362) sonra hakimiyyətə gəlmiş oğlu Qutluq bəy (1362-1388) Bayandurlu hökmranlığında mühüm rol oynayan şəxslərdən biri olmuş, tarixdə şücaət göstərməyə qadir, mərd bir şəxs olaraq qalmışdı. Siyasi fəaliyyətinə diqqət etsək, Qutluq bəyin dövründə hakim olduqları türk birliyi Ağqoyunlu tayfa ittifaqı adlanmağa başlamış, bu ittifaqın hakimliyi altına bir çox ərəzilər daxil edilmişdi: Qaraqoyunluların hakimliyi altında olan torpaqlar, Trabzon və Gürcüstan torpaqları, Axısxa şəhəri. Əbu Bəkr Tehraninin qeydlərinə əsasən, Qutluq bəy Qaraqoyunlulardan olan Yusufi Duharini öldürmüş, eləcə də onun başçılıq etdiyi Duharlı qəbiləsini və əsgərlərini qarət və talana məruz qoymuş, qalan əhalini (qadın və uşaqları) əsir edərək ələ keçirtmişdi [2, 19]. Eyni zamanda, Qutluq bəy hələ atası Turəli bəyin dövründə başlamış Trabzon hücumları və düşmən münasibət nığah diplomatiyası ilə əvəzlənmişdi. Belə ki, Əbu Bəkr Tehraninin verdiyi məlumatlara əsasən, Turəli bəyin dönəmində 1341, 1343-cü illərdə Trabzona yürüşləri ilə siyasi üstünlük əldə etməyə çalış-

mış və kafir torpaqlarının yağmalamışdılar [2, 19-20]. Qutluq bəyin dövründə isə bu istiqamətdə siyasət dəyişmiş, Trabzon imperatoru III Alekseyin (1350-1390) qızı Mariya Komnenosla 1352-ci ildə evliliyi ilə iki hakim sülalə arasında nikah diplomatiyasının əsası qoyulmuşdu. Trabzon ilə diplomatik əlaqələr həm də Osmanlıya qaşı etibarlı müttəfiqliyin başlanğıcı demək idi [7, 227–241].

Qutluq bəyin şəxsiyyətinə diqqət etsək, Əbu Bəkr Tehrani tərəfindən “Günahdan çəkinən dindar bir əmir” olaraq özünün hakimiyyətini din düşmənləri ilə mübarizə, cihad üzərində qurduğunu, ibadət və şəriət işlərinə diqqətli olduğu göstərilir. “O, daima ölkənin sərhədlərini kafirlərdən qorumuş, onların torpaqlarını ələ keçirmək üçün hücumlar etmişdi. İslam bayrağını yüksəltmək və din düşmənlərinin məhvi üçün çalışmışdı” [2, 19]. Məhz bu xüsusiyyətləri nəzərə alsaq, Qutluq bəyin bəzən Hacı bəy adlanması aydın olur. Müasir dövrdə belə, Qutluq bəyin dini görüşlərindən irəli gələrək ona aid olan dini məkanlar Hacı bəy türbəsi, camisi və zaviyəsi adlanır. Qutluq bəy dindarlığından irəli gələrək Bayburtda hələ sağlığında öz adına Sünür kəndində cami, Cünceği kəndində bir zaviyə tikdirmiş, bu cami və zaviyələrin xərclərinin qarşılınması üçün Ərzincan və Bayburtda özünə məxsus bəzi əraziləri vəqf olaraq bu dini idarələrə vermişdi. Türbəyə dair hər hansı vəqfnamə aşkarlanmasa da, cami və türbə arasında 30 metrlik dəhliz və qübbəli mədrəsənin olması təxmin edilir. Caminin yerləşdiyi Bayburt, eləcə də Tərcan və Ərzincan torpaqları Sultan Süleyman Qanununin (1520-1566) 1548-ci il Azərbaycana üçüncü səfəri ilə əlaqədar dağıntılara məruz qalmışdı. Bunla əlaqədar Səfəvi hökmdarı Şah Təhmasibin (1524-1576) əmri ilə Bəhram Mirzə və İsmayıl Mirzə tərəfindən bölgəyə qızılbaş qoşunu yeridilmişdi [3, 160].

Belə bir təcrübə izlənilirdi: öz əmlakını vəqf etmiş şəxs həmin xeyriyyə müəssisələrinin fəaliyyətini təmin etmək üçün ayrı-ayrı torpaqlar, oradan gələn gəlir ilə birgə vəqf edilib bağışlanılırdı; həmin əmlaklar vergilərdən tam azad edilməklə əhəlinin təmin edilməsi üçün sərəncam verilirdi.

Qutluq bəy camisinə aid ilk yazılı sənədlər 1530-cu ilə aiddir və üç yaşayış məntəqəsi vəqf edilməsinə dairdir. Vəqf edilmiş kəndlərdən biri Sünür olub, buradan əldə edilən gəlir 15513 akça, Ərzincanın Ağdağ kəndindən 2258 akça, Cənubi Ərzincanın Qoşunkəri-Büzürk (indiki Böyük Kosunkar) kəndindən 30 akça, Cənubi Ərzincanın digər Vasgirt kəndindən 100 akça gəliri olurduş Vəqfin ümumi gəliri 17901 akça idi [6, 47]. Araşdırmada əldə edilən gəlirin nəyə sərf edildiyi dəqiqliklə göstərilmişdir: hesablamamıza əsasən 1 akça indiki 1 manat dəyərindədir. 1 unsiya gümüş 15.56 dollar (20.01.2024 məzənnəsinə əsasən), 1 unsiya 28.3 qr-dır.

Cədvəl 1

Hacı bəy vəqfinin günlük xərcləri

Günlük akça ilə (1 akça 1,15 qr möhkəm gümüş sikkədir)	Vəzifələrin adı
1	Xətib
1.5	İmam
1	Sermahfil (müəzzinbaşının yardımçısı, oxunan dua və təmcitləri yönləndirir)
1	Müəzzin
2.5	5 nəfər hafizə (quranı əzbər bilən şəxs hafiz adlanır)
2	Cəbiyə (vəqfə aid gəlir, cizyə və xəracı toplayan şəxs cəbi adlanır)
0.5	Müəllim
0.5	Fərrəş (otaq xidmətçisi)
6	Katiblərə (Küttab katiblər)
5	Tevliyat - Vəqf işlərinə məsul şəxs, mütəvəlli
4	Meşihat (şeyxülislam)
1	Türbədar (türbəyə baxan, gələnləri gəzdiren) cüz oxuyana (1 cüz 30 surə deməkdir)
1	Nəzarətedicilərə
1	Tabbah – yemək bişirən
28	Yağ və həsir xərcləri

Cədvələ əsasən, vəqf idarəsinin idarə heyətini, işçilərin vəzifələrini və bəzi hallarda şəxsi adlarını belə öyrənə bilirik, həmçinin caminin vəqf əmlakından gələn gəlirdən onlara günlük nə qədər müəyyən olunduğunu, yəni nə qədər məşğəldə olduğunu görə bilirik.

Cədvəl 2

Hacı bəy vəqfində mövcud vəzifələr və vəzifə sahiblərinin adları		
	Vəzifə	Vəzifə sahibinin şəxsi adı
1.	Xətib - Xütbə oxuyan	Mövlanə İbrahim
2.	İmam	Şeyx İlyas
3.	Müəzzin –azan oxuyan şəxs	Məhəmməd
4.	Nazir	İsa
5.	Cəbi	İbrahim
6.	Türbədar	Mahmud
7.	Hafizlər	Ataullah, İsa, Xəlil (digərlərinin adı qeyd edilməyib)

Mənbədə vəqf işçilərinin bəzilərinin adları göstərilmişdi ki, onların tutduqları vəzifələri incələsək, vəqf əmlakının idarə edilməsində xidmət göstərən hər bir şəxs nəzərə alınmış və zamanına görə yüksək maaşla qiymətləndirilmişdir.

Verilən bu məlumatlar əsasında Qutluq bəyə aid vəqf əmlakının idarəedilməsi üsullarını və xərclərini müəyyən etmiş oluruq. Sonrakı dövənlərdə əlbəttə ki, vəqf əmlakının məhiyyəti artdıqca, hakim sülalə və mərkəzi hökumət nümayəndələrinin xeyriyyə mülklərinə olan münasibəti və təyinatların istiqaməti dəyişmişdi.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Belkıs DOĞAN. Akkoyunlu və Karakoyunlu Devletlerinde Mimari ve Sanat Üslubu Üzerine Bir Değerlendirme // *İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ* Cilt: 6, Sayı: 1, 2017 Sayfa: 652-682 [315608 \(dergipark.org.tr\)](http://dergipark.org.tr)
2. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı). Kastamonu: Uzanlar, 2017, 661 s.
3. İsgəndər bəy Münşi. Tarix-i aləmara-yi Abbasi (Abbasi dünyanı bəzəyən tarixi). I cild. Bakı: "Təhsil" 2009, 792 s.
4. Kadı Ahmed Gaffari. Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler. Tarih-i Cihan-Ara. Tercüme ve notlar: Buket Gündüz. İstanbul: Bilge Kültür sanat. 2023. Seh 144
5. Keleş, Hamza. Anadolu'da Akkoyunlu Kültür Mirası: Tarihi Eserler, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 2006, sayı: 38, s. 63-80
6. Ümit KILIÇ. XVI. YÜZYILDA ERZURUM EYALETİ'NDE VAKIFLAR İstanbul, Mim Yayınları, 2019. 167 s. səh 47
7. Yunus Özger. AKKOYUNLU KUTLU BEY VAKFININ XIX. YÜZYILDAKİ DURUMU. A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. 2007. 227–241. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/33033>

CƏNUBİ QAFQAZDA SÜLH VƏ SABİTLİYİN YARANMASINDA AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN-TÜRKİYƏ ÜÇLÜYÜNÜN ROLU VƏ YERİ

Murad Əsədov

BDU-nun "Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya"

ETL-nin əməkdaşı

esedov-m@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, Ermənistan, etnik münaqişə, Helsinki Yekun Aktı

Keywords: Azerbaijan, Armenia, ethnic conflict, Helsinki Final Act

XX əsrin 90-cı illərinin yarısından başlayan Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə siyasi və hərbi münasibətləri yeni minillikdə daha da inkişaf edərək strateji əməkdaşlıq formasına keçmişdir. Üç ölkənin qarşılıqlı ikitərəfli əlaqələri 2012-ci ilin iyununda imzalanan Trabzon Bəyannaməsi ilə rəsmi olaraq üçtərəfli mü-

nasibətlərə çevrildi. Üçtərəfli əməkdaşlıq; ümumi siyasi, iqtisadi və ticarət maraqlarını inkişaf etdirməyə, o cümlədən regional təhlükəsizlik problemlərinə dinc və birgə həll yollarının yaradılmasına diqqət yetirilirdi. Başqa sözlə, tərəflərin oxşar ümumi maraqları və gələcək gözləntiləri, eyni zamanda ümumi və ya oxşar təhlükə qavrayışı vardır. Bu strateji əməkdaşlıq mütəxəssislər tərəfindən regionda balansları yenidən müəyyənləşdirmək və regional rəqabət oyununu üçün yeni qaydalar yaratmaq səyi kimi qiymətləndirilə bilər.

Üçtərəfli əməkdaşlıq əslində Xəzər dənizi, Qara dəniz və Aralıq dənizi arasında üçbucaq meydana gətirirdi ki, mühüm layihələrin həyata keçirilməsini hədəfləyən siyasi zəmin yaradırdı. Üçlük təkcə Cənubi Qafqaz daxilində deyil, həm də ətraf regionlar, Xəzər, Aralıq dənizi və Qara dəniz hövzələri ilə qarşılıqlı əlaqədə strateji məkan yaratmaq məqsədi daşıyırdı. Azərbaycan vasitəsilə Xəzər hövzəsi, Gürcüstan və Türkiyə vasitəsilə Qara dəniz, Türkiyə vasitəsilə Aralıq dənizi hövzəsi ilə qarşılıqlı əlaqələr yaradılmalı idi.. Bu nöqteyi-nəzərdən Türkiyə-Gürcüstan-Azərbaycan üçtərəfli mexanizmi Qafqazdan başlayaraq Xəzər və Aralıq dənizinə qədər uzanan bütün bu regionların sülh, sabitlik və firavanlıq bölgəsinə çevrilməsinə imkan yaradacaq konstruktiv imkanlardan biri kimi qiymətləndirilir. Məsələn, Mərkəzi Asiya ölkələrinin enerji ehtiyatlarının Qərb bazarlarına daşınması planlaşdırılan alternativ boru kəmərlərinin Türkiyə və Gürcüstandan keçərək Azərbaycanla birləşərək mümkünlüyü hər üç ölkənin enerji təhlükəsizliyinə imkan yaratmış olacaqdır. Bir sözlə bu üç dövlət arasındakı əməkdaşlıq enerji şəbəkəsinə çevriləcəkdir. Belə ki, Azərbaycan neftinin Ceyhan limanı vasitəsilə Aralıq dənizinə axması böyük güclərin bu regionda gedən proseslərə xüsusi önəm verməsinə səbəb olur. Eləcə də Qara dənizdə baş verən hadisələr təkcə sahiləyi Gürcüstan və Türkiyəyə deyil, həm də enerji resurslarını Supsa və Kulevi limanları vasitəsilə Qara dənizə daşıyan Azərbaycana bibəşə təsir göstərmiş olurdu.

Tərəflər üçtərəfli əməkdaşlıqda BMT Nizamnaməsinə, Helsinki Yekun Aktına və beynəlxalq hüququn əsas qaydalarına sadıq olduqlarını bir daha bəyan edirdilər. Bu kontekstdə tərəflərin suverenlik və ərazi bütövlüyünə hörmətə, beynəlxalq sərhədlərin toxunulmazlığına, mübahisələrin sülh yolu ilə həllinə və güc tətbiqindən (hətta güc tətbiq etmək hədəsindən) çəkinməyə xüsusi önəm verməsi, şübhəsiz ki, regionun inkişafı istiqamətində atılan dəyərli addım idi. Əməkdaşlıqda regional sülhün, sabitliyin və rifahın bərqərar olması region üçün daha yaxşı gələcəyin qurulmasıdır. Bunu edərkən, enerji, nəqliyyat və kommunikasiya sahələrindən başlayaraq kommersiya, iqtisadi, siyasi və hətta təhlükəsizlik sahələrində genişlənən əməkdaşlığın qurulması arzu edilirdi. Mövcud və hazırlanmış layihələr üçlü strateji müttəfiqlik zonasının yaradılması prosesini dəstəkləmək üçün atılan konkret addımlar kimi dəyərləndirilirdi.

Bir sözlə, Azərbaycanda İlham Əliyevin, Gürcüstanda Mixael Saakaşvilinin dövründə intensiv ikitərəfli münasibətlər institutlaşdırılıb və dərinləşib, bəzi

problemlərin mövcudluğuna baxmayaraq, üç ölkə maneələri problemsiz dəf edə bilmişdilər. 2008-ci il Rusiya-Gürcüstan müharibəsi və Türkiyə-Ermənistan normallaşma prosesi kimi hadisələrin mənfi təsirləri 2010-cu ildən etibarən regional problemlərin sakitləşdirilməsi sonrası balansın əldə edilməsi və qarşılıqlı ikitərəfli səfərlər nəticəsində normallaşmağa başlamış, eləcə də institusional əməkdaşlıq öz əvvəlki vəziyyətinə qayıtmağa davam etmişdir. Türkiyə prezidenti Abdullah Gülün 16-17 avqust 2010-cu il tarixlərində Bakıya səfəri zamanı iki ölkə arasında imzalanan “Strateji Tərəfdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım Sazişi” ikitərəfli münasibətlərdə həmrəyliyi yenidən və fərqli motivasiya ilə gündəmə gətirdi.- İkitərəfli görüşlər zamanı Qafqazın sabit və təhlükəsiz regiona çevrilməsi üçün görüləcək işlər ətraflı müzakirə olunmuşdur. Bu məqamda bir daha vurğulamaq lazımdır ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həlli və Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarının işğalına son qoyulması Türkiyənin prioritetləridir. Türkiyənin hər zaman Azərbaycanla məsləhətləşəcəyini və regional problemlərin həlli üçün gərgin səylərini davam etdirəcəyini bildirən prezident Gül demişdi: “Bütün azərbaycanlı qardaşlarıma bir daha demək istəyirəm ki, Türkiyə hər zaman Azərbaycanın yanında, həmrəydir” [1].

Üçtərəfli əməkdaşlığın başlanğıcı Türkiyə xarici işlər nazirinin dəvəti ilə 2012-ci il iyunun 8-də Türkiyənin Qara dəniz sahilində yerləşən Trabzon şəhərində üç ölkənin xarici işlər nazirləri tərəfindən keçirilmiş ilk üçtərəfli xarici işlər nazirlərinin görüşü olmuşdur. Türkiyənin xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlu, Azərbaycanın xarici işlər naziri Elmar Məmmədov və Gürcüstanın xarici işlər naziri Qriqol Vaşadzenin iştirakı ilə keçirilən görüşdə regional məsələlər, o cümlədən bütün sahələrdə qarşılıqlı maraqlar əsasında əməkdaşlıq anlayışının inkişaf etdirilməsi və bu əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinə töhfə regional sabitlik və təhlükəsizlik məsələləri müzakirə edilib. Sammitin sonunda açıqlanan və Trabzon Bəyannaməsi olaraq da bilinən bəyannamədə tərəflərin diplomatik əlaqələrin qurulmasının 20-ci ildönümünü qeyd etdikləri və üç ölkənin daha yaxşı bir gələcək qurmağa qərarlı olduqları vurğulandı. Qafqaz, "sülh, sabitlik, əməkdaşlıq və zənginliyin və firavanlığın artırılması" məqsədi daşıyır. Üç səhifəlik bəyannamədə tərəflər üç ölkə arasında ikitərəfli münasibətlərin və siyasi dialoqun səviyyəsindən məmnunluqlarını vurğuladılar; Üçlüyün siyasi, iqtisadi, mədəni və humanitar sahələrdə əməkdaşlığı daha yüksək səviyyəyə qaldıracaq imkanlar yaratmaq əzmində olduğu bir daha vurğulanır [2].

Türkiyə-Gürcüstan-Azərbaycan üçtərəfli əməkdaşlığı Qafqazda çoxölçümlü əməkdaşlığı nəzərdə tutan strateji ölçülərə malik əməkdaşlıq mexanizmidir. Konkret layihələrlə dəstəklənən bu uzunmüddətli və məqsədyönlü mexanizm Qafqazı xüsusilə Qərbi dünya ilə əlaqələndirir və demokratik, plüralist və sabit region yaratmaq məqsədi daşıyır. Strateji ölçülərə malik olan bu anlaşma üç ölkə liderlərinin istifadə etdiyi ifadələr nəzərə alınmaqla, regional səviyyədə siya-

si, iqtisadi və ticari əməkdaşlıq yolu ilə integrasiyanı hədəfləyən hərtərəfli layihə kimi qiymətləndirilə bilərdi. Xüsusilə, bir-birini “bir millət iki dövlət” kimi qələmə verən Azərbaycanla Türkiyə arasında daimi və təhlükəsiz əlaqənin yaradılması ideyası və Gürcüstanın Qərblə əlaqəsinin Türkiyə vasitəsilə daimi olması gözləntiləri geosiyasi və strateji əhəmiyyət kəsb edirdi.

Nəticə: Sovet İttifaqının dağılmasından 2012-ci ildə üçtərəfli əməkdaşlığın rəsmi şəkildə qurulmasına qədər olan 20 illik dövrə qiymət verildikdə, tərəflərin qarşılaşdıqları regional problemlərin həllində və dövlətlərarası münasibətlərin qurulmasında oxşar siyasi perspektivə malik olduqları görünür. Ortaq gələcək və ümumi maraqlarını həyata keçirmək üçün lazımi institusional strukturlar yaratmışlar. Bunun üçtərəfli strateji əməkdaşlığa çevrilməsində iqtisadi və kommersiya əlaqələri şəbəkəsi üçtərəfli əməkdaşlığa zəmin yaradan əsas amil kimi özünü büruzə verir. Üç ölkənin kommersiya və iqtisadi əlaqələrindən istifadə etməklə maraqların vəhdətinin və regional səmərəliliyin yaradılması siyasətinin öz nəticəsini verdiyi görünür. Ticarət həcmının artması, iqtisadi əlaqələrin inkişafı daimi nəticələr yaratmışdır. Alternativ boru kəmərlərinin, xüsusən də BTC və BTƏ-nin tikintisi ilə dəstəklənən bu proses sürətlə inkişaf edən iqtisadi və kommersiya əlaqələri, avtomobil yolları şəbəkələrinin və dəmir yolu əlaqələrinin yaradılması sayəsində indiki səviyyəyə çatmış, Qərbin regional marağı və dəstəyi olmuş, daimi yaradılmışdır. Bir sözlə, siyasi, iqtisadi və ticarət əlaqələrini ikitərəfli strateji əlaqələrdən regional strateji münasibətlərə, o cümlədən təhlükəsizlik ölçüsünə çevirmək üçün lazım olan infrastruktur 20 il ərzində quruldu. Nəticədə tərəflər 8 iyun 2012-ci ildə Trabzonda bir araya gələrək ümumi əməkdaşlıq mexanizmini işə salmaq üçün Trabzon Bəyannaməsi adlı sənədi imzaladılar. Üç ölkənin qarşılıqlı tanınmasının 20-ci ildönümünə təsadüf edən bu bəyannamə üçtərəfli Xarici İşlər Nazirləri mexanizminin yaradılmasına imkan verdi. Bu mexanizm sonrakı dövrdə dərc edilmiş fəaliyyət planı ilə dəstəklənən institusional əməkdaşlıqla nəticələndi.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “Azərbaycan’da Kendimizi Evimizdə Hiss edirik”, *Tccb.gov.tr*, 16 Ağustos 2010, <http://www.tccb.gov.tr/haberler/170/76961/azerbaycanda-kendimizeevimizde-hibediyoruz.html>
2. “Trabzon Declaration of the Ministers of Foreign Affairs of The Republic of Azerbaijan, Georgia and The Republic of Turkey”, 08 June 2012, Trabzon’, *Mfa.gov.tr*, http://www.mfa.gov.tr/trabzon--declaration-of-the-ministersof-foreign-affairs-of-the-republic-of-azerbaijan_-georgiaand-the-republic-of-turkey_-08-june-2012_-trabzon.en.mfa

BÖYÜK BRİTANIYA-FRANSA TARİXİ GEOSİYASİ RƏQABƏTİNDƏ CƏNUBİ QAFQAZ

Elgün Qəhrəmanov

BDU-nun “Erməni araşdırmaları və təlim Mərkəzi”nin
elmi sektorunun müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
elgun041@gmail.com

Açar sözlər: „Faşoda sindromu“, Fransanın Cənubi Qafqaz siyasət, Böyük Britaniyanın Cənubi Qafqaz siyasəti, Fransa-Britaniya geosiyasi qarşıdurması, tarixi miras

Keywords: “Fashoda syndrome“, France's South Caucasus policy, Great Britain's South Caucasus policy, French-British geopolitical conflict, historical heritage

Giriş: İngiltərə və Fransa arasındakı münasibətlər nə qədər uzaq olsa da, əvvəlki münaqişələrdən və rəqabətdən ardıcıl olaraq xilas ola bilməyib. Bunlarla bağlı xatirələr, hətta hadisələrdən xeyli sonra da, tez-tez əsas istinad nöqtələri olub və iki ölkə arasında diplomatik, eləcə də populyar münasibətlər ağırlıq yaradıb. Bu onların ümumi maraqlarının nə qədər dərin olmasından asılı olmayaraq, tez-tez iki ölkənin ortaq keçmişinə aid olan, onların dərin köklü rəqabəti ilə gücləndirilir. „Schadenfreude“ anlayışı xüsusilə Fransa-Britaniya münasibətlərinin ruhuna uyğun görünür. Bu termin alman dilindən götürülmüşdür və mənə tərcüməsi isə başqasının çətinliklərinə, uğursuzluqlarına və ya alçaldılmasına şahid olaraq sevinmək mənasına gəlir. Bu anlayış Fransa-Britaniya münasibətlərinin təkamülünü təhlil etməyə imkan verir. Müasir dövrdə biz bunu iki böyük dövrə bölə bilərik. İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı 1960-cı illərin sonuna qədər və 1960-cı illərin sonundan günümüzdə qədər ki, dövr, xüsusilə Brexit məsələsini əhatə edən dövr. Fransa-İngiltərə münasibətlərinin ən çox rast gəlinən təqdimatı, onun müsbət və mənfi tərəflərini birləşdirmək və ya üst-üstə düşən münasibətlər toplusudur. Bu münasibətlərlə bağlı „buz kimi soyuq“, mümkün olmayan cütlük, düşmənlərin ən yaxşısı və ya qeyri-mümkün ittifaq kimi ifadələrlə qiymətləndirilir. Xüsusilə kütləvi informasiya məkanında və geniş ictimaiyyət arasında iki ölkənin ənənəvi düşmən olduğu, nə bir-birini başa düşə bildiyi, nə də birgə işləyə bildiyi, nisbətən kiçik məsələlərdə belə hər zaman mübarizə aparmağa hazır olduqları fikir yayılır. Akademik ədəbiyyatda Fransa-Britaniya münasibətlərinin ahəngdar olanlarından daha çox ziddiyyətli tərəflərinə diqqət yetirməyə daha az meyilli olmuşdur. Şübhəsiz ki, harmoniya və əməkdaşlıqdan daha çox maraq, münaqişə və rəqabət haqqında deyiləcək daha çox şey var. Bununla belə, Fransa-Britaniya münasibətlərinin müsbət tərəfləri haqqında daha az danışıldığı halda, bu bizi münasibətlərin bu aspektinin tamamilə olmadığı qənaətinə gətirməməlidir. Məqalədə bu münasibətin əsas və

uzunmüddətli xüsusiyyətlərindən bəzilərinə-rəqabət, təkbaşınalıq və „schan-denfreude“ diqqət yetiriləcək. İki ölkənin müvafiq milli tarixləri və Fransa-Britaniya münasibətlərinin özünün tarixi tərəfindən necə aşağı salındığını anlamağa çalışacağıq. Fransa-Britaniya münasibətlərindəki keçmiş hadisələrlə bağlı xatirlər, həm şəxsi, həm kollektiv xatirələr və o cümlədən əsas qərar qəbul edənlərin bu tarixlə bağlı düşüncələri bu fonu təşkil edir. O cümlədən Cənubi Qafqazda geosiyasi qarşıdurmada ənənəvi güclərlə yanaşı, Fransa-Britaniya konfrontasiya ilə bağlı bəzi mülahizələrin şərhinə yer ayrılmışdır

1.Yaddaş səltənətlərində Fransa-Britaniya münasibətlərində rəqabət oxu.

Bütün beynəlxalq münasibətlərin keçmiş tarixi və onun tarixi yaddaşı bu münasibətlərin necə aparıldığını və necə inkişaf etdiyini şərtləndirən başlıca motivləridir. Bu cür tarixlər və xatirələr başqalarını, özümüzü və beynəlxalq əlaqələrimizi necə gördüyümüzü və ya təsəvvür etdiyimizi əsas götürür və ona xidmət edir. Fillip Bellin vurğuladığı kimi „Fransa və İngiltərə XX əsrə keçmişdən ağır yüklə qədəm qoydular. Bu ruh yükünün çox hissəsi hələ Yüzlilik müharibədən bəri daşınmışdı“ İki ölkə arasında uzunmüddət sonra xatırlanan qarşıdurmların siyahısı xeyli miqdarda „zehni yükə“ çevrilir. Çoxsaylı milli qəhrəmanlar (və anti-qəhrəmanlar) yaddaqalan tarixlər və yerlər, keçmiş fərqliliklərini daim xatırladan bu fırtınalı Fransa-Britaniya tarixindən gəlir [3, 6].

Fransız-Britaniya cütliyünün uzun bir tarixi var. Həqiqətən də, bəzi tarixçilər üçün İngiltərə və Fransanın şəxsiyyətləri bir-birinə zidd olaraq yaradılmışdır. Buna görə də müəyyən mənada, Franko-Britaniya fərq ideyası, öz DNT-lərinin bir hissəsi kimi görünən milli tarixlərinin ən başlanğıcına qaytarıla bilər. İki xalqın əsaslı şəkildə fərqli olduğuna inam baxımından, sosial-iqtisadi mədəni və siyasi irslərində, fərqli hüquqi, ideoloji və fəlsəfi ənənələrində, biznes modellərində-hər ikisinin fərqli yollarını vurğulamamaq üçün istifadə edilmişdir.

Marqaret Tetçer Fransanı ABŞ və İngiltərə ilə müqayisə edərkən, Fransa əsl demokratik etimadnaməsini və onun azadlıq ölkə olmaq iddialarını şübhə altına alması birmənalı qarşılanmırdı. O, Fransanın siyasi qeyri-sabitlik və avtokratiya arasında getdiyinə görə geniş yayılmış rəyi ifadə edirdi. Bu Fransız-Britaniya fərqlilik mənasında, bəlkə də Britaniya və qitə Avropa arasına olan fərqliliklə eynidir. Britaniya və Fransa həmişə demək olar ki, təbiətə rəqib olduqları və qaçılmaz olaraq belə qalacaqları barədə geniş qəbul edilən başqa bir fikir də var. 1921-ci ildə Klemenso Lloyd Corca dedi ki, „Sülh müqaviləsindən sonra bir saat ərzində məndə belə bir təəssürat yarandı ki, siz yenidən Fransanın düşməni olmusunuz“, o cavab verdi:“Bu həmişə mənim ölkəmin ənənəvi siyasəti olmayıbmi?” [4]. Bu Britaniya-Fransa ilə münasibətlərinə dair sadə bir istehza idi, yoxsa daha dərinə qurulmuş bir baxış idi? 1921-ci ildən bəri tez-tez sitatə gətirilir. Eynilə Şarl De Qoll 1964-cü ildə iddia edirdi ki, Fransanın „ən böyük irsi düşmən Almaniya deyil, İngiltərə idi. Yüzlilik müharibədən Faşodaya qədər, O, bizə qarşı mübarizəni çətin ki, dayandırdı. Düzdür İngiltərə, iki dünya

müharibəsi zamanı bizim müttəfiqimiz olub, amma təbii olaraq bizə yaxşılıq arzulmağa meyilli deyil.“ Belə xatirələr ölkədə möhkəm şəkildə tarixi şüura çevrilir. İki ölkənin keçmiş fikir ayrılıqlarına və onların bir-birinə inamsızlığına bu cür istinadları hər iki xalq asanlıqla qəbul edilir. İki ölkə nə qədər fərqli ideya və yanaşmalar qəbul etsə də, onları çoxsaylı mübadilələrdə birləşdirir. Müxtəlif dövrlərdə onlar digərindən nümunə götürmüş, yanaşmalarını mənimsəmiş, fundamental dəyərləri bölüşmüşdür. Ümumi səbəblər uğrunda mübarizə aparmış, bir-birinin dilini, yeməyini, musiqisini qarşılıqlı olaraq götürmüşdür. Fransa-Britaniya münasibətlərinin bu müsbət təsvirinin çox hissəsi çox vaxt mənfi tərəflərlə ört-basdır etmişdi. De Qollun Britaniyanı Fransanın irsi düşməni kimi baxışı tez-tez sitat gətirilir. Onun Almaniya ilə barışıq əldə etmək söyləri də eyni dərəcədə məlumdur. O, Fransa-Britaniya münasibətlərinin təqdimatını öz ehtiyaclarına uyğun olaraq zamana və müraciət etdiyi şəxsə uyğunlaşdırma bildi. Məsələn O, fransız-alman yaxınlaşmasını açıq şəkildə təbliğ etməklə yanaşı, şəxsi müzakirələrdə də ingilislərə daha çox inandığını deyirdi. Bu məsələ demək olar ki, heç vaxt o hadisələrin hesablarında qeyd olunmur. Buna baxmayaraq Fransa-Britaniya münasibətlərinin hər hansı bir tarixini xatırlasaq, bu keçmiş toqquşmaların tarixidir. 1066-cı il Britaniya adasına qoşun çıxardan Normand hersoqu Vilhelmdən başlayan ikili qarşıdurmanı demək olar ki, günümüzdəki strateji çəkişmələrdə görə bilərik. Trafalqar, Vaterloo, Vellinqton və Nelson, o cümlədən, XIV Lüdovik və Napoleon tarixdə nəyi təmsil etdikləri bizə tanışdır. Bunlar sadə fikir ayrılıqları və ya müharibələr tarixi deyil, bunlar həm də cəmiyyətlər arasındakı üstünlük mübarizəsi kimi başa düşə bilərik. 1066-cı ildən başlayan bu qarşıdurma, sonrakı dönm Yüzillik müharibədə daha da alovlandı. Tarixin sonrakı mərhələsində, biz ingilis-fransız barışmazlığını görə bilərik. Təbii ki, hər iki tərəf də bu düşmənçiliyi dərinləşdirmək üçün çox işlər görmüşlər. Həm ictimai fikirdə, həm də milli tarixlərini təbliğ etmək üçün bu ideyaları aşılamışdılar.

İndiki Fransız-Britaniya qarşıdurmalarını asanlıqla onların keçmiş münasibətləri kontekstində və onların davamlı olaraq keçmiş çəşqinliyi kimi qiymətləndirilən və ya köhnə rəqibinin əlindəki əvvəlki məğlubiyyətlərinin qisası kimi görmək olar. Müəyyən bir məqsədə çatmaq və ya bir mübahisəni müdafiə etmək üçün keçmişin müxtəlif epizodlarını xatırlamaq və bəzən də görməzlikdən gəlməyi və ya unutmağı seçirik. Gələcək nəsillərə miras olaraq qoyulan tarixi eyni dərəcədə seçə və seçməyə cəhd edə bilərik. Bütün bunlar əhval-ruhiyyəmiyə və anın ehtiyaclarına uyğun olaraq edilir və biz zamanla şərait dəyişdikcə xatirələrimizi dəyişə bilərik. Deyilənlərə görə, İngiltərə və Fransa arasındakı Antantada „müttəfiqlik“ deyil, „zərurətdən doğan əməkdaşlıq“ idi. İngiltərə və Fransa iki dünya müharibəsində müttəfiq kimi uzun müddət işğalçılara qarşı mübarizə aparsalar da, İngiltərə və ABŞ-in bu təcrübələrinin buraxdığı miras tamamilə fərqli idi. İki müharibə zamanı müttəfiq kimi təcrübələrinə baxmayaraq,

İngiltərə və Fransa heç vaxt ənənəvi düşmən imicini tamamilə tərk etmədilər [4].

İngiltərə və Fransanın 1914-1918-ci illərinin təcrübəsi bir çox cəhətdən fərqli idi. Müharibə əsasən Fransa torpaqlarında aparıldı və buna görə də fransızlar tərəfindən aparılan müharibə vətənlərini azad etmək kimi qəbul edildi. Fransada müharibə zamanı, həm də sonrakı dövrlərdə, belə bir hissə var idi ki, ingilislər əslində nisbətən az iş görüblər və onlar həmişə etibarlı müttəfiq olmayıblar. Fransanın açıq-aşkar qurbanlarına baxmayaraq, ingilislər də bəzən Fransanın rolunu, xüsusən də Yaxın Şərq kimi digər müharibə teatrlarında aşağı sala bildirdilər. Əgər 1914-1918-ci illərin xatirələri sonrakı illərdə dərin iz buraxıbsa və Fransa-Britaniya münasibətlərinin müəyyənləşməsində əsas rol oynayıbsa, İkinci dünya müharibəsinin təcrübəsindən də danışmaq mümkündür. II Dünya müharibəsinin əvvəlində Fransa-Britaniya münasibətlərində gərginlik var idi. Fransızlar üçün Britaniyanın hərbi işçi qüvvəsi baxımından töhfəsi onların səfərbər etdikləri qüvvələrlə qeyri-mütənasib olaraq kiçik idi. Britaniyanın isə müttəfiqlərinin qətiyyətinə inamı tam deyildi. 1940-cı ilin may-iyun hadisələri iki müttəfiq arasında o vaxta qədər yerin altında saxlanılan fikir ayrılıqlarının bütün miqyasını ortaya qoydu. Həmin tələpəli həftələrdə onların arasında yaranan uçurum bir neçə onilliklər keçsə də, hələ də sağalmamışdı. 1940-cı ildəki hərbi məğlubiyyət istər-istəməz bir sıra qarşılıqlı ittihamlara səbəb oldu. İngilis hesabları Fransanın siyasi və hərbi rəhbərliyinin uğursuzluğuna diqqət yetirdi. Fransanın, zəif bölünmüş, qətiyyətsiz bəzən də mənəvi və siyasi cəhətdən pozulmuş vəziyyəti ingilislərdə demək olar ki, silinməz təəssürat yaratdı. Fransızlar isə bunun müqabilində Britaniya ordusunun Kanal limanlarına sürətlə geri çəkilməsindən və ingilislərin daha çox resurslarını Fransadakı döyüşə sərf etməkdən çəkinməsinə şikayətləndilər. 1940-cı ilin may-iyun aylarında Britaniya ordusunun Fransadakı məğlubiyyəti, “Dünkerk ruhu” kimi yenidən kəşf edildi. Fransızlar bunu daha çox onları almanlarla təkbəşinə buraxmaq kimi qiymətləndirdilər. Bunu daha çox müharibə boyu Fransadakı Vişi hökuməti bir kompaniya şəklində aparırdı [3, 43]. Təbii ki, İngiltərənin müharibə boyu Fransanın xilas üçün etdiyi səylər, Fransada tam olaraq anlaşılmır. 1940-cı ildə De Qollun xilas edilməsindən sonra isə, Fransanın xilas üçün çalışması fikri günümüzdə fransızlar tam şəkildə qiymətləndirməmişlər. 1960-cı illərdə Fransız dərslər kitablarında müharibə zamanı İngiltərəyə az diqqət yetirirdi. Baxmayaraq ki, Azad Fransızlar və Fransa müqaviməti ümumiyyətlə bir rol oynaya bildilərsə, bu İngiltərədən aldıkları dəstək sayəsində idi.

Keçilmiş tarixi yoldan asılılıq hər iki ölkənin xarici siyasətində olan təsirləri açıq-aydın görmək mümkündür. 1960-cı illərdə De Qoll İngiltərənin Avropa İqtisadi Birliyə daxil olmaq cəhdlərinə mane olması ilə davam edən Fransa-Britaniya cəhdlərinə mane olması ilə davam edən Fransa-Britaniya münasibətlərindəki böhranın əsas elementləri idi. De Qoll Britaniyaya Napoleonun kontinental blokadasını yenidən tətbiqi kimi anlamaq keçilən yoldan asılılığın aşkar əlaməti

sayılır. XX əsrin 60-70-ci illərində Avropa üzərində Fransa-Britaniya əlaqələri, demək olar ki, davamlı olaraq əvvəlki münaqişələrinə nəzər salmaqla aparılmışdı. Bu xüsusi epizod gələcək Fransa-Britaniya münasibətləri üçün öz irsini buraxdı [1].

1960-ci illərdə Avropa İqtisadi Birliyinə üzvlük məsələsi ilə bağlı Britaniyanın təkrar diplomatik məğlubiyyətlərinin əsasında iki ölkə arasında güc balansının dəyişməsi dayanırdı. Buna görə də, Fransa-Britaniya münasibətləri həm də iki ölkənin nisbi güclü və zəif tərəfləri kontekstində nəzərdən keçirilməlidir, çünki onlar arasında dəyişən tarazlıq bu münasibətlərin necə vacib rol oynadığını görmüş olduq. Bu iki ölkənin nisbi mövqelərində nə qədər oxşar olmasa əslində təəccüblüdür. Geniş mənada bu, həmişə belə olub. 1950-ci illərin sonunda və 60-70-ci illərdə Fransa iqtisadiyyatının sürətli bərpası və İngiltərənin nisbi iqtisadi durğunluğu Fransa-Britaniya balansında əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb oldu. 1958-ci ildə Beşinci Respublikanın qurulması və De Qollun Fransanın milli nüfuzunu dirçəltmək üçün apardığı güclü siyasət, nə qədər səthi olsa da, böyük təsir göstərdi. O vaxtdan bəri iki ölkə geniş şəkildə oxşar nümunələr yerləşdi, baxmayaraq ki, bir tərəf digərini həmişə qabaqlama istəyində olacaqdır [5]. Bu “qarışmış tarix”, rəqabət hissi və səhvləri fürsətə çevirmək qayğısı bu ikili münasibətlərdə daim yaşayacaqdır. De Qoll ingilisləri öz amerikalı ağalarının ən kiçik tərəfdaşları, anqlo-sakson blokunun getdikcə əhəmiyyətsiz bir hissəsi kimi qeyd etmişdi.

Cənubi Qafqazın geosiyasi mənzərəsində İngilis-Fransız rəqabəti

Müasir dövrdə Cənubi Qafqazın beynəlxalq münasibətlərində əhəmiyyətinin daha da artdığını görə bilərik. Xüsusilə İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Qafqazda siyasi mənzərə öz keçmiş axarından yan keçməyə başladı [2]. Təbii ki, bu iki ölkənin Cənubi Qafqazla bağlı özünəməxsus geosiyasi alətləri formalaşdırma tarixi, hələ XX əsrin əvvəllərində başlamışdır. Cənubi Qafqazın yerləşdiyi mövqeyi qlobal oyunçuların nəzərindən qaçmamışdır. Fransa İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr ölkə kimi artıq strateji təsirləri azalmışdır. Bu hadisələrdən sonra Fransa Cənubi Qafqazda hadisələrdə yenidən təsirli olmağa çalışmaqdadır. Günümüzdə belə bir ifadə geniş yayılmışdır. Fransızlar ermənipərəstdir. Təbii Fransada erməni diasporasının və lobbisinin fəaliyyəti olduqca güclü təsir formaları yaranmışdır. Unutmayaq ki, hər bir dövlət „özüpərəst“dir. Dövlətlərin dərin xarici siyasətlərində bu cür marginal qrupların çəkisinin az olduğunu demək çətin deyil. İngiltərə-Fransa geosiyasi qarşıdurması haqqında danışarkən önəmli bir xətt ortaya çıxmış oldu. İngiltərə hansı regiondadır, Fransa da ya o regiona sızmalı və ya qonşuluqda mütləq olmalıdır. Dolayısı ilə Fransa xarici siyasətinin özəlliklərindən biri, İngiltərəni heç bir regionda təkbəşinə qoymamaqdır. Fransa tarixində baş vermiş „Faşoda böhranı“ günümüzdə də fransa tarixinin ən biabırçı səhnəsi hesab edilir. Faşoda Sudanın cənubunda yerləşən kiçik bir ərazidir. Afrikanın koloniyalaşdırılması uğrunda mübarizədə, 1898-ci ildə fransızlar Faşodaya qədər gəlsələr, döyüş-

mədən ingilislərin qarşısında biabırçılıqla geri çəkilməli olmuşdur. Bu Fransız xalqının qürur və iradə mübarizəsi kimi adlandırıldılar. Lakin fransız ordusunun geriçəkilməsi, günümüzdə də Fransada bir travmatik hadisə kimi xatırlanır. „Faşoda sindromundan“ sonra Fransa xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İngiltərəni heç bir regionda təkbəşinə buraxmamaqdır. İngiltərəni Cənubi Qafqazda hər üç ölkə ilə müəyyən bir münasibətlərə malikdir. Lakin iqtisadi və siyasi cəhətdə əsas əməkdaşlıq etdiyi ölkənin Azərbaycan olduğu aydındır. Hətta, İkinci Qarabağ müharibəsində İngiltərənin siyasi dəstəyini açıq-aydın görmüş olduq. İngiltərənin hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə əlaqələrinin tarixi fonun yaradıldığı bizə məlumdur. İngilis-Azərbaycan münasibətlərin inkişaf tarixi əsasında duran iqtisadi bağları, fransızları da hərəkətə keçirmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Fransanın xarici siyasətində „Faşoda sindromu“nu əsası, Britaniyanın nüfuzunun gücləndiyi ərazilərdə nüfuzunu artırmaqdır. Misal üçün, 1945-ci il Levant Böhranı, 1970-ci illərdə Biafrada Nigeriyada vətəndaş müharibəsi və 1994-cü ildə Ruanda vətəndaş müharibəsi və s böhranlarını da açıq-aydın görə bilərik. Qarabağ problemi növbəti Fransızların „Faşoda sindromu“nun təsirləri kimi baxmaq mümkündürmü? Doğrudur, Fransada erməni diasporası və müəyyən olunmuş erməni seçici kütləsi var. Lakin dərin siyasətdə qeyd olunan motivlər əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdiyini düşünmək çətindir. Dolayısıyla Fransanın bizə olan qərəzli münasibəti, bizdən qaynaqlanmır. Bunu daha çox Fransanın Britaniya ilə minilliyə dayanan rəqabət və qarşıdurma ilə əlaqələndirmək mümkündür. Fikrimizcə, bu səbəbdən Fransa, Cənubi Qafqazda Azərbaycanda İngiltərənin daha möhkəm iqtisadi əlaqələrinin olduğunu bilərək, burda özünə dayaq yaratmağın çətin olduğunu yəqin edərək, Azərbaycana rəqib olan ölkə Ermənistanda özünə təsir rıçaqları meydana gətirmək istəyir. Bunun həm də regionda möhkəmlənmək üçün etdiyi bizə məlumdur. Bu səbəbdən Fransa dövlətinin, Qarabağ probleminin həll olunmasında maraqlı olmadığı aydın olur. Hətta, Qarabağ məsələsində, Rusiya və İranla tematik mütəffiqlik etməsini də güman etmək olar, çünki bu ölkələrlə regiona baxışlarında oxşar çalarları vardı. Problemlərdən qaynaqlanaraq regionda təsirlərini saxlamaq üçün Fransanın günümüzdə Cənubi Qafqazdakı aktiv siyasətinin səbəbidir.

Erməni diasporası Fransada istər prezident seçkilərində, istərsə də mer seçkilərində xüsusi rol oynayır. Seçkilərdə lazım olan maliyyə qaynaqlarından hesab olunur. Fikrimizcə, Fransa dövləti ölkə daxilindəki bu marjinal qrupu daim öz məqsədləri naminə istifadə etmək üçün, Fransanın xarici siyasətində erməni məsələsinə yer verir. Əgər Qarabağ məsələsində tərəflər razılığa gəlsə, bu diasporanın Fransa rəsmilərindən asılılığı azalar. Xüsusilə Ermənistan tərəfi Azərbaycan və Türkiyə ilə barışıq əldə etsə, onda dünya erməni diasporasının kimliyini ayaqda tutan „erməni soyqırım“ məsələsinə baxış da dəyişəcək. Burdan gəlinən nəticə odurki, Cənubi Qafqaz böyük dövlətlərin tarix boyu maraq qarşıdurması olub və bunun da bu cür davam etməsi qaçınılmazdır. Yəgənə yol regi-

on dövlətlərin anlaşması, orta məxrəcə gəlməsi və ən əsası qarşılıqlı olaraq torpaq bütövlüyünə hörmət etməkdir. Nəhayət, erməni toplumu anlamalıdırlar ki, regionda yeganə sülh və sabitlik ən uzun sərhədləri olan dövlətlərlə Azərbaycan və Türkiyə ilə əməkdaşlıqdan asılıdır.

Nəticə: Əvvəlki əsrlərə nəzər salsaq, “300 illik İngiltərə-Fransız rəqabətinin dünyanı necə formalaşdırdığını” görmək mümkündür. Soyuq müharibə dövründə və dekolonizasiya hər iki ölkənin qlobal rollarının böyük hissəsini aradan qaldırdıqca, iqtisadi və hərbi gücləri zəiflədikcə, dünya işlərində onların qlobal əhəmiyyəti azaldır. Bununla belə onların münasibətləri, əvvəlki əhəmiyyətinin çox hissəsini itirsə də, onların münasibətləri əvvəlki əhəmiyyətinin çox hissəsini itirsə də, onların rəqabəti, mübahisələri və toqquşmaları əvvəlki kəskinliklərinin çoxunu saxlamışdır. Britaniyanın Avropa İttifaqından çıxması Fransa-Britaniya münasibətlərini əhəmiyyətinə müəyyən mənada zərər vurdu. Hər iki tərəf keçmiş fikir ayrılıqlarını arxada qoymayıb və gələcək toqquşma və mübahisələrin üçün potensial hələ də qalmaqdadır. Britaniyanın Brexitdən sonrakı dönmədə də geriye baxmağa davam edir və qitə ilə xüsusilə Fransa və Almaniya ilə münasibətlərdə möhkəm şəkildə kök salmışdır. Və keçmiş fərqlər qısa müddətdə yenidən ortaya çıxma bilər. Hər iki tərəf əvvəlki mövqelərini tutmağa və ata-baba mübarizəsini davam etdirməyə hazırdır. İki ölkə arasındakı rəqabət tarixin mirası və milli kimliyin bir hissəsidir. Rəqabətlər bəzən alovlanma bilər, lakin əvvəlki ehtiraslardan məhrumdur. Hal-hazırda Fransa və Britaniya milli kimlikləri daha vacib təsirlərə açıqdır. Cənubi Qafqazda bu iki ölkənin siyasi qarşılıqlıması, digər dövlətlərin siyasi rəqabətlərindən fərqlənsə də, ama bütövlükdə regionun qeyri-sabitliyinə öz töhvəsini verir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Ferhat Pirinççi. *Fransa Güney Kafkasyada yeniden etkili olabilirmi?* <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/fransa-guney-kafkasyada-yeniden-etkili-olabilir-mi/2749894>
2. Tuba Çebi. *Fransanın Güney Kafkasyaya azalan etkisi ve Azerbaycana ambargo kararı.* <https://www.turksam.org/detay-fransa-nin-guney-kafkasya-da-azalan-etkisi-ve-azerbaycan-a-ambargo-karari>
3. Phili Bell. *France and Britain: Entente and Estrangement 1900-1940*, London Longman 1996, 478p
4. Richard Davis. *Franco-British Relations and Rivalries* <https://journals.openedition.org/rfcb/8659>
5. *The Geopolitical Gordian Knot of the South Caucasus* <https://www.clingendael.org/pub/2023/the-eu-in-the-south-caucasus/1-the-geopolitical-gordian-knot-of-the-south-caucasus/>

ORTAQ TÜRK DİLİ – GÜNÜMÜZƏ QƏDƏRKİ ÇALIŞMALAR

Ceyran Əliyeva

BDU-nun Filologiya fakültəsinin “İngilis dili (humanitar fakültələri üzrə)”
kafedrasının müəllimi
ceyranelesgerqizi@mail.ru

**“Türkün dünyası böyük dünyadır. Biz elə etməliyik ki,
türk dünyası daha da sıx birləşsin. Bunu etmək üçün
bütün imkanlar vardır”.**

Heydər Əliyev

Açar sözlər: Ortaq türkcə, Türkdilli ölkələr, Qaşqarlı, Osmanlı, rəqəmsal media,

Keywords: Common Turkish, Turkic-speaking countries, Kashqar, Ottoman, digital media

Dünyada ən çox danışılan dillərdən biri, rəsmi olaraq 600 ildir ki, dövlət səviyyəsində işlənən türk dili günümüz də daxil 21 fərqli yazı formasında mövcuddur. Latin, kiril, ərəb və s. əlifbalarla ifadə edilir. Bu bir sıra obyektiv, tarixi – siyasi səbəblərə dayanır.

Bunların birincisi, türk dilinin dünyanın ən geniş coğrafiyasında yayılan dillərinin başında gəlməsidir. Türk dilləri Şərqi və Cənub-Şərqi Avropa, Qərbi, Mərkəzi və Şimali Asiya kimi böyük bir coğrafiyada yayılmışdır. Bu bölgə Balkanlardan Çinə, İrandan Şimal dənizinə qədər uzanır. Asiyanın təxminən otuz ölkəsində ən azı bir türk dili geniş şəkildə danışılır. Bu dil hazırda 200 milyona qədər insanın danışdığı dildir. Təkcə Qafqazda azərbaycanlılar da daxil olmaqla altı xalq bu dildə danışır. Türk dilinin qədim yazılı abidələri (Orxon-Yenisey əlifbası ilə) VI-XI əsrlərə aiddir; daha qədim abidələri isə Mani, Brahmi və Soğdi əlifbası ilə yazılmışdır (Sintzyan və Orta Asiya). Sonralar türk yazısı (Uyğur və Ərəb əlifbaları ilə) şərqdə Kaşqar, Orta-Asiya və Qızıl Ordada, qərbdə isə Səlcuqilər dövlətində (Kiçik Asiya), Azərbaycanda, Türkiyədə, Misirdə, Hindistanda və s. yerlərdə inkişaf etmişdir.

Azərbaycana aid olan “Kitabi - Dədə Qorqud” dastanı da türk dilində yazılmış ən qiymətli nümunələrdən hesab olunur.

İlk yazılı abidə və kitabələri bizim eranın VII əsrdən XIII əsrin əvvəllərinə qədər vahid yazılı dil olaraq davam etmişdir. Bu dövr Göktürk əlifbası ilə VII-IX əsrlər arasında, Uyğur əlifbası ilə IX – X əsrdən ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. Bəzi fərqli dinlərə inanan türklər Çin, Manix, Brahmi, Tibet və Asur əlifbaları kimi müxtəlif əlifbalardan istifadə edirdilər.

Eyni dövrdə Göytürk və Uyğur xaqanlıqları və Qaraxanlılar dövləti dövrlərində baş vermiş, sülalə və yazı dəyişikliklərinə baxmayaraq, yazı dili qalmışdır.

Bir-birindən cüzi fərqlərlə fərqlənən bir davamlılıq içində varlığını və bütövlüyünü saxlaya bilmişdir.

Osmanlı imperiyası dövründə Anadolu və Balkanlarda türkcə xalq və ədəbi dil hesab olunurdu. Təbii ki dünyanın ən böyük imperiyalarından biri o zaman sırf türk dili ilə kifayətlənə bilməzdi.

Böyük Azərbaycan hökmdarı Şah İsmayıl da türk dilinə böyük önəm verirdi. Sarayın ədəbi məclisləri, eləcə də dövlət daxili yazışmalarda türk dilindən istifadə edilirdi. Xətai təxəllüsü ilə şeirlər yazan Şah İsmayıl məşhur “Dəhnamə” əsərini də türk Azərbaycan türkcəsində qələmə almışdır.

Oxşar proseslər bütün türk coğrafiyasında baş vermişdir. Böyük türk imperiyaların süqutu ilə türk dili coğrafiyası dəyişikliklərə uğrayaraq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, fərqli əlifbalarda, müxtəlif şivələrdə mövcudluğunu sürdürür.

Müxtəlif dövrlərdə alim və türkoloqlar tərəfindən ortağ türk dili ideyası daima səslənmiş, bu istiqamətdə konkret işlər görülməyə başlamışdır. Ortağ türkcə, yaxud ümumtürk ədəbi dili, türk xalqları üçün vahid dil ideyası XIX yüzilin sonlarından başlayaraq XX yüzilin 20-30-cu illərinə qədər mürəkkəb, ziddiyyətli bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu cərəyan türk millətinin milli özünüdərk, milli oyanış prosesinin təbii nəticəsi olaraq meydana gəlmişdi [7].

Ortağ türk dili ideyasına ilk töhfəni uzağ XI əsrdə yaşamış alim və dövlət xadimi Mahmud Qaşğari vermişdir. O 20 ilə yaxın bir müddətdə “Divanı Lüğəti Türk” kitabını tərtib edir. 319 səhifəlik kitabda “ərzi-Azərabəqdan” adlı xəritə var. Qaşqarlı, türk ləhcələrinin lüğəti, Divanı Lüğəti Türk’ü 20 il müddətlə yığdığı materyallar ilə 2 il ərzində qələmə vermişdi. Alim, min il əvvəl bütün Türk diyarını gəzib və Türk xalqları arasında yaşayaraq Türk dili, tarixi, coğrafiyası, folkloru və mifologisi ilə bağlı abidəvi bilik xəzinəsini bizlərə ərməğan etmişdir. Qaşqarlı, Xaqaniyə, Uygur, Oğuz, Kıpçak, Türmən, Qırğız, Çiğil, Yağma, Arqu və digər Türk soylu xalqları Türk soyu adı altında cəmləşdirən bir türkoloqdur [6, s.104-121].

Türk soyları arasında vahid ortağ ədəbi dilin zəruriliyi ideyası ilk dəfə XIX yüzilin 80-ci illərində Krım tatarı, ziyalı və ədib İsmayıl Qaspiralı tərəfindən irəli sürülmüşdü.

“Türklər ortağ türk dili ətrafında birləşərək varlıqlarını davam etdirə bilər”. Bu ideyanı gerçəkləşdirmək üçün qəzet hazırladı. Bütün türk dünyasına səslənən bu qəzeti sadə və ümumi türk dilində dərc etdi. “Dildə, fikirdə, işdə birlik” şüarı ilə çıxan bu qəzetin adı “Tərcüman” idi.

İsmayıl Qaspiralı 1883-cü ildə nəşrə başladığı “Tərcüman” qəzeti ilə, başda Rusiyadakı türklər olmaqla, bütün türk dünyasının milli məfkurəsi, oyanışı üçün bir cığır açmış oldu. “Tərcüman” türklər yaşayan hər yerdə ziyalıların qəzetinə çevrildi. Türklük, türk birliyi düşüncəsinə ən böyük maraq isə Azərbaycan və Krımda idi.

“Tərcüman” qəzeti vasitəsilə ortaq türkcə ətrafında türk dünyasını bir araya gətirmək İsmayıl bəy Qaspiralının əsas qayəsi idi. Qaspiralıya görə, türk dilinin İstanbul ləhcəsi sadələşdirilməli, içindən qəliz ifadələr atılaraq bütün türk xalqlarının anlayacağı bir şəkllə salınmalıdır. Qaspiralı yazırdı: **“Əgər Rusiyada türk qövmlərini ruslaşdırmaq imkanı yoxsa, bunların ədəbiyyatları, mətbuatları yoxdur. Onlara bunlar verilməlidir. Buna cavab olaraq deyəcəksiniz ki, qoy rus məktəblərində oxusunlar. Ancaq bu fərdlər üçün mümkün-dür, kütlə üçün qəbul edilə bilməz. Rus məktəbi tatar xalqı üçün ölü doğulmuş bir müəssisədir. Rusiyada ali təhsili dövlət dili olan rus dilini bilməklə almaq olar. Ancaq ibtidai, orta və kiçik sənət məktəbləri tatar dilində olmalıdır. Bu halda elm xalq arasında daha sürətlə yayılır”** [1, s.134].

Beləliklə, Qaspiralı açıq şəkildə olmasa da, ümumilikdə çar Rusiyasının assimilyasiya siyasətinə qarşı çıxmaqla yalnız Krım türklərinin deyil, bütün Rusiya türklərinin oyanışında mühüm rol oynamışdı

Ortaq türk dili ideya müəlliflərindən biri də türk dünyasının ideoloqu kimi qəbul edilən azərbaycanlı siyasi xadim Əli bəy Hüseynzadədir. O, məqalələrinin birində yazırdı: "Bizə fədai lazımdır! Türk hissiyyatlı, islam etiqadlı, müasir qiyafəli fədai!" 1905-ci ildə Tiflisdə Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən irəli sürülən Türkləşmək, İslamlaşmaq və Avropalaşmaq şüarı bu gün də aktualdır...[2].

Təxminən eyni dövrdə yaşamış türk dünyasının nəhəng simalarından biri, Əli bəy Hüseynzadəni özünün müəllimi hesab edən Ziya Göyalpın da irəli sürdüyü birlik ideyası, o vaxt üçün cəsarətli və maraqlı idi. O Şimali və Cənubi Azərbaycan, Türkmənistan və Türkiyənin vahid dil və mədəniyyətə malik olması ideyası irəli sürmüşdü. Əli bəy Hüseynzadə özünün irəli sürüb əsaslandırıdığı "türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq" milli dirçəliş və milli istiqlal formulu (düsturu) ilə türkçülüynün siyasi məramnaməsini və elmi-nəzəri əsaslarını, müasirlərinin dediyi kimi, milli istiqlal mücadiləsinin "Ana Yasası"nı verməklə milli tariximizə "türkçülüynün atası" kimi öz əbədi imzasını atmış oldu. Az sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli dövlətçilik ideologiyasına çevrilən bu triada ("üçlü məram") milli bayrağımızdakı rənglər palitrası vasitəsilə əbədiləşdi və sonsuzluğa qədər Azərbaycan xalqının qan yaddaşına daxil oldu. Bu mənada bu gün də başlarımız üzərində əzəmətlə dalğalanan milli bayrağımızdakı üç rəngin bildirdiyi simvolik mənə Əli bəy Hüseynzadənin müəllifi olduğu "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" formulunun rənglərlə ifadəsindən ibarətdir [3, s.7-8].

Ötən əsrin 30 – 40-cı illərində bolşeviklər yüzlərə Azərbaycan ziyalısına pantürkist damğası vuraraq , onların bir qismini güllələdi, digər qismini isə Sibirə sürgün etdi. Onların arasında Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq kimi və onlarca ziyalı və alimimiz var idi. Hüseyn Cavidin ədəbi dili ortaq türkcə etalonu kimi qəbul edilə bilər.

Ortaq türk dili ideyası Sovet imperiyasının süqutundan sonra yenidən aktuallaşdı. Dünya xəritəsində köhnə yeni türk cümhuriyyətləri meydana gəldi. XX

əsrin 90–cı illərində Rusiyada yaşayan türkdilli xalqlarda da bir oyanma müşahidə olundu. Bir birindən minlərlə kilometr uzaqlıqda yaşayan və eyni dil ailəsinə mənsub olan xalqlar yenidən bir araya gəlməyə başladılar.

Alimlərimiz daha cəsarətli addımlar atmağa başladılar.

Türk dünyasının dildə, fikirdə, əməldə birliyinin təmin edilməsi zərurətini dilə gətirən İsmayıl bəy Qaspiralının ideyaları bu gün türk dövlətlərinin elmi, mədəni, siyasi və iqtisadi əməkdaşlığı nəticəsində gerçəkləşə bilər. Hazırda bunun üçün olduqca əlverişli şərait yaranmışdır. Müasir dövrdə ortağ türk dili ideyası artıq zamanın tələbinə çevrilməyə başladı. Alimlər artıq mənsub olduqları dövlətlərin dəstəyi ilə elmi konfranslar, türkoloji qurultaylar keçirməyə başladılar.

Ortağ türk dili konsepsiya müəlliflərindən biri də mərhum akademik Tofiq Hacıyevdir. Məhz o bu sahədə yaranan bütün çətinliklərdən çıxış yolunu göstərdi. Başqalarından fərqli olaraq, o ortağ türk dili kimi ən populyar türk dialektini (**İstanbul türkcəsi** – C.Ə) ortağ türk dili kimi istifadə edilə biləcəyini elmi əsaslarla müdafiə etdi. Bununla bağlı o hələ 2001-ci ildə deyirdi: **“Ümumi türk dili formalaşa bilməz. Kimsə ana dilindən əl çəkib təzə dil yaratmaz. Sadəcə, müasir türk dillərindən birini ümumi ünsiyyət dili kimi qəbul etmək olar. Bu ümumi ünsiyyət dili sənin həmişə işlətdiyin ana dilinin yerinə gəlmir. Sən ailədə, işdə dostlarınla həmişə işlətdiyin ana dilində danışacaqsan. Ümumi ünsiyyət dilini başqa türkcələrin nümayəndələri ilə ünsiyyətdə, beynəlxalq tədbirlərdə işlətməlisən, o, sənin dil açdığın dili, beşik dilini sıxışdırmamalıdır, yoxsa bütün türklər tərəfindən sevilməz, ana dilinə şəriksayılar. Ana dili Tanrı gücündə varlıqdır. Tanrı da ki, bildiyimiz kimi, şəriksəvməz”** [4, s.67-74].

Türk dünyasının Cənubi Azərbaycandan olan böyük ziyalısı Cavad Heyətin bu məsələyə yanaşması reallığı əks etdirir: “Azərbaycan türkcəsi türk dillərinin içərisində ən zənginlərindən biridir və Türkiyə türkcəsilə qoşa gedir... Yalnız inkişaf baxımından Türkiyə türkcəsindən sonra gəlir. Çünki Türkiyə türkcəsi 600 ildir rəsmidir. 1299-cu ildən bəri, yəni Osman Qazi zamanından. Bizim dilimiz daha gəncdir, digər tərəfdən İranda da həmişə qadağa olunub, yazı dilimiz olmayıb. Burada da rus istilasında, rus dilinin istilasında qalıbdır. Onun üçün bolluca rus sözləri var. Əlbəttə, Türkiyə türkcəsi də çoxlu ərəb və fars sözləri ilə dolmuşdur. XX əsrdə bunu təmizləməyə başladılar [5, s.87].

Bu gün türk dünyasında həqiqətən tarixi hadisələrə şahid oluruq. Dünya Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan, Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev və digər türkdilli ölkə başçıları arasında ortağ sözləri nəticəsində xalqlarımız inanılmaz dərəcədə bir biri ilə yaxınlaşıb. 1995 – ci ildən mütəmadi olaraq türkdilli ölkələrin sammiti keçirilir [2].

Olkələrimiz arasında gediş – gəliş asanlaşdırılıb, demək olar ki, viza tələb olunmur, mədəni əlaqələrlə yanaşı, hərbi – siyasi əməkdaşlıq da inkişaf edir. Türkcə telekanallar artıq bütün dünya türklərinin evində rahatlıqla izlənilir. Rə-

qəmsal media və interneti də buraya əlavə etsək, əminliklə deyə bilərik ki, dünyaya türklərin ortaqlıq dildə danışıqları qısa bir müddətdə məntiqi sonluğa çatacaq.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abid Tahirli. *Bütün türklərin tərcümanı (təkrar və təkmilləşdirilmiş nəşr)*. Bakı, "Ozan" nəşriyyatı, 2012 –ci il, 312 səh.
2. Birinci Türkoloji Qurultayda ədəbi dil məsələsi (2015). "Ədəbiyyat" qəzeti, 16 dekabr
3. Əsgər Quliyev. Əli bəy Hüseynzadə: Türkçülüynün atası və böyük maarifçi". 525-ci qəzet – 2014, 7 fevral
4. Hacıyev T. *Türklər üçün ortaqlıq ünsiyyət dili*. Bakı: Təhsil, 2013, 246 s.
5. Heyət C. *Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda*, II c. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 87 s.
6. Özeren, M. (2019). *Türk Dünyasında Ortak İmlâ (Yazım) Sorunu*. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRK LAD), 3. cilt, 1. sayı, 2015
7. Azər Turan. Əli bəy Hüseynzadə. Həyatı, mübarizəsi, yaradıcılığı, şəcərəsi. Bakı, 2014

QƏDİM ŞUŞANIN YENİ ŞANLI TARİXİ

Jalə İsmayılova

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
jala.ismayilova2016@gmail.com

Açar sözlər : *Şuşanın tarixi, şanlı qələbə, Şuşanın inkişafı, mədəniyyət paytaxtı*

Keywords: *History of Shusha, glorious victory, development of Shusha, cultural capital*

2020-ci il noyabrın 8-də Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə rəşadətli ordumuz tərəfindən tarixi, mədəni və strateji əhəmiyyətə malik, Qarabağın tacı olan Şuşa şəhərinin işğalçılardan azad edilməsi Azərbaycanın Qarabağda başladığı və 44 gün ərzində aparılan Vətən müharibəsindəki uğurlu əks-hücum əməliyyatları sırasında ən mühüm tarixi hadisə və böyük hərbi qələbə oldu. Azərbaycanın hərbi-diplomatik uğurları, xüsusilə qədim Şuşa şəhərinin rəşadətli ordumuz tərəfindən işğaldan azad edilməsi müharibənin sonrakı gedişinə və taleyinə həlledici təsir göstərərək Zəfər günü kimi tariximizə yazıldı.

Azərbaycanın milli və dövlətçilik maraqlarını daim üstün tutan Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyev 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhərinin azad olunması münasibətilə xalqa müraciətində deyib: "İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz bu tarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq. 2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Bu tarix əbədi yaşayacaq. Bu, bizim şanlı Qələbəmizin, Zəfərimizin günüdür!"

Qəhrəman Azərbaycan Ordusu mükəmməl hərbi əməliyyat keçirərək cəsə-rət, rəşadət, qəhrəmanlıq, güc, milli ruh nümayiş etdirərək Şuşanı işğalçılardan azad etmişlər və uzun fasilədən sonra noyabrın 8-də Şuşada Azərbaycan bayra-ğı qaldırılmışdı.

Tarixə nəzər salsaq, görərik ki, Şuşa şəhəri zəngin və şanlı tarixi keçmişə malikdir. Şuşa ətrafındakı qədim yaşayış yerləri, o cümlədən məşhur Cıdır dü-zündəki Şuşa mağarası (Üçmıx dağında) bu ərazinin Azərbaycanda ən qədim insan düşərgələrindən biri olduğunu sübut edir. Şuşa qalası uzun illər Azərbay-canın Qarabağ xanlığının paytaxtı olmuşdur. Şuşa qalasının salınması 1750-1751-ci illərdən hesab edilir. Tarixi mənbələrə görə, 1750-ci ildə hündür, sıldır-ım dağ üstündə qalanın inşasına başlandı və 1756-1757-ci illərdə tikilib başa çatdırıldı. Qarabağ xanı Pənahəli xan Şuşanı paytaxt elan edib oranı möhkəm-ləndirmiş, qala-şəhərə çevirmişdi. Şəhər bir müddət Pənahəli xanın şərəfinə Pə-nahabad, sonradan isə Şuşa qalası və Şuşa adlandırılmışdır. İngilis səyyah və alimləri C.Morye və R.Burter Şuşanın qədimliyi ilə bağlı dəyərli fikirlər söylə-mişdilər. C.Moryenin fikrincə, Şuşa hələ eradan əvvəl insan məskəni olmuşdur.

Tarixi mənbələrdə Şuşanın, hətta XIII əsrdə Azərbaycanın məşhur şəhərlə-rindən biri olması haqqında faktlar var. Şuşa Azərbaycanın qədim tarixə malik olan şəhər mədəniyyətinin nadir və təkrarsız incilərindən biridir. Şuşada “Ba-zarbaşı” deyilən yerdən “Şeytanbazara” qədər uzanan üstüörtülü ticarət mərkəzi və şəhərin əsas küçəsi “Rastabazar” adlandırılırdı. “Rastabazar”ın sıra ilə düzü-lən və daşları bir-birinə qurğuşunla bərkidilən sütunlardan, tağlardan ibarət olan və qalereyanı xatırladan səkiləri başdan-başa örtülü olduğundan bütün fəsillərdə quru və təmiz qalırdı. Küçənin ortası ilə nəqliyyat vasitələri hərəkət edirdi. Orta əsr Şərq üslubunda zövqlə tikilən bu bazar həm də şəhərə xüsusi yaraşlıq verirdi. Şuşanın ticarət mərkəzinin bənzərsiz görkəmi onun magistralına bitişik iri bazar meydanı ilə tamamlanırdı. Şəhərin “Meydan” deyilən əsas meydanı “Rastaba-zar” küçəsi boyunca tikilmiş ibadətqah və ticarət təyinatlı tikililərdən, birmərtə-bəli dükanlardan, ikimərtəbəli karvansaradan və qoşa minarəli yaraşlıqlı Cümə məscidindən ibarət idi. XX əsrin əvvəllərində şəhərdə 1464 dükən qeydə alın-mışdı ki, bunların da bazarlarla birlikdə illik ticarət dövriyyəsi 6 milyon rubla çatmışdı.

1992-ci il mayın 8-də Şuşanın Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı nəticəsində rayonun 25 məktəbi, 31 kitabxanası, 17 klubu, 8 mədəniyyət evi, 4 texnikumu, 2 institut filialı, 7 uşaq bağçası, 4 kinoteatrı, 5 mədəniyyət və istirahət parkı, 2 sanatoriya, turist bazası, 2 mehmanxana, Azərbaycan Xalçası Dövlət Muzeyinin filialı, Şuşa Dövlət Dram Teatrı, Şuşa Televiziyası, Şərq musiqi alətləri fabriki, Dövlət Rəsm Qalereyası, Uşaq sağlamlıq məktəbi talan edilmiş, yandırılmış və dağıdılmışdır.

Bununla yanaşı, işğala qədər Şuşada memarlıq abidəsi sayılan 500-dən çox yaşayış binası və 300-dək mədəniyyət və tarixi abidə var idi. Bunların içərisin-də son tunc və ilk dəmir dövrü abidəsi sayılan Şuşa və Şuşakənd daş qutusu qə-

birləri, daş dövrü abidəsi olan Şuşa mağara düşərgəsi, XVIII əsrə dair Şuşa qalasının divarları, Gəncə qapısı, Pənah xanın sarayı və kitabxanası, İbrahim xanın bürcü və qəsri, Xan sarayı və karvansaray, M.P.Vaqifin mədrəsəsi və türbəsi, Yuxarı məscid mədrəsəsi, Hacıqulların malikanəsi, İkimərtəbəli karvansaray, Mehmandarovların malikanə kompleksi, Gövhər ağa, Xoca Mərcanlı, Hacı Abbas, Mərdinli, Saatlı, Köçərli məscidləri, Xurşidbanu Natəvanın evi və bulağı, Ə.Haqverdiyevin, Q.Zakirin, M.M.Nəvvabın, S.S.Axundovun, N.Vəzirovun, Y.V.Çəmənşəminlinin evləri, Mamay bəyin evi, məscidi və bulağı, Behbudovların, Fərəməzovların, Zöhrabbəyovun, Bəhmən Mirzənin evləri, Üzeyir bəy Hacıbəylinin, Bülbülün ev-muzeyləri, Xan Şuşinskinin, tarzən Sadıqcanın evləri, Realnı məktəbinin binası, Qız məktəbi, Şirin su hamamı, Meydan bulağı, İsa bulağı və s. tarixi mədəniyyət nümunələri erməni işğalçıları tərəfindən talan edilmiş, dağıdılmış və məhv edilmişdir.

Bir vaxtlar “Qafqazın sənət məbədi”, “Azərbaycan musiqisinin beşiyi” və “Şərqlin konservatoriyası” adlandırılan, Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm xidmətləri olan bir sıra görkəmli xadimlərin vətəni, eləcə də tarixi mədəniyyət mərkəzi və Qarabağın baş tacı olan Şuşa şəhəri artıq işğaldan azad edilmişdir. Bu baxımdan, strateji əhəmiyyətli Şuşanın Azərbaycan tarixində xüsusi yerinin olduğunu vurğulayan Azərbaycan Prezidenti bildirib: “Bu, bizim qədim, tarixi şəhərimizdir. Əsrlərboyu azərbaycanlılar Şuşada yaşayıb, qurub, yaradıb. Şuşa nəinki, Azərbaycanın, bütün Qafqazın incisidir. Ancaq mənfur düşmən Şuşanı işğal altında saxlamaqla bizim mədəni irsimizə böyük zərbə vurdu, bizim tarixi abidələrimizi dağıtdı, bizim məscidlərimizi dağıtdı, təhqir etdi. Biz indi Şuşaya qayıtmışıq. Bütün tarixi abidələrimizi bərpa edəcəyik... O cümlədən, Şuşada yerləşən məscidlərimiz əsaslı şəkildə təmir edilməlidir, bərpa olunmalıdır, onların öz siması qaytarılmalıdır”.

Azərbaycan Prezidenti bəyan edib ki, Şuşa Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət paytaxtı kimi dünyanın ən gözəl şəhərlərinin birinə çevriləcəkdir: “Əslində, həmişə belə olub. Sadəcə olaraq, mənfur düşmən bütün tarixi abidələrimizi dağıdıb. Amma biz bərpa edəcəyik. Onların əsl simasını qaytaracağıq. Azərbaycan xalqı Şuşada bundan sonra əbədi yaşayacaq. Şuşa bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!”.

Şuşa 2022-ci ildə Azərbaycan xalqının azadlıq, müstəqillik və əyilməzlik rəmzinə çevrilmişdir. Prezident İlham Əliyev 31 Dekabr - Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü və Yeni il münasibətilə Azərbaycan xalqına təbrikində 2022-ci ili “Şuşa İli” elan etdi. 5 yanvar 2022-ci ildə isə Prezidentin 2022-ci ilin “Şuşa İli” elan olunması haqqında Sərəncamı ilə bu qərar hüquqi qüvvəyə mindi. Dövlət başçısı xalqa müraciətində bildirdi ki: “Biz, 2022-ci ildə Şuşa şəhərinin 270 illiyini qeyd edəcəyik. Pənahəli xan 1752-ci ildə Şuşanın təməlini qoyub və biz, yeni ildə bu yubileyi böyük təntənə ilə qeyd edəcəyik. Bu şanlı tarixi nəzərə alaraq və Şuşanın bərpasının sürətləndirmək məqsədilə mən yeni ili “Şuşa İli” elan edirəm”. Bu qərar dünyanın hansı nöqtəsində

yaşamasından asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlının qəlbini fərəh, böyük qürur və ictimai hissi ilə doldurdu. Prezidentin 7 may 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə zəngin və şanlı tarixi keçmişə malik Şuşa şəhəri mədəniyyət paytaxtı elan edildi. Bunun ardınca, 2022-ci ilin Şuşa İli elan edilməsi həm tarixi, həm də mədəni baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən qədim şəhərimizə verilən ən böyük dəyərin göstəricisidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. "Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı". *president.az* (az.). 7 may 2021.
2. Şuşa – Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı. *Bibliografiya* Bakı, 2022
3. Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siy.2, iş 26, vv.3-5.
4. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, IV c. Bakı: Elm, 2000, 456 s.
5. <https://www.azerbaijan-news.az/view-188966/susa-tarixi-medeni-ve-strateji-ehemiyete-malik-seher>
6. İsmayilov İ. Bizim qala. Bakı: "Zərdabi" nəşriyyatı, 2022
7. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərənəşr, 1994, 284 s
8. Məmmədov M.A. Fəciə janrının tədqiqi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., Bakı, 1966, 14 may
9. Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmipraktik konfransının materialları. Bakı: Nurlan, 2003, s.3-10.
10. Şuşa müqəddəs Azərbaycan şəhəri. Bakı: Azərənəşr, 2022. 172 s
11. Şuşa şəhəri işğaldan azad edildi! // <https://beu.edu.az/az/article/susa-seheri-igaldanazad-edildi-540>. İstinad tarixi: 20.12.202

HEYDƏR ƏLİYEV FONDU: AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ QORUYUCUSU KİMİ

Qənirə Mirzəxanlı

BDU-nun "Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika" kafedrasının doktorantı
gannim3@mail.ru

Elmi rəhbər: dosent Səidə Əli qızı

Açar sözlər: Heydər Əliyev Fondu, Azərbaycan ədəbiyyatı, poeziya, əsər, konfrans

Keywords: Heydar Aliyev Foundation, Azerbaijani literature, poetry, work, conference

Heydər Əliyev Fondu fəaliyyətinin ilk illərindən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir. Fond ədəbiyyatın dünyada təbliğatı istiqamətində respublika və beynəlxalq əhəmiyyətli işlər həyata keçirmişdir.

2005-ci il 9 dekabr tarixində Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin və İqtisad Universitetinin nümayəndələri Heydər Əliyev Fonduna baş çəkiblər. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvləri və Azərbaycan İqtisad Universitetinin bir qrup müəllim və tələbəsi Ulu Öndər Heydər Əliyevin xatirəsini yad etmək üçün Heydər Əliyev Fonduna gəliblər. Sonra ziyarətçilər Fondun zəngin sərgisi ilə tanış oldular. Heydər Əliyevin şəxsi arxivindən götürülmüş və onun uşaqlığını işıqlandıran sənədlər gənclik, universitet illəri, fəaliyyətinin ayrı-ayrı dövrləri, həyatının müxtəlif dövrlərini əks etdirən və Azərbaycan tarixinin bütöv dövrünün böyük təsəvvürünü yaradan rəsmlər, Dünyanın tanınmış siyasi xadimlərinin ona verdiyi hədiyyələr onun üzərində yazılmış kitablar böyük maraq doğurub. Onun müxtəlif dövlətlərin liderləri, elm, mədəniyyət və incəsənət xadimləri ilə çəkdiyi fotolar. Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərindən olan Molla Pənah Vəqifin türbəsinin açılışında çəkilmiş fotolar müxtəlif ədəbiyyat xadimlərinin yubileylərində, yazıçılar konqreslərində ziyarətçiləri keçmişə aparıb [2].

Bir başqa tədbir isə 2006-cı il fevralın 1-də keçirilən Heydər Əliyev Fondunda Rusiyanın "Puşkin Kitabxana" Fondundan kitabların hədiyyə verilməsi mərasimidir. «Puşkin Kitabxanası» Fondunun Heydər Əliyev Fonduna təqdim etdiyi kitabların bugünkü sərgisi faktiki olaraq Rusiya Federasiyasının Azərbaycanda keçiriləcək ili çərçivəsində keçiriləcək bir çox səhmləri açır.

28 aprel 2007-ci il görkəmli yazıçı, filoloq və pedaqoq Mir Cəlal Paşayevin əsərləri Heydər Əliyev Fondunun himayəsində türk dilinə tərcümə edilmişdir. Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə onun "Dirilən adam", "Açıq kitab" romanları, "Göylər adamı", "İdxal xəstəlik", "Möhür və eşq" hekayələri Türkiyədə mükəmməl şəkildə nəşr olunub və türk oxucularına təqdim olunub. 5 kitaba daxil olan roman və hekayələr Əli Əkbər Əliyev və Azad Ağayev tərəfindən türk dilinə tərcümə edilmişdir. Kitabların üz qabığında əsərlərin personajlarına dair fotoşəkillər və yazıçının həyatı və yaradıcılığı haqqında qısa məlumatlar vardır. Bu məlumata görə, Mir Cəlal Paşayev Azərbaycan ədəbiyyatında roman janrının qurucularından olub. Yazdığı 6 roman və yüzlərlə hekayə istisna olmaqla, o, böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin tədqiqatçısı idi. Cəsur şəxslər bir qayda olaraq yazıçının əsərlərinin qəhrəmanları idilər, onun yaradıcılığında ədalətsizliklə mübarizə prinsiplərini vurğulayırdılar, pessimizmi tənqid edirdilər. Bu kitablar görkəmli yazıçı və alim Mir Cəlal Paşayevin 100 illik yubileyinə də dəyərli töhfədir. Həmişə xarici ölkələrin oxucularına Azərbaycan ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrinin çatdırılmasını və müxtəlif xalqların ən layiqli əsərlərinin dilimizə tərcüməsini və nəşrini dəstəkləyən Heydər Əliyev Fondunun bu təşəbbüsü çox dəyərlidir. Türk oxucularının bu əsərlərə olan dərin marağı, Mir Cəlalın yaradıcılığı, qardaş ölkədə qısa müddət qalan kitabların böyük populyarlığı bunu bir daha təsdiqləyir.

Azərbaycan Heydər Əliyev Fondunun iştirakı ilə ölkənin keçmiş və indiki, zəngin mədəniyyətini çoxtərəfli əsasda təmsil edən zəngin proqram hazırlayıb. Festival iştirakçılarının sözlərinə görə, «Azərbaycan» stendi ən maraqlı və zən-

gin idi. Ona Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin əsərləri, Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə nəşr olunmuş yeni kitablar və multimedia əşyaları, əl işləri kuklları, ev əşyaları, unikal milli musiqi alətləri və geyimləri daxildir.

Festival çərçivəsində gənc rejissor Lalə Axundovanın «Dost» filmi nümayiş olunub. Film Moskva məktəbliləri tərəfindən qiymətləndirilib. L.Axundova uşaqlara öz yaradıcılığından, müasir dünyada ədəbiyyat və incəsənətin rolundan danışib. Sonra iştirakçılara filmin DVD versiyası verilib. Xüsusilə Azərbaycan Dövlət Pantomima Teatrının aktyorlarının ifasında «Məlikməmməd» povestindən olan partiyalar maraqlı idi. Heydər Əliyev Fondunun sifarişi ilə tikilmiş hekayə personajlarının geyimləri Moskvada Azərbaycan etnik və mədəni tərkibli 157 məktəbə təqdim ediləcək. Festival iştirakçıları üçün əsl bayram Azərbaycandan kənarda tanınmış yazıçılar Kamal Abdulla və Çingiz Abdullayevlə görüş olub. Festival çərçivəsində S.Abdullayevin master-klassı müasir ədəbiyyatın çox mühüm problemlərinə toxunan intellektual müzakirəyə çevrilib. K.Abdullayev ölkələrin və xalqların mədəni dialoqunun müdafiəsinin və inkişafının vacibliyini, mədəni məkanın genişləndirilməsinin zəruriliyini, bu cür festivalların və mədəni tədbirlərin təşkilinin böyük əhəmiyyətini vurğulayıb. Onun sözlərinə görə, yazıçı Kamal Abdulla, rejissor Rüstəm İbrahimbəyov, səfir Polad Bülbüloğlu kimi müasir Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin görkəmli nümayəndələri iki ölkə arasında koordinator rolunu oynayır, Azərbaycan ilə Rusiya arasında mədəni əlaqələrin inkişafına birbaşa kömək edirlər. K.Abdullayev qeyd edib ki, Azərbaycan Prezidentə münasibətdə şanslı olub, çünki İlham Əliyev humanitar sahəyə böyük əhəmiyyət verən geniş mənzərəli siyasətçidir. İştirakçılar Azərbaycanın tanınmış rəssamları Elmira Abbaslı və Qalena Çurilovanın əsərlərini səmimi qarşılayıblar. Məktəb kukla şouları üçün kukla və ipək üzərində naxış hazırlamaq üçün «Nağılvari atəşfəşanlıq» master-klassını veriblər. Rəssam Nüsrət Hacıyevin «Məlikməmməd» povesti əsasında «Rəngarəng yağış» ustad dərsi keçirilmişdir [5].

2008-ci il noyabrın 10-da YUNESKO-nun Paris ofisində XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, alim, pedaqoq Mir Cəlal Paşayevin 100 illiyinə həsr olunmuş tədbir keçirilib. Bu tədbir Azərbaycan ədəbiyyatının, o cümlədən, Azərbaycanın dahi yazıçısının dünya ictimaiyyətində təmsil etməyə xidmət edirdi. Heydər Əliyev Fondunun Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı və təbliği ilə bağlı gördüyü ən önəmli işlərdən biri 2012-ci il 12 sentyabr tarixində böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 870 illiyi münasibətilə «Xəmsə»nin yeni formatda çıxması idi. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin «Sırr xəzinəsi», «Xosrov və Şirin», «Leyli və Məcnun», «Yeddi gözəl» və «İskəndərnamə» əsərləri Azərbaycan dilində ilk dəfə ayrı-ayrı kitablarla nəşr olunmuşdur. Heydər Əliyev Fondunun, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin və Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyətinin dəstəyi ilə hazırlanmış, böyük formatda toplanmış 5 poemadan hər biri əsərin mahiyyətini hərtərəfli ifadə etməklə ön söz almışdır. Xəlil Yusif, Səməd Vurğun,

Məmməd Rəhim, Abdulla Şayiq və Mikayıl Rzaquluzadənin tərcümələrində təqdim olunan «Xəmsə» kompakt disk əlavə edilmişdir. Diskdə Üzeyr Hacıbəyli, Fikrət Əmirov, Cahangir Cahangirov, Tofiq Quliyev, Şəfiqə Axundova və digər bəstəkarlar Nizami Gəncəvi, «Xosrov və Şirin» Opera Niyazi, «Nizami» şeirlərinə yazılmış mahnı və aşiq mahnılar yer alır. Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə hazırlanan yeni tamaşaya «Xəmsə» də daxil edilmiş beş şeir Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının nəzdində Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyindən rəngarəng təsvirlərlə bəzədilib. Xəmsənin daha bir forması çap olunub. Nəşr Heydər Əliyev Fondunun, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin, Gəncə şəhər İcra Hakimiyyətinin dəstəyi ilə kolleksiya şəklində təqdim olunub və beş kitabdan ibarətdir. «Xəmsə»yə daxil olan şeirlər ayrı-ayrı kitablarla verilmişdir. Oxuculara təqdim olunan yeni nəşrdə «Xosrov və Şirin» şeirinin Azərbaycan dilindəki yeni tərcüməsi ilkin ölçüdə - əruz vəznində verilib və dilimizin bugünkü tələblərinə uyğun olaraq ifadə olunub. Yeni nəşrlər sırasına daxil olan «Nizami türbəsinin tarixi və taleyi» kitabında tarix boyu böyük mütəfəkkirin məzarı üzərində XIII əsrin əvvəllərində tikilmiş qəbir müxtəlif şərtlərə məruz qalmış və onun səbəbləri təhlil edilmişdir. Maraqlı faktlar kitabda İran, Osmanlı və Rusiya imperiyaları tərəfindən həyata keçirilən siyasət nəticəsində dağıdılmış qəbirin dəfələrlə təmiri və bu məqsədlə aparılan digər işlər haqqında öz əksini tapmışdır. Digər nəşrlərlə yanaşı, Heydər Əliyev Fondu daim Azərbaycan klassikasının müxtəlif əsərlərini dərc edir. Nizaminin yaradıcı təzahürü sayılan «Xəmsə»nin yüksək poliqrafik çap işləri bu sahədə ardıcıl layihə kimi qiymətləndirilə bilər. Yeni nəşr dünya poeziyasında epik-romantik janrın qurucu atasının, Şərqi İntibahın parlaq nümayəndəsi, mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin 870-ci ildönümünə layiqli töhfədir.

2014-cü il 20 iyun tarixində Fransanın Meluz şəhərində Yuxarı Elzas Universitetində Məhsəti Gəncəvinin 900 illiyinə həsr olunmuş konfrans keçirilib. Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi və Azərbaycanın Fransadakı səfirliyinin köməyi ilə «XII və XXI əsrləri əlaqələndirən universal körpü: Məhsəti Gəncəvi, filosof, Şərqi İntibah dövrünün (XII əsr) yazıçısı və şairi» mövzusunda konfrans keçirilib.

Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi və Fondun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın iştirakı ilə 2018-ci il 19 noyabr tarixində Moskvada «Orta əsrlərdə Şərqi tarixi-mədəni kontekstində Nəsiminin mənəvi irsi» mövzusunda konfrans baş tutub. M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin Asiya və Afrika Ölkələri İnstitutunun binasında «Orta əsrlərdə Şərqi tarixi-mədəni kontekstində Nəsiminin mənəvi irsi» mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın açılışı keçirilib. Konfransda iştirakçılara dahi Azərbaycan sənətkarının əsərləri və Azərbaycan ədəbiyyatındakı əvəzsiz rolu haqqında danışılıb.

Heydər Əliyev Fondunun ən gözəl təşəbbüslərindən biri də «Qarabağın mədəni irsi» adlı nəşrlər toplusunun hazırlanmasıdır. Kolleksiya ədəbiyyat, musiqi,

memarlıq, populyar incəsənət, xalça istehsalı kimi sənət növlərini əhatə edən 5 nəşrdən ibarətdir. Bu toplusunun «Ədəbiyyat» nəşrində qədim və zəngin mədəniyyətin bir hissəsini təşkil edən Qarabağda xalqımızın yaratdığı mədəni sərvət haqqında məlumat verilir, həmçinin şifahi və bədii nümunələr çatdırılır. Azərbaycan incəsənətinin müxtəlif istiqamətləri - populyar musiqi, aşiq sənəti, muğam və performans sənəti - xüsusi inkişaf yolundan keçmişdir. Qarabağ ərazisindəki rayonların adları şifahi populyar ədəbiyyat nümunələrində Azərbaycanın bu torpaqlarda çap olunmasıdır. Qarabağ mövzusu Azərbaycanın yazılı ədəbiyyatında geniş müzakirə olunub. Məlumat və fotoşəkillər Qarabağın şair və yazıçıları haqqında nəşrdə verilmişdir [1].

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyeva, Y. Heydər Əliyev – Milli-mədəni irsimizin hamisi. http://anl.az/download/meqale/ses/ses_may2009/78631.htm
2. Heydər Əliyev Fondu. – Bakı, – 2009. – 227 s.
3. Mehriban Əliyeva olduğu kimi. red. T. Şahbazova; ön söz. müəll. N. Cəfərov. – Bakı: Gənc liqerlər Uşaq Təşkilatı, – 2008. – 96 s.
4. Mehriban Əliyeva: tərəqqi və yüksəliş yolları ilə. II cild. – Bakı, – 2014. – 388 s.
5. Heydər Əliyev Fondu. <https://heydar-aliyev-foundation.org/az>

MİRZƏ BALA MƏMMƏDZADƏNİN TÜRKiYƏDƏ İCTİMAİ-SİYASİ VƏ PUBLİSİSTİK FƏALİYYƏTİ

Səidə Mehraliyeva

BDU-nun “Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə)”

kafedrasının doktorantı

saidamehraliyeva.v@bsu.edu.az

Elmi rəhbər: professor Anar İsgəndərov; dosent Azad Rzayev

Açar sözlər: *milliyyətçilik, milli azadlıq, müstəqillik, ictimai-siyasi vəziyyət*

Keywords: *nationalism, national freedom, independence, socio-political situation*

XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycandan çoxsaylı və güclü milli ziyalı kadrlar yetişmiş, onlar Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi inkişafına çalışmış, gələcək azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəyə hazırlamışlar. Bu dövrdə ədəbi-bədii maarifçiliyə siyasi maarifçilik də qoşulmuş, inqilabi hərəkətlərin təsiri ilə bir-birinin ardınca yaradılan yeni-yeni mətbuat orqanları, siyasi partiyalar çar Rusiyasının milli oyanışa qarşı bütün qüvvələrini hərəkətə gətirməsinə, milli mətbuat üzərində güclü senzura tətbiq etməsinə baxmayaraq, yerlərdə millətçilik hərəkəti daha da güclənmişdi. Azərbaycan milli ziyalıları, milli mətbuatı keçmiş düşüncələrdən uzaqlaşaraq müasir milli-

yətçi ideologiyaya yiyələnmiş və yeni bir milli kimlik ətrafında birləşərək xalqı da vahid düşüncə ətrafında birləşdirməyə başlamışdılar.

Azərbaycanın milli, siyasi, ideoloji, romantik və realist cərəyan nümayəndələrinin hamısı Azərbaycan ictimai təfəkkürünün qarantı rolunda çıxış etmiş, Azərbaycan təfəkkür tarixinin, Azərbaycan milli dövlətçiliyinin məhək daşları olmuşlar. Onlar demokratik cəmiyyət formalaşdırmaq, milli dəyərlərə söykənən, milli ideologiya əsasında bir dövlət yaratmağa çalışmış, Şərqdə ilk demokratik Xalq Cümhuriyyəti yaratmış və qısa müddətdə olsa da, demokratik dövləti idarə etməyə başlamışdılar. Belə şəxsiyyətlərdən biri də bütün həyatını Azərbaycanın müstəqilliyinə həsr edən Azərbaycan istiqlal mücahidi Mirzə Bala Məmmədzadədir [1, s.8].

M.B.Məmmədzadə İstanbulda Hüquq fakültəsində təhsil aldığı illərdə azərbaycanlıların milli azadlıq ideyaları ətrafında birləşməsində aktiv fəaliyyət göstərmişdir. M.B.Məmmədzadə dərslərdən kənar vaxtlarda publisistik fəaliyyətini davam etdirir, Azərbaycan milli nəşriyyat işlərində fəallıq göstərirdi. Onun milli istiqlaliyyət ideyaları uğrunda apardığı mübarizə yalnız Azərbaycan xalqının mücadiləsi ilə məhdudlanmamış, böyük türk dünyasını və Qafqaz xalqlarını əhatə etmişdir. M.B.Məmmədzadənin Azərbaycan milli nəşriyyat işlərində aktiv fəaliyyəti, türk mətbuatında ardıcıl elmi məqalələr dərc etdirməsi, Azərbaycan istiqlal hərəkatının türk ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətində gördüyü işlər onun türk mətbuat orqanlarında söz sahibi olması üçün böyük şərait yaratmışdır. M.B.Məmmədzadə İstanbulda yaşayarkən “Azərbaycan Misaqi Millisi”, “Ermənilər və İran” kitablarını çap etdirir. Bu əsər Şərqin ilk demokratik respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, İstiqlal bəyannaməsi, Cümhuriyyətin dövlətçilik tariximizdə yerindən bəhs edir.

M.B.Məmmədzadə yaxın dostu və silahdaşı M.Ə.Rəsulzadənin təsisçiliyi ilə 1923-cü il 26 iyuldan İstanbulda “Amedi” adlı mətbəədə ilk sayı nəşr olunan “Yeni Qafqasiya” jurnalında istiqlal ideyalarını özündə ehtiva edən bir-birindən dəyərli məqalələr çap etdirirdi. Jurnal ədəbi, sosial və siyasi jurnal idi. M.B.Məmmədzadə bu jurnalın Azərbaycan tarixi üçün əhəmiyyətindən bəhs edərək yazırdı ki, yalnız azərbaycanlıların deyil, bütün əsir türklərin ölkə xaricində nəşr etdirdiyi, əsarət altındakı bütün millətlərin, xüsusilə də türk-müsəlman əhalinin milli-istiqlaliyyət uğrunda mücadiləsini əks etdirən milli istiqlal savaşımızın pasportu olaraq qalacaqdır [4, s.77]. Bu bizim milli birlik uğrunda apardığımız mücadilənin gedişatı üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bu birliyin həyata keçməsi üçün həm mühacirlərin, həm də siyasilərin ideoloji baxımdan təşkilatlanmasında “Yeni Qafqasiya” jurnalının çox böyük rolu olmuşdur.

Azərbaycan mühacir təşkilatlarının Türkiyədə arealının genişlənməsindən, oxucu kütləsinin artmasından, milli azadlıq ideyalarının sürətlə gənclər arasında genişlənməsi, gənclər təşkilatlarının fəallaşmasından Rusiya narahatlıq keçirirdi. Bu narahatlıq Kommunist partiyasının qurultaylarında açıq şəkildə ifadə olunurdu. Xüsusilə də, Türkiyədə azərbaycanlı mühacirlərin ətrafında sıx toplaşdı-

ğı “Yeni Qafqasiya” jurnalından narazılıq türk hökumətinə çatdırılmışdı. Rus hökuməti Türkiyəyə təzyiq göstərərək ölkədəki mühacir təşkilatların fəaliyyətinə son qoyulmasını tələb edirdi və bir daha irəliyə gedərək “kürd məsələsini” irəli sürür və diplomatik təsir göstərirdi. “Yeni Qafqasya” jurnalı gizli olaraq Azərbaycanda da yayılmışdı. Bu səbəbdən Rusiya Türkiyə daxilində və xaricində mühacirlərə qarşı qadağalar tətbiq edilməsini tələb edirdi. Təqiblərin qarşısında davam gətirə bilməyən jurnalın 1 oktyabr 1927-ci ildə fəaliyyəti dayandırılır.

“Yeni Qafqasya” jurnalından sonra azərbaycanlı mühacirlərin ideya birliyi özündə əks etdirən digər mətbu orqanı “Azəri-türk” dərgisi nəşr olunur. Bu dərgidə M.B.Məmməd zadə Azərbaycan tarixi ilə bağlı bir-birindən dəyərli məqalələr yazmışdır. Dərginin ilk sayı 1 fevral 1928-ci ildə İstanbulda Sultan Əhməddə mətbəədə nəşr olunur. M.B.Məmməd zadənin Hüquq fakültəsində təhsil aldığı illərdə “Odlu Yurd” məcmuası Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının hürriyyət ideyalarını ictimaiyyətə çatdırırdı. Bu məcmua Azərbaycan milli yayınlарının İstanbulda nəşr etdirdiyi son dərgi olsa da, istiqlaliyyət uğrunda mücadilənin aparıcı məcmualarından olmuşdur. Dərgi qafqazlıları ümumi düşməne qarşı mübarizədə həmrəy olmağa səsləyirdi. Azərbaycanda baş verən kəndli üsyanlarının qanlı şəkil aldığı dərginin səhifələrində oxucuların diqqətinə çatdırılırdı.

1932-ci ildə İstanbulda Azərbaycan Yurd Bilgisi dərc olunur. Bu, elm, mədəniyyət və ədəbiyyat dərgisi olmuşdur. Dərginin ümumi nəşr olunmuş 36 sayında M.B.Məmməd zadənin milli birlik, milli ideyaları, azad yaşamaq hüquqlarını özündə ehtiva edən dəyərli elmi məqalələri çap olunmuşdur. Onun elmi əsərlərinin ana xəttini azadlıq ideyaları təşkil edirdi. Bu dövrdə İstanbulda yaşayan və təhsil alan azərbaycanlı tələbələr, mühacirlər “Azəri-türk” adlı gənclər birliyini qurmuşlar. Bu birlik, Azərbaycan Milli Mərkəzinin gənclik qolunu təşkil edirdi. M.B.Məmməd zadə bu birliyin işində, azərbaycanlıların təşkilatlanmasında, milli birlik ideyaları ətrafında həmrəy olması üçün aktiv fəaliyyət göstərirdi. 6 aprel 1928-ci ildə “Azəri-türk” gənclər birliyində Millətlərin oyanmasında dastanlar” mövzusunda konfrans keçirmişdir. Konfransda Türkiyə Universitetlərində təhsil alan azərbaycanlılar, mühacirlər fəal iştirak edirdilər. M.B.Məmməd zadə M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədən ayrılmaq məcburiyyətində qalmasından sonra İstanbuldakı Azərbaycan Milli Mərkəzinə liderlik edir.

Azərbaycan milli mətbu orqanlarının Türkiyədə nəşrinin dayandırılması azərbaycanlı mühacirlərin ümid və əzmini qıra bilməmiş, milli-azadlıq uğrunda mübarizəni müxtəlif çətinliklərlə olsa da, davam etdirməyə çalışmışlar. M.B.Məmməd zadə Türkiyədə nəşr olunan “Kommunizmlə mücadilə”, “Cümhuriyyət”, “Türk yurdu” və digər məcmuələrdə bir-birindən dəyərli məqalələr yazmışdır. Azərbaycan Milli Mərkəzi və Azərbaycan Milli Nəşriyyatı Türkiyədə siyasi fəaliyyətin məhdudlaşdırılması ilə bağlı Polşaya mühacirət edir. İkinci dünya müharibəsindən sonra Polşadan yenidən İstanbula qayıdan Mirzə Bala

Türkiyə Araşdırmaları İnstitutunda fəaliyyətini davam etdirir. Onun Polşadan İstanbula qayıdışı buradakı Azərbaycan və digər türk-müsəlman camialərinin yenidən canlanmasına səbəb olmuşdur. Burada olarkən İslam Ensiklopediyası şöbəsində çalışan Mirzə Bala Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrləri və hadisələrinə həsr olunmuş çox qiymətli əsərlər yazmışdır. 1947-ci ilin sonlarında dostu M.Ə.Rəsulzadə Türkiyəyə döndükdən sonra Ankaraya gələrək Mirza Bala və dostları ilə görüşür və azərbaycanlı mühacirlərin vəziyyətini müzakirə edirlər. Görüşlərin nəticəsində Azərbaycan Kültür Dərnəyinin yaradılması barədə qərar qəbul edirlər. Çünki O, milli istiqlaliyyət uğrunda apardığı mücadilənin fəaliyyət sahəsini genişləndirmək, mühacirlərin işbirliyini sistemləşdirmək istəyirdi. Əsaslı 1949-cu ildə Ankarada qoyulmuş “Azərbaycan Kültür Dərnəyinin” proqramında fəaliyyət mexanizmini əks etdirən maddələr yer almışdır [1, s.197].

M.B.Məmmədzaadənin 1952-ci ildə Milli Kültür Dərnəyinin mətbuat orqanı olan “Azərbaycan” jurnalında “Qafqaz ölkələrinin istiqlal elanının 40-cı ildönümü münasibətilə” mövzusunda elmi məqaləsi çap olunur. Bu məqalə Qafqaz regionunun beynəlxalq miqyasda yerinin və rolunun müəyyənləşdirilməsi baxımından aktualıq kəsb edir. M.B.Məmmədzaadənin “Mədəniləşdirmə ünvanı altında ruslaşdırma”, “Kommunistlər və istila”, “On illik istismar”, “Rusiya əsərinə türk Bakı”, “Sovet Azərbaycanında hüriyyəti-mətbuat”, “Yeni türk əlifbası və bolşevik mətbuatı” məqalələrində bolşevik rejimin iç üzünü açır, rejimin antimilli siyasətini ifşa edir. M.B.Məmmədzaadənin “Fətəli xan Xoyski”, “Doktor Həsən bəy” adlı məqalələri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət xadimlərinin fəaliyyətini araşdırmaq baxımından əhəmiyyətliyədir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Mədətoğlu A.Q. “Azərbaycan istiqlal mücahidi M.B.Məmmədzaadə”. *“Türküstan” qəzeti*, 2012 2-8 sentyabr, s.14
2. Məmmədzaadə M.B. “Azərbaycan milli hərəkəti”. *Azərbaycan jurnalistlər birliyi*. Bakı, “Nəcat” 1992, 246s
3. Əhmədli R. “Mirzə Bala Məmmədzaadənin ictimai-siyasi görüşləri”. Bakı, “Ozan”, 2017, 448 s.
4. Rüstəmli A.H. “Zirədən başlanan yol”(Mirzə Bala Məmmədzaadənin həyatı, yaradıcılığı və mühiti). Bakı, “Gənclik”, 2018, 280 s.
5. Vəliyev Ə. “Azərbaycan siyasi düşüncə tarixi və Mirza Bala Mehmetzade”. İstanbul, “Çetin” 2006, 394 s.

ƏFŞAR İMPERİYASI – OSMANLI DİNİ MÜNASİBƏTLƏRİNİN TARİXSÜNASLIĞI

Səbinə Aliyeva

BDU-nun “Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika”

kafedrasının doktorantı

sabinalyeva@mail.ru

Elmi rəhbər: professor Anar İsgəndərov; dosent Sevinc Qasımova

Açar sözlər: *Nadir şah Əfşar, Sultan I Mahmud, məzhəb, Cəfəri, Sünni-Şiə*

Keywords: *Nadir Shah Afshar, Sultan Mahmud I, sect, Jafari, Sunni-Shia*

Biz, XVIII əsr Osmanlı tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, həmin dövr Osmanlı dövləti üçün sıxıntılarla dolu olan bir dövrdür. Çünki Osmanlı təkcə xarici düşmənləri ilə deyil, eyni zamanda daxili düşmənləri ilə də mübarizə aparırdı. Osmanlı bu dövrdə xarici siyasətində Rusiya, Səfəvi, Əfşar imperiyası ilə, Avstriya ilə müharibə aparmaqla yanaşı, daxildə də bir sıra üsyanlarla mübarizə aparmaq məcburiyyətində idi. Məhz elə həmin üsyanlardan biri olan Patron Xəlil üsyanı nəticəsində Osmanlı Sultan III Əhməd taxtdan endirilmiş və hakimiyyətə Sultan I Mahmud gəlmişdi.

Osmanlı da hakimiyyət dəyişikliyi baş verdiyi zamanda Azərbaycan Səfəvilər dövlətində də vəziyyət fərqli deyildi. Burada da Nadirqulu xan və ya Təhmasibqulu xan Səfəvi şahından daha çox sözə sahib idi. Belə olduqda Təhmasibqulu xan Şah II Təhmasibi taxtdan endirib onun yerinə azyaşlı oğlunu Şah III Abbas adı ilə şah elan etdi. Nəhayət o, 1736-cı ildə Şah III Abbası da taxtdan endirib, Səfəvi dövlətinin varlığına son qoydu. Özünün mənsub olduğu tayfanın adı ilə Nadir xan Əfşar imperiyasının əsasını qoyub, özünü ilk Əfşar şah elan etdi.

XVIII əsrin II yarısından etibarən Osmanlı-Əfşar imperiyası arasında daim ərazi uğrunda mübarizə getmişdi. Əsasən mübarizə bugünkü qərbi Anadolu ilə Azərbaycan, İran Azərbaycan və İraq torpaqlarında olmuşdu. Osmanlı Sultanı I Mahmud və Nadir şah Əfşar dövründə isə iki dövlət arasında yalnız hərbi məsələləri deyil, həm də dini məsələlər diqqət mərkəzində olmuşdu.

Osmanlı-Əfşar imperiyası arasında sünni-şiə məzhəb məsələləri ilə əlaqəli həm vətən, həm türk, həm də xarici müəlliflərin əsərlərinə istinad edə bilərik. Müəlliflər sırasında Mehman Süleymanov “Nadir şah”, Cahangir Hüseyn Əfşar “Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti”, Alper Yıldırım “I Mahmud devri Osmanlı – İran ilişkileri”, Abdurrahman Ateş “Afşarlı Nadir şah ve döneminde Osmanlı-İran mücadeleleri”, Yılmaz Karadeniz “İran Tarihi (1700-1925)”, “Nadir şah Əfşarın fərman və məktubları”, Məhəmməd Hüseyn Quddusi “Nadir-Namə” və digər müəlliflərin və əsərlərin adını qeyd edə bilərik. Adlarını çəkdiyimiz hər

bir əsərə ayrı-ayrı nəzər salaraq iki dövlət arasındakı dini münasibətlərin tarix-şünaslığını göstərə bilərik.

Cahangir Hüseyn Əfşarın “Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti” əsərində müəllif Nadir şah Əfşarın hansı dini məzhəbə aid olması ilə bağlı Lawrence Lockhartın “Nadir şah” əsərinə istinadən qeyd edir ki, Əfşar şahı şiə məzhəbinə mənsub olmuşdu [3, s.74]. Biz, Lawrence Lockhartın göstərilən əsərinə müraciət etdikdə aydın olur ki, əslində Nadirin şiə məzhəbinə aid olması sırf dünyəvi səbəblər ucbatındadır [4, s.381]. Düşünürük ki, hər halda ola bilsin ki, Nadirin şiə olması doğulub, böyüdüüyü mühitin şiə məzhəbinə məxsus insanlardan ibarət olması idi.

Mehman Süleymanov “Nadir şah” əsərində qeyd edir ki, Nadir şah bildirirdi ki, Şah I İsmayıl zamanından qalma şiə məzhəbi əslində illərdi müsəlmanlar arasında anlaşılmazlıqların yaranmasına səbəb olmuşdu. İki müsəlman türk dövləti arasındakı narazılıqları aradan qaldırmaq üçün Cəfəri məzhəbinə keçmək lazımdır. Çünki müsəlman dövlətlərin bir-biri ilə daim müharibə şəraitində olması ancaq müsəlmançılığa ziyan vurur. Nadir şah Səfəvilər dövründən qalma olan adətlərin yəni, digər xəlifələrə söyülmənin qadağan etməsi, gündə 5 dəfə namaz qılmaq və digər xüsusiyyətlər onun əhli-sünni məzhəbinə yaxınlaşdığını göstərir. Nadir məhz I Mahmuda yazdığı məktubunda Cəfərilik ilə sünni məzhəblərinin bir-birindən fərqlənmədiyini, bunun üçündə məzhəb düşmənçiliyinin aradan qaldırılmasını bildirmişdi [5, s.306].

Bildiyimiz kimi, Nadir xan Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin sonuncu şahı III Şah Abbas taxtdan endirdikdən sonra özü Əfşar şahı olmaq üçün bir sıra şərtlər irəli sürmüşdü. Bununla bağlı “İran Tarihi (1700-1925)” əsərinin müəllifi türk tarixçi Yılmaz Karadeniz əsərində qeyd edir ki, Nadirqulu xan planlarını ustalıqla həyata keçirirdi. Nadirqulu 1736-cı ildə taxtda əyləşmək üçün bir sıra şərtlərinin olduğunu vurğuladı. O, bildirdi ki, səltənət ondan sonra ailəsinə irsi keçəcək, Səfəvi nəslinin nümayəndələrindən heç birinə maraq göstərilməyəcək, göstərənlərin isə malları müsadirə ediləcək, İran (Əfşar - S.A.) ilə qonşu olan dövlətlər arasında dini məzhəb məsələləri qaydaya salınacaqdır. Məzhəblə bağlı məsələ üləma tərəfindən müzakirə edildikdən sonra şərtlər qəbul olunur. Daha sonra müəllif qeyd edir ki, üləma və ordu komandirləri Nadirin taxtda çıxmasını istəyirdilər. Üç şərtini incə siyasətlə qəbul etdirən Nadir əvvəlcədən öz katibi Mir Mehdi xan Astrabadiyə hazırlatdığı razılıq kağızlarını onlara imzalattı (möhürlətdi - S.A.) [7, s.146].

Nadir şah Əfşarın Osmanlı ilə dini münasibətləri qaydaya salmaq üçün Osmanlı sarayına elçi və məktub göndərdiyi hərkəsə məlumdur. Bu hadisə ilə bağlı olaraq türk tarixçi Alper Yıldırım “I Mahmud devri Osmanlı – İran əlaqələri” əsərində isə qeyd edir ki, Nadir şahın elçiləri İstanbulda çox xoş qarşılanmışdı. Hətta Osmanlı dövləti Əfşar imperiyasının Səfəvilərdən qalma şiə məzhəbi yerinə sünni məzhəbinə yaxın bir məzhəbə keçməsinin çox sevindirici bir hal olduğunu vurğuladılar [2, s.70].

Nadir şah Əfşarın məzhəb məsələsi haqqında Osmanlı Sultanı I Mahmud göndərdiyi 5 şərtlə məktubla bağlı digər bir türk tarixçisi Abdurrahman Ateş “Afşarlı Nadir şah və döneminde Osmanlı-İran mücadeleleri” əsərində qeyd edir ki, 1736-cı il görüşmələrinin nəticəsində qərara alındı ki, İrandan gələn həcc adamları Şam yolu ilə yox Nəcəf və Lahsa yollarından getməli, əks halda Şam yolu ilə gedənlərə əmirül-həcc yox başqa ad verilməli; beşinci məzhəb olaraq Cəfərilik məzhəbinin qəbul edilməsinin nöqsanları bildirilsə də, iki dövlət arasında açıq qapı qoymaq üçün öz məzhəbləridir özləri bilərlər kimi ifadə söylənilmiş, rükn qəbul etməyəcəklərini qəti qərar olaraq bildirib, bu məsələni daha ətraflı danışmaq üçün İran alimləri ilə görüş üçün iki Osmanlı aliminin İrana (Əfşar imperiyasına - S.A.) getməsi məsləhət görülmüş; hər iki dövlətin paytaxtlarında üç ildən bir dəyişdiriləcək “mir aləm” adı ilə nümayəndə təyin olunmalı; İran əsirləri azad olunacaq, alınıb- satılmayacaq, öz yurdlarına rahat dönmələri üçün sərhəddə heç bir problemlə qarşılaşmayacaqdı [1, s.116-117].

Göstərilən şərtlərin qəbul olunub-olunmaması ilə bağlı Məhəmməd Hüseyn Quddusinin “Nadir-Namə” əsərinə istinadən qeyd edə bilərik ki, Osmanlı tərəfi əsirlərin azad olunmasını, hər iki dövlətin paytaxtlarında dini nümayəndələrin olmasını, əmirhacın təyin olmasını qəbul etmişdi. Cəfəri məzhəbini təsdiq etmiş, digər məsələləri mülki və şəri müzakirəyə saxlamışdılar [6, s.219].

Nəticədə qeyd edə bilərik ki, yuxarıda adlarını göstərdiyimiz həm vətən, həm türk, həm də xarici tarixçilərin əsərlərinə istinad edərək Əfşar imperiyası və Osmanlı dövləti arasındakı dini münasibətlərinin tarixşünaslığını göstərdik. Türkiyəli tarixçilərin əsərlərində Əfşar imperiyası İran dövləti adı ilə qeyd olunmuşdu. Bu isə onu göstərir ki, Türkiyəli tarixçilər Əfşar imperiyasını türk imperiyası deyil, fars imperiyası kimi qəbul edirlər. Bizim fikrimizcə, onların elə bir səhvə yol verməsinin bir səbəbi çox güman ki, coğrafi ərazini nəzərə alaraqdan bu torpaqları İran ərazisi kimi qeyd edirlər. İkinci bir səbəb isə Osmanlının özündən başqa heç bir türk dövlətini, hətə ki, güclü bir imperiyanı qəbullana bilməməsi ola bilər. Nadir şah Əfşar nə qədər çalışsa da, iki türk dövləti arasındakı dini münasibətləri qaydaya sala bilməmişdi. Əslində dini məzhəbi dəyişmək anlayışı sadə göstərilməməlidir. Çünki, insanların doğulub-böyüdükləri mühit onların düşüncələrinə dərin təsir göstərir. İllərlə inandıqları düşüncəni, ideologiyanı isə bir-iki gündə, ildə dəyişmək qeyri-mümkündür. Ola bilsin, Osmanlı Sultanı I Mahmud bəlkə də Nadir şah Əfşarın dostluq, qardaşlıq üçün təklif etdiyi dini məzhəb ayrışdırılışına son qoymaq istəklərinə tam dəstək idi. Lakin, Osmanlı Sultanının bu təklifi qəbul edəcəyi halda üləmanın etirazı nəticəsində taxt-tacından olma ehtimalı var idi. Buradan da aydın olur ki, məhz dini məzhəb dəyişkənliyinin üləmaya qəbul etdirilməsi heç də asan məsələ deyildir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdurrahman Ateş “Afşarlı Nadir şah və döneminde Osmanlı-İran mücadeleleri”. Isparta. 2001. s.210. (Doktora tezi)

2. Alper Yıldırım "I Mahmud devri Osmanlı – İran ilişkileri". Eskişehir. 2017. s.132. (Yüksek lisans tezi)
3. Cahangir Hüseyn Əfşar "Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti". Bakı. 2014. s.256
4. Lawrence Lockhart "Nadir şah". Bakı. 2018. s.455
5. Mehman Süleymanov "Nadir şah". Tehran. 2010. s.741
6. Məhəmməd Hüseyn Quddusinin "Nadir-Namə". Bakı. 2017. s.322
7. Yılmaz Karadeniz "İran Tarihi (1700-1925)". İstanbul. 2012. s.576

MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRİN SOSIAL PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİNDƏ "BÖYÜK QAYIDIŞ" PROQRAMININ ROLU

Aytac Nəcəfli

Azərbaycan Universitetinin II kurs magistrantı

necefliaytac1999@mail.ru

Elmi rəhbər: professor Mais Əliyev

Açar sözlər: *Qaçqın, məcburi köçkün, sosial, məşgulluq, qayıdış*

Keywords: *Refugee, IDP, sosial, employment, return*

Qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli və eyni zamanda həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlı atılan addımların başlanğıcında ilk növbədə bu sosial qrupun ilkin tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə yaşayış məntəqələrinin yaradılması və həmin sosial qrupun bu məntəqələrə köçürülməsi xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 1 iyul 2004-cü il tarixində imzalanan "Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşgullüğünün artırılması üzrə Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında sərəncam da məhz qeyd olunan məsələdəki problemlərin həllinə köklənmişdir [5].

Sərəncamda bu sahədə görülən tədbirlərə nəzər yetirilsə də, hələ də bir çox ərazidə çadır düşərgələri, dəmir yolu üzərindəki yük vaqonları və yaşayış üçün yararlı olmayan ictimai və tikintisi yarımçıq qalmış binalarda yaşayan qaçqınların olduğu da diqqət mərkəzinə çatdırılmışdır. Bu məqsədlə də onların yaşadıkları ərazilərin birbaşa rəhbər orqanlarına tapşırıq verilməklə, məhz, 1992-1998-ci illərdə məskunlaşmış köçkünlərin öz malik olduqları ərazilərdən onlar üçün yeni yaşayış məntəqələrinin istifadəyə verilməsinə və öz dədə-baba torpaqlarına köçürülənədək müvəqqəti olaraq qalmasına icazə verilirdi. Bu gün göstərilən siyasi xəttin davamı olaraq "Böyük Qayıdış" planına uyğun qaçqın və məcburi köçkünlərin öz doğma torpaqlarına geri qaytarılması İlham Əliyev tərəfindən imzalanan 20 illik proqramının özül və tərkib hissəsi olmuşdur.

Həmin sərəncamda diqqət mərkəzində saxlanılan məsələlərdən bir digəri isə qaçqın və məcburi köçkünlərin məşgulluğu problemi olmuşdur. Bu sosial qrupun qarşılaşdıqları çətinliklərin ortadan qaldırılması üçün özəl müəssisələrin

bir çoxuna onların işlə təmin edilməsi üzrə tapşırığın verilməsi də, həmin insanların daimi gəlir mənbəyinə malik olması məqsədi daşımışdır.

Nəhayət, sərəncamda nəzərdə tutulan, xüsusi və diqqətlə hesablanılaraq irəli sürülən addımlardan biri də təhsil məsələsi olmuşdur. Qaçqın və məcburi köçkünlərin övladlarına təhsil aldıkları ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində ödənişlərin verilməsi zamanı tətbiq olunan xüsusi güzəştlər bu sosial qrupun həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və birbaşa olaraq digər vətəndaşlarla bərabərləşdirilməsi məqsədilə həyata keçirilən məqsədyönlü addım olmuşdur.

Prezident İlham Əliyev tərəfindən 31 oktyabr 2007-ci il tarixində imzalanan “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı”na əlavələr edilməsi haqqında sərəncam sanki 2004-cü ildə imzalanan başlanğıc proqramın davamı rolunu oynamışdır. Bu əlavələrdə qaçqın və məcburi köçkünlərin həyat şəraiti və məşğulluğu məsələləri ilə yanaşı, onların sosial müdafiəsi, təhsil, səhiyyə və üzləşdikləri digər problemlər öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda, sərəncamda 2004-cü ildən 2007-ci ilədək olan dövr ərzində qaçqın və məcburi köçkünlərin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə bir çox əsaslı işlər görüldüyü də vurğulanmışdır. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində bu sosial qrupun məskunlaşması məqsədilə Dövlət Neft Fondunun maliyyə vəsaiti hesabına 47 qəsəbə artıq həmin dövrə qədər tikilib istifadəyə verilmişdir ki, həmin yaşayış məntəqələrində 70 min nəfər qaçqın və məcburi köçkün məskunlaşdırılmışdır. Həmin qəsəbələrin hər biri xəstəxana, mədəniyyət ocaqları və digər xüsusi sosial-texniki infrastrukturla tam şəkildə təchiz edilmişdir [5].

Qaçqın və məcburi köçkünlərlə bağlı məsələlərin həlli məqsədilə ölkə başçısı tərəfindən 21 fevral 2011-ci ildə növbəti sərəncam imzalanmışdır ki, o özündə 2007-ci il 31 oktyabr tarixli sərəncama əlavələri də ehtiva etmişdir. Bu sərəncam o dövrə qədər hələ də yaşayış üçün yararlı olmayan ictimai binalarda, yataqxanalarda və digər müvəqqəti məskunlaşma yerlərində ağır şəraitdə yaşayan və ciddi sosial problemlərlə üzləşən qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədi daşımışdır. Bu sosial qrupun mənzil probleminin həlli məsələsi ölkə başçısı tərəfindən 20 iyul 2016-cı ildə imzalanan “Məcburi köçkün ailələrinin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına dair əlavə tədbirlər haqqında” sərəncamda da öz əksini tapmışdır. Bu sərəncamda Bakı şəhəri ərazisindəki qəzalılı vəziyyətdə olan binalarda məskunlaşmış qaçqın və məcburi köçkünlərin hazır mənzil almaqla mənzillə təmin edilməsi məqsədilə 2016-cı ildə dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondundan Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinə 2,5 milyon manat məbləğində maliyyə vəsaitinin ayrılması bu sosial qrupun yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün atılan kompleks addımlardan biri olmuşdur [6].

Qaçqın və məcburi köçkünlərlə bağlı aparılan sosial siyasətin digər bir istiqaməti isə bu sosial qrupun nümayəndələri üçün aylıq müavinətin təyin edilmə-

si ilə bağlı olmuşdur. “Məcburi köçkünlər və onlara bərabər tutulan şəxslər üçün vahid aylıq müavinətin müəyyən edilməsi haqqında” prezident sərəncamı 23 yanvar 2017-ci il tarixində imzalanmışdır ki, bu xüsusi əhəmiyyətə malik olan sənəd göstərilən sosial qrupla aparılan siyasətin daha xüsusi və vacib xəttlərindən birini təşkil edirdi. 2018-ci ilin 21 fevralında imzalanmış növbəti fərmanla qaçqın və məcburi köçkünlər üçün təyin olunan sosial müavinət 10 faiz, növbəti mərhələdə 50 faiz artırılmışdır.

Tədqiqatlar əsasında müəyyən edilmişdir ki, 2003-cü ildən 2019-cu ilə qədər 16 illik müddət ərzində qaçqın və məcburi köçkünlər arasındakı yoxsulluq faizi 75 faizdən 12 faizədək azalmışdır. Bununla da məcburi köçkünlərlə təşkil olunan sosial işin ən mühüm istiqamətlərindən biri olan müavinət məsələsi öz həllini tapmış və eyni zamanda onlara sosial yardım baxımından öz müsbət nəticələrini də qısa müddət ərzində göstərmişdir [1].

Müzəffər ali baş komandan, Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən bu uzaqgörən sosial siyasətin dəqiq hesablanmış özülü hələ 2004-cü ildən qoyulmuşdur. Hələ ilk sərəncamlar imzalanarkən belə orada qaçqın və məcburi köçkünlərin öz dədə-baba torpaqlarına geri döncəyi günə qədər olan məsələlər hərtərəfli və dəqiq hesablanaraq həyata keçirilməyə başlanılmışdır. Bu istər həmin sosial qrupun mənzil və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, istər müavinət, istərsə də təhsil və digər məsələlərdə göstərilən güzəştlərin hər birində özünü bütün dolğunluğu ilə açıq şəkildə əks etdirir. Həmin uzaqgörən siyasətin nəticəsi olaraq da bu gün bu sosial qrupun nümayəndələrinin növbəli şəkildə öz doğma torpaqlarına köçürülməsi işi uğurla davam etdirilməkdədir. Bu həmin sosial siyasətin uğurla icra edilməsi və tamamlanmasıdır. Dəqiq və həlledici addımlar bu sosial siyasətin qarşısına qoyduğu bütün məqsədlərə nail olmasına və qələbə ilə nəticələnməsinə gətirib çıxarmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin dövründən əsası qoyulan konsepsiyanın icrasında Müzəffər Ali Baş Komandan, Qalib Lider İlham Əliyevin rəhbərliyi altında qalibiyyətlə nəticələnən “44 günlük vətən müharibəsi” də köklü rol oynadı. Bu gün qaçqın və məcburi köçkünlərlə bağlı həyata keçirilən sosial siyasətin tərkib hissəsi olan “Böyük Qayıdış” proqramı məhz dədə-baba torpaqlarımızın azad edilməsindən sonrakı dövrdə icra olunmağa başlamışdır. Qeyd etmək zəruridir ki, bu proqram əsasında yüzlərlə qaçqın və məcburi köçkün ailəsi öz qədim torpaqlarına geri qaytarılaraq azad edilmiş bölgələrdə yenidən həyatın öz əvvəlki axarına qayıtmasında əvəzsiz rol oynamışdılar. Bununla da eyni zamanda, sanki qaçqın və məcburi köçkünlərlə bağlı siyasi plan uğurla həyata keçirilərək öz missiyanı müvəffəqiyyətlə başa vurmuş oldu.

16 noyabr 2022-ci ildə imzalanan “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı əsasında Azərbaycanın 2030-cu ilədək qaçqın və məcburi köçkünlərin işğaldan azad edi-

lən ərazilərə qayıdışı beş Milli prioritetindən biri kimi nəzərdə tutulmuşdur. Bu qərarın prioritetlərinə əsaslanan 2022-2026-cı illər dövlət strategiyasında da bu sosial qrupun köçürülməsi və yerləşdirilməsi işlərinin həyata keçirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Bütün bunlar məcburi köçkün və eyni zamanda qaçqın statusu daşıyan sosial qrupla bağlı həyata keçirilən siyasi xəttin yekunu kimi qiymətləndirilə bilər [7].

Beləliklə, qaçqın və məcburi köçkünlərlə bağlı həyata keçirilən sosial siyasətin tərkib hissəsi bir neçə müxtəlif istiqamətlərə bölünmüş olsa belə, özündə vahid bir məqsədə - bu şəxslərin sosial şəraitindən başlamaqla onların həyat səviyyəsinin yüksələn xəttlə inkişafına və digər əhali təbəqələri ilə bərabərləşdirilməsinə və yekun olaraq da onların əsl vətəndaş olaraq öz didərgin düşdükləri torpaqlara geri qaytarılmasına xidmət etmişdir. Bu ali məqsədlərin hər biri də qaçqın və məcburi köçkünlərlə bağlı həyata keçirilən sosial siyasətin bütün istiqamətlərində əsas tutulmuşdur ki, nəticədə bu gün həmin şəxslər öz doğma torpaqlarında azad və müstəqil şəkildə yaşayaraq işğaldan azad edilmiş bölgələrin demoqrafik göstəricisinin formalaşmasında baza şəklində çıxış edirlər. Bütün bunlar da onu deməyə əsas verir ki, bu sosial siyasi proqramın ana xətti əvvəldən doğru qurulmuş və uğurla da icra edilərək bu günki düzgün nəticənin əldə olunmasına gətirib çıxarmışdır. Qaçqın və məcburi köçkünlərlə bağlı həyata keçirilən sosial siyasət öz istiqamət müxtəlifliyinə görə fərqlənsə də, məqsəd aliliyi və təkliyi baxımından sabit olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Cəfərov Elçin. *Qaçqın və məcburi köçkünlərə qayğı dövlət siyasətinin prioritetlərindəndir. Müstəqil Azərbaycan məcburi köçkün vətəndaşlarının sosial problemlərinin həllini daim ön planda saxlayır* // "Azərbaycan" qəzeti. - 13 oktyabr 2016, № 411. - s.4
2. *Qaçqın və Məcburi köçkünlərin rifahı naminə III cildə. III cild.* – Bakı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi, – 2013. - 416 s.
3. Qərbi Azərbaycan. http://anl.az/el/emb/Qerbi_Azerbaijan/pdf/21.06.2005.pdf
4. <https://files.preslib.az/projects/conflict/gl5.pdf>
5. <https://e-qanun.az/framework/6261>
6. <https://president.az/az/articles/view/20660>
7. <https://president.az/az/articles/view/57883>

İŞĞALDAN AZAD EDİLƏN QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZURA QAYIDIŞ VƏ BƏRPA – QURUCULUQ İŞLƏRİ

Ayxan Mehdizadə

BDU-nun “Arxeologiya və etnoqrafiya” kafedrasının II kurs magistrantı

ayxan.mehdizade@gmail.com

Elmi rəhbər: professor Əliağa Məmmədli

Açar sözlər: *Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, sosial-iqtisadi inkişaf, yeni infrastruktur qurulması, biznes mühiti*

Keywords: *Karabakh, Eastern Zangezur, socio-economic development, construction of new infrastructure, business environment*

Müstəqil və suveren Azərbaycan dövləti 2021-2030-cu illəri əhatə edən postpandemiya və münaqişədən sonrakı dövrün keyfiyyətə yeni strateji mərhələsinə qədəm qoyur. Prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” Sərəncamı bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beş əsas istiqaməti özündə ehtiva edən “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” işğaldan azad olunmuş ərazilərdə dayanıqlı məskunlaşmanı, iqtisadi fəaliyyətə reintegrasiya kimi başlıca məqsədlərə nail olunmasını nəzərdə tutur [1].

Hazırda Azərbaycanın digər bütün bölgələrindəki kimi Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında da böyük quruculuq işləri aparılır. Müharibədən sonrakı dövrdə Böyük Qayıdışın başlanması üçün bu iki iqtisadi rayonun müxtəlif sahələrində lazımi infrastruktur yaradılmış və mühüm işlər görülmüşdür. Hazırda rayonda tikinti işləri sürətlə davam edir. Artıq Qarabağ və Şərqi Zəngəzur sakinlərini qəbul etməyə hazırlaşır. Azərbaycan hər gün yeni tarixi səhifələr yazır.

Əslində Qarabağın dirçəlişi və işğaldan azad olunmuş ərazilərimizə Böyük Qayıdış çoxdan başlayıb. Yağı tapdağından azad olunmuş ərazilərdə şəhər və kəndlərin bərpası və yenidən qurulması, elektrik enerjisi, təbii qaz, su, rabitə, yol, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, mənzil-kommunal, digər zəruri infrastrukturların, mədəni-tarixi abidələrin bərpası və yenidən qurulması, yaşayış evlərinin tikintisi və digər məqsədlərlə 2021-ci ilin dövlət büdcəsində 2,2 milyard manat, 2022-ci ildə 2,7 milyard manat vəsait ayrılıb. 2023-cü ilin büdcəsində isə işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası üçün daha 5 milyard manat vəsaitin xərclənməsi nəzərdə tutulub. Artıq həmin vəsaitin 60 faizi istifadə olunub. Ölkə başçısı “Qarabağ Dirçəliş Fondu” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Fərman imzalayıb [6, s.7].

Əslində Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun dirçəlişi, işğaldan azad edilmiş ərazilərimizə Böyük Qayıdış çoxdan başlayıb. Düşmən əsirliyindən azad olmuş ərazilərdə şəhər və kəndlərin bərpa edilməsi və yenidən qurulması, elektrik en-

erjisi, qaz, su təchizatı, rabitə, yollar, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, mənzil-kommunal təsərrüfatı, digər zəruri infrastruktur, mədəniyyət və tarix abidələri, yaşayış məskənlərinin bərpası və yenidən qurulması üçün 2021-ci ilin dövlət büdcəsində 2,2 milyard manat, 2022-ci ildə isə 2,7 milyard manat vəsait nəzərdə tutulub. 2023-cü ilin büdcəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına daha 5 milyard manat vəsaitin ayrılıb ki, bu vəsaitin 60 faizi artıq xərclənib. Prezident İlham Əliyev “Qarabağ Dirçəliş Fondu” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Fərman imzalayıb [5].

Ümumilikdə, nəzərdə tutulan investisiya proqramına əsasən, cari ilin sonunadək Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda aparılacaq bərpa və tikinti işlərinə 12 milyard manatadək vəsait sərf olunacaqdır. Bu, Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun bərpası və yenidən qurulması ilə bağlı işlərin sürətlə həyata keçirilməsindən xəbər verir. Bir sözlə, illərdir öz sahibinə həsrət qalan torpaqlarımızda infrastruktur yenilənir, öz doğma yurd-yuvasına qayıdacaq soydaşlarımızın rahat yaşaması, məşğulluğu, təhlükəsizliyi, istirahəti üçün hər cür şərait yaradılır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi həyatının bərpasında fərdi sahibkarlar mühüm rol oynayır. Dövlət yerli və xarici biznes nümayəndələrinin bu sahələrə sərmayə qoyması üçün əlverişli mühitin yaradılmasını özünün prioritet istiqamətlərindən biri hesab edir. Bu məqsədlə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2022-ci il 16 noyabr tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin Böyük qaytarılması üzrə I Dövlət Proqramı” təsdiq edilib. Proqramın əsas göstəricilərindən biri işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyatın bərpası üçün yeni investisiyaların cəlb edilməsi ilə biznes mühitinin formalaşdırılmasıdır. Dövlət Proqramının əsas məqsədlərindən biri də sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli mühitin artırılması və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının dəstəklənməsidir [2].

Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası, daha da inkişaf etdirilməsi, zəruri infrastrukturun yaradılması və əhəlinin öz doğma yurdlarına qaytarılması istiqamətində genişmiqyaslı işlər həyata keçirilir. İndi azad edilmiş ərazilər böyük tikinti meydançasını xatırladır. Bir tərəfdən yeni infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi üçün etibarlı əsaslar qoyulur, digər tərəfdən isə beynəlxalq standartlar əsasında hazırlanmış müasir layihələr istifadəyə verilir. Qeyd edək ki, bu regionlarda iqtisadiyyat dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı əsasında aşağıdakı altı əsas istiqamət üzrə inkişaf edəcək.

Ekspertlərinin fikrincə, 2030-cu ilə qədər bu sahələrin həyata keçirilməsi nəticəsində iqtisadi islahatların və kommunikasiyaların təhlili qeyri-neft sektorunun artımına töhfə verə bilər. Bunun əsasında Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının 2030-cu ilədək olan dövr üçün Milli Prioritetləri ilə bağlı nəhəng uzunmüddətli vəzifələr Azərbaycan Respublikası Prezidentinin bir sıra normativ sənədlərində, fərman və sərəncamlarında öz əksini tapmışdır, burada digər prioritetlərlə yanaşı, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə böyük canlanma mühüm yer tutur.

Ötən dövrdə işğaldan azad edilmiş ərazilərin minalardan təmizlənməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, xüsusilə ölkəmizdə yaradılmış əlverişli biznes mühiti bir sıra xarici şirkətləri burada həyata keçirilən layihələrdə iştirak etməyə sövq edib. Son zamanlar Qarabağda və Şərqi Zəngəzurdə biznes quran və bununla maraqlanan xarici şirkətlərin, eləcə də yerli qurumların sayı artmaqdadır. İqtisadiyyat Nazirliyindən verilən məlumata görə, işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə həyata keçirilən layihələrdə iştirak etmək üçün 1500-dən çox şirkət müraciət edib ki, onlardan 500-ə qədəri xarici şirkətlərdir. Bu göstərici həm yerli, həm də xarici biznes təşkilatları üçün əlverişli biznes və investisiya imkanlarına malik Qarabağın böyük və çoxşaxəli iqtisadi potensialının nə qədər cəlbedici olduğunu nümayiş etdirir.

Bu ərazilərdə investisiya mühitinin yaradılmasında növbəti addım olan fiziki infrastrukturun böyük hissəsi artıq qurulub. İşğaldan azad edilən ərazilərin elektrik enerjisi ilə təminatı tamamlanıb ki, bununla da Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları ümumilikdə ölkənin vahid enerji şəbəkəsinə qoşulub. Nəqliyyat infrastrukturunu tam sürətlə bərpa olunur və respublikanın digər şəhər və rayonlarının yol infrastrukturunu ilə əlaqələndirilir. Bu region üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən Tərtər-Çaylı-Suqovuşan-Talış, Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun (Zəfər yolu) və Laçın şəhərinə daxil olmadan yeni alternativ yolun tikintisi artıq başa çatdırılmışdır. Qalan yolların tikintisi və bərpasının 2026-cı ilin sonunadək başa çatdırılması planlaşdırılır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarını su ilə təmin etmək üçün dövlət proqramında mərhələli təmir, bərpa və yeni su anbarlarının tikintisi, suvarma işlərinin və paylayıcı kanallar, nasos stansiyaları, subartezian quyuları, hidrotexniki qurğular və digər su obyektlərinin qurulmasının 2026-cı ilin sonuna qədər başa çatdırılması nəzərdə tutulur. Münaqişədən sonrakı bölgələrdə artıq iki beynəlxalq hava limanı fəaliyyət göstərir. Üçüncü hava limanının - Laçın hava limanının tikintisinin iki il ərzində başa çatdırılması planlaşdırılır.

İşğaldan azad edilmiş torpaqlarımızın dirçəldilməsi və bu ərazilərdə həyatın əvvəlki məcrasına qaytarılması strategiyasında sənayeləşmə siyasəti mühüm amil kimi çıxış edir. Artıq yerli və xarici investisiyalar hesabına Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında sənaye parklarının yaradılması prosesi sürətlənməkdədir. Hazırda bu ərazilərin iqtisadi potensialının aktivləşdirilməsi üçün zəruri infrastrukturun yaradılması fəal şəkildə davam etdirilir.

Bununla bağlı Cəbrayıl rayonunda yerləşən “Araz Vadisi İqtisadi Zonası”nda və Ağdam Sənaye Parkında təqdirəlayiq işlər görülür, rayonda iqtisadi fəallığın əsası qoyulur. İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyinin tabeliyində yaradılmış Ağdam və Cəbrayıldakı “Araz İqtisadi Zonası” sənaye parklarında investisiya kapitalı 200 milyon manatdan çox olan 31 sahibkarlıq subyektinə rezident və qeyri-rezident statusu verilib. Agentliyin məlumatına əsasən, bu sahibkarlıq subyektləri həmin sənaye parklarında 2 mindən çox daimi iş yeri yaratmağı planlaşdırır.

Prezident İlham Əliyev 2022-ci il mayın 3-də “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” çox mühüm sərəncam imzalayıb. Məmnuniyyətlə bildiririk ki, bu Sərəncam uğurla icra olunur. Belə ki, hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 7 stansiya tikilir, ümumilikdə rayonda 50-yə yaxın su elektrik stansiyası yaradılacaq.

Mayın 4-də dövlətimizin başçısının açılışını həyata keçirərək istifadəyə verilməmiş və Azərbaycanın ümumi enerji sisteminə yeni töhfə olan “Cəbrayıl” paylayıcı yarımstansiyası Cəbrayıl-Naxçıvan-Türkiyə, oradan isə qardaş ölkənin enerji sistemi vasitəsilə Avropanın enerji bazarlarına əlavə və daha əlverişli çıxışın əldə edilməsi, ixrac imkanlarının artırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin kənd təsərrüfatı potensialı da çox yüksəkdir. Hər qarış torpağı qızıl sayılan bu ərazilərdə heyvandarlıqla yanaşı, məhsul yetişdirmək üçün də çox yaxşı imkanlar var. Azğın düşmənin minaları ilə çirklənmiş bərəkətli torpağımız uzun illərdir qoynunda halal məhsul yetişdirilməsini gözləyir. İki ildən artıqdır ki, Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun minalardan təmizlənmiş torpaqlarının əkinçilik döviyyəsinə qaytarılması istiqamətində işlər sürətlə davam etdirilir. İndi torpağımıza düşən, bir vaxtlar mənfur düşmənin mina “səpdiyi” hər bir taxıl cücərərək böyüyür, ölkədə məhsul bolluğuna öz töhfəsini verir.

Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlmata əsasən, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları üzrə 2022-ci ilin payızında cari ilin məhsulu üçün 210 min 478 hektar sahədə yaşıl yem və dənəkilməsi həyata keçirilib. 2023-cü ilin yanvar-iyul aylarında bu iqtisadi rayonların fermerləri və özəl təsərrüfatları tərəfindən bütövlükdə, 105 min hektardan çox sahədə məhsul yığımı olub. Eyni zamanda bu sahələrdən 401 min tondan çox dənli bitkilərin yığılması baş tutub. Onu da qeyd edək ki, 2023-cü ilin ilk 7 ayının hesablamalarına görə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının təsərrüfatlarında 1043 ton dən üçün günəbaxan, 165 min 816 ton tərəvəz, 16 min 515 ton kartof, 51 min ton bostan məhsulları, həmçinin 21,3 min ton meyvə və giləmeyvə tədarük edilib [6, s.7].

Aydındır olduğu kimi, işğaldan azad edilmiş ərazilərimizin sənaye və kənd təsərrüfatı potensialının milli iqtisadiyyata uğurla reinteqrasiyası davam etdirilir. Bunun nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı özünün növbəti inkişaf mərhələsinə doğru mühüm addım atacaq, ümumi ÜDM-də əsaslı artıma nail olacaqdır.

Görülən səylər və həyata keçirilən tədbirlər bu məqsədlə hazırlanmış proqramın uğurla icra olunduğunu göstərir. Yenidənqurma və bərpa işləri tezliklə yekunlaşacaq, xalqımızın öz doğma torpaqlarında rahat yaşamasına şərait yaradılacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" in təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 2021
2. "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı" 2022-ci il, 16 noyabr
3. "Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2021
4. "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində 2022-2026-cı illərdə "yaşıl enerji" zonasının yaradılması üzrə Tədbirlər Planı"nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti Sərəncamı, 21 iyun 2022
5. "Qarabağ Dirçəliş Fondu" publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 4 yanvar 2021
6. Yaqubzadə M., "Qarabağ və Şərqi Zəngəzur sürətlə dirçəldilir" // "Xalq qəzeti", 30 avqust 2023-cü il, №185, s.7
7. Алиев Т.Н., "Восстановление экономики Карабаха и Восточного Зангезура на основе коопераций устойчивого и инклюзивного развития" // TheScientificHeritage No 82 (2022), 19-33 с.

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” – MİLLİ MƏDƏNİYYƏT VƏ MƏNƏVİYYAT ABİDƏMİZDİR

Aynurə Səfərova

AMEA-nın Folklor İnstitutu, aparıcı elmi işçi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
aynura.safarova1@gmail.com

Açar sözlər: "Kitabi-Dədə Qorqud", milli mədəniyyət, dastan, mənəvi dəyərlər

Keywords: "The book of Dada Gorgut", national culture, saga, mental values

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı Azərbaycan türklərinin milli-mənəvi dəyərlərini, özünəməxsus xüsusiyyətlərini əks etdirən tarixi abidədir. Bu kitabda xalqın qədim adət-ənənələri, həyat tərz, ailə-məişət məsələləri geniş təsvir edilmiş, millətimizin xarakterik xüsusiyyətləri, düşüncə tərz, mənəvi və əxlaqi dəyərləri əks olunmuşdur. "Kitabi-Dədə Qorqud" soykökümüzün, qan və gen yaddaşımızın əks olunduğu əvəzsiz və mükəmməl bir kitabdır. Akademik Tofiq Hacıyevin dediyi kimi, "türkü türk edən, bizi biz edən nə varsa, hamısı bu kitabda vardır" [5, s.268]. Dastanda oğuz türklərinin dünyagörüşü, həyat fəlsəfəsi, milli koloriti ilə bağlı ən mühüm detallar öz əksini tapmışdır. Milli ənənələrimizi, qədim ailədaxili münasibətlərimizi öyrənmək baxımından "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı əvəzsiz mənbədir. Prof. R.Qafarlı dastan haqqında yazır: "heç bir xalqda analoqu olmayan bu abidə elə bir bədii əsərdir ki, onda türkün ilkin dünyagörüşündən başlamış orta çağların tarixi hadisələrinə qədər əksər sosial

institutların izləri əks olunur, daha dəqiq desək, Qafqaz türklərinin milli xarakteri, psixologiyası, adət-ənənələri, dini-fəlsəfi baxışları, əxlaqı, dövlət quruculuğu, qəhrəmanlıq salnaməsi, ailə münasibətləri (ər-arvad, ata-oğul), vətənə, torpağa bağlılığı, qonşularla əlaqələri, ritualları, məişəti, yaşayış tərzinin atributları, daxili və xarici düşmənlərlə mübarizəsi, müxtəlif təbəqələrə və yaş dövrlərinə məxsus insanların davranışı, şifahi və yazılı dilinin tarixi özünə yer tapır [7, s.4].

Dastanda ailə əxlaqı ilə bağlı mühüm məqamları əks etdirən örnəklərə – atalar sözü və məsəllərə, öyüd və nəsihətlərə geniş rast gəlinir, belə örnəklər ağsaqqalların yeni nəsə göstərdiyi doğru yol və hədəfləri, əxlaq və davranış qaydalarını ifadə edir. El ağsaqqalına, böyüyə ehtiram, ata-anaya, qayınataya, böyük qardaşa hörmət, sevgi və qayğı ayrı-ayrı boylarda təsvir edilir. Dastanın əvvəlində - “Müqəddimə”də el ozanı Dədə Qorqudun dilindən verilmiş məsəllər oğuzların əxlaq dəyərlərini nümayiş etdirir. Bütün belə məqamlar dastan qəhrəmanları arasında həm etik davranış qaydalarını göstərir, həm də oğuz türkləri arasında ağsaqqal sözü dinləməyin vacibliyini ifadə edir. Ailədə və cəmiyyətdə ağsaqqala sayğılı və hörmətli yanaşmanın vacibliyi, ağsaqqala, böyüyə hörmətsiz davranışın ədəbsizlik olduğu vurğulanır. Dastan mətnində xalq arasında icra edilən mərasimlər, adət və ənənələr, etnoqrafik özünəməxsusluqlar diqqət çəkir. Xanlar xanı Bayındır xanın ildə bir dəfə evini yağmalatması, var-dövlətini sadə insanlar arasında bərabər bölüşdürməsi keçmişdə icra edilmiş gözəl, ənənəvi mərasimlərdəndir. Ehtimal edilir ki, “bu, onların əcdadlarının xatirəsinə ehtiramla yanaşdıqlarını bildirir, həm də tayfadaxili münasibətləri nizamlayır” [1, s.10]. Mərasimin icrasındakı əsas mahiyyət oğuz türklərinin mənəvi dünyasının zənginliyi, onlara xarakterik xüsusiyyətlərin ifadəsidir. Oğuz türkləri xaraktercə yardımsevər insanlardır, əliaçıq və xeyirxahdırlar, ehtiyacı olanlara yardım edirlər. “Acı doyurmaq, çıpağı geyindirmək” ifadəsinə dastanda dəfələrlə rast gəlinir. Oğuz türkləri vətənə, doğma elə, doğma torpağa bağlı insanlardır, döyüşkən, cəsur, hünərli, şərəfli və ləyaqətli dirlər. Onlar öz əsil-kökləri ilə qürur duyurlar. Salur Qazanı əsir götürən zaman qarşısına şərt qoyulur ki, öz nəslini söyüb, lənətləsən, bizi tərifləsən, səni azad edərik. Salur Qazan “oğuz ərənləri durarkən sizi öymərəm” deyərək düşmənlərinə etiraz edir, öz nəslinə dönük çıxır. Qazan xanın verdiyi cavabdan da məlum olur ki, oğuz türkü canından keçər, əslinə-nəslinə, doğma elinə xəyanət etməz, düşməinə əyilməz. Dastanda insanların müsbət keyfiyyətlərindən biri qonağa göstərilən xoş münasibətdir, qonaqpərvərlikdir. “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu”nda Bayındır xanın tez-tez böyük şönlər keçirtiyi, ziyafətlər təşkil etdiyi qeyd edilir. “Xanlar xanı Bayındır yildə bir kərrə toy edib Oğuz bəglərin qonaqlardı. Genə toy edib atdan aygır, qoyundan qoç qırdırmışdı” [8, s.55]. Bayındır xan məclis quraraq ziyafət verməklə Oğuz bəylərini başına yığır, elin dərd-sərindən xəbərdar olurdu. El qonaqlamaq, insanların qayğısına qalmaq, yüzlərlə, minlərlə qonağı qarşılayıb, hörmətlə yola salmaq dastanda yüksək mənəvi keyfiyyətlərdən biri kimi göstərilir. Dastanda müsbət və mənfi tipli xarakter kimi təqdim edilən qadınların da

şəxsi keyfiyyətləri onların qonağa davranışı ilə “müəyyən edilir”. “Ötə yazıdan – yabandan bir udlu qonaq gəlsə, ər adam evdə olsa, ana desə ki, dur ətmək gətir, yiyəlim, bu da yisün; disə bişmiş ətməğin bəqası olmaz, yimək gərəkdir, övrət aydar: Neyləyəyim, bu yığılacaq evdə un yoq, ələk yoq, dəvə də dəgirməndən gəlmədi... Nə gəlırsə, bənim sağıma gəlsün, – deyü əlin yanına vurar, yənin anaru, sağırsın ərinə döndürür. Bin söylərsən, birini qıymaz, ərin sözünü qulağına qoymaz. Ol, Nuh peyğəmbərin eşəgi əslidür. Andan dəxi sizi, xanım, Allah saqlasun! Ocağına buncılayun övrət gəlməsün” [8, s.23]. Ocaqlarına halal süd əmmiş, ərkli-görklü, qonaqpərvər qadınların gəlməsini arzulayan Dədə Qorqud, Ayişə, Fatimə soyundan gələn xanımların yüksək mənəvi dəyərlərə sahib olduğunu vurğulayır. “Oğuzların qonaqpərvərliyinin əsasında mənəvi tələbatlar, müvafiq sosial, psixoloji motivlər, sərvətlər durur. Bu meyllər oğuzların yüksək mənəvi keyfiyyətlərini üzə çıxarır. Oğuzlar üçün tipik olan bu əlamət – qonaqpərvərlik, səxavət onların mənəvi simasının güzgüsüdür. Sanki həyat düsturuna çevrilmiş bu psixoloji xarakteristikası Dədə Qorqud belə ifadə edir: Qonağı gəlməyən qara evlər yığılsa, yeg!” [1, s.25-26]. Mərhum akademik Tofiq Hacıyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı oğuz türklərinin həyat tərzini, həyat fəlsəfəsini təhlil edərkən belə qənaətə gəlmişdir ki, oğuz elində, ümumiyyətlə, bütün türk coğrafiyasında insan uşaqlıqdan qocalana qədər, beşik evindən gor evinəcən ictimai himayədədir... Yetkinlik yaşına çatmış oğuz övladlarının davranışından, cəmiyyətdəki yerindən aydın olur ki, oğuz ailələrində uşağın fiziki, əqli və estetik tərbiyəsi kompleks şəkildə aparılır. Böyüyən oğuz övladı ox atmaq, qılınc tutmaq məharəti ilə yanaşı, intellekti, təkmini ilə, vətəndaşlığı, vətən, millət sevgisi ilə, sədaqəti, məsləyi ilə səciyyələnir [4, s.102].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında vacib məsələlərdən biri oğuzların ailədaxili münasibətlər zamanı bir-birlərinə müraciət formasıdır. Toplumdakı mövqeyindən, statusundan asılı olmayaraq dastan qəhrəmanları valideynlərinə hörmətlə müraciət edirlər. Dastanda “Ana haqqı – Tanrı haqqı”na bərabər tutulur. Qəhrəmanların valideynlərinə müraciət forması, onların daxili duyğularını ifadə edən qəlib sözlər – xitablar, doğmalığ ifadə edən kəlmələr mehriban və mədəni bir toplumun mövcudluğundan soraq verir. Valideyn-övlad, ər-arvad, bacı-qardaş və s. münasibətlər, doğmaların biri-birinə xoş münasibətini, qarşılıqlı ehtiramını, xüsusilə doğmaların bir-birinə mərhəmətli, qayğıkeş olduqlarını ifadə edir. Uruz anasına “xanım ana”, Buğac isə “ağ südün əmdigim qadınım ana” şəklində xitab edir. Analar da övladlarına sevgiylə, nəvazişlə müraciət edirlər.

Dədə Qorqud boylarında oğullar anasını müqəddəs bilir, ana qeyrətini, namusunu bütün dəyərlərdən yüksək tutur, anaları uğrunda hər fədakarlığa hazır olurlar. “Oğuz xalqında ananın haqqına Tanrı haqqı kimi baxılır. Ana Tanrı səviyyəsində qiymətləndirilir. Tanrı yaradıcı olduğu kimi Ana da yaradıcıdır, tərəddididir, dünyaya övlad gətirəndir, onu öz canı ilə bəsləyəndir” [4, s.106]. Oğuzlar üçün ana toxunulmazdır, baş tacıdır, qeyrət simvoludur. Oğuz igidləri öz analarını dünyanın mal-mülkündən, var-dövlətindən üstün hesab edirlər. “Oğuzun xeyir-bərəkəti də, cəmiyyətdəki mənəvi saflıq, şəxsiyyətin öz ləyaqə-

tinə görə qiymətləndirilməsi, cəmiyyətin fərdə humanist qayğısı oğuz elində anaya fəvqəladə dürüst münasibətdən gəlir. Bu, hədisdə deyildiyi kimi, “Cənnət anaların ayağı altındadır” ölçüsüdür” [4, s.107].

Boylarda təsvir edilmiş ata-oğul münasibətləri türklərin ən qədim adətləri ilə əlaqəlidir. Ata-oğul münasibətləri təkcə ailə müstəvisində deyil, daha geniş müstəvidə izlənilir, həmçinin ümumilikdə oğuz toplumuna xarakterik xüsusiyyətlərin göstəricisi kimi əhəmiyyət daşıyır. Ayrı-ayrı boylarda görürük ki, atanın sözü qanuna bərabərdir, ata sözünə baxmayan övlad qəbul edilmir. “Ol zamanda oğul ata sözün iki eləməzdi. İki eyləsə, ol oğlanı qəbul eləməzlərdi” [8, s.83]. “Atalar oğullarına güvənc yeri kimi baxır, oğullar da dara düşmüş atalarını xilas edirlər” [2, s.74]. “Dirse xan oğlu Buğac boyu”nda və “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da ata ilə oğul arasındakı münasibəti müşahidə etmək mümkündür. Uruz əsirlikdə ikən atasının ona xitabən dediyi parçadan ata-oğul sevgisini görmək mümkündür. Salur Qazan, Uruzu “qarşı yatan qara dağın yüksəyi”, “güclü belinin qüvvəti”, “qaranlıq gözlərinin işığı” kimi maraqlı epitet və təşbəhlərlə işarələyir. Bu kimi təşbəhlər dastanda maraqlı poetiklik yaratmaqla yanaşı, həm də ata-oğul bağlarının sarsılmaz olduğunu ifadə edir. “Ayrı-ayrı obrazlarda və ya bədii mənzərələrdə səslənən bu lirik ifadələr sadəcə “bənzətmə” bədiiiliyinin bəzəyi deyil. Əslində bu “bəzək” fəlsəfi-estetik mənanın zahirində dolanıb, ona uyuşan bəzək, yaraşıq gətirir. Bunun özü də, əlbəttə, az əhəmiyyətli deyildir. Lakin ən böyük əhəmiyyəti bu poetik ifadələrin fəlsəfi-estetik məzmununda axtarmaq düzgün olardı” [3, s.6]. Ata üçün oğul dağ qədər əzəmətlidir. Xalqın təfəkküründə oğul övladı atalar üçün “düşmənin çəpəri”dir, atalar oğullarını arxa-dayaq hesab edirlər. Dastanda Uruzu nəhəng dağın yüksəkliyinə bənzədən ata oğluy ilə qürrələnir. Oğuz igidləri də öz atalarının yolunda canlarından keçməyə hər zaman hazırdılar. İtkin düşmüş oğul üçün ağlamaqdan gözləri kor olmuş, yol ayrıcında oturub gələnlərdən, gedənlərdən Beyrəyi soruşan Baybörə bəyin gözləri oğlunun qanını kor gözlərinə sürəndən sonra nurlanır. Bu detalın özü də ata-oğul bağlarının – valideyn-övlad sevgisinin ifadəsidir.

Dastanda ər-arvad münasibətləri də böyük maraq yaradır, oğuzlar təkərvadlı olmuşdurlar. Onlar öz qadınlarına xəyanət etmirlər. Oğuz kişiləri xanımlarına “başım baxtı, evim taxtı”, “xan qızı”, “yad qızı, halalım” deyərək böyük dəyər vermişlər. Dirse xanın xatununa müraciəti zamanı seçilmiş cümlələrdə onun hiss və duyğularının bədii söz sənəti ilə ifadə edilən lirik parçalar insanı rıqqətə gətirir. Oğuz qadınları da ərələrinə etibarlı dost, vəfalı həyat yoldaşıdır. Xatunun da ona dediyi ifadələrdən anlaşılır ki, oğuzlarda ər-arvad münasibətləri möhkəm bağlarla birləşirdi. Onlar evlənərkən ata-ananın razılığı olmaqla yanaşı, həm də özlərinin könül verib sevmələri mühüm sayılırmış. Dastanda Banıçiçəklə Bamsı Beyrəyin sevgisi də təmiz duyğular üzərində qurulmuşdu. Uzun müddət kafir yurdunda əsir olmasına baxmayaraq Beyrək öz xanımına xəyanət etmir, sevgisinə xələl gətirmir, əsirlikdən qayıdan kimi Banıçiçəyin düyününün keçiriləcəyi mağara gəlir, uşaqlıqdan beşikkərtməsi sayılan Banıçiçəklə evlənir. “Beyrəyin öz eşqinə sədaqəti, bütün çətinlikləri, maneələri aşaraq sevgilisinə

çatmaq üçün göstərdiyi fədakarlıqlar Qalın Oğuz eli cavanlarının yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərinin əyani bir nümunəsidir. Banıçıəyın vəfası da oğuz tayfaları arasındakı qadının vəfasına və sədaqətinə əsl örnəkdir” [6, s.164].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı oğuz türklərinin milli-mənəvi dəyərlərini, ailə-əxlaq münasibətlərini ən gözəl ifadə edən abidədir. Dastanı oxuyarkən hər bir boyda milli dəyərlərimizi, milli mənəviyyatımızı sərgiləyən məqamların olduğunu görmək mümkündür. Buna görə də qeyd etməliyəm ki, dastan xalqımızın etnogenezi ilə bağlı ən mühüm tarixi mənbələrdəndir. Bu dastan xalqımızın qədim və şanlı tarixini, milli adətlərimizi, milli dəyərlərimizi əks etdirməklə çox böyük dəyərə malikdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1.Bayramov Əkbər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası. Bakı, 2000, 250 s.
- 2.Əliyev Kamran. Dədə Qorqud. Folklor kitabı. Əsərləri, 10 cildə, VII cild. Bakı, 2019, 384 s.
- 3.Əfəndi Osman. “Dədə Qorqud kitabı”nda “oğul məhəbbəti” ideyasının bədii-estetik təəcəssümü. “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplu I (50). Bakı, 2014, s. 3-13
- 4.Hacıyev Tofiq. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı, 1999, 216 s.
- 5.Hacıyev Tofiq. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının 1300 illik yubileyi üzrə dövlət komissiyasında çıxışı// Səmədov A. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tədqiqi və öyrənilməsi tarixindən. Bakı, 2003
- 6.Həbibbəyli İsa. “Kitabi-Dədə Qorqud”: yazılı epos və ya epopeya. Bakı, 2020, 280 s.
- 7.Qafarlı Ramazan. “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznaməsi: janr, genezis, struktur. “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplu II (69). Bakı, 2020, s.3-20
- 8.Kitabi-Dədə Qorqud (Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər). Nəşrə hazırlayanı və redaktoru: Tofiq Hacıyev. Bakı, 2004, 376 s.

SƏFƏVİLƏRİN TÜRK MƏNŞƏYİ VƏ BU BARƏDƏ QƏRB ƏDƏBİYYATINDA YOL VERİLƏN TƏHRİFLƏR

Aytən Nəşibova

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin doktorantı
nasibovaayten@hotmail.com

Açar sözlər: səfəvilərin mənşəyi, qərb ədəbiyyatında səvəfi mənşəyi, qərb ədəbiyyatında təhriflər, iranlı yoxsa türk

Keywords: Safavid origins, Safavid origins in Western Literature, Distortions in Western Literature, Iranian or Turkish

Brown “iranlı” olmanın “türk” olmanı inkar etmədiyini düşünür belə. “Nationality” bölümündəki yazısında Brown Səfəvilərin səkkiz əsr yarım sonra “Persiyanın” yenidən “nation”-“millət” kimi formalaşdırdıqlarından bəhs edir. Yəni, o Səfəviləri əslində milliyətçi görür, lakin bu milliyətçiliyi o, Səfəvilərə

gəldikdə, dillərinin və irqlərinin burada az rol oynadığını, dinlərinin isə bu məsələdə üstünlük təşkil etdiyini qeyd edir. Absurd görünsə də, Səfəvilərin İsnə- Aşəri şiiəliyi məsələsini o türklərə qarşı olan “dini milliyətçiliklə” izah edir. Dövrün Osmanlı Şahı Sultan Səlim ilə İran Şahı Şah İsmayılın ikisinin də əslində türk olub, iki ayrı imperiya qurmalarını Browne milli nifrətlə izah edir- “türklərə və farslara qarşı nifrət”. Əslində isə bu iki imperatorun savaşının “türk” və “persiyalı” savaşı deyildi, bu savaş qədim İran torpağında yeni türk imperiyasının yaranması və Osmanlı dövlətinin bununla təhlükəli vəziyyətə düşməsi nəticəsində ortaya çıxmış vəziyyət idi. Bu məsələdə alimlərin coğrafi adları xalqlara şamil etmələri məsələsinin qarışdırıcı effekti özünü daha bariz göstərməkdədir. Browne çıxılmaz görünən vəziyyətdən belə çıxır: “Şah İsmayılın ölümündən 100 il sonra, paytaxt şimaldan İsfahana köçürülən zaman Türk dili hələ dili əsas Saray dili idi.” Türk sivilizasiyasının yeni, Səfəvi imperiyasındakı təzahürünü Browne “Səfəvilərin dirçəltdiyi fərqli ruh” kimi xarakterizə edir. Səfəvi imperiyasının başlanğıcı ilə Browne: “milli hisslərə dayanan homogen dövlət qurulur” deyər vurğulayır. Lakin Browne bu hisslərin “pan –turan” və “Young Persians”-“Gənc persiyalılar” ın hisslərindən fərqli olduğunu iddia edir.

Willem Floor və Hasan Cavadi son yazdıqları məqalələrdən biri isə belə adlanır “The role of Azerbaijani Turkish in Safavid İran”. Məqalə Azərbaycan dilinin roluna həsr edilsə də, maraqlıdır ki, onun “alt qatlarında” başqa xalqların dillərinin və əhəmiyyətinin vurğulanması daha geniş yer tutur [1, s.173].

Səfəvi şahlarının legitimliyi məsələsini müzakirə edən Browne, bu sülalənin başlanğıcında Peyğəmbər ailəsinin, Əhli-Beytin İranın Sasani şahları ilə qohumluq məsələsi durduğunu yazır. Belə ki, Həzrəti Əlinin oğlu İmam Hüseyinin 3-cü Yazdıgirdin qızı ilə evliliyi İmam-İran münasibətlərinin əsasını qoyur, lakin İmamların şəxsiyyəti burada daha qabarıq şəkildə ortaya çıxır. Müəllif, Səfat-əl-Səfa təriqətinin qurucusu Şeyx Səfiəddinin türk və seyid mənşəyini şübhə altına alsa da, Səfəvilərin böyük hakimiyyət qurub İran sərhədlərini Sasanilər zamanındakı səviyyəyə çatdırdıqlarını etiraf edir. O, yazır ki, dövrün möhtəşəm şəxsiyyətləri bu böyük seyidin rəğbətini qazanmağa can atırmış. Belə ki, vəzir Rəşidəddin Fəzlullah Şeyx Səfiəddinin Xanqala adlı külliyyəsinə illik azuqə də göndərirmiş. Bu dövrdə Avropalılar Səfəvilərə “Böyük Sufi” ünvanı ilə müraciət edirdilər.

Hətta Edward Browne muğal vəziri Rəşidəddinin oğluna məktubunu nümunə göstərərək dövrünün böyük insanların seyid haqqında nə düşündüklərini əks etdirmiş olur: “Böyük müdrik, müqəddəs şəxsiyyət, Həqiqətin cənnət qütbü, Şəriət Okeanının mahir üzgüçüsü, müqəddəs yolun Çaparı, Müsəlmanların və İslamın Şeyxi, Uca məqsədə çatan Dəlil, Paklıq tərəzisinin nümunəsi, Vəfa bağının qızıl gül ağacı, Şeyx Seyful Millad Vəiddin (Allah onu və onun müqəddəs əməllərini qorusun), Səndən razı və minnətdarıq” [2, s.34]. Browne bir sıra inkardan sonra, nəhayətdə, Şeyx Səfinin Musa Əl Kazımın oğlu Həməzin nəslin-

dən olduğunu təsdiqləyir. Maraqlıdır ki, Edward Brownun yazdığı faktları qərb alimləri dönə-dönə təkrarlayırlar.

Sufiliyin kosmizminə uyğun olaraq, sufilər inanırdılar ki, Şeyx Səfinin dünyaya gəlişini Peyğəmbərin özü və bir sıra müqəddəslər əvvəlcədən xəbər vermişlər. Browne Şeyx Səfiəddinin həyatı haqqında İbn Bəzzazın təxminən 1358-ci ildə yazdığı “Səvfət-əl-Səfa” əsərini detalları ilə hekayə edir. İbn Bəzzazın kitabının daha çox biqrafik deyil, həcioqrafik, yəni bir müqəddəs şəxsin biqrafiyası kimi yazılmış olduğundan heyifsilənən alim, dərhal belə bir düzgün fikir ilə çıxış edir: “..özlərini zamanın fəvqündə və laməkan hesab edənlərin tarix və bənzəri məvhumlardan narahat olmasını necə gözləyə bilərik” [1, s.40].

Şeyx Səfiəddinin görünməmiş kəramətindən uzun-uzun bəhs edən alim, bir çox qərb aliminə xas olan stereotip hipotezi təkrarlayıb, Şeyx Səfinin sonrakı nəslinə xas olan “ekstremist şiəliyinə” sübut axtarıb, tapmadığından şikayət edir. Səfəvilərin mənşəyi Əzəli Şiəliklə həmahəng məsələ olduğu üçün Əzəli Şiəliyin yaranması məsələsini və məşəqqətli yol gətirdiyini qeyd etməliyik. Şah İsmayıl taxta çıxdığı zaman artıq 900 il idi ki Şiəliklə sünnilik münaqişəsi sönmədən davam edirdi. Lakin bu bəsit hakimiyyət mübarizəsi deyildi. Bu mübarizənin arxasında Məhəmməd peyğəmbərin və Həzrəti Əlinin əsasını qoyduqları prinsiplər yatırdı.

Mazzaoi Səfəvilərin mənşəi haqqında yazan ilk qərb alimlərindəndir. Mazzaoui “The origins of Safavids” əsərini 1965-ci ildə Princeton Universitetində doktorluq statusu almaq üçün təqdim etmişdir və ən çox istinad edilən müəlliflərdəndir. O, yazır: Şah İsmayılın gəlişi ilə Səfəvilərin dini fəlsəfəsi olan On İki İmam şiəliyi nəhayət qüvvəyə minir. Mazzaoui Şeyx Cüneyd və Şeyx Heydər haqqında yazarkən və müxtəlif müəlliflərin bu haqda fikirlərini əks etdirərkən neqativ üsluba üstünlük verdiyi gözdən qaçmır [6, s.75].

Bundan sonra isə Mazzaoui Ağqoyunlu saray salnaməçisi Ruzbihan Huncinin Şeyx Heydər haqqında kontekstdən “qoparılmış” ifadələrinə yer verir. Misal üçün o yazır ki, Şeyx Heydər mistik fəaliyyət çərçivəsindən, yəni mənəvi müstəvidən çıxıb, maraqlı yөрə hekayətlərini oxumağa üstünlük verir, bunu isə müəllif “Heydərin zavallı yolları” adlandırır. Lakin unutmamaq lazımdır ki, Huncin, Ağqoyunlu sultanlarının salnaməçisi olaraq Səfəvilərin düşmanı Sultan Yaqubu təmsil edir, buna görə də o Səfəvilərin əcdadlarını mümkün olduğu qədər əksiltməsi və onları “cığal savaşıqlar” kimi qələmə verməsi təəccüb doğurmur. Mazzaoui Şeyx Heydər haqqında yazılarında onu “kafirlərə”, yəni xristianlara və gürcü və çərkəzlərə qarşı sistemətik hücumlarından qızgın şəkildə bəhs edir. Lakin əsl faktlara əsaslanarsa, Mazzaoui qəbul etməli idi ki, əgər Şeyx Heydər qızılbaş müridləri ilə xristianlara qarşı yürüzlərə başlasaydı və onları sıxışdırmaq arzusunda olsaydı, bu zaman Səfəvilər dövründə onların ərazisində gərək xristianlar yaşamayaydı. Lakin bu belə deyildi, xristianlar bu regionda rahat yaşayırdı, hətta öz adətlərini, kilsələrini, din və mədəniyyətlərini inkişaf etdirirdilər. Müasir ifa-

dələrlə desək, Səfəvilərin başqa dinlərə və mədəniyyətlərə çox tolerant münasibətləri var idi. Məlumdur ki, hətta onların hərəmində olan yad qadınlar yalnız könüllü olaraq müsəlmanlığı qəbul edirdilər. Məhz Səfəvilərin dövründə erməni və gürcü qulamlar öz hakimmiyyətlərinin zirvəsinə çatırlar, onların bir çoxu sarayda yüksək mövqə tuturlar.

Nəticədə, Mazzaoinin bu faktları diqqətə almaması ortaya onun ziddiyyətli nöqteyi-nəzərini qoyur və Səfəvilərin haqqında kiçik xristian xalqlar ilə münasibət qəbul etmək kimi cılız məqsədləri olması fikrini yaradır.

Eyni məntiqə Mazzaoi Türk mənşəli Osmanlıları da gündəmə gətirib, onları da cılız məqsədli “qazi mənşəli (müəllif) kiçik dəstələr” adlandırır və onları xarakterizə etmək üçün “özlərinə xristianların qədim torpaqlarında dövlət yonmaqla məşğul olmuşlar” kimi ifadələr istifadə edir. Mazzaoi elə təəssürat yaradır ki, ümumiyyətlə Şərqi İslam Türk dövlətləri ərazilərində yaşayan xristianlar münasibətində imişlər və onlara qarşı siyasət yürüdülmüşlər. Lakin müasir araşdırmalar bunun tam tərsini sübut edir [6, s.76].

Səfəvilərin qəzası heç bir başqa dinə qarşı yönəlməmişdi, onların qəzası Məhəmməd Peyğəmbərin vərasəsi olan əzəli İslamın bərqərar edilməsi üçün idi. Yəni Sufiliyin bərqərar edilməsi, onların həyat qayəsinə çevrilmişdi. Ona görə Mazzaoinin Səfəvilərin bu böyük bəşəri düşüncəylə yüklü qəzasını hansısa kiçik müsəlman-xristian konfliktinə endirməsi böyük bir xatadır. Səfəvilərin gürcü, çərkəz və başqa azsaylı xristian xalqlarına qarşı qəzaya getməsi fikri səhv ehtimal olmaqla bərabər, gülüş doğurur. Çünki Səfəvi sülaləsinin məqsədi Müaviyyənin qoyduğu qanunları silib süpürmək idi, “kafir” xristianları müsəlmanlaşdırmaq deyildi. Adı çəkilən xalqlarını azlıq olduğunu nəzərə alsaq, bu məsələnin mümkünsüzlüyü daha da ortaya çıxır. Bura əlavə etmək istərdim ki, qərb alimləri türk əsgərlərinə “hərbi elit” titulu verib, məntiqə, buna qarşı çıxma biləcək bir gücün olduğu inandırıcı görünür. Bu səbəblərdən Mazzaoinin “Burada iki nüans izah edilməlidir, birincisi nəyə görə bu qazi fəaliyyəti məhz bu yerdə və bu zamanda baş vermişdi, ikincisi, yeni dövlətin qurulmasında bu fəaliyyətin nə kimi rolu olmuşdu” cümləsi çox qəribə və anlaşılmaz səslənir. Bu sualların cavabı isə daha da ifşəedicidir. Türkofobiyanın əsl üzü burada özünü açıq-aydın ortaya çıxır. Osmanlıların mərkəzləşdirilmiş gücünün “azadlıqsevər” türkmənlərə qəbul olunmaz olduğunu vurğulayan müəllif davamında belə deyir: “Bu türkmənlər Ərdəbil sufi təriqətinin fədakar müridləri idi. Bu türkmənlər böyük kütlələrlə şərqə axın edir, Cüneydlə Heydər heç bir güc sərf etmədən onları toplayıb, arxalarınca gürcülərlə qəzaya aparırlar. Qəza bunlar üçün boş əyləncə idi. Vaxtilə, Osmanlı Orxanın arxasınca Bizansa qəzaya gedib fəth edən türklər indi “sürü” ilə şərqdə Cüneyd və Heydər arxasınca gürcülərin üzərinə yürüyürdü.” Mazzaoi sufilərin “Həqiqət qəzasını” cığal, yüngül insanların əyləncəsi kimi qələmə verir. O, “Axı bu Türklər və türkmənlər kimdir?” kimi absurd sual-

larla əsərini müşayiət edir. Hətta o, Türklərin buraya tatarların (qərb alimləri səhvən onlara monqol deyir) gətirmiş olduğunu vurğulayır.

Əslində isə Səfəvilərin əsas gücü doğrudan da onların cazibədar mənəviyyat gücü idi, yəni təriqəti idi. Belə ki, onların hakimiyyətə gəlmədən öncəki mürid ordularının sayı, gücü və fədakarlığı hələ də bugünkü alimləri təəccüb qoyur. İnsanların hər zamankı ideal cəmiyyət, hakimiyyət ədaləti və yüksək mənəviyyat axtarışı Səfəvi ailəsində təzahür etmişdi. Məhəmməd Peyğəmbərdən və Həzrəti Əlidən gələn saf inancın daxili işığının gücü möcüzələrə səbəb olurdu. Belə ki, bu insanlar bu fəlsəfə uğrunda silahsız da mübarizəyə qalxmağa hazır idilər. Səfəvilərin bu qalibiyyəti Ağqoyunluların və Osmanlıların hakimiyyətini dərinədən sarsır. Onlara qoşulan insan seli qarşısı alınmaz qüvvəyə çevrilir.

M.Mazzaoui Şiəliyin İranda inkişafına daxil olmadan əvvəl bu coğrafiyadakı muğal hakimiyyətinin dinə təsirindən geniş bəhs etməyə ehtiyac olduğunu vurğulayır. Müəllif, Muğal hakimiyyətinin dinə münasibətini “son dərəcə mürəkkəb” məsələ olduğundan söz açır. Bu məsələnin daxilində o, iki mühüm istiqamətə diqqət cəlb edir: Bunlardan birincisi “uca islam” mənsubları müsəlman alimlərin fəaliyyətidir. İkincisi isə Sufi təriqətlərinin araşdırılmasıdır.

Mühüm “uca islam” alimlərindən Əl-Hasan İbn Yusuf İbn Al-Mutahhar Al Hilli (1324-1325) haqqında müəllif geniş məlumat verir. Onun muğal sultanı Ulqaytu Xudabəndənin sarayında çox təsirli mövqeyi olduğunu Mazzaoui xüsusi vurğulayır. Bu alimlərin biri də Nəsirəddin Tusidir. Onun haqqında Mazzaoui: “yəqin ki, din mütəfəkkirindən daha çox astronom və etika filosofu kimi tanınmış fikrini irəli sürür” [6, s.23]. Mazzaoui Ortodoks sünni məktəbinin iki nəhəng şəxsiyyətinin dövrün dini atmosferinə böyük təsiri olduğunu yazır. Bunlardan biri Qadi Nəsrəddin Əl-Baydavi (1286), ikincisi isə İbn-Taymiyyədir (1327). Məhz bu dörd alim dövrün dini və fəlsəfi mənzərəsini müəyyən edirdilər. Bu alimlərin hər birinin düşüncələri haqqında məlumat verən Mazzaoui Nəsrəddin Tusinin əsərlərinə xüsusi yer verir. Tusinin On İki İmam haqqında yazdığını Mazzaoui belə çatdırır: “Onlar müsəlman icması İmamın təyini məsələsində razılığa gəlmirdilər. Sonuncular inanırdı ki, İmamların təyinatı Allahın vəzifəsidir, onlar bu İmamların Peyğəmbər nəslinə məxsus on iki İmam olduğuna inanırdı, başqaları isə öz İmamlarını seçməkdə ısrarlı idilər. İmamın təyin edilməsini vacib saymayanlar səhv edirlər, İsnə –Aşəri Şiələrinin nöqte-i nəzərlərinin düzgün olduğu göz qabağındadır” [5. s.26]. Mazzaoui Tusini analiz edəndən sonra belə nəticəyə gəlir ki, burada tanınmış alimin Tusi haqqında dediklərini təkrarlasaq yerinə düşər. Onun fikrincə Tusinin siyasi münasibətlərini onun On İki İmam şiələrinə olan simpatiyası təyin edirdi, bu da onu Moğollar tərəfindən Xəlifəyə qarşı İranın Şiə Oliqarxiyasının liderinə çevirmişdi [6, s.26].

Tusinin On İki İmamlıq Şiəliyinin üç əsas aspektini /”İmamlıq”, “İmamların yenilməzliyi” və “Mehdizm”/ dəqiq təsfir etməsi onun bu elmdə çox uca bir zir-

vədə olduğuna dəlalət edir. Məhz buna görə də o, filosofların arasında “AL-Mu-hakkik” təxəllüsünü qazanır.

Mazzaoinin fikrincə, İbn Al-Mutahhar al Hilli /1250-1325/ Muğal hakim elitasının arasında On iki İmamlıq Şiəliyinin yayılmasında və bərqərar olmasında biləvasitə böyük rol oynamışdır. Şah İsmayıl taxta gəldiyi zaman məhz bu alimin kitabı onların doktrininə əsas olan demək olar ki, yeganə mənbə idi. Bu əsərin adı “Gavaid-Al –İslam”dır. Uzun zaman bu alimin əsərləri ortodoks islamçılar tərəfindən təqiblərə məruz qalmışdır. Mazzaoi onun yüksək əhəmiyyətli alim olduğunu belə ifadə edir : İbn “Əl-Mutahharın “Minhaq-Əl-Karama” əsəri Ərəb və İran xalqının Şahənşahı Muğal İlxani Sultanı Ulqaytu Xudabənda üçün İmamlar haqqında yazılmış əsəri idi [6, s.29].

Bu iki nəhəng alimə ən böyük müqavimətlərdən biri sünni məktəbinin təmsilçisi Ruzbihan Huncidən gəlir. O, qətiyyənlə On iki İmamlıq Şiəliyini qəbul etmir və Mavərrənnəhrdə yerləşib ətrafına sünni üləma ordusu yığmağa nail olur.

Mazzaoi qeyd edir ki, Huncu qədər İbn Taymiyyə /1263-1328/ də On iki imamlığa nifrət püskürürdü. O, şiələri açıq-əyş İslamın düşmənləri adlandırır-dı. Nəsrəddin Tusi haqqında fikrini İbn Taymiyyə çox aqressiv tonla ifadə edir. O, Tusini xəlifənin devrilməsində və “tatarların”-muğalların hakimiyyətə gətirilməsində günahlandırır. Tarixin gedişatına mənəviyyat nöqte-i nəzərindən və Məhəmməd Peyğəmbərin dini- fəlsəfəsi rakursundan deyil, hakimiyyət nöqte-i nəzərindən baxan İbn-Taymiyyə xilafətin yıxılmasını “şiə təriqətlərinə” bağışlaya bilmir və onları hər an hücumla məruz qoyur.

Mazzaoi Səfəvilərdən öncə gələn muğal hakimiyyəti dövründə İmamlıq doktrininin daha bir nəhəng alimini analiz edir. Bu, Nəsirəddin Al-Baidavidir /1286/ və onun Quranın təfsirini vermiş ən görkəmli alimlərdən olduğunu vurğulayır. Baydavinin ən məşhur kitabının adı “Anvar-at-tanzildir”. Mazzaoi onun haqqında “Quranın mükəmməl şərhçisi” deyir.

Heyf ki, araşdırmalarının nəticəsində Mazzaoi Sufilik, Əzəli Şiəlik və müasir Şiəlik anlayışları haqqında fikirlərini sabit tuta bilmir. Hətta o, əzəli şiəliklə müasir şiəliyi ayırmadan, əzəli şiəliyin fədailəri olan sufilər haqqında belə yazır: “İsna-Aşəri Şiəliyi gücünü itirib XIV və XV əsrlərdə Sufi təriqətlərində və ekstremal Şiə hərəkətlərində qarışmış yox olmuşdu kimi fikir irəli sürsək, biz İsna-Aşəri alimlərini və müqədəssləri, onların neçə əsirlik ənənələrinə davamlı və kəskin xarakter daşıyan maraqlarını inkar etmiş olarıq [6, s.40] Yəqin ki, Sufi təriqətlərinin və Gülatın Şiizmin ideyalarına sahiblənib özlərinin xalq islamı və populyar inanclarında öz məqsədləri üçün istifadə etdiklərini söyləyək yerinə düşər [5, s.40].

Mazzaoi sufi psixologiyasının dərinliklərinə enib nədənsə onların sufiliyi qəbul etmələrini izah etməyə çalışır. Onun fikrincə, sırayı insanlar dinin xırda-lıqlarına vara bilmirdi və sufilərin arxasınca ona görə gedirdi ki, onların danış-dıqları və nümayiş etdirdikləri möcüzələr bu insanlara maraqlı gəlirdi və “dini

rutindən” onları ayırırdı. Olduqca bəsit izahdır, deyə bilərik.

Mazzaoi Şeyx Səfiəddin haqqında yazısını maraqlı bir fikirlə başlayır: “Faktiki olaraq, 13-cü əsrin ortalarında Bağdadın və İraqın yıxılmasından sonra, bütövlüklə Azərbaycan vilayətinin nüfuzu bölgədə getdikcə artmağa başlamışdı. Pytaxtı Təbriz olmaqla, Azərbaycan yavaş yavaş müsəlman dünyasının mühim mərkəzinə çevrilirdi” [6, s.43]. Bu arada Muğallar paytaxtı Sultaniyyəyə köçürmüşdülər, Jalairilər isə Təbrizlə Bağdadı özlərinə iki eyni əhəmiyyətli paytaxt seçmişdilər. Mazzaoi Qərb ənənələrinə uyğun hərəkət edir və yazır: Abbasilər dövrü Ərəb müsəlmanlığı hegemoniyasının ən zirvəsində İslam paytaxtının “Persiya Sasani torpaqlarında”, misal üçün Bağdadda, bərqərar olması, İslam imperiyasını qədim şərq imperiyalarının varisinə çevirmişdi [6, s.44]. “Persiyanı”, İranı, öz aləmində hissələrə bölmüş alim, sonra bu cümlə ilə davam edir: Paytaxtın daha da Şərqə, Azərbaycana çəkilməsi, bu imperiyanı bütövlükdə daha da “Persiyalı” etmişdi. “More Persian” sözünün yersiz olduğu burada nəzərdən qaçmır, amma əgər alimin niyyəti Azərbaycanı İranın əsas siyasi və mədəni mərkəzi göstərmək idisə, bu cümləni başa düşmək olar. İslamın bu torpaqlarda yayılma prinsipini özünəməxsus izah edir müəllif. Onun fikrincə, Sufilərin missiyası məhz bu ideyaya xidmət edirdi, yəni İslamın yayılması ideyasına. Müəllifin bir qeydi çox təəccübləndirir. O, Sufilərin Gürcü və ermənilərə hücumlarından və onların ərazisini Dar-Əl-İslama qatıqlarından şikayətlənir. O, yazır: “düşmən ərazisi olaraq, bu torpaqlar zəbt edilib bölünməsi və Dar-Əl-İslama qatılması dini borc idi” [6, s.46]. Bu fikrin həqiqətə uyğun olmadığı gün kimi aydındır, çünki supergüclər istəməsə kiçik xalqlar onların ərazisində qala bilməz. Sadəcə olaraq, bu məsələ siyasi maraqların istismarı üçün hər zaman istifadə edilmişdir. Bu hücumların mövcud olduğunu, lakin sübutunu tapmayan alim bu vəziyyətdən narahatlığını gizlətmir.

Ərdəbil Sufilərini “nomadic”, yəni köçəri, elan etməyə gecikməyən alim onların İran, İraq və Anadoluda yayıldıqlarını yazır.

Səfəvilərin mənşəi məsələsinə gəldikdə Mazzaoi dövrünün məsləkdaşları kimi, İranlı alim Əhməd Kəsrəviyə üz tutur. O, Kəsrəviyə istinadən belə bir nəticəyə gəlir ki, Səfəvilərin Həzrəti Əli geneologiyasından olmaları tamamilə uydurmadır və Şeyx Səfinin sələfləri, Səfəvi şahları və müridləri tərəfindən uydurulubmuş. Belə bir fikir yaranır ki, Mazzaoidən sonra alimlər bu fikri təkrar et-sələr də, artıq onunla razılaşmağa ehtiyat edirlər və Şeyx Səfi ailəsinin seyid olmasını vurğulamaya bilmirlər, çünki bu fakta dəlalət edən çox məxəzlər vardır. Şeyx Səfinin seyidliyini inkar etmək, demək olar ki mümkün deyil, bunu heç onun dövründə yaşamış düşmənləri belə edə bilməmişdir, və ona təzim etmişlər. Mazzaoi özü elə buradaca Səfəvilərə “düşmən” kəsilən Ruzbihan Hündicdən belə bir fikir yazır: Bu ailədə üstünlüyün ilk işarəsini verən dünyanın seçilmiş Şeyx Səfiəddin İshak idi. O, son günlərinə qədər Ərdəbildə yaşayırdı və burada müridlərini yönləndirirdi. Talış Əmirləri qaçaraq onun yanına sığınmışdılar, və

Rumun böyük adamları onu şərəfli tuturdu [6, s.49]. Digər bir tərəfdən standart mənbələrə görə Şeyx Səfi Ad-din ilə münasibəti olub Salih adını daşımış olan tək kişi Səfinin dədəsi və ya dədəsinin babasıdır [4, s.114].

Mazzaoui Şeyx Səfinin seyidliyi məsələsində qəbul edilmiş məxəzləri belə şübhə altına alır. Lakin yazının irəliləyən qismində, görünür, geri çəkilməyə qərar verir [6, s.51]. Firuzdan Şeyx Səfiyə qədər geneologiya yaxşı bəlli idi və ümumiliklə qəbul olunurdu, lakin 14 nəsil Firuzşahdan əvvəl 7-ci İmam Musa Əl Kazıma bağlanması sonrakı Səfəvi şahlar tərəfindən saxtalaşdırılıb.

Şeyx Səfinin dövründən etibarən bir çox məxəz bu sülalənin fəaliyyətini detalları ilə qələmə almışdır. Mazzaoui bu barədə yazır: bu dövrü əhatə edən çox məxəz var. Onları oxuyanda hiss edirsən ki, bu məxəzlər, istər həcioqrafik, istər bioqrafik, istərsə də salnamə olsun, bu dövrü Peyğəmbər və ilk dörd xəlifin dövrü qədər nostalji hisslərlə yazmışlar.

Beləliklə, Şeyx Səfi və onun sələflərinə xalq tərəfindən görünməmiş sevgi münasibəti var idi. Belə ki, Mazzaoui bu münasibəti ancaq Peyğəmbərə və ilk dörd xəlifəyə olan münasibətlə müqayisə edir və bütün Bağdadın, Mavəənnəh-rin, Anadolunun ərazisi bu sufinin müridləri ilə dolu olduğunu yazır. Bu şəxs o qədər müqəddəs tutulurdu ki, Muğal şahları, Cəlairilər, Elxanilər ona ehtiramla baş əyirdilər. Mazzaoui yazır: görünür, bu dövr qızıl dövr imiş, çünki Fəzlallah İbn Ruzbihan kimi düşmən olan sünni alimlər dövr haqqında ancaq yaxşı sözlər istifadə edirlər və ona “Dünyanın seçilmiş Şeyx Səfiəddin İshak və onun sələfləri” kimi ünvanlarla müraciət edirlər [6, s.52]. Onun müqəddəsliyinə şübhə edən yox idi. Lakin Mazzaoui onun tək bu keyfiyyətini deyil, onun yalnız dini deyil, həm də dünyəvi elmlərə dərin biliyə malik olduğunu məxəzlərdə əks olunduğunu yazır. O, islam mədəniyyətinin əsrlərlə yığılmış son nəticəsi və nüvəsi idi [6, s.53].

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Browne E. G. *A Literary History of Persia*. Cambridge University Press, Vol 1, 2009. 521 p
2. Black A. *The History of Islamic Political Thought: From the Prophet to the Present*. Edinburgh University Press, 2014, 380 p
3. Golden P. B. *Turks and Khazars: Origins, Institutions, and Interactions in Pre-Mongol Eurasia*. Ashgate Variorum, 2010, 380 p
4. Glassen E. *Die frühen Safawiden nach Qazi Ahmad Qumi*, Freiburg im Breisgau 1968. 246 p.
5. Lings M. “What Is Sufism?” *Islamic Texts Society*. 1999, 134 p
6. Mazzaoui M. *The Origins of the Safawids. Šī‘ism, Sūfism, and the Gulāt*. Franz Steiner Verlag GMBH. Wiesbaden.1972. 109 p.
7. Tapper A. *Is There an Ethics for Historians?* *Studies In Western Australian History*, 26, 2010. PP.16-36 pp. <https://core.ac.uk/download/pdf/305120887.pdf>

II QARABAĞ MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ BİRLİYİ

Anar Cəfərov

BDU-nun “Azərbaycanın maddi-mədəniyyət tarixi”

ETL-nin əməkdaşı

anarceferov 8989@gmail.com

Açar sözlər: *44 günlük müharibə, qələbə, müttəfiqlik, türk, Qarabağ, beynəlxalq, qardaşlıq*

Keywords: *44-day war, victory, alliance, Turkic, Karabakh, international, brotherhood*

Maraq üzərində qurulmayan, dünyada analoqu olmayan yeganə nümunə Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığı və dostluğudur. Mustafa Kamal Atatürk deyib ki, “Azərbaycanın kədəri bizim kədimiz, sevinci sevincimizdir” [1].

Azərbaycan və Ermənistan arasında Qarabağ münaqişəsi uzun tarix boyu münaqişələrə və gərginliyə səbəb olub. 1994-cü ildə Bişkekə imzalanan atəşkəs razılaşması münaqişələrin tam dayandırılması üçün kifayət etmədi. Şimali Azərbaycanın 20 faizə yaxın ərazisi işğal altında qaldı və bu vəziyyət Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə xələl gətirdi. Minsk qrupunun “səylərinə” baxmayaraq, Azərbaycanın işğal altında olan torpaqlarını geri alması üçün konkret nəticə əldə olunmadı. Azərbaycan 26 ildir ki, sülh yolu ilə həllinə çalışıb, lakin nəticə verməyəndə bunu vaxt itkisi hesab edib, alternativ siyasətə üz tutdu.

Beləliklə, 2020-ci ilin sentyabr ayı yeni müharibə dövrünün başlanğıcı oldu. Azərbaycan Ordusu 2020-ci il sentyabrın 27-dən işğal altındakı torpaqların geri alınması üçün hərbi əməliyyata başladı. Bu müdaxilə Azərbaycan üçün tarixi addım idi və işğal olunmuş torpaqların geri alınması məqsədinə doğru atılan addım kimi qəbul edildi. Lakin Ermənistanın mülki yaşayış məntəqələrini hədəfə aldığı hücumlar böyük insan fəciələrinə səbəb olub. 2020-ci il noyabrın 10-da Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya arasında imzalanmış müqavilə ilə münaqişələrə son qoyulmuş və İkinci Qarabağ müharibəsi və ya 44 günlük müharibə Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatmışdır. Ermənistanın hücumları Azərbaycanın legitim müdafiə fəaliyyəti üçün zəmin yaratmışdı. Bu prosesə həmçinin BMT TŞ və ATƏT də səssiz qalır və heç nə edə bilmirdi. İşğalın illər boyu davam etdiyi üçün Minsk qrupunun problemin həllində səmərəsiz olduğu da vurğulanır. Bununla da Bakı diplomatik vasitələrin yetərli olmadığını və həllin ancaq hərbi yolla əldə oluna biləcəyini nümayiş etdirdi [5].

Xüsusilə “bir millət, iki dövlət” adlı qardaşlıq və müttəfiqlik münasibətləri çərçivəsində Türkiyənin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək uğrunda apardığı mübarizə İkinci Qarabağ müharibəsinin gedişatını şərtləndirən mühüm dinamika kimi qiymətləndirilə bilər. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, iki dövlətin lider-

ləri arasında şəxsi münasibətlər siyasi, iqtisadi, humanitar və mədəni əməkdaşlığın səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayıb. Bu əməkdaşlıq hər iki ölkəyə ümumi məqsədlərin güclənməsi və nail olunmasında dəstək olmuşdur.

Bu müddət ərzində Türkiyə beynəlxalq platformalarda Azərbaycanın haqq davasını müdafiə etməkdə qətiyyətlə hərəkət edirdi. Faktiki olaraq, Türkiyə Böyük Millət Məclisindəki 4 partiya birgə bəyanat yayaraq Ermənistanın Tovuz rayonuna hücumunu pisləyib və Ermənistanı regionda sülh və sabitliyə ən ciddi maneə kimi müəyyənləşdirmişdir.

2010-cu ildə imzalanmış “Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında Strateji Tərəfdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım Sazişi” Azərbaycan və Türkiyə arasında hərbi əməkdaşlığın hüquqi əsasını təşkil etmişdir. Bu müqavilə üçüncü şəxslərin hücumu qarşısında hücumə məruz qalan tərəfə yardım göstərdiyi üçün diqqəti cəlb edir. Bu razılaşmadan sonra iki ölkə arasında bir çox ortaqlar təşkil edilmiş və hərbi əməkdaşlıq fəaliyyətləri həyata keçirilmişdir [2].

Türkiyə birgə təlimlər sayəsində Azərbaycan ordusunun manevr qabiliyyətini artırıb və texniki dəstək göstərərək Azərbaycana böyük hərbi üstünlüklər qazandıraraq. Türkiyə müdafiə sənayesinin tərəqqisi və onun texnoloji məhsullarından istifadə, Azərbaycanın müharibəsi bacarıqlarını daha da artırmışdır.

Türkiyə istehsalı silahların səmərəli istifadəsi Azərbaycana təkcə hərbi deyil, həm də psixoloji üstünlük qazandırdı. Bu texnologiyalar Ermənistanın rühdən düşməsində və müqavimətinin qırılmasında mühüm rol oynadı. Türk PUA-ları beynəlxalq mətbuatda geniş diqqət cəlb etmişdir. Bundan əlavə, 2020-ci il noyabrın 17-də Türkiyə Böyük Millət Məclisində türk əsgərlərinin Azərbaycana göndərilməsi ilə bağlı memorandum qəbul edilib. Bu addımla Ankara ilə Bakı arasında müdafiə sənayesi sahəsində əməkdaşlıq İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra da geniş vüsət almağa davam etdi. 2021-ci ildə Bakı Ankaradan 202 milyon dollardan çox müdafiə sənayesi məhsulları aldı. Qarşıdakı illərdə Türkiyənin müdafiə sənayesi istehsalının milliləşdirilməsi hədəfləri ilə birlikdə bu əməkdaşlıq prosesinin tədricən sürət qazanacağı gözlənilir [3].

2020-ci il noyabrın 8-də strateji əhəmiyyətli Şuşanın işğaldan azad edilməsindən sonra Türkiyənin “10 Noyabr” sazişini imzalayan ölkələr sırasında olması atəşkəsdəki rolu ilə bağlı müxtəlif müzakirələrə səbəb oldu. Lakin 5-ci maddə çərçivəsində Türkiyənin 30 yanvar 2021-ci ildə hərəkətə keçən Türkiyə-Rusiya Birgə Mərkəzinə müşahidəçi statusu almış bərabərhüquqlu tərəflərdən biri olması məsələsi birmənalı qəbul edilməli olan bir prinsipdir [4].

11 noyabr 2020-ci il tarixində atəşkəsə nəzarət etmək məqsədilə Türkiyə və Rusiya Müdafiə nazirlikləri arasında imzalanmış anlaşma memorandumu ilə Azərbaycan ərazisində yaradılmış Türkiyə-Rusiya Birgə Mərkəzinin rəsmi olaraq yaradıldığı açıqlandı. Mərkəz Ağdam şəhərinin Mərzili kəndi yaxınlığında yerləşir və yanvarın 30-da istifadəyə verilib. Bu müştərək mərkəzdə növbətçi olan əsgərlər bölgədən çəkilmiş pilotsuz uçuş aparatlarından əldə edilən görüntüləri birlikdə izləyir və atəşkəsə əməl edilib-edilmədiyini müşahidə edirdilər. Bu mərkəz Türkiyə və

Rusiyanın əməkdaşlığı ilə Qarabağ bölgəsində atəşkəs rejiminə nəzarətin təmin edilməsinə yönəlmiş mühüm addım kimi həyata keçirilmişdir.

Qarabağ müharibəsindən sonra imzalanmış “Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında müttəfiqlik əlaqələri haqqında Şuşa Bəyannaməsi” son dərəcə mühüm sənəddir. Bu sənəd 2021-ci il iyunun 15-16-da prezident Ərdoğanın İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra erməni işğalından azad edilmiş Şuşa şəhərinə səfəri zamanı imzalanıb və iki ölkə arasında münasibətləri daha da möhkəmləndirmişdir [6].

Qürurverici və sevindirici haldır ki, Türkiyə-Azərbaycan birliyi, dostluğu və qardaşlığı bu gün də uğurla davam edir, xalqlarımız arasındakı saf, səmimi və doğma münasibətlər daha da dərinləşərək yeni mərhələyə qədəm qoyur. Bütün bunlar onu göstərir ki, əbədi və əzəli Azərbaycan-Türkiyə birliyi, dostluğu və qardaşlığı sarsılmazdır və daim belə də olacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “Xalq” qəzeti, №10, Bakı, 15 may 2022.
2. Şirəliyev Müseyib - Uluslararası Hukuk Açısından Şuşa Beyannamesi ve Önemi, Ankara-2022, s.106.
3. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı - Yukarı Karabağ'da 44 Günde Gelen Zafer: Türkiye-Azerbaycan Kardeşliğinin Nişanesi, Ankara-2021, s. 53-56.
4. Şirəliyev Müseyib - Jeopolitik ve Jeoekonomik Perspektifden İkinci Karabağ Savaşı'nın Sonuçları: Zengezur Koridoru'nun Stratejik Önemi, Ankara-2022, s.181-196.
5. Əmrahov Mais - 44 günlük II Qarabağ-Vətən müharibəsində Türkiyə, Bakı-2023, s.492-512.
6. Zəfər Yolu: Qarabağ savaşından Şuşa bəyannaməsinədək, Bakı-2021.

BÖYÜK QAYIDIŞDA ZƏNGƏZUR DƏHLİZİNİN BƏRPASININ ƏHƏMİYYƏTİ

Aliyə Hacıyeva

Azərbaycan Universitetinin müəllimi
haciyev.a.liya@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, Türkiyə Cümhuriyyəti, Qarabağ, Zəngəzur dəhlizi, Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd yolu, bərpa

Keywords: Republic of Azerbaijan, Republic of Türkiye, Karabakh, Zangezur corridor, Horadiz-Jabrayil-Zangilan-Aghband road, restoration

44 günlük II Qarabağ müharibəsində şanlı qələbə qazanaraq, itirilmiş torpaqlarını geri qaytarmağa müvəffəq olan Azərbaycan Respublikasının qarşısında artıq yeni hədəflər və vəzifələr dayanırdı. Ən önəmli vəzifələrdən biri də təbii ki, azad edilmiş torpaqlarımızın yenidən bərpasını təmin etməklə, həmin əraziləri canlandırmaq, vətəndaşlara və ölkəyə qazandırmaq idi. 2020-ci il noyabr ayının 10-da Azərbaycan, Rusiya dövlət başçıları və Ermənistan baş naziri tərəfindən imzalanan üçtərəfli bəyanatda Ermənistan işğalı nəticəsində 30 il

müddətində regionda sıradan çıxan bütün nəqliyyat-kommunikasiya yollarının bərpa olunması məsələsi qeyd olunmuşdu. Bu yolda addımlar hələ qələbənin ilk vaxtlarından etibarən atılmağa başlanılmış, ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən “Böyük Qayıdış”la bağlı dövlət proqramı və sərəncamlar imzalamışdır. Azad edilmiş torpaqlarımızı yenidən canlandırmaq üçün ilk addım həmin torpaqlara gedən yolların çəkilməsi idi. Bu məsələ ilə bağlı prezident tərəfindən bir çox sərəncam imzalanmış və mühüm layihələr hazırlanmışdı. Belə ki, işğaldan azad edilmiş torpaqlarımıza açılan yollardan ən önəmlisi Azərbaycanın Qarabağın mədəniyyət beşiyi və göz bəbəyi olan Şuşaya gedən “Zəfər yolu”nun tikintisi olmuşdur. Bundan əlavə azad edilmiş torpaqlarımıza bizi qovuşdurən yollar sırasında Kəlbəcər-Laçın avtomobil yolu, Xudafərin-Qubadlı-Laçın avtomobil yolu, Qubadlı – Eyvazlı avtomobil yolu, Şükürbəyli-Cəbrayıl-Hadrut avtomobil yolu, Hadrut-Tuğ-Azıx avtomobil yolu, Talış-Tapqaraqoyunlu-Qaşaltı sanatoriyası avtomobil yolu və digərlərinin adlarını biz çəkməliyik. Məhz “Böyük Qayıdışın” təməlinə həmin yollar dayanır.

Bütün tarix boyu şahid olduğumuz kimi, II Qarabağ müharibəsində də Azərbaycanın ən yaxın dostu və dəstəkçisi Türkiyə Cümhuriyyəti olmuşdur. Türkiyənin dəstəyi müharibədən sonrada Azərbaycanın üstündə olmuş, geri qaytarılmış torpaqlarımızın yenidən bərpasında Azərbaycana ən yaxın dəstəyi və köməyi yenə türk qardaşlarımız vermişdir. Bu yolda dəstəyin ən bariz göstəricilərindən biri də məhz azad olunmuş torpaqlarımıza bizi qovuşduracaq yolların çəkilməsində və ərazilərdə aparılan tikinti-quruculuq işlərində türk şirkətlərinin yaxından iştirak etməsi olmuşdur.

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz yollardan başqa Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyəti olan digər bir yol isə Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd yolu və ya “Zəngəzur Dəhlizi”-dir. Hələ 2020-ci il noyabr ayının 10-da Azərbaycan, Rusiya dövlət başçıları və Ermənistan baş naziri tərəfindən imzalanan üçtərəfli bəyanatda adı çəkilməsə də ən önəmli yollardan biri kimi Azərbaycanla Naxçıvan Muxtar Respublikası (MR) arasında quru sərhəddini təmin edəcək Zəngəzur dəhlizinin açılması ən mühüm məsələ idi. Zəngəzur dəhlizinin açılması Azərbaycan üçün mühüm əhəmiyyətə malik idi. Bu yol sadəcə Azərbaycanı Naxçıvan Muxtar Respublikası (MR) ilə bağlamaqla kifayətlənmir, həm də bu yol vasitəsilə Naxçıvanın təhlükəsizliyini təmin etməklə açılacaq yol vasitəsilə Azərbaycan Respublikası regionda siyasi və iqtisadi baxımdan böyük üstünlüklər əldə edəcəkdə. Bundan əlavə Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın Türkiyə ilə nəqliyyat əlaqələrinin daha da şaxələnməsinə gətirib çıxaracaqdı. Dəhlizin açılması ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının blokadasına son qoyulmaqla, İrandan asılılığa da artıq son qoyulacaqdı. Belə ki, əvvəllər quru yollarının olmaması səbəbindən İran vasitəsilə əlaqələr qurulurdusa, artıq buna ehtiyac qalmayacaqdı. Çəkilən yolların vasitəsilə Türkiyə ilə yük daşınması və turizm əlaqələri genişlənəcək və bu Azərbaycana çox böyük iqtisadi gəlir qazandıracaqdı. Dəhliz Azərbaycanın regionda geo-strateji üstünlüyünü artıracaqdı. Bundan əlavə qeyd etmək lazımdır ki, Zəngəzur dəhlizi həm də Qarabağa çəkilən yolların bir çoxu ilə də əlaqəlidir.

Dəhlizin sadəcə Azərbaycan üçün deyil digər region dövlətləri üçün də əhəmiyyəti olduqca böyük idi. Belə ki, hətta Azərbaycan və Ermənistan arasında II Qarabağ münaqişəsi davam etdiyi zaman xarici mediya da dəhlizin önəmi haqqında bir çox yazılar səsləndirilirdi. Həmin yazılarda qeyd olunurdu ki, kiçik olmasına və unudulmasına rəğmən bu ərazinin region üçün böyük əhəmiyyəti var, belə ki, ruslar və türklərin bu ərazilərə gəlməsindən xeyli əvvəldə bu ərazi üstündə mübarizələr gedirdi. Yazılardan birində qeyd olunmuşdur ki, Zəngəzur dəhlizini kim idarə edəcək və nəzarətdə saxlayacaqsansa regionda onun nüfuzu daha da artacaq.

Türkiyə üçün Zəngəzur dəhlizinin açılması da olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Qeyd etdiyimiz kimi həm müharibə dövründə, həm də müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycanın ən yaxın dəstəkçisi olan Türkiyənin Qarabağın bərpasında və Zəngəzur dəhlizinin açılmasında maraqları var idi. Bu maraqlar həm iqtisadi, həm də siyasi əhəmiyyət daşıyırdı. Xüsusilə Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə Türkiyə regionda əsas tərəfdaşı olan Azərbaycanla quru yollarının bərpa etmiş olacaq. Bunun əhəmiyyəti iqtisadi baxımdan Türkiyə və Azərbaycan üçün olduqca önəmlidir. Belə ki, quru sərhəddi bərpa olunana kimi Azərbaycan və Türkiyə quru sərhədini Naxçıvan vasitəsilə İran və Gürcüstan əli ilə həyata keçirə bilirdi. Bu proses olduqca uzun və yorucu olmaqla Türkiyənin quru yolu ilə nəqliyyat daşınması və turizm əlaqələrinə mənfi təsir göstərirdi. Bundan əlavə yolun bərpası sadəcə Azərbaycana birbaşa çıxışı təmin etməklə yanaşı həm də, digər Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə Türkiyənin birbaşa quru yolu ilə əlaqə qurmasına zəmin yaradacaq. Bu prosesində Türk dünyası üçün əhəmiyyəti olduqca böyük idi, bununla türk dövlətləri arasında integrasiya prosesi güclənməklə, həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan böyük irəliləyiş əldə olunacaqdı. Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə Türkiyənin regionda olan nüfuzunda artacaqdı. Əgər əvvəlki dövrlərdə regionda ən böyük üstünlük Rusiyada idisə, artıq dəhlizin açılması ilə Türkiyədə burada boy göstərəcəkdə. Bu məsələ Rusiyanı narahat etsə də, onun da dəhlizin açılmasında öz maraqları var idi. Türkiyənin müharibədən sonra Qarabağın bərpasında Azərbaycana dəstəyini göstərən amillərdən biri də, bir çox türk şirkətinin Qarabağın bərpa prosesində iştirak etməsi və öz təcrübələrini həmvətənlərimizə ötürməsi olmuşdur. Xüsusilə azad edilmiş torpaqlarımıza çəkilən bir çox yolların inşasında türk şirkətləri fəal şəkildə iştirak ediblər. Bu yollardan ən önəmlisi olan Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd yolu yəni “Zəngəzur Dəhlizi”nin çəkilməsində də türk şirkətlərinin önəmli xidmətləri olmuşdur. 2021-ci il oktyabr ayının 26-da Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd yolunun təməli prezident İlham Əliyev və Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən atılmışdır. Yolun ümumi uzunluğunun 123,6 km olacağı qeyd edilmişdir. Yolun tikintisi prosesində türk şirkətlərindən “Kalyon” və “Cengiz inşaat” kimi şirkətlər iştirak edirlər. Hətta dəhlizin tikintisində istifadə olunacaq tunellərdən biri “Klayon” şirkəti tərəfindən tikilir və Zəngilan hava yolu ilə əlaqələndirilən yolların bir çoxunun tikintisi də həmin şirkətə həvalə olunmuşdur. Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyinin İdarə Heyətinin sədri Saleh Məmmədov qeyd etmişdir ki, Qarabağ ərazisində heç vaxt dörd

və ya altı cərgəli yollar olmamışdır, bu yollar Qarabağda ilk dəfə məhz “Kal-yon” şirkəti tərəfindən tikilmişdir. Yolun tikintisinin əlli faizindən çoxu artıq tamamlanmış geri qalan hissəsinin isə tez bir zamanda tamamlanacağı qeyd olunur. Türkiyə üçün Zəngəzur dəhlizinin önəmi və bu yolun tikintisinə olan marağını göstərən ən önəmli amillərdən biri kimi yolun təməlinin atılmasında və tikintisində yaxından iştirakını misal göstərmək olar.

Beləliklə, Zəngəzur dəhlizinin həm Azərbaycan, həm də Türkiyə üçün olduqca mühüm əhəmiyyəti olmaqla, regionda bir çox dəyişikliklərin də təməlini atmış olacaq. Azərbaycanın Türkiyəyə olan güvənin göstəricilərindən biri də məhz həm Qarabağın bərpasında, tikinti-quruculuq işlərində, həm də region üçün böyük siyasi və iqtisadi məna kəsb edən addımların atılmasında Türkiyə dövlət başçısı ilə birlikdə yer alması və türk şirkətlərinə böyük yer verməsidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Zəngəzur koridorunun açılmasının regional nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinə təsiri <https://aircenter.az/uploads/files/zangezur%20avqust.pdf> İstinad tarixi: 20.09.2023
2. Azərbaycan və Türkiyə prezidentləri Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd avtomobil yolunun (Zəngəzur dəhlizi) təməlini qoyublar <https://president.az/az/articles/view/53736> İstinad tarixi: 20.09.2023
3. Azad olunmuş ərazilərdə tikilən yollar <https://kaspi.az/az/azad-olunmus-erazilerde-tikilen-yollar-haqqinda-melumat-aiqlandi> İstinad tarixi: 20.09.2023
4. Zəngəzur dəhlizinin tikintisi <https://azerbaijan.az/news/9869> İstinad tarixi: 20.09.2023
5. Türkiyə şirkətlərinin Qarabağdakı səmərəli fəaliyyəti bərpa prosesini daha da sürətləndirir <https://azertag.az/xeber/turkiye-sirketlerinin-qarabaqdaki-semereli-fealiyyeti-berpa-prosesini-daha-da-suretlendirir-2048924> İstinad tarixi: 20.09.2023

AZƏRBAYCANIN ƏZƏLİ TORPAĞI OLAN ZƏNGƏZURDA YERLƏŞƏN ALBAN MƏBƏDLƏRİNDƏ MEMARLIQ ƏNƏNƏLƏRİMİZİN İZLƏRİ

Brilyant Cəfərli

AMEA-nın Naxçıvan bölməsinin İncəsənət,
Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun kiçik elmi işçisi
brilliant1cefer@hotmail.com

Açar sözlər: *memarlıq, abidə, məbəd*

Keywords: *architecture, monument, temple*

Tarix boyu Azərbaycanın qədim torpaqlarında yaşayan müxtəlif etnik qrupların azsaylı nümayəndələri yerli xalq ilə birlik və bərabərlik, sülh içində yaşamışdır. Azərbaycan hər zaman multikulturalizm ənənələrini özündə əks etdirərək bütün dünyaya çox böyük nümunə olmuşdur. Bir çox millətlər kimi alban tayfalarının nümayəndələri də əsrlər boyu türk xalqları ilə birgə türk torpaqlarında məskunlaşmış, öz qədim adət-ənənələrini bu torpaqlarda həyata keçirmişlər. Al-

ban və türk tayfalarının köklü adət və ənənələri qarşılıqlı şəkildə inkişaf etmiş və bunun nəticəsində yaranan əsərlər gələcək nəsillərə miras buraxılmışdır. Hər iki xalq bir-birinin mədəniyyətindən ilham alaraq və bəhrələnərək öz mədəniyyətlərini daha da yüksək şəkildə inkişaf etdirmişlər. Əsrlərlə qarşılıqlı hörmət və məhəbbətlə dinc, yanaşı yaşayan bu xalqların öz bədii yaradıcılıqlarında da birinin digərinin mədəni irsinə müraciət etməsi bu xalqların bir-birinə olan böyük ehtiramından irəli gəlmişdir. Bu da qədim Azərbaycan torpaqlarında multikulturalizmin və tolerantlıq ənənələrinin ən qədim zamanlardan mövcudluğunu bariz şəkildə göstərir. Azərbaycan etnik və dini tolerantlığın nümunəvi modeli olmuşdur və bu gələcəkdə belə də davam edəcəkdir. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan ərazisində olan Qafqaz Albaniyası dövrünün memarlıq abidələrini alban-türk memarlıq abidələri kimi adlandırırıq. Türk xalqlarının mədəniyyətinin və memarlığının Alban abidələrinin inşasında böyük rolu olmuşdur. Ona görə də bu abidələrin varisliyi Türk dünyasına-Azərbaycan əhalisinə məxsusdur. Azərbaycan ərazisində yerləşən bir çox Alban məbədləri həm dövlətimiz, həm də cəmiyyətimiz tərəfindən hər zaman qorunub saxlanmışdır.

Alban memarlığında məbəd tikililərinin inşasına, daşyonma, daşışloma, bədii oyma sənətinə xüsusi fikir verilirdi. Xüsusi statusa malik olan şəxslərin, xüsusilə din xadimlərinin qəbirləri üzərinə səthində xaç və müxtəlif simvollar, həndəsi və nəbatəti motivli bəzək ünsürlərindən ibarət dekorativ-bədii kompozisiyalarla tərtibata salınmış daşlar - xatirə abidələri yerləşdirilirdi. Bu abidələrin özünəməxsus xüsusiyyətləri var idi. Onlar həm memarlıq kompozisiyası, həm konstruktiv xüsusiyyətləri, həm də dekorativ tərtibatı cəhətdən bir-birini tamamlayırdılar. Bu memarlıq abidələrində xristianlıqdan əvvəlki dünyagörüşlər, simvolik təsəvvürlər əks olunmuşdur. Alban abidələri üzərində işlənən dekorasiyalar əsasən cızma, bədii oyma, yəni kəsmə üsulu ilə aparılmışdır. Daşların üzərində tovuz quşları, müqəddəs xaç təsvirləri və alban yazıları mövcud olmuşdur. Qədim alban bəzək motivlərindən çevrə içərisində həndəsi fiqurlar - rozetkalar, üzüm salxımı, altıguşəli xonça, günəş, xaç, dolama və buruq şəkilli xətlər, ov, ziyafət səhnələri, süvarinin görüşü və s. səhnələr istifadə edilirdi. Abidələrin üzərini həmçinin səkkizguşəli rozetka (yəni planetlər təsvirləri), adi və ya çevrilmiş aypara formalı ay simvolu bəzəyirdi. Qafqaz Albaniyası abidələrinin interyer və eksteryerində həyat ağacı, insan, heyvan, quş və s. simvollarına rast gəlinir. Bu da Qafqaz Albaniyası əhalisinin xristianlıqdan əvvəl atəspərəstlik və büt-pərəstliyə etiqad etməsindən qaynaqlanır [3, s.85-87]. Abidələr üzərində həkk olunan Alban xaçlarının da özünəməxsus xüsusiyyəti vardır. Bu xaç simvollarına xas xarakterik xüsusiyyətlər onların xristianlığa qədərki elementlər və dini ayinlərlə birbaşa bağlı olmasıdır. Alban xaçı bir-birinə aidiyyəti olmayan müxtəlif dekorativ tərtibatları bir simvolda qovuşduran və xristianlığa qədərki inamların və kainatı dərk etmənin əlamətlərini özündə cəmləşdirən işarələrdən ibarətdir. Bu kompozisiyada göylə yerin əlaqəsi, günəş, işıq, nur və məhsuldarlıq simvolları əks olunmuşdur. Alban memarlığında xaç təsvirləri da-

ha çox həndəsi ornamentlərlə əhatələnmiş formada işlənirdi. Alban xaçı ümumi kompozisiyanın daxilində bir neçə xaça bölünərək digər növ ornamentlərə qarışırdı. Xaç obrazı adətən dərinlik və hündürlük üzrə ümumi, çoxpilləli bədii traktovkada (şərhdə, izahda) əriyib itən iki, dörd, altı kiçik xaça xırdalanaraq sanki bəzək tərtibatına qarışır. Belə xaçlar öz həllin görə xristianlıqdan əvvəlki həyat ağaclarının təsvirlərinə yaxınlaşır. Xaç daşlarda xaç əsas deyildir, əksinə stelanın (şaquli şəkildə dikinə qoyulan daş plitələr) tam bitkin bədii həll olunmuş obrazıdır. Bu xaçlara qanadlı, çatma tağlı, taxçalı, aşağısı nazik və yuxarıya doğru genişlənən, yuxarısı yarım dairə ilə tamamlanan formada olan xaçlar daxildir. Xaç işarəsinin özü də ən qədim tarixə nəzər salsaq, Şərq ornamentini hesab olunur. Bu simvol ilkin sivilizasiyanın beşiyi, qədim Şərq ölkəsi olan Misirdə anıx xaçının simvoludur. Xaçların müxtəlif formalarının yaranmasında hələ xristianlıqdan çox-çox öncə qədim türk tayfalarının böyük rolu olmuşdur. Xaç xristianlıqdan öncə həyat, məhsuldarlıq, günəş rəmzi hesab olunmuşdur. Ermənilər isə mənimsədiyi xaç simvolunu yenə də dəyişərək saxtalaşdırmışdır. Belə ki, onların saxtalaşdırdığı xaç simvolunda bədii kompozisiyanın mərkəzindəki xaç hakim mövqedə dayanır [8, s.238]. Alban abidələri üzərində həkk olunan ornamentlərdən biri də toxuma və ya hörmə formasında işlənən haşiyələrdir. Alban məbədləri hələ xristianlıqdan əvvəlki dövrlərdə inşa edilirdi. İlkin alban memarlıq abidələri üzərində xristianlığaqədərki dövrdə astral aləmə sitayiş edən simvollar mövcuddur. Albanlar səmaya, günəşə, aya ibadət etmişlər [7, s. 69]. Səma cisimlərinə etiqad ən qədim türklərin inancları ilə bağlıdır. Ümumilikdə qədim türklər islamaqədərki dövrlərdə təbiət qüvvələrinə - günəşə, oda, torpağa, suya, aya etiqad etmişlər. Qədim Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş ilkin etno - siyasi türk tayfa birliklərindən biri olan lullubi tayfaları yaşadıkları dövrdə səma, bərəkət, məhəbbət, ay, günəş və s. tanrılarına sitayiş etmişlər [4, s.45]. Alban məbədlərinin səthi üzərində təbiət ünsürləri işarələri, inanclarla bağlı işarələr hələ də qalmaqdadır. Azərbaycan ərazilərindəki Alban dövrü memarlıq abidələrinin daş və divar rəsmlərində, eləcə də süjet xarakterli oymalarında daha çox türkdilli xalqlara məxsus elementlərdən istifadə edilməsi onu göstərir ki, o dövrdə yerli xalqlar içərisində türkdilli tayfalar çoxluq təşkil etmişdir. Tarixən mövcud olan və hələ də böyük bir məsuliyyətlə qorunub saxlanan bu abidələrdə dini inancların izləri öz əksini tapır.

Azərbaycanın ən qədim torpaqlarından hesab edilən Zəngəzurdə müxtəlif xalqlardan olan və bu ərazilərdə məskunlaşmış əhali tekallahlığı qəbul etməzdən öncə müxtəlif dinlərə - bütperəstliyə, atəşperəstliyə və zərdüştlüyə sitayiş etmişlər. Bir çox şərq ölkələrində də islamaqədərki ilkin inanclar təbiət ünsürləri ilə bağlı olmuşdur. Qafqaz Albaniyasında bütperəstlik tikililəri ilə bağlı Alban dövrü memarlığı üzrə görkəmli tədqiqatçı, professor Gülçöhrə Məmmədova yazır: “Tarixi mənbələrin və arxeoloji qazıntıların nəticəsində antik dövrdə Qafqaz Albaniyasında atəşgahların, Mitra və Selenaya həsr olunmuş məbədlərin mövcud olduğu müəyyən olunmuşdur” [10, s.202]. Atəşperəstliklə əlaqəli dini

etiqadlar Zəngəzurdə yaşayan müxtəlif xalqların adət-ənənələrində özünü bu gün də bariz şəkildə büruzə verməkdədir. Necə ki, alban xalqları bizim torpaqlarda öz izlərini qoymuşlar, bununla yanaşı Azərbaycan torpaqlarında olan alban abidələri üzərində də bizim memarlıq ənənələrimizin izləri vardır. Bu adət-ənənələr də elə alban memarlıq abidələri olan məbədlərdə, kilsələrdə, monastirlərdə yaşayır. Tarixi araşdırarkən ermənilərin özlərinin özlərini yalanlaması faktlarına tez-tez rast gəlirik. Bu faktlar arasında ermənilərin öz dini titula malik şəxsinin belə albanlarla erməniləri müqayisə etməsi də vardır. Həmin müqayisədə belə deyilir: “Albaniya – arxiyepiskopluq, Ermənistan isə – katolikosluqdur”. Arxiyepiskop yepiskopdan, yəni kilsə rəhbərindən böyük rütbədir. Katolikos isə kilsə başçısının (patriarxın) tituludur. Əslində albanlarla ermənilərin müqayisəsi belə absurddur. Çünki ermənilərin heç bir zaman köklü tarixi olmamışdır. Albanların tarixi isə eradan əvvələ dayanır. Başqa bir faktda erməni tarixçi Qafqaz Albaniyası ərazisində ən qədim monastirlərdən birinin assuriyalılar tərəfindən inşa edilməsi faktını qeyd etmişdir. Görüldüyü kimi burada da Şərq xalqlarının qədim tarixindən bəhs edilmə faktoru vardır. Ermənilər özləri belə tarixən qədim olan Şərq xalqlarının varlığını inkar edə bilməzlər. Tarixdən də bilinir ki, albanlar diofizit cərəyanına mənsub olmuşlar. Bu cərəyanda bildirilir ki, İsa peyğəmbərdə həm insani, həm də ilahi xüsusiyyətlər olmuşdur. Beləliklə bu iki təbiət İsada cəmlənmişdir. Heç də qədim tarixə malik olmayan ermənilər isə monofizit cərəyanına mənsub olduqlarını iddia edirlər. Bu cərəyan isə İsa peyğəmbərin təkə ilahi qüvvə olduğu fikrini söyləmişdir [2, s.171]. Lakin mən bir insan, erməni vəhşiliyinə məruz qalmış bir xalqın nümayəndəsi olaraq ermənilərin insani dinlərdən heç birinə aid olmadığını düşünürəm. Onların hər hansı bir din, yaxud hər hansı bir peyğəmbər haqqında nəse demək, iddia etmək kimi bir haqları yoxdur. Çünki dünyadakı bütün dinlər humanizmi təbliğ edir. Hətta İsa peyğəmbər öz ruhu ilə insanı diriltmək gücündə olmuşdur. Ermənilər isə İsa peyğəmbərin adını belə o murdar dillərinə gətirməməlidirlər. Çünki əgər onlar İsa peyğəmbəri özlərinin müqəddəsi bilsəydi, onun yolu ilə getsəydi, insanlığa xeyir əməllə xidmət edərdi. Onların isə xislətində sadəcə və sadəcə dağıtmaq, məhv etmək, öldürmək kimi insani olmayan xüsusiyyətlər vardır. Onlar insanlığı məhv etmək aşiqi olan bir xümrədir. Ermənilər insanlığa düşmən və qənim kəsilmiş bir xilqətdən, insani xarakteri olmayan bir vücuddan ibarətdirlər. Onlarda insanlıq adına heç bir xüsusiyyət mövcud olmayıb və olmayacaqdır. Ermənilərin dini mənsubluğu da böyük bir saxtakarlıqdan başqa bir şey deyil. Bu səbəbdən də mənim fikrimcə erməniləri hər hansısa bir dinlə əlaqələndirmək mümkün deyildir.

Azərbaycan ərazisində alban memarlığına dair nümunələr əsasən erkən orta əsr dövründə tikilən memarlıq abidələridir ki, bunların da əksəriyyəti arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxmışdır. Həmin dövrdə inşa edilən tikililərin çoxu taxtadan inşa edilmiş, əhəng məhlulu ilə süvanmışdır ki, bu məhlula da gil və ya saman qarışdırılmışdır. Taxta tikililər zamanla məhv olduğundan onlar haqqında məlumat sadəcə tarixi mənbələrdədir. Sonrakı dövrlərdə taxta tikililər daş və

kərpicdən inşa olunan kilsələrlə əvəz edilmişdir. Qafqaz Albaniyası memarlığında tağıtavanlı zal kilsələri arasında bir və iki apsidalı, yarımdairəvi və düzbucaqlı formaya malik apsidalı, bütöv tağıtavan və ya dayağ tağı ilə iki hissəyə bölünmüş tağıtavanla örtülmüş müxtəlif tikililərə rast gəlinir. Ümumiyyətlə, düzbucaqlı altar apsidaları Qafqaz Albaniyası memarlığı üçün geniş yayılmış xarakterik xüsusiyyətlərdən biridir. Düzbucaqlı altar apsidalardan əlavə, yarımdairəvi, çoxşaxəli altar apsidalarına da rast gəlinir. Qafqaz Albaniyasının memarlığında isə inkişaf etmiş orta əsrlər dövründə düzbucaqlı altar apsidaları, demək olar ki, yarımdairəvi apsidalarla paralel istifadə olunmuş və dini memarlıqda kanon (qayda, qanun) kimi qəbul edilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, düzbucaqlı altar apsidalarına ermənilərin işğal etdikləri Azərbaycanın qədim ərazilərindən olan Cənubi Zəngəzurda - Sünikdə də rast gəlinir. Sünik (Syunik) də tarixi Qafqaz Albaniyası ərazisinə daxil olmuşdur [1, s.43-44].

Zəngəzurda daş üzərində işləmə sənəti xristianlıqdan sonrakı dövrlərdə də inkişaf etmişdir. Bu ərazidə mövcud olan alban dövrünə aid maddi-mədəniyyət abidələri hesab olunan alban məbədləri üzərində işlənən elementlərin təsvirləri, dekorativ kompozisiyalar tariximizin qədimliyini, inkişaf mərhələlərini özündə əks etdirir. Xristianlığın dövlət dini kimi qəbul olunmasından sonra köhnə alban məbədləri də xristian kilsələrinə uyğunlaşdırılır və ya tamamilə xristian kilsələrinə çevrilirdi. Lakin yeni tikilən məbədlərdə hələ də əvvəlki politeist üslub əsas götürülürdü. Politeist üslub (çoxallahlılıq) Qədim dünyada Misirdə də mövcud olmuşdur. İlkin Alban xristianlığı dövrü üçün tikililərdən ən xarakterik olanı kilsələr idi. Bu kilsələrin ibadət zalı uzunsov formada olurdu və birnefli məbədlər adlanırdı. Bu məbədlərin üzəri ikiqatlı sadə (yonulmamış) daşlarla örtülürdü. Birnefli zal məbədlərinin konstruktiv həlləri sadə və aydın işlənirdi, ornamental cəhətdən şərq-qərb sintezi mövcud idi və ibadətə gələnlərin nəzərini qurbangaha (altara) yönləndirmək üçün kompozisiya strukturu yaradılırdı. Qurbangahlar ümumiyyətlə torpaqdan və ya işlənməmiş daşdan düzəldilmişdir. Birnefli kilsələr də iki yerə bölünürdü: böyük birnefli bazilikalar və çox da böyük olmayan tağılı zal kilsələri [9, s.13].

Dünya memarlığında xüsusilə yayılmış dairəvi məbədlər vardır ki, bu abidələr sırf alban memarlıq üslubuna xas tikililərdir. Bu məbədlər günəşə ibadət edən ilk alban tayfalarının yaşadığı xristianlıqdan öncəki dövrlərdə inşa edilən məbədlərdir. Xristianlıqdan sonrakı dövrlərdə alban memarlığında sovməə (ibadətqah, ibadətqana, hücrə) adlanan memorial abidələr tikildi. Bu tikililər karvan yollarının kənarlarında həm ibadət, həm də ibadət edən insanların istirahəti üçün nəzərdə tutulurdu. Sovmələrin divarları zərif naxışlı nişan daşları ilə bəzədilirdi. Onlar həm mehrəbli, həm də mehrəbsiz inşa edilirdilər. Ən mürəkkəb alban dövrü memarlıq abidələri isə monastırlar və bazilikalar daxil idi. Monastır və bazillikalar, kilsə və sovməələrdən fərqli olaraq iki, üç, hətta dördnefli əzəmətli memarlıq quruluşlarına malik olurdular. Xristianlıqdan sonrakı dövrlərdə Azərbaycanda yaşayan alban tayfalarının bir qismi xristianlığı qəbul etsə də, böyük bir qismi də islamı qəbul

etmişdir. Buna görə də Zəngəzur ərazisində olan alban abidələri üzərində, əsasən eksteryerdə digər dinlərin qədim simvolları ilə yanaşı, islam dininə məxsus ornamental kompozisiyalar da həkk olunmuşdur. Azərbaycanda İslam dininin geniş şəkildə yayılmasından sonra günbəzli kilsələr üstünlük təşkil etməyə başladı. Mərkəzi günbəzli və uzun bazilikaya malik məbədlərdə şərq-qərb memarlıq elementlərinin və formalarının sintezi nəticəsində məkan kompozisiyası daha da mürəkkəbləşdi. Bu dövrdə ən çox yayılmış məbədlər tağbənd zallı kilsələr idilər. Dini qayda-qanuna görə monatır tipli kilsələrdə künc otaqları və dyakon (ibadət zamanı keşişə kömək edən kilsə xadimi) otağının olması tələb olunurdu. Nəticədə tağbənd zallı kilsələrdə yan otaqların inşasına başlanılır. Bu köməkçi tikililər altar apsidasının yanında inşa olunurdu [1, s.2-4].

Azərbaycanın qədim torpağı olan Zəngəzur mahalı 1920-ci ildə Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərliyinin razılığı olmadan mənfur düşmənlərimiz ermənilərə verildikdən sonra bu ərazilərdə olan alban abidələri də erməni vandalizminin qurbanına çevrildi. Ermənilər tarixi saxtalaşdırmağa cəhd göstərərək alban məbədlərini erməni-qriqorian kilsələrinə çevirdilər. Hal-hazırda bu abidələr dünyaya erməni kilsələri kimi təqdim edilsə də, tarixi dəlillər onların alban məbədləri olduğunu sübut edir. Ermənilərin işğalçılıq siyasətinə məruz qalan Zəngəzur mahalında erməni kilsələri kimi göstərilən IV-V əsrlərə aid Tanaat məbədi (Qızılkilə məbədi, Qırmızı kilsə), Comərdli məbədi, VI-VII əsrlərə aid Qarakilsə məbədi (Müqəddəs Qriqori məbədi), Sisavəng məbədi, V-VI əsrlərə aid Ağoğlan monastırı (Sisərnəvəng), VIII-IX əsrlərə aid Tatev məbədi, IX – XII əsrlərə aid Varazuğun məbədi, XI əsrə aid Vağudi (Vağədi monastırı) məbədi, Vahanvəng (Vaənvəng) monastırı, Vağazin məbədi, Piçənis məbədi, Şəlvə sövməəsi (məbədi), Qorçu məbədi, Müqəddəs (Həzrət) Məryəm kilsəsi, Gavurdərə məbədi, Dəmirovlu pir məbədi, XIII əsrə aid Yenivəng monastırı, XVII əsrə aid Qarasaqqal və Araxış sovməələri əslində alban məbədlərindəndir [5, s.52, 162].

Beləliklə bu nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycanın qədim tarixini araşdırmaq, memarlıq ənənələrimizin izlərinin var olduğu alban memarlıq abidələrini tədqiq etmək üçün Azərbaycanın qədim diyarı olan Zəngəzur mahalının Azərbaycana qaytarılması zəruridir. Çünki Azərbaycan əraziləri olan Zərgəzuru işğal edən ermənilər bu ərazinin alban memarlıq nümunələrini tarixdən silməyə, orada olan Alban memarlığına dair abidələri məhv etməyə cəhd göstərirlər. Ermənilər qədim Azərbaycan torpaqları olan Zərgəzurda yerləşən alban memarlıq abidələrinə qarşı amansızca mədəniyyət soyqırımı törədirlər. Bu torpaqlar tarix boyu bizə məxsus olmuşdur. Qafqaz Albaniyası memarlığının varisləri azərbaycanlılar olmuşlar.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayeva A. *Alban və Qriqoryan kilsələrində memarlıq fərqləri // Dövlət və Din. 2021, № 01 (68), s. 36-48*
2. *Alışov N. Müstəqillik illərində Qafqaz Albaniyasının xristian abidələrinin öyrənilməsinin Azərbaycan tarixi üçün əhəmiyyəti / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və*

Etnoqrafiya İnstitutunun “Azərbaycan arxeologiya və etnoqrafiya elmləri müstəqillik illərində” beynəlxalq elmi konfrans materialları. Bakı, 10-14 noyabr 2013, s. 171-172

3. Hacıyev İ. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyət abidələri: daş plastikası // *Dövlət və Din. Mart-aprel 2018, №2 (55), s. 82-90*

4. Qasımlı A. M. *Türklər (Tarixi öçerklər)*. Bakı, 2012, 545 s.

5. Məmmədova Z. Qarabağ bölgəsinin monastır kompleksləri // *Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi (məqalələr toplusu)*, № 3. Bakı, 2022, 168 s.

6. Müseyibli N., Axundova G. Albaniya dövlətinin tarixi kökləri məsələsinə dair // *Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi (məqalələr toplusu)*, № 3. Bakı, 2022, 168 s.

7. Rəcəbli Q. Ə. *Azərbaycan tarixi*. Bakı: “Elm və təhsil”, 2013, 544 s.

8. Ахундов Д.А. *Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана*. Баку: Азернешр, 1986, 311 с., ил.

9. Мамедова Гюльчохра. *Культовое зодчество Кавказской Албании (IV-XIV вв.)*. Баку: Элм, 1997.

10. Мамедова Г. Г. *Зодчество Кавказской Албании*. Баку: «Чашыоглы», 2004, 224 с. илл.

AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ HAVA NƏQLİYYATI İNFRASTRUKTURUNUN BƏRPASI

Elmir Quluzadə

Milli Aviasiya Akademiyasının “Menecment” kafedrasının müəllimi

elmir.quluzadeh@airport.az

Açar sözlər: *Türk dünyası birliyi, azad olunmuş torpaqlar, hava nəqliyyatı, bərpa, infrastruktur*

Keywords: *Turkic world unity, liberated lands, air transport, restoration, infrastructure*

Təxminən 30 ilə yaxın bizim üçün müqəddəs olan torpaqların işğalda qalmasından sonra bu cür tədbirlərin keçirilməsi və burada bizim iştirakımız çox əhəmiyyətlidir. Bu konfransa qatılmaqla olduqca qarışıq, duyğusal, yüksək emosional hisslər keçiririk. Bütün bunlarla yanaşı, həyat davam edir və hər kəs öz sahəsi üzrə fəaliyyətini professional şəkildə davam etdirməlidir, xüsusən də uzun illər işğal altında qalan müqəddəs torpaqlarımızın yenidən inkişafı, torpaqları işğalda saxlayan vandallar tərəfindən viran qoyulan bölgələrin, açıq-aydın yerlə bir edilmiş şəhərlərimizin, kəndlərimizin yenidən dirçəlməsi üçün hərəməiz öz sahəməzdə dayanmadan fəaliyyət göstərməliyik. Bu mənada nəqliyyatın infrastrukturunu, xüsusən hava nəqliyyatı infrastrukturunun bərpası ilə əlaqəli düşüncələrimizi bölüşmək istərdik. Müasir günümüzə böyük əhəmiyyət kəsb edən bəzi məsələlərə diqqət yetirməliyik. Bir tədqiqatçı olaraq azad olunmuş ərazilərin bərpa və inkişaf etdirilməsini ürəkdən dəstəkləyirik, Cənab prezidentin planlı və bütün strateji hədəfləri nəzərə alaraq ardıcıl şəkildə həyata keçirdiyi bərpa etmə işlərinin və yenidən qurulmuş ağıllı kənd və digər projələrinin nə qədər

mühüm olduğunu görürük. Bununla əlaqəli ölkənin bütün resursları səfərbər edilmişdir. Bu sözlər hər birimizə olduqca tanışdır. Ali baş komandanımız, cənab prezident İlham Əliyevin çıxışlarında məhz azad olunmuş ərazilərin inkişafı ilə əlaqədar perspektiv strateji planların hazırlanması və onların icrası ilə bağlı öz münasibətini bildirdikdə dəfələrlə bu ifadələri Onun dilindən eşitmişik. Biz də Ondan, Onun çizdiyi yol xəritəsindən dəstək alaraq azad olunmuş bölgələrdə hava nəqliyyatı infrastrukturunun inkişafı barədə düşüncələrimizi ortaya qoymağa çalışacağıq. Bu məsələlərlə əlaqəli azad olunmuş bölgələrdə bərpa ilə əlaqəli atılan ilk addımlar, qərarlar məhz hava limanlarının tikilməsi ilə bağlı olmuşdur. Bu mənada həmin bölgədə ilk olaraq Füzuli hava limanı rekord bir müddətə – 8 ay ərzində (bu, bütün dünyada rekord müddətdir) hazırlanmış bir hava limanıdır. Bölgədə ilk hava limanı olaraq Füzuli hava limanı istifadəyə verildi. Bu hava limanının hazırda olduqca strateji əhəmiyyəti vardır və gələcək perspektivdə də həm dövlət üçün, həm coğrafi nöqteyi-nəzərdən, həmçinin də iqtisadi inkişaf nöqteyi nəzərindən, xüsusən turizmin inkişafını nəzərdə tutsaq, olduqca strateji əhəmiyyət daşıyır. Füzuli hava limanının bir saat müddətində buraxılış səmisi sayı 200 qədərdir. Perron ərazisi 15ha qədərdir, təyyarə dayanacağı 8 ədəddir. Uçuş enmə zolağının uzunluğu bizə hər növ təyyarənin bura enib qalxmasını təmin etməyə imkan verir. Burada əsas üç strateji əhəmiyyətli məsələ vardır. 1. Dövlətin təhlükəsizliyi ilə əlaqədar strateji əhəmiyyət; 2. Coğrafi strateji əhəmiyyət; 3. İqtisadi strateji əhəmiyyət. Dövlətin strateji əhəmiyyəti ümumən bizə müəyyən səviyyədə aydındır. Məlumdur ki, dövlət bu məsələlərlə yüksək səviyyədə və keyfiyyətli şəkildə məşğuldur. Coğrafi mənada, biz bilirik ki, azad olunmuş ərazilərin, Qarabağın tacı olan Şuşamızın bütün nəqliyyat infrastrukturunun, xüsusən də ölkənin paytaxtı ilə və gələcəkdə dünya ilə əlaqəsinin təmin olunmasında həm bu gün, həm də gələcəkdə olduqca böyük əhəmiyyətli rolu olacaqdır. Üçüncü mühüm məsələ iqtisadi əhəmiyyətidir. Bu da gələcəkdə turizmin geniş inkişafı, xüsusən də Şuşa və ətraf ərazilərlə, ümumiyyətlə, Qarabağ regionunun turizm potensialının reallaşdırılması ilə əlaqədar olaraq Füzuli hava limanının geniş potensial imkanları vardır. Bununla yanaşı, azad olunmuş ərazilərin cənub-şərq və cənub ərazilərində aparılacaq tikinti infrastrukturunun geniş miqyasda bərpa infrastrukturunun yeni sənaye müəssisələrinin inkişafı ilə bağlı olaraq bura yüklərin və avadanlıqların çatdırılması və digər yüklərin ixracının təmin olunması ilə əlaqədar hazır məhsulların daşınmasında da əhəmiyyətli rol oynaması gözlənilir. Sadalanan faktlar təkcə Füzuli hava limanının bölgəmiz və ölkəmiz üçün nə qədər mühüm strateji əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir.

Dövlətin və dövlət başçısının azad olunan ərazilərdə ilk bərpa işləri olaraq verdiyi qərarlar məhz hava limanlarının tikilməsi ilə əlaqəli olmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi, birinci mərhələdə Füzuli hava limanı tikilmişdir, sonra plana uyğun olaraq Zəngilan hava limanı, hazırda da tikintisi davam edən Laçın hava limanı inşa edilməkdədir. Zəngilan hava limanı da çox qısa müddətdə, təxminən

bir il ərzində tikilib istifadəyə, istismara verilmişdir. Hər üç hava limanının qısa müddətdə tikilib hazırlanması, həm mühüm strateji əhəmiyyət daşıyır, həm də dövlətin təhlükəsizliyini qorumaq məqsədini güdür, xüsusən də sərhəd ərazisi olduğuna görə təhlükəsizlik məsələlərini öz üzərinə götürmüşdür. Xüsusən Zəngilan sərhəd ərazisi olaraq hava məkanımızın, faktiki olaraq hava sərhədlərimizin qorunmasının təminatı baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. İkinci strateji məsələ eyni qaydada coğrafi strateji əhəmiyyət kəsb etməsidir ki, bu da sərhəd ərazilərimizin sürətlə aqlamirasiya şəklində məskunlaşmasına, insanların yaşayış məskəni olaraq bura cəlb olunmasına xidmət edəcəkdir. Çünki, tarixdən də məlum olduğu kimi, insanların orta əsrlərdə məskunlaşması zamanı, xüsusən də Şərqi dünyasında bir yaşayış məskəni salınırdısa, orada ilk olaraq məscid tikilirdi və həmin ərazilərdə insanların yaşaması üçün şərait yaradılırdı. Hazırda isə müasir dünyada bir yaşayış məskənində hava limanı varsa və bu hava limanı beynəlxalq hava limanıdırsa, bu, birbaşa həmin yaşayış məskəninə iqtisadi potensialının reallaşmasına təkanverici bir qüvvədir. Təbii ki, bu zaman düzgün idarəedilmə də çox vacibdir. Sərhəd zonamızda məhz hava limanının tikilməsi nəticəsində yaxın gələcək üçün, yaxın ətraf məskənlərinin sürətlə inkişafına və insanların həmin ərazilərdə məskunlaşmasına səbəb olacaqdır. Üçüncü strateji məsələ olaraq hər üç hava limanına iqtisadi yanaşmadır. Burada, əlbəttə ki, hava limanının perspektiv üçün böyük iqtisadi potensialının reallaşdırılması nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyəti var. Burada Laçın hava limanının perspektivi haqqında danışacağıq. Lakin mövzunun özəyini Zəngilan hava limanının iqtisadi fəaliyyəti ilə əlaqəli nəzəri düşüncələr təşkil edir. Burada əsasən Zəngəzur koridorunun reallaşdırılması ilə əlaqəli hava limanının rolu daha da artacaqdır. Hazırda artıq bu rol görünməkdədir. Ümid edirik ki, yaxın gələcəkdə Zəngəzur koridorunun açılmasından sonra böyük Türk dünyasının birləşməsi nəticəsində, region səviyyəsində, hətta qitəmiz və materikimiz səviyyəsində yüklərin axınının çox əhəmiyyətli hissəsinin məhz bu koridordan keçməsi planlaşdırılır. Bununla əlaqəli cənab prezident İlham Əliyevin uzaqgörən strateji qərarları təqdirəlayiqdir. Qeyd etməliyəm ki, cənab prezident həmişə hadisələri qabaqlayıcı qərarlar vermişdir. Buna nümunə olaraq Ələtdəki Beynəlxalq dəniz limanının tikilişi, limanın yaxınlığında Gəmiqayırma zavodunun tikilməsi və infrastrukturun yaradılması hələ o dövrdən Zəngəzur koridorunun bu işlərin bir parçası olaraq planlaşdırılması heç kimin ağına gəlmirdi. Lakin bu planlar cənab prezident tərəfindən irəli sürülür, qərarlar qəbul edilir və icra edilirdi. İndi bu qərarların nə qədər əhəmiyyətli və uzaqgörən, effektiv olduğu göz qarşısındadır. Zəngilan hava limanının da qısa müddətdə tikilməsi və istifadəyə verilməsi gələcəkdə bilinəcək ki, nə qədər əhəmiyyətli və effektiv qərar olmuşdur. Bu mənada Zəngilan hava limanının fəaliyyətinin iqtisadi tərəfinin təhlili bunu göstərəcəkdir. Laçın hava limanı da eyni qaydada bizim Ermənistanla 700-800 km-ə yaxın sərhəd xəttinin yaxınlığında yerləşir. Faktiki olaraq bu hava sərhəddi Zəngilandan üzüyuxarı sərhəddimizin təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından əhəmiyyətli

yətlidir. Laçın hava limanı olduqca çətin coğrafi bir mövqedə – dağların arasında yerləşəcəkdir. Hava limanının həmin ərazidə tikilməsi bir çox kontekstdən əhəmiyyətliyə. Zəngilan hava limanının iqtisadi potensialı haqqında da ətraflı qeyd etmək istərdik. Hazırda Zəngilan hava limanında 6 təyyarə dayanacağı vardır. Ən vacib məsələ odur ki, bu hava limanında istənilən növ təyyarələrin qalxıb enməsinə təmin etmək üçün uçuş enmə zolağı tikilib istismara verilmişdir. Burada həmçinin yüksək standartlara cavab verən terminal binası və qüllə binası tikilib istifadəyə verilmişdir. Ərazi imkan verir ki, perspektivdə tələb olacaqsa, həm yük terminallarının, həm də sərnişin terminalının genişləndirilməsi, hətta əlavə uçuş enmə zolağının tikilməsi və əlavə perronların genişləndirilməsi nəzərdə tutulur. Zəngilan hava limanının məhz bu ərazidə tikilməsi ətrafda geniş boş sahənin olması ilə bağlıdır. Biz Zəngəzur koridoru dedikdə, hamımızın fikrinə eyni iqtisadi və gömrük şərtləri çərçivəsində uzaq məsafədən, xüsusən də, dünya səviyyəsində yüklərin və məhsulların əsas istehsal bazası olaraq hərəkət istiqaməti Şərqi, əsas istehlak mənbəyi isə Qərbdır. Bu mənada yüklərin Şərqi Qərbi axınının müxtəlif yollarla, qısa vaxt ərzində, ucuz qiymətə təmin olunması aktualdır. Hazırkı etapda dünyada baş verən siyasi hadisələri də nəzərə alaraq (xüsusən də, Ukrayna-Rusiya müharibəsini), vahid gömrük ərazisini nəzərə alaraq Rusiya dövləti artıq bu yollardan biri olaraq sıradan çıxmışdır. Halbuki o yol çox aktual bir yol idi, orada Ulu Öndərimizin böyük zəhməti nəticəsində mövcud olan Baykal-Amur dəmiryolu magistralı vardır ki, həmin magistrala yüklərin ucuz, maneəsiz, nisbətən qısa müddətə Şərqi Qərbi çatdırılması təmin olunurdu. İndi isə onun əvəzində “orta koridor” deyərək bir məfhum ortaya çıxmışdır. Demək olar ki, məsafə olaraq kiçik istisnalar təşkil etmək şərtlə eynidir. İnfrastruktur olaraq bütün ərazilərdə eyni deyildir. Ən çatışmayan cəhətlərdən biri də bu ərazidə olduqca çox dövlətlərin olmasıdır. Bu isə hər bir ölkənin özünəməxsus gömrük siyasətinin olmasını nəzərə alaraq yüklərin maneəsiz hərəkətində böyük çətinliklər yaradır. Buna görə də hazırda Çinin irəli sürdüyü “vahid yol - vahid yük” siyasətinin davamı olaraq Orta Asiya ölkələrində, xüsusən də türk dövlətlərinin ərazisi sayılan Orta Asiya dövlətlərinin Xəzər qədər eyni gömrük siyasəti formalaşdırılması və Xəzərdən sonra da həmin gömrük siyasətinin davam etdirilərək Azərbaycan ərazisindən və gələcəkdə Zəngəzur koridoru vasitəsilə yüklərimizin Türkiyəyə və oradan da dünyaya açılması olduqca cəlbəedici və realdır. Bu mənada Azərbaycan hökuməti mühüm strateji qərarlar qəbul edərək artıq bütün ölkə ərazisində infrastrukturunu hazır vəziyyətə gətirmişdir. Bu proses həmin marşrutun Zəngilan aeroportu və Zəngilan ərazisi, dolayısı ilə Zəngəzur koridoru vasitəsilə həyata keçiriləcək. Ümid edirik ki, yaxın gələcəkdə Zəngəzur koridorunun açılması labüddür və qaçılmazdır. Bu, həm region, həm də bütün dünya üçün səmərəli olacaqdır. Məhz bu məqamda diqqəti xüsusi yönəltmək istəyirəm ki, “orta koridor” deyilən ərazidə Çindən başlayan bu marşrutun əhəmiyyətli dərəcədə böyük hissəsi Türk dövlətlərinin ərazisindən keçir. Burada Türk Dövlətləri Təşkilatının əhəmiyyəti olduq-

ca artır. Biz bu dövlətlərlə daim qardaş xalqlar olmuşuq, həmin dövlətlərlə dostluq və qardaşlıq münasibətlərində olmaqla yanaşı, həm də qarşılıqlı maraqlarımızın olması bu işləri daha da inkişafa doğru aparır. Bu kontekstdə artıq Çin və digər ölkələr başqa təşkilatlara yox, məhz bu təşkilata müraciət edir. Çünki təbii olaraq görürlər ki, bu təşkilatda yığılmış dövlətlər qardaş xalqlardır. Onlar bir təşkilata müraciət etməklə işin daha effektiv həllini icra edə bilirlər. Bu təşkilata müraciət etməklə gömrük probleminin həll edilməsi, bürokratik əngəllərin aradan qaldırılması ümumi işin yaxşı keyfiyyətli sonuculanmasına xidmət edir. Bu da öz növbəsində Türk dövlətləri təşkilatının dünya səviyyəsində əhəmiyyətini yüksəldir, bu məsələ isə hər birimizin marağındadır. Bu mənada işlər sürətlə aparılır, söhbət yalnız avtomobil yolu və ya dəmiryolu yük daşımalarından getmir, təbii olaraq burada əsas yükdaşımaları avtomobil və dəmiryolu vasitəsilə icra olunacaq. Bununla yanaşı, həm də Zəngilan elə bir nöqtədir ki, bura həm şərq-qərb, həm də cənub-şimal koridorlarının kəsişmə nöqtəsidir. Burada hava limanının yükdaşımaları prosesində iştirakı potensial olaraq aktuallaşır. Bu potensialı görmək üçün böyük analitik xüsusiyyətə malik olmaq lazım deyil. Həm gələcək məskunlaşmanı, həm də bu dünya əhəmiyyətli koridorların Zəngilanla bağlı olduğunu nəzərə alsaq, fikirlərimizin təsdiqini aydın düşünmək mümkündür. Zəngilan hava limanının həm sərnəşin, həm də yük baxımından gələcəkdə HUB hava limanına çevrilməsi perspektiv üçün olduqca aktualdır. Ona görə də biz Zəngilan hava limanının fəaliyyətini bilavasitə gələcəkdə yük və sərnəşin baxımından təmin olunmasına çalışmalıyıq. Burada HUB anlayışının və fəaliyyətinin təşkilində biz dünya təcrübəsindən yararlanmalıyıq. Çünki bəzi səbəblərdən regionda bu formada fəaliyyətin təşkili yoxdur və ya azdır. Sevindirici haldır ki, bizim qardaş Türkyədə İstanbul hava limanı – İGA dünyanın ən böyük hava limanlarından biridir. İstanbul hava limanı 2022-ci il göstəricilərilə Avropanın bir nömrəli hava limanı olmuşdur. İstanbul hava limanı çox böyük və geniş HUB potensialına malikdir. Türk hava yolları dünyada danılmaz böyük uğurlara imza atır. Belə ki, Türk hava yolları “dünyada ən çox istiqamətə uçan hava yolları” statusunu qazanmışdır. Bu mənada İstanbul hava limanı HUB olaraq dünyada parlayan ulduz kimi görülməkdədir. Yaxın gələcəkdə İstanbul hava limanı HUB olaraq dünyanın bir nömrəli aeroportuna çevriləcək. Ona görə də biz eyni səviyyədə yüksək standartlara uyğun HUB hava limanına çevrilmək üçün İstanbul hava limanının təcrübəsindən yararlanmalıyıq. HUB aeroportları özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Həm yükün, həm də sərnəşinlərin dünyanın müxtəlif istiqamətlərinə çatdırılması üçün reyslərin mövcud olması və bu kəsişmə reysləri arasındakı vaxtların qısa olması həmin HUB hava limanları üçün cəlbədidir. Burada daha detallı şəkildə HUB hava limanının texnologiyasını və onların iş funksiyasını hərtərəfli açıqlamaq mümkün deyil. Amma əsas istiqamətləri veririk. Bunun üçün geniş istiqamətə uçan uçuş şəbəkəmizi təşkil etməyə nail olmalıyıq. Bu uçuşlar zamanı həm yük, həm də sərnəşin daşınmaları nəzərdə tutulmalıdır. Gələcəkdə, bəlkə də, bir istiqamətli olması

daha əhəmiyyətli olacaqdır. Xüsusən də, azad olunmuş regionlarımızda hava limanlarımızın sayının da 3 olmasını nəzərə alaraq biz Zəngilan hava limanını ya yük, ya da sənişin aeroportu olaraq seçilməsi işin effektivliyini təmin etmək üçün vacibdir. Subyektiv fikrimizdir ki, bu hava limanının HUB olaraq yük hava limanı kimi çalışması daha məqsədəuyğundur. Bura ya yerli şirkətin (dünya səviyyəsində mövcud olan Silkway Vest airline şirkəti) potensialından istifadə edərək gözəl bir yük HUB hava limanı yaratmaq mümkündür.

Burada yük hava limanı olmaqla paralel, əlbəttə, sənişin hava limanı fəaliyyəti də göstəriləcəkdir. Əgər sənişin hava limanı da HUB səviyyəsində təşkil olunacaqsa, burada Azərbaycan hava yolları və paralel olaraq qardaş Türkiyənin Türk hava yollarının da imkanlarından istifadə ediləcəkdir. Burada iqtisadiyyat, ticarət, həm də qarşılıqlı rəqabət və qazanc prinsipi ilə işləmək məqsədəuyğundur. Uçuş cədvəllərini bir-birinə uyğunlaşdırmaqla kəsişmə reyslərinin arasındakı məsafəni sənişinlər üçün rahat bir səviyyəyə gətirə bilərik. Bu potensial və imkanlar bizdə var. Məsələn, bir sənişin qonşu regionların hava limanlarından Zəngilana gəlir, çox vaxt gözləmədən ya Türk hava yolları, ya da Azərbaycan hava yollarının getmək istədiyi digər istiqamətə iki, maksimum üç saat ərzində gedə bilirsə, bu, sənişin üçün olduqca sərfəli və cəlbedici olur. Bu da HUB texnologiyalarının ən vacib elementlərindən biridir. Bir məsələyə də toxunmaq istərdim. Ümumi koridor və ya tranzit məfhumlu koridor anlayışına. Bu yaxınlarda Cənab prezidentin də qeyd etdiyi bir məsələyə yanaşması diqqəti cəlb etdi. Cənab prezidentin dediyi kimi, “koridor infrastrukturunu tikib yaradırıq”. Bu, təkcə yük və ya sənişin tranziti olmamalıdır. Bütün bu yol boyunca biz istehsal proseslərini də bu işə qoşmalıyıq. Bu, çox əhəmiyyətli bir mövqedir. Bütün planlar bu istiqamətdə qurulur, çünki ən müxtəlif yüklər buradan, bizim ərazimizdən keçəcək. Bu tranzit koridorlar müxtəlif istiqamətə daşınan yüklərin ötürülməsində böyük rol oynayacaqdır.

Təklifimiz belədir ki, ümumi yükün saxlanma nöqtəyi nəzərindən həm əhəmiyyətini artırmaq, həm maye dəyərinin aşağı salınması nöqtəyi nəzərindən yükün bəzi hissələrinin istehsalını ərazimizdə marşrut boyu istehsal proseslərini yarada bilərik. Yarımfabrikat gələn məhsullar burada koridor boyu daşınaraq Qərbi qısa müddətdə, məsələn, Bakıdan Londona 5 saat sonra çatdırılırsa, Zəngilandan Londona 4 saat müddətinə çatdırılacaq. Qatarla daşınarsa, nisbətən böyük bir ərazi geridə qalmış olacaq. Qatarla Zəngəzur koridoru vasitəsilə Türkiyəyə, oradan isə Marmara vasitəsilə Avropaya çatdırılmış olacaq. Nisbətən götürsək, təxminən bütün yolun 75-80%-ni biz keçirik. Yerdə qalan 25 %-lə hazır məhsulu daşımış oluruq. Bu, ümumi koridorun bütün tərəfləri üçün olan dividendlərin, gəlirlərin və maraqların təmin olunmasıdır. Bu isə sonuc etibarilə həm də qiymətlərin daha aşağı düşməsinə gətirib çıxaracaq. Məhsulun maye dəyərinin qiymətinin aşağı düşməsinə səbəb olacaq. Sonra onun bazarda istehlakına da təkanverici qüvvə olacaqdır. Həmçinin bu qədər müəssisələrin Azərbaycanda yaradılması iqtisadiyyatımızın daha sürətlə böyüməsinə, işsizliyin aradan

qaldırılmasına, məşğulluğun daha böyük həcmdə təmin olunmasına gətirib çıxaracaqdır. Bütün bu məsələlərdə isə burda Türk Dövlətləri Təşkilatı, xüsusən də, ayrı-ayrılıqda Türk dövlətlərinin münasibətlərində, azad olunmuş ərazilərimizin və dünya səviyyəsindəki potensiallarının üzə çıxarılması və onların reallaşdırılmasında birgə fəaliyyəti, xüsusən də təcrübə mübadiləsi, hansı ki, yeni texnologiyaların qəbul olunması, yeni menecment texnologiyalarının tətbiqini tələb edir. Bu da yenidən Türk Dövlətləri Təşkilatının lokomotivi olan qardaş Türkiyədə mövcuddur. Bizim də bu təcrübədən yararlanmaq imkanımız vardır. Ümid edirik ki, bu məsələlərdən birgə fəaliyyət nəticəsində yararlanacağıq. HUB hava limanı bizim üçün yeni texnologiyadır. Gələcəkdə məhz sərnəşin nöqteyi nəzərindən Heydər Əliyev Beynəlxalq hava limanının da sərnəşin HUB hava limanı olaraq perspektiv planları mövcuddur. Ona görə də, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, perspektiv olaraq Zəngilan hava limanının gələcəkdə HUB sərnəşin hava limanına çevrilməsi mümkündür. Əlbəttə, bu cür qərarlar dövlətin qərarlarıdır.

Sonda bütün konfrans təşkilatçılarına və iştirakçılara öz təşəkkürümü bildirirəm. Bu, çox əlamətdar, sevindirici və qürurlandırıcı bir gündür. Fəxr edirəm ki, belə gözəl tədbiri biz Qarabağın incisi doğma Şuşamızda qeyd edirik. Həm də ona görə qürur duyuram ki, biz düşmən işğalından azad edilmiş bu müqəddəs torpaqlarda belə beynəlxalq konfranslar keçiririk, bir araya gəlib fikir mübadiləsi edirik və gələcək planları müzakirə edirik. Yaşasın Azərbaycan! Yaşasın Türk-Turan birliyi!.

AZƏRBAYCAN MUĞAMININ AÇIMI: POEZİYADA, FƏLSƏFƏDƏ, PUBLİSİSTİKADA, ELMDƏ

Elçin Qaliboğlu

AMEA-nın Folklor İnstitutu, aparıcı elmi işçi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
elcin.galiboglu@gmail.com

***Açar sözlər:** Azərbaycan muğamı, poeziya və muğam, muğamın fəlsəfəsi, publisistika və muğam, muğamın bədiiliyi, muğamda həqiqətə yetmək*

***Keywords:** Azerbaijani mugham, poetry and mugham, philosophy of mugham, journalism and mugham, art of mugham, reaching the truth in mugham*

Azərbaycan musiqisinin yaşı qədim olduğu qədər də özümüzəməxsusdur, bəşəridir, əvəzsizdir, habelə çağdaşlığa uyğundur. İnsan cəmiyyətləri ardıcıl yeniliyin, inkişafın ifadəsi olaraq yaranır. Həyata münasibətin əsilliyi tələbi insanların mənəviyyat axtarışlarının qarşısınıalmazlığından qaynaqlanır.

İnsanın mənəviyyat axtarırları tükənmir, hər cür texniki inkişaf mahiyyətə insana gerçəkdən böyük mənəvi ümid qaynağı ola bilmir, ancaq bu gedişdə imkanlar yaratdığı danılmazdır. Çağdaş texnoloji inkişafın insanların, ulusların ömrünə gətirdiyi bəlalərin miqyası getdikcə artır. Bütövlükdə bəşərin halsızlığı ortadadır: insanı qurtaracaq çıxış yollarının tapılması isə imkansız görünür...

İnsan bu durumdan çıxış yolunu yenə də özünün insani imkanlarının daha ciddi, yaradıcı, irəliyə doğru, ümidli axtarırları ilə tapa bilər. Sənət bu gedişdə hər an böyük mənəvi yardımçımızdır. Ən çətin vaxtımızda musiqi bizi ümitsizlikdən qurtarır, içdən (daxilən) təmizlənməyimizdə yardımçı olur, özümüzə yetəcəyimizə bizi inandırır, ruhsuzluqdan qurtarır. Şübhəsiz ki, söhbət böyük, yaradıcı, bənzərsiz, ali musiqidən gedir.

Azərbaycan musiqisinin zirvəsi olan muğam habelə Şərqi, bütövlükdə Bəşərin (Dünyanın) ali mənəviyyat ifadəçisidir. Muğamların yaranmasında əsas Şərq ulusları (xalqları) iştirak edib, ancaq bu gedişdə muğamın tarix boyunca daha aydın, mənalı, ruhlu, sistemli, fəlsəfi özünüifadəsi ulusumuza aiddir desək, yanlışdır. Hər halda informasiyanın işıq sürətiylə yayıldığı bir vaxtda bunu araşdırmaq çətin məsələ deyil.

“Azərbaycan muğamının açımı: poeziyada, fəlsəfədə, publisistikada” mövzusunda elmi araşdırma Azərbaycan muğam sənətinin müxtəlif, həm də mahiyyətə bir-biri ilə bağlı yaradıcı sahələrdə fərqli rəqurslardan araşdırılmasına diqqət çəkilir, ümumiləşdirici qənaətə gəlinir. Təbiidir ki, fəlsəfə burada əslində birləşdirici rol oynayır: bu, qədimdə belə idi, indi də belə olacağı qaçılmazdır. Elə muğam yaradıcılığı da başdan-başa fəlsəfədir, insanın həqiqət yolçuluğunun harayıdır. Başqa tərəfdən Azərbaycan fəlsəfəsi tarix boyunca daha çox poeziyada ifadə olunub. Nəsiminin, Füzulinin yaradıcılığı buna nümunədir. Muğam mahiyyətə fəlsəfədir. Bu fəlsəfə çağımızın etalonlaşmış fəlsəfi terminləri ilə ifadə olunmaya bilər, ancaq ilahi-insani məzmununu, bənzərsizliyini bütün dolğunluğu ilə qoruyub saxlayır.

Yazıda son yüzildə muğamın mahiyyətinin dərki səridən sözügüdən sahələrdəki araşdırmalar [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 və s.] təhlilə cəlb olunur. Üzeyir Hacıbəyli “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” əsəri [7] özünün elmi orijinallığı ilə diqqəti çəkir. Ü.Hacıbəyli muğamların daxili quruluşunu açır, hər birinin xarakteri haqqında fikirlərini bölüşür.

B.Vahabzadənin “Muğam” poemasında [5] Azərbaycan muğamlarının hər birinin gerçəkdən insan kimi obrazı yaradılıb. Bu, sadəcə, şair hissiyyəti deyil, ruhu zəngin, yaradıcılığı bənzərsiz olan bir ulusun bəşər musiqisinin ən yüksək səviyyəsinin ifadəçisi kimi halının poeziyada ifadəsidir. Çox zaman şübhəsiz, sözün musiqinin yüksək halını ifadə etmədiyini görmək olur. Ancaq bütün hallarda burada söz musiqinin önündə gedərək onun möhtəşəmliyinin vəsfedicisi kimi diqqəti çəkir. Əsas məsələ Azərbaycan insanının muğamın hikmətinə vəqif olması, mahiyyətinə yetməsidir.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatında musiqinin gözəlliyi, əvəzsizliyi haqqında örnəklər çoxdur. Yeni çağ da, texnoloji inkişafın qarşısıalınmaz dərəcədə inkişaf etdiyi, robotlaşmanın az qala hakim olduğu bir çağda mənəvi yönün – ruh-sallığın ali musiqi – muğam yoluyla dərinə çağırılması ciddi mənəvi olay sayılmalıdır. İnsan bundan sonra hansı texnoloji kəşfləri edir-etsin, özünə varmaqdan, içindəki mənəvi gözəllikləri aşkarlayıb dünyanı, təbiəti qurtarmaqdan başqa yolu yoxdur. Yalnız içinin ardıcıl aşkarlanan gözəllikləri insanları – ulusları yaşada bilər. Bu gedişdə ən gözəl, insani, fəlsəfi özünüifadə kimi muğamın ciddi rolu var, ən yaxşı ifadəçi isə ulusumuzdur. Muğamdakı insani tələblər Azərbaycanın ulusal (milli) dəyərlərində yaşayır. Deməli, bu və başqa gözəl cəhətlər ulusumuzun yüksək bəşəri keyfiyyətlərə malik olduğunu bir daha sübut edir.

Anarın “Muğamın əbədiyyəti” adlı irihəcmli araşdırma yazısında [1] muğam sənəti ilə bağlı təəssürləri ifadə olunur. Öncə Azərbaycanda elliklə muğama olan sevgi vurğulanır, Şərqi müxtəlif bölgələrində ulusların muğamı necə adlandırmasından danışılır. Yazıda müəllifin muğam sənətinin əbədiyyətinə inamının ifadəsi təbiidir, muğam ruhunun yaratdığı, mahiyyətə ulusun yenilməz ovqatından gələn ümidli əhval ifadə olunur. Anarın muğamla bağlı ümumi dəyərləndirməsi diqqətçəkəndir.

A.Atanın “Muğam Fəlsəfəsi” əsərində [2] Muğam musiqi sisteminin fəlsəfi mahiyyəti aydın, məntiqli şəkildə görünür, bilinir, Şərq ruhaniyyəti, sənəti, dünyabaxışı üzvi birliyi, eləcə də dünya musiqi klassikasındakı üstün mövqeyi vurğulanır. Hələ 1976-cı ildə nəşr olunmuş “Müdrilik səlahiyyəti” kitabındakı “Qəm və üsyan” (1973) bədii-fəlsəfi məqamında “Muğama qayıdış” adlı sonuncu bölümdə muğam ruhuna qayıdış fəlsəfi rəqlə ifadə olunurdu. “Muğam Fəlsəfəsi” əsərinin girişi “Muğam – fəlsəfi hadisə kimi” bölümüylə açılır. Burada muğamın ülvə həyat konsepsiyasını təsdiq etməsi, əsil ruhsal mövcudluq haqda dahiyənə musiqi hekayəti olduğu vurğulanır. Əsərdə Muğamın möhtəşəm, miqyaslı, əhəmiyyətli hadisə kimi təqdimi var. Muğam “pillə sənəti”, hər bir pillə isə insan həyatının bir mərhələsi sayılır. Əsərdə irəli sürülən əsas ideyalar bunlardır: Muğamda həqiqi və əqlə bərabərləşir. Burada musiqi ideyasının daxili inkişafı öz yüksək bədii ifadəsini tapıb. Muğamın hər bir pilləsi labüd, təbii, üzvi şəkildə, ardıcıl surətdə digər pilləni hazırlayır, təzə mövzu rüşeym halında onun daxilində yetişməyə başlayır, yeni xassələrlə zənginləşir və son nəticədə ideyanın təzə pilləsini yaradır. Əsərdə muğamın fəlsəfiliyi Azərbaycan dəyərlərinin işığında açılır.

Rəfiq İmraninin araşdırmasında [6] muğamların professional sənət nümunəsi kimi formalaşması tarixi nəzərdən keçirilir, aşiq musiqisi ilə muğam sənətini birgə götürməsi ulusal zənginliyimizin necəliyini çatdırmaq görəvi daşıyır. Bu və başqa mənəvi yaradıcılıqlar ulusumuzun ümumşərqi, bəşəri keyfiyyətinin ifadəsində aparıcı rol oynadığının əyani göstəricisidir. Ulusal musiqinin – muğamların, aşiq musiqisinin mahiyyətə əyləncəvilikdən uzaq, ruhun tərbiyəsinə

yönəlik rolunun vurğulanması araşdırmanın əsas cəhətlərindən biri kimi vurğulana bilər.

K.Bünyadzadənin araşdırmasında [4] muğamın həyatla üzvi şəkildə birliyi, insan hisslərinin musiqidə ifadəsi və s. məqamlar diqqətlə nəzərdən keçirilir.

Azərbaycan muğamının açımı mahiyyətə fəlsəfilik tələb edir. Muğam ali musiqi örnəyidir. Muğamın mahiyyətində Şərqlilik var, ancaq ayrıca “Azərbaycan muğamı” anlayışı bu musiqinin daha ciddi, bənzərsiz ifadəçisi olduğumuzu göstərir. Muğamın mahiyyətindəki həqiqət, insanlıq ölçüsü ruhumuzu gözəl, aydın ifadə edir. Sabahımızda bu ölçü daha gərəkli olacaq, ona görə ki, insanlıq tələbi, gözəlliyi bitmir, tükənmir.

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1.Anar. *Muğamın əbədiyyəti*. 525-ci qəzet.-2011.- 29 yanvar.- S.16-18.
2. Asif Ata. *Muğam Fəlsəfəsi*. “Ədalət” qəzeti.- 2009.- 18 aprel.- S. 17.
- 3.Aslanoğlu Əli. *Muğam poetikası və idrak*. Bakı, “Elm”, 2004. 300 səh.
- 4.Bünyadzadə K.Y. *Muğam fəlsəfəsi*. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2018, 160 səh.
5. Vahabzadə Bəxtiyar. *Seçilmiş əsərləri*. İki cildə. II cild (Poemalar). Bakı, “Öndər nəşriyyat” 2004, 320 səh, səh.175-212.
- 6.İmrani Rəfiq. *Muğamın musiqi dili*. 16 Aprel 2014, səh. 14. *Muğamın musiqi dili (xalq.az)*
- 7.Hacıbəyli Üzeyir. *Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları*. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2019, 360 səh.

PƏHLƏVİLƏR DÖVRÜNDƏ DİNİ DURUM VƏ TÜRK-İSLAM HƏMRƏYLİYİNƏ DAİR (ƏLİ ŞƏRİƏTİ NÜMUNƏSİ)

Əli Fərhadov

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, aparıcı elmi işçi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ali_farhadov@yahoo.com

Açar sözlər: Əli Şəriəti, islam, türklük, vəhdət, həmrəylik

Keywords: Ali Shariati, Islam, Turkishness, unity, solidarity

Giriş: Qacarlardan sonra hakimiyyətə gəlmiş Pəhləvilərin hakimiyyət dövrü hər nə qədər siyasi istibdad, diktatura, azad düşüncənin boğulması ilə səciyələnsə də, bu dövrdə bir sıra görkəmli mütəfəkkirlər yetişmişdir. Bunlara nümunə olaraq marksist filosof T.Əranini, istiqlalçı ictimai-siyasi xadim S.C.Pişəvərini, məşrutə dövrünün görkəmli tarixçisi Ə.Kəsrəvini, “əl-Mizan” adlı çoxcildli Quran təfsirinin müəllifi ilahiyyatçı S.M.Təbətəbaini, ruhani-filosof M.Mütəhhərini, fəlsəfəçi S.H.Nəsri və s. göstərmək olar. Bu ziyalılardan T.Ərani, Ə.Kəsrəvi müstəbid hökumətə, dini xurafata və mövhumata qarşı mübarizə aparıb demokratik dəyərləri müdafiə etdikləri üçün rejimin qurbanı oldular. Bu

dövrə S.M.Təbətəbəinin yaradıcılığında Qurani-Kərimin fəlsəfi təfsiri, ilahi fəlsəfə ilə dinin bir-birinə zidd olmaması tədqiq və təqdim edildi. M.Mütəhhərinin və S.H.Nəsrin yaradıcılığında klassik Şərq və Qərb fəlsəfələrinin müqayisəli təhlili, dini və fəlsəfi elmlərin birlikdə öyrənilməsi əsas yerlərdən birini tutmuşdur. Dövrün əsas ziyalılarından biri də sosioloq, dinlər tarixçisi Əli Şəriəti-dir. Onun yaradıcılığında islama, türklüyə, Osmanlı – Səfəvi münasibətlərinə və islam həmrəyliyinə baxış mövzusu məndə təqdim ediləcəkdir.

Əli Şəriəti - qısa həyat hekayəsi. Pəhləvilər dövrünün görkəmli mütəfəkkirlərindən biri olan xorasanlı Əli Şəriəti “Dinlər tarixi”, “İslami sosiologiya”, “Əli şiəsi, Səfəvi şiəsi” və s. dini-fəlsəfi əsərlərin müəllifi kimi məşhurdur. O, öncə Məşhəddə Pedaqoji Texnikumda, sonra Tehran Universitetinin fəlsəfə fakültəsində, daha sonra Məşhəd Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsində fars dili və ədəbiyyatı təhsili almışdı [3, s.4]. Tələbəlik illərində o, “Allahsız sosialistlər” cəmiyyətinə üzv olur, cəmiyyətdə islamı təbliğ fəaliyyəti ilə məşğul olur. Əli Şəriəti 1963-cü ildə Fransanın Sorbon Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsində “Orta əsrlər və islam tarixi” bölümündə “Bəlxin fəzilətləri” adlı XIII əsr əlyazmasını tədqiq edən dissertasiyası ilə doktorluq elmi dərəcəsi aldı [9, s.49-50]. “Bəlxin fəzilətləri” adlı əsər erkən orta əsr bəlxli müsəlman alimlərinin əlyazma əsərlərindən ibarət bir kolleksiya olub Əli Şəriəti tərəfindən fransız dilinə tərcümə və şərh edilmişdi [1]. Əli Şəriəti Parisdəki tədris illərində J.P.Satr, L.Massinyon kimi mütəfəkkirlərlə yaxın əlaqələr qurdu və dinlər tarixi və din sosiologiyası ilə xüsusi məşğul oldu [9, s.50-51]. O, Parisdən döndükdən sonra 1966-cı ildə Məşhəd Universitetində pedaqoji fəaliyyətə başladı. Lakin hökumətə müxalif fikirləri təbliğ etdiyinə görə 1971-ci ildə işdən çıxarıldı. Bundan sonra Əli Şəriəti dini tədrislə məşğul olan “Hüseyniyyəyi-İrşad” elmi mərkəzində müəllim və məruzəçi kimi fəaliyyət göstərməyə başladı. S.H.Nəsr və M.Mütəhhəri də burada çalışırdılar. Müxalifətçi fikirlərinə görə 1973-1975-ci illərdə həbsdə yatan Əli Şəriətiyə hökumət elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmağı qadağan etdi və həbsdən sonra da polis nəzarətində qaldı. 1977-ci ildə İrandan ayrılmağa məcbur olan Əli Şəriəti elə həmin il Londondakı evində ölü tapıldı. Onun İran gizli polisi “SAVAK” tərəfindən sui-qəsdə məruz qaldığı iddia edildi [8, s.577-580].

Əli Şəriətinin dini-ictimai fikirlərinə baxış. Əli Şəriətinin dini-fəlsəfi baxışları islam və marksist düşüncə sistemlərinin sintezinə əsaslanır. Müsəlman cəmiyyətinin əsasını Hz.Məhəmmədə nazil olan Qurani-Kərimdə və Hz. Əlinin ona gətirdiyi yozumda görə Əli Şəriəti tarix boyu baş vermiş problemləri sinfi ziddiyyətlərin dərinləşməsi ilə izah etmişdir. Ona görə peyğəmbərin vəfatından sonra xəlifə seçilən Əbu Bəkir və Ömər Hz.Əlinin haqqını yesələr də, islamın siyasi təşkilatı olduğu kimi qaldı, cəmiyyətdə sadəlik, ictimai ədalət və bərabərlik sistemi pozulmadı. Lakin yaşlı Osmanın nəzarətsizliyi və laqeydliyi yoxsulların daha da yoxsullaşmasına, zənginlərin daha da zənginləşməsinə səbəb oldu. Daha sonra Müaviyənin hakimiyyəti dövründə isə xilafətin eys-işrət və saray

səltənətinə çevrilməsi prosesinin əsası qoyuldu [2, s.14-15]. Səhabə Əbu Zər Qıfərinin dediyi bu söz Müaviyə dövründə xalqın sərvətinin hakimiyyət tərəfindən necə istismar edildiyini ortaya qoyur: “Ey Müaviyə, əgər bu sarayı öz pulunla tikdirdinsə, israfdır; yox, əgər xalqın pulu ilə tikdirdinsə, xəyanətdir” [2, s.22]. Hələ tələbəlik dövründə Əli Şəriəti səhabə Əbu Zərə heyran olmuş, misirli yazıçı Əbdülhəmid Cudə əl-Səhharın “Əbu Zər” adlı biyoqrafik əsərini fars dilinə tərcümə edərək, geniş şərhərlə “Əbu Zər-i Qıfari: Xudapərəst (Allahpərəst-Ə.F.) sosialist” adı ilə nəşr etdirmişdir. Əbu Zəri inqilabçı xüsusiyyətlərinə görə mədh edən Əli Şəriəti onu “Allaha ibadət edən sosialistlərin mükəmməl modeli” kimi təsvir etmişdir [8, s.577-580].

Əli Şəriətinin əsas qayəsi yaşadığı cəmiyyəti, Pəhləvilərin zülmü altında əsir olan xalqını islah və xilas etməkdir. Bunun üçün də “ziyalı ilk öncə öz xalqını, cəmiyyətini yaxşı tanımalı və onu öz arxasınca apara bilməlidir” [5, s.3-4]. Əli Şəriətiyə görə “müsəlman cəmiyyətinin ictimai quruluşu bərabərlik, ədalət, ictimai mülkiyyət və sinifsiz cəmiyyətin dirçəlişinə əsaslanır. Bu, əsas prinsipdir, lakin Qərb burjuaziyasının dünyagörüşünə əsaslanan Qərb sosializmindəki kimi məqsəd bu deyil. Müsəlman cəmiyyətinin siyasi fəlsəfəsi və rejimi məsuliyyətsiz və məqsədsiz liberalizm, aristokratiya, anti-xalq diktaturası, oliqarxiya deyil. Məqsəd inqilabçı müsəlmanların rəhbərliyi altında insanların yaradılış məqsədinə, ideoloji əsaslara uyğun səfərbər edilməsidir. Ona görə “ideal insanlıq ilahi ruhun maddiyyətə, nəfsə üstün gəlməsi, ilahi əxlaq ilə əxlaqlı olmaq deməkdir. Bu, bizim yeganə ölçü və fəlsəfəmizdir” [7, s.152-155].

Əli Şəriətiyə görə müsəlman cəmiyyətinin əsas problemləri “şirk dini” adlandırdığı dini xurafat, məzhəbçilik və sinfi ziddiyyətdir. Ona görə - “şirk dininin məqsədi mövcud vəziyyəti qorumaqdır. Tarix boyu insanların iki qrupa bölündüyünü görürük: ağa və qul, istismarçı və istismar olunan, hökmdar və idarə olunan, azad və əsir. Bununla belə, bu vəziyyəti qorumaq çətinidir; Bir gün bu imtiyazları və resursları zorla saxlaya bilməyəcəklər. Belə olan halda şirk dini işə girir və mövcud vəziyyəti qorumaq vəzifəsini öz üzərinə götürür. Buradakı şirk dininin vəzifəsi insanlara təqdim edilən və tətbiq edilən hər şeyin Allahın iradəsinin, ilahi tale və qədərin bir təcəllisi olduğuna inandırmaq və onları ona təslim etməkdir” [6, s.4].

Əli Şəriətiyə görə, “şirk dininin əsasını bir qrup insanı zənginləşdirən, digərlərini isə yoxsul edən iqtisadi yanaşma təşkil edir. Bu iqtisadi sistemin mövcud olması və mövcudluğunu davam etdirməsi üçün dinə ehtiyacı var. Çünki insanları özbaşına təslim olmağa sövq edən din qədər güclü amil yoxdur. Şirk dini həmişə mövcud vəziyyəti qoruyub saxlamaqla, hakim təbəqəyə xüsusi imtiyazlar verməklə bu vəzifəni yerinə yetirmişdir” [6, s.5]. Əli Şəriətiyə görə, “şirk dininin əsas ünsürləri cəhalət, qorxu, ayrı-seçkilik, bir təbəqədən olan insanları digər insanlardan üstün tutmaqdır. Dinə müxalif olanların, dini tiryək sayanların bu cür qiymətləndirməsi haqq din üçün deyil, şirk dini üçün düzgündür. Doğru olan bir şey daha var: şirk dini zillət, çətinlik, acizlik və cəhalət içində boğulan

insanları düşdüyü vəziyyətin onlara ilahi qismət olduğuna inanmağa, təslim olmağa çağırır” [6, s.5].

Əli Şəriətiyə görə, şirk dini tövhid, yəhudilik və xristianlıq adları ilə yanaşı, islam, xilafət, əhli-beyt adlarından da istifadə edib, tövhid və Quran pərdəsi altında olub. Həmçinin, şirk dininin mənsubları Əməvilərin təmsalında Qurani-Kərimi nizələrinin ucuna taxaraq Əli, deməli, Allah və Məhəmməd (ə) ilə döyüşürdülər. Şirk dini insanları azdıran, uyuşduran, məhdudlaşdıran, laqeyd yanaşan bir dindir [6, s.5].

Əli Şəriəti yaradıcılığında Səfəvi – Osmanlı münasibətlərinə baxış. Əli Şəriətiyə görə, XVI-XVII əsrlərdə dünyanın ən böyük qütblərindən biri xristianlığın, digəri isə İslamın qütbü idi. Şərqlə Qərb, Asiya ilə Avropa arasında köklü müharibə bu iki güc arasında toqquşmalar şəklində davam edirdi. İslamın rəsmi güc mərkəzi Osmanlı İmperiyası idi. Qərbi və Mərkəzi Avropa ölkələri təzəcə canlanmış və orta əsrləri bir kənara qoymuşdular. Təzə bir şövq, hərəkət, hərəkət və tərəqqi, yeni şüur Qərbdə başdan-başa hökmranlıq edirdi. Xristian Qərb müsəlman dünyasını daim hücumlara məruz qoya bilərdi. Lakin Osmanlı dövləti Şərqi Avropanı ələ keçirə bildi [4, s.44].

Əli Şəriətiyə görə, Osmanlı hakimiyyəti islam adına idarə olunsa da, şübhəsiz ki, korrupsioner bir sistem idi və islami idarə adlandırılmağa layiq deyildi. Lakin Qərbin istismarına və aqressiv xristianlığın hücumlarının qarşısında bir sədd idi. Qərb o dövrdə Osmanlı gücünü tərəfindən məğlub edilmiş, səlib yürüşləri Osmanlı əli ilə müsəlman qılıncını dadmışdı. Təəssüf ki, bəziləri Osmanlıya ancaq öz şübhəli prizmasından baxırlar. Onu sünni, imansız sayırlar. Lakin onların səhvi buna sırf dəyişilməz perspektivdən baxmaqdadır. İslam təməlindən və ya anti-istismar prizmasından baxsaq, xristianlığa qarşı bir müsəlman kimi, şərq ziyalısı olaraq Qərb müstəmləkəçisinə qarşı istismarın qurbanı kimi onun haqqında düşünsək, hökm dəyişir [4, s.44-46]. Əli Şəriəti arzu edirdi ki, “kaş ki, o igid sünni səlcuqlular, osmanlılar yenidən Qərbin istismarçı gücünü Afrikadan, Asiyadan və çarəsiz İslam cəmiyyətlərindən qova biləydilər” [4, s.46]. Əli Şəriətinin bu fikirləri sünni – şiə və bütün müsəlmanların vahid islam düşüncəsində birləşərək islam vəhdəti, türk-islam həmrəyliyi yaratmaq ideyası baxımından mütləqdir və orta əsrlərdə qardaş olan Səfəvi və Osmanlı türklərinin qanlı müharibələrini bir növ islam adına bir faciə və Qərb müstəmləkəçiləri üçün qurtuluş saymaqdır.

Əli Şəriəti I Dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı sultanlığının və xilafətin ləğvini islam dünyası üçün böyük bir faciə sayır və deyir ki, “Osmanlı hakimiyyəti islam adından istifadə edib müsəlman xalq üçün uyuşdurucu və qeyri-demokratik bir sistem yaratsa da, onun məğlubiyyəti ilə İslam bir hərbi və siyasi güc olaraq Qərbə qarşı süquta uğradı və Şərqi, xüsusən də İslam ölkələrinə hücum və istismar etmək üçün yol açıldı” [4, s.45-47].

Nəticə. Son olaraq deyə bilərik ki, Əli Şəriətinin həyat və əsərlərinin tədqiqi Pəhləvilər dövrü dini-fəlsəfi durumunu və dövrün problemlərinə həll yolları-

nı öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda dini fəlsəfənin, din sosiologiyasının əsasında ictimai problemləri həzm etmək, islam həmrəyliyinə gedən yolun təhlili və öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Həmçinin bu əsərlərin öyrənilməsi islamda vəhdət, xurafat və mövhumata qarşı mübarizə, məzhəblərüstü Quran anlayışının cəmiyyətdə möhkəmlənməsi baxımından mühüm addımdır. Səfəvilərin mənşəcə türk olduğunu qeyd etməsə də, Əli Şəriatinin əsərlərinin təhlili orta əsrlər Azərbaycan – Türkiyə əlaqələri tarixinin də araşdırılmaq, Səfəvi – Osmanlı münasibətlərində din və məzhəb məsələsini düzgün təqdim etmək, Osmanlı dövlətinin Qərbi müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizə tarixini anlamaq və dini-fəlsəfi, tarixi irsimizin öyrənilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azad A. Faza 'el-e Balk // <https://www.iranicaonline.org/articles/fazael-e-balk> (2 aprel 2014).
2. El-Sahhar A.C., Şeriati A. Ebu Zer-i Gıfari. Terc: S. Okur. İstanbul: Tebliğ yay., 1987, 214 s.
3. Özcoşar Ü. Ali Şeriati'nin sosioloji anlayışı. Mardin: Mardin Artuklu Universiteti yay., 2014, 67 s.
4. Şeriati A. Ali Şiası Safevi Şiası. Ankara: Fecr yay., 2009, 255 s.
5. Şeriati A. Aydın. İbrahim ağacan. Dünya yay. 2004, 68 s.
6. Şeriati A. Dine qarşı din, 14 s. // [https://www.elmustafa.com.tr/uploads /dokuman/Ali%20S%CC%A7eriati%20-%20Dine%20Kars%CC%A7%C4%B1%20Din.pdf](https://www.elmustafa.com.tr/uploads/dokuman/Ali%20S%CC%A7eriati%20-%20Dine%20Kars%CC%A7%C4%B1%20Din.pdf)
7. Şeriati A. İslam sosiolojisi üzerine. Terc. Kamil Can. İstanbul: Düşünce yay., 1980, 159 s.
8. Subaşı N. Ali Şeriati // TDV İslam Ansiklopedisi, 38-ci cilt, İstanbul: TDV yay., 2010, s.577-580.
9. Volkan H.V. Seküler iktisat və İslam iktisadının ahlaki boyutları üzerine: Ali Şeriati'nin kapitalizm eleştirisi. İstanbul: İstanbul Universiteti yay., 2020, 78 s.

REGIONLARIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFI QARŞISINDA DURAN ƏSAS ÖHDƏLİKLƏR

Güləbə Məmmədzadə

BDU-nun “Beynəlxalq münasibətlər və İqtisadiyyat fakültəsi”nin

I kurs magistrantı

gulaba.mmd@gmail.com

Elmi rəhbər: dosent Leyla Xasıyeva

Açar sözlər: *dövlət proqramı, sosial-iqtisadi-inkışaf, Azərbaycan iqtisadiyyatı, prioritet istiqamətlər*

Keywords: *state program, socio-economic development, decree, economy of Azerbaijan, priority directions*

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı və bölgələrimizin dirçəldilməsi Prezident İlham Əliyevin daxili siyasətinin əsas prioritetini təşkil edən məsələlərdəndir. Bu baxımdan 2003-cü ildən etibarən Prezident İlham Əliyevin fərmanı ilə regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramları həyata keçirilməyə başlayır. Ha-

zırda həmin proqramların yüksək nəticələrini regionlar üzrə müşahidə etmək mümkündür.

Basqal qəsəbəsində Azərbaycan Televiziyasına müsahibəsi zamanı regionlarda istər qazlaşdırma, elektrik enerjisi, su təchizatı, istərsə də yolların tikintisi ilə bağlı genişmiqyaslı tədbirlərin gerçəkləşdirildiyini bildirən Prezident İlham Əliyev iş yerlərinin açılması prosesinin də dövlətin daim diqqətində olduğunu xüsusilə vurğuladı. Ölkə rəhbəri həmçinin dövlət tərəfindən icra olunan layihələrin və eyni zamanda, özəl sektor üçün yaradılan şəraitin yeni iş yerlərinin açılmasına böyük təkan verdiyini də diqqətə çatdırdı. Dünyada mövcud olan ərzaq mallarının bahalaşmasının respublikamıza da təsirsiz ötüşmədiyini söyləyən ölkə başçısı bildirdi ki, biz 100 faiz əsas ərzaq məhsulları ilə özümüzü təmin edə bilmirik. Ancaq bu istiqamətdə vacib və ardıcıl işlər aparılır. Azad edilmiş ərazilərdə maldarlıq, bitkiçilik və kənd təsərrüfatının digər sahələri üçün çox münbit iqlim və təbii şəraitin olduğunu qeyd edən Prezident İlham Əliyev maksimum dərəcədə bundan səmərəli şəkildə istifadə etməyin vacibliyini vurğuladı. Son günlər təmas xəttindəki gərginlikdən danışan dövlətimizin başçısı Ermənistanın bu vəziyyətlə, yeni reallıqla barışmasının labüdlüyünə toxunaraq, qarşı tərəfin başqa yolu olmadığını söylədi və qeyd etdi ki, “Qisas” əməliyyatı Ermənistanı bir daha onu göstərdi ki, bizi heç bir qüvvə, hər hansı bəyanat, açıqlama, telefon zəngi dayandıra bilməz. İkinci Qarabağ müharibəsi bunu sübut edib. Prezident İlham Əliyev bir daha bəyan etdi ki, biz hədəflərimizə həmişə nail oluruq və ölkə kimi istəyimiz ondan ibarətdir ki, bölgədə sülh, əmin-amanlıq olsun [3, 5].

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı tədbirlər “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” əsasında həyata keçirilir. Regionların inkişaf etdirilməsi ölkədə aparılan iqtisadi islahatların əsasını təşkil edir. Məhz bu baxımdan qeyd edilən proqramın hazırlanması və qarşısında duran öhdəliklərin həyata keçirilməsi dövlət səviyyəsində həll olunmağa istiqamətlənən kompleks tədbirləri təşkil edir. Bu proqramın əsas məqsədi aşağıdakı formada öz əksini tapmışdır: "Proqramın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında regionların davamlı və tarazlı inkişafının təmin olunması, o cümlədən yerlərdə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyat, yüksək standartlara cavab verən sosial rifah, təbii resursların səmərəli istifadəsi və ətraf mühitin etibarlı mühafizəsini təmin edən ekoloji təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılmasına imkan verən əlverişli mühit yaratmaqdan ibarətdir" [1].

Regionların sosial-iqtisadi inkişafında fərqliliklərin ortadan götürülməsi üçün ən düzgün yol məqsədli şəkildə dövlət proqramlarını tərtib edib, onların həyata keçirilməsinə nəzarət etməkdən ibarətdir. Dövlətin regional siyasətinin məqsədlərinə nail olması üçün ən ümdə yerlərdən biri məhz regional inkişaf proqramlarının hazırlanması və reallaşdırılmasıdır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, dövlət proqramının qarşısında duran əsas məqsədlər ki, o məqsədlərə çatmaq üçün də müəyyən vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir. Dövlət proqramlarının hazırlanması bu proqram

üzrə müəyyən edilmiş regionlarda mövcud bütün imkanlardan səmərəli şəkildə istifadəyə və həmin regionlarda rəqabət üstünlüklərini tətbiq edilməsi ilə səmərəli iqtisadi məkanın formalaşdırılmasına gətirib çıxardır.

Dövlət Proqramı ölkənin aşağıda qeyd olunan regionlarını əhatə edir:

- Bakı şəhəri və qəsəbələri;
- Abşeron iqtisadi rayonu (Abşeron və Xızı rayonları, Sumqayıt şəhəri);
- Aran iqtisadi rayonu (Yevlax, Ağcabədi, Ağdaş, Beyləqan, Bərdə, Biləsuvar, Göyçay, Hacıqabul, İmişli, Kürdəmir, Neftçala, Saatlı, Sabirabad, Salıyan, Ucar, Zərdab rayonları, Şirvan və Mingəçevir şəhərləri);
- Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu (Ağsu, İsmayıllı, Qobustan və Şamaxı rayonları);
- Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu (Ağstafa, Daşkəsən, Gədəbəy, Goranboy, Göygöl, Qazax, Samux, Şəmkir, Tovuz rayonları, Gəncə və Naftalan şəhərləri);
- Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu (Şabran, Xaçmaz, Quba, Qusar və Siyəzən rayonları);
- Lənkəran iqtisadi rayonu (Astara, Cəlilabad, Lerik, Lənkəran, Masallı və Yardımlı rayonları);
- Naxçıvan iqtisadi rayonu (Naxçıvan şəhəri, Babək, Culfa, Ordubad, Səderək, Şahbuz, Kəngərli və Şərur rayonları);
- Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu (Balakən, Qax, Qəbələ, Oğuz, Şəki və Zaqatala rayonları);
- Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu (Ağdam, Tərtər, Xocavənd, Xocalı, Şuşa, Cəbrayıl, Füzuli rayonları və Xankəndi şəhəri);
- Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu (Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan və Qubadlı rayonları) [1].

Dövlət Proqramının Tədbirlər Planı aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir:

- Ölkə əhəmiyyətli tədbirlər;
- Bakı şəhəri və qəsəbələri üzrə tədbirlər;
- Ölkənin inzibati rayonları üzrə tədbirlər;
- Naxçıvan iqtisadi rayonu üzrə tədbirlər [1].

Dövlət proqramının özəlliyi ondadır ki, regionun strateji inkişaf konsepsiyasının reallaşma mexanizminin mühüm elementi kimi çıxış edir, eyni zamanda dövlətlə bərabər milli maraqlar kontekstində dövlətin iqtisadi siyasəti fonunda reallaşdırılır. Dövlət proqramının ən vacib xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar prioritet inkişaf istiqamətlərinin tərkibinin əhəmiyyətini və proqram tədbirlərinin regional, dövlət və bələdiyyə səviyyəsində maliyyələşdirmə imkanını əsas götürərək həyata keçirilir. Maliyyələşmədə bir sıra prinsiplər müəyyən edilir ki bunlara nəzər salaq:

- maliyyə resurslarının bölgüsü prosesində proqramın əsas məqsədlərinin düzgün əlaqələndirilməsi;
- məqsədli proqramın maliyyələşdirilməsində maraqlı tərəflərin (dövlət və sahibkar) və məqsədlərin uyğunlaşdırılması üzrə optimal nisbətlərin təyin edilməsi;

- proqrama əsasən cəlb ediləcək maliyyə resursların kəmiyyəti ilə əlaqədar dövlət orqanları və digər strukturlar arasında qarşılıqlı razılıq əldə olunması;
- əmək resurslarına və digər resurslara tələbatın müəyyən edilməsi, proqramın reallaşması zamanı əmək bazarına və əhali gəlirlərinə təsirinin aşkar edilməsi;
- maliyyəşdirmə üzrə bütün tədbirlərin idarəetmə orqanı vasitəsi ilə maliyyə təşkilatlarının xətti ilə icra edilməsi; [4].

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi üçün 17 milyard manatdan çox vəsait sərf edilməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, bunun 4,6 milyard manatı Özəl sektor tərəfindən icra edilən və hazırlığı gedən layihələrə investisiya şəklində qoyulacaq vəsait isə 4,6 milyard manatı təşkil edir. Dövlət tərəfindən isə 13 milyard manat civarında investisiya yatırılması gözlənilir.

Regionların təbii resurslarının səmərəli istifadəsi, yerlərdə yeni innovasiyalara əsaslanan məhsul və xidmət istehsalı sahələrinin dəyər zəncirinin bütün həlqələri üzrə inkişaf etdirilməsi, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi ilə yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı üçün münbit şəraitin yaradılması, bununla da ölkədə neft sektoru ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun da dayanıqlı inkişafının təmin olunması, qeyri-neft sektoru üzrə ixrac həcmının artımına nail olunması, regionlarda, o cümlədən kənd yerlərində yaşayan əhəlinin layiqli məşğulluq və gəlir əldə etmə imkanlarının artması və onların sosial rifah halının yüksəlməsi, beləliklə də regionların davamlı və tarazlı inkişafının təmin olunması proqram çərçivəsində ardıcıl olaraq həyata keçirilən və keçirilməsi nəzərdə tutulan işlərdir [2,1].

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin işğalda olan torpaqlarının işğaldan azad edilməsi prosesi də regionların inkişafı məsələsinə təkan verdi və regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqəli yeni modelin tətbiqinin zəruriliyini göstərdi. Həmçinin Dövlət Proqramı əsasında dövlət tərəfindən bu istiqamətdə uğurlu strategiya həyata keçirilir. Buraya "Ağıllı kənd", "Ağıllı şəhər" prinsipinə uyğun yeni yaşayış məntəqələrinin salınması da daxildir. Bu, Azərbaycanda regionların inkişafı baxımından yeni bir yanaşma hesab edilir. Bu proses həm dövlət, həm də özəl sektor tərəfindən investisiyaların yatırılmasını vacib edir.

Prezident İlham Əliyev Ağdam rayonuna səfəri zamanı iş adamlarına müraciətində deyib: “Azərbaycan iş adamlarına bu gün burada – Ağdam Cümə məscidinin önündə çağırış edirəm ki, gəlsinlər həm Ağdama, həm də azad edilmiş bütün digər ərazilərə sərmayə qoysunlar, vəsait qoysunlar. Azərbaycanda biznes üçün, sahibkarlar üçün çox gözəl şərait yaradıldığını vurğulayan dövlətimizin başçısı deyib: “Dövlət sahibkarları dəstəkləyir və həm mənəvi-siyasi dəstək verilir, eyni zamanda, güzəştli kreditlər verilir. Əlbəttə ki, bölgələrdə infrastruktur layihələrinin icrası sahibkarlıq üçün də gözəl imkanlar yaradır. Ona görə Azərbaycan sahibkarları gərək azad edilmiş torpaqlara gəlsinlər və burada müəssisələr qursunlar, iş yerləri yaratsınlar. Biz azad edilmiş torpaqları ancaq bu yolla

tezliklə canlandırma bilərik. Dövlət öz tərəfindən lazımı addımları atır və atacaq, özəl sektorun nümayəndələri də bu işlərdə fəal olmalıdır” [5,1].

Bütün regionlarda, eləcə də işğaldan azad olunmuş və xarabalığa çevrilmiş ərazilərdə genişmiqyaslı tikinti, bərpa-quruculuq tədbirlərinin həyata keçirilməsi, həmin ərazilərin canlanması, yaşayış məntəqəsinə çevrilməsi ölkə başçısının uğurlu siyasətinin nəticəsidir. Görülən işlərdən və onların nəticələrindən aydın olur ki, Prezident İlham Əliyevin yürütdüyü daxili və xarici siyasət Respublikamızın daimi inkişafına və yüksəlməsinə istiqamətlənib.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”. <https://e-qanun.az/framework/41320> (08.10.2023)
2. Əliyeva M. Davamlı inkişaf hədəfləri. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət proqramları bu sahədə mühüm əhəmiyyətə malikdir. // Respublika.- 2022.- 23 avqust.- S.1; 8.
3. Mahmudov R. Regional yüksəlişin Azərbaycan nümunəsi. // Xalq qəzeti. 2022,16 avqust, s. 2.
4. Məmmədova A.Z. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf problemləri. <https://unec.edu.az/application/uploads/2018/12/M-mm-dova-Ayg-n-Z-lf-qar-q-z-.pdf> (08.10.2023)
5. Mirzə M. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı davamlı xarakter alıb. Bölgələrimizdə aparılan abadlıq-quruculuq işləri Azərbaycanın iqtisadi gücünün göstəricisidir. // Respublika., 2022, 21 avqust, s.1-5.
6. Qəribli M. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının əsas yükü azad rayonların üstünə köçür. // Bakı Xəbər, 2022, 16 fevral, s.11.
7. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı (2019-2023). Statistik məcmuə. / Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, Çarşıoğlu E.İ., 2023, 832

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATI: YARANMASI VƏ FƏALİYYƏTİ

Həmidə İsgəndərova

BDU-nun “Asiya və Afrika ölkələri tarixi” kafedrasının magistrantı
iskenderovah0903@gmail.com
Elmi rəhbər: dosent Aida Bağirova

Açar sözlər: Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçıları Zirvələri, Türk Şurası, Zirvə görüşü, Türk Dövlətləri Təşkilatı, “Vision 2040”

Keywords: Summits of Heads of State of Turkic-Speaking Countries, Turkic Council, Summit Meeting, Organization of Turkic States, “Vision 2040”

Giriş. Türklər tarix boyu vahid dinə, mədəniyyətə və ənənəyə əsaslanan mənəvi dəyərlərə malik olmuş, ərəb, monqol və rusların hökmranlığı altında belə bu dəyərləri qoruyub saxlamışlar. XIX əsrin sonlarından başlayaraq formalaşan “Turan” dövləti ideyası XXI əsrdə Türk Dövlətləri Təşkilatının qurulması ilə nəticələndi [2, s.718]. Türk dövlətlərinin SSRİ-intabeliyində olması, Türkiyənin isə Qərblə yaxınlığı onlar arasında müstəqil qarşılıqlı əlaqələrin qurulma-

sınıqarşısını alırdı. SSRİ-in dağılmasından sonra Türkiyənin postsovet türk respublikaları ilə əlaqələri başladı [11, s.10]. Postsovet Türk Dünyasının integrasiya və əməkdaşlığı istiqamətində ilk addım kimi “Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçıları Zirvələri” inəması 1991-ci ildə qoyulmuş və 2010-cu ilə qədər davam etmişdir. İlk zirvə görüşü 1992-ci ilin 30-31 oktyabrında Türkiyə prezidenti T.Özalın ev sahibliyi və Türk Cümhuriyyətlərinin prezidentləri Ə. Elçibəy, N. Nazarbayev, Ə. Akayev, İ. Kərimov və S. Niyazovun iştirakı ilə Ankarada keçirilmişdir. Bu qurumun fəaliyyəti dövründə Türkiyə, Qazaxıstan, Azərbaycan, Qırğızıstan, Türkmənistan və Özbəkistan arasında 10 zirvə görüşü keçirilmiş və türkdilli dövlətlərin integrasiya və münasibətlərin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Türk Şurasının yaradılması yolunda ilk addım 2009-cu il 2-3 oktyabr tarixlərində Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçıları IX Zirvə Toplantısında üzv dövlətlər Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyə tərəfindən imzalanmış Naxçıvan bəyannaməsi ilə atılmışdır. Türkmənistan neytrallıq prinsipini əsas gətirərək Naxçıvan bəyannaməsini imzalamamışdır. Sənədin giriş hissəsində üzv dövlətlər BMT Nizamnaməsinə sadıq olduqlarını vurğulayaraq təşkilatın əsas məqsədinin türk dövlətləri arasında əməkdaşlığı gücləndirmək və regional inkişafa töhfə vermək olduğunu bildiriblər. Onlar həmçinin demokratiya, insan hüquqlarına hörmət və qanunun aliliyi prinsiplərinə sadıq olduqlarını bildirmişlər. Naxçıvan Bəyannaməsi mehriban qonşuluq, dostluq, qarşılıqlı etimadın artırılması, terrorizmlə mübarizədə beynəlxalq koordinasiya, iqtisadi inkişaf və mədəni fəaliyyət kimi məsələlər durur. Bəyannamə Türkiyə, Qazaxıstan və Azərbaycan tərəfindən təsdiq edilib və 2010-cu il noyabrın 17-də qüvvəyə minmişdir.

2021-ci il noyabrın 12-də İstanbulda VIII Zirvə toplantısında Türk Şurası-Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) adını almışdır. 121 maddədən ibarət Zirvə Bəyannaməsindən 21-i “Siyasi məsələlər, xarici siyasət və təhlükəsizlik məsələləri üzrə əməkdaşlıq”, 47-si “İqtisadi sahələrarası əməkdaşlıq”, 21-i “Beynəlxalq Əməkdaşlıq”, 13-ü “Türk Dünyasının İnstitusional Əməkdaşlığı”, 16-sı “Türk Dünyasında İnstitusional Əməkdaşlıq” başlığı altında olmuşdur [14]. “Rəqəmsal dövrdə Yaşıl Texnologiyalar və Ağıllı Şəhərlər” mövzusu ilə keçirilən samitdə təşkilatın adının dəyişməsi ilə yanaşı, dörd əsas məsələ öz əksini tapmışdır. İndiyədək təşkilatın sammitlərində fəxri qonaq olan Türkmənistan rəsmi olaraq müşahidəçi statusu verilmiş, Macarıstan isə 2018-ci ildə müşahidəçi statusu almışdır. İstanbul Zirvə toplantısının üçüncü mühüm nəticəsi orta və uzunmüddətli hədəfləri müəyyən edən Türk Dünyası “Vision 2040” sənədinin təsdiqi, üçüncü ölkə və təşkilatlarla yeni əməkdaşlıq əlaqələrinin müəyyən edilməsi, Türk İnvestisiya Fondunun yaradılması olmuşdur [15].

“Vision 2040” Sənədi üzv ölkələr arasında islamofobiya, ksenofobiya və terrorizmlə mübarizə, sərhəd təhlükəsizliyi, narkotiklərin qanunsuz daşınması, İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları, elektron hökumət, ticarət, nəqliyyat, səhiyyə, təhsil, kiber təhlükəsizlik və kosmostədqiqat sahəsində

əməkdaşlıq etməyi hədəfləyir. “Vision 2040” sənədinə daxil edilən digər mühüm məsələ enerji sahəsi ilə bağlı idi. Avropada yaşanan enerji böhranını nəzərə alsaq, Türkiyə və türk dünyasının bu məsələdə birgə səyləri təkcə iqtisadi deyil, həm də siyasi və təhlükəsizliyin həllində mühüm rol oynayır [13, s.100]. “Vision 2040” sənədinin həyata keçirilməsi üçün “Türk Dövlətləri Təşkilatının 2022-2026-cı illər üçün Strateji Yol Xəritəsi” hazırlanmışdır. Bu sammitdə üzv ölkələr arasında ticarətin artırılması və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və proqnozlaşdırıla bilən investisiya mühitinin təmin edilməsi məqsədilə Türk İnvestisiya Fondunun yaradılmasına dair saziş imzalanmışdır. Türk İnvestisiya Fondu türk dövlətləri arasında qurulan ilk maliyyə mexanizmi olduğu üçün xüsusi əhəmiyyətə malik idi [9, s.74]. Qeyd edək ki, Türkiyənin təklifi ilə Azərbaycan və Qazaxıstanın enerji sektorunda, Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum transmilli layihələrində birgə fəaliyyət göstərilməsi tövsiyə edilmişdir. Sammitdə həmçinin beynəlxalq məsələlərə də toxunulmuş, İraq, Əfqanıstan, Fələstin və Liviyadakı vəziyyət müzakirə olunmuşdur. Bununla bağlı sammit iştirakçıları İraqın ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılmasına, İraq türkmənlərinin fundamental hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə çağırış etmişdir [12, s.132].

Bu dövrdə Türk dövlətləri arasında əsas maraq doğuran məsələlər arasında Şərq-Qərb marşrutunun regional və qlobal mərkəzə çevrilməsi olmuşdur. Bu mənada Zəngəzur dəhlizinin reallaşması ilə Orta Asiya-Qafqaz-Türkiyə xətti Çindən Avropaya uzanan ən stabil marşruta çevrilməli idi. Qırğızıstan Prezidenti Sədir Cəfərovun “Mərkəzi Asiya+Cənubi Qafqaz Platforması” layihəsi ilə bağlı təklifi nəqliyyatda ümumi inkişafın əldə olunmasına və Türk Dünyası Orta Dəhlizinin istifadəsi istiqamətində bütün potensialın reallaşmasına imkan yaratmalı idi. 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə TDT-in üzv dövlətləri Azərbaycanın haqq işini dəstəkləmiş və beynəlxalq hüququn həyata keçirilməsi dəyərləndirmişlər. Ümumiyyətlə, bu quruma daxil olan dövlətlər Azərbaycanı dəstəklədiklərini dəfələrlə açıq bəyan etmiş, Azərbaycan və Ermənistan arasında barışığa nail olmaq üçün qəbul edilən bütün konstruktiv təkliflərə sülhsevər mövqedən yanaşmışdır. Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın təklifi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpası və bununla da türk birliyinə, bölgədə daimi sülh və sabitliyin bərqərar olunmasında mühüm xidmətlərinə görə TDT tərəfindən “Türk Dünyası Ali Medalı” ilə təltif edilmişdir [10, s.118]. Türk dünyasının ən mühüm məsələlərindən biri də Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətində mövcud vəziyyətlə bağlı idi. Bu baxımdan, TDT-ə üzv dövlətlərin Türkiyənin təklifi ilə Kipr türk xalqının nümayəndəsinin təşkilatın fəaliyyətlərində iştirak etməsi ŞKTC-nin Türk Dünyasının ayrılmaz bir parçası olduğunu təsdiqləmişdir.

Səmərqənd Zirvə toplantısında Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətinin təşkilata müşahidəçi üzv kimi qəbul edilməsi strateji addım kimi önə çıxmışdır. Azərbaycanın təşəbbüsü ilə TDT-in Ankarada 16 mart 2023-cü il tarixində “Fəlakət-Fövqəladə Halların İdarə Edilməsi və Humanitar Yardım” mövzusunda keçiri-

lən fəvqəladə zirvə görüşündə 6 fevral 2023-cü ildə Türkiyənin cənub və cənub-şərq bölgələrində baş verən zəlzələ fəlakəti nəticəsində ortaya çıxan durum müzakirə edilmişdir. TDT-ə üzv və müşahidəçi dövlətlər Türkiyəyə kömək etmək üçün böyük həmrəylik nümayiş etdirərək səfərbər olmuş və göndərdikləri axtarış-xilasetmə qrupları və humanitar yardımlarla türk dövlətləri arasında qardaşlıq bağlarının möhkəmlənməsinə verdikləri töhfə kimi yüksək qiymətləndirilmişdir [16, s.180]. 2023-cü il 22 sentyabrda ABŞ-nin Nyu-York şəhərində TDT-in xarici işlər nazirlərinin qeyri-rəsmi toplantısında nazir Ceyhun Bayramov Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində qanunsuz erməni silahlı qüvvələrinə qarşı həyata keçirdiyi antiterror tədbirləri barədə məlumat vermişdir. O, həmçinin Füzuli rayonunda Özbəkistan və Qazaxıstan tərəfindən reallaşdırılan layihələrin dövlətlər arasında dostluq rəmzinə çevrildiyini qeyd etmişdir. C. Bayramov Azərbaycan tərəfindən suveren torpaqlarında həyata keçirilmiş tədbirlərlə bağlı ölkəmizə göstərilmiş dəstəyə görə türk dövlətlərinə xüsusi minnətdarlığını bildirmişdir [17, s.11].

Ortaq tarix, dil, etnik və mədəniyyət əsasında formalaşan Türk dünyası yalnız üzv dövlətlərin sərhədləri ilə məhdudlaşmır, təşkilata üzv olan ölkələrdən daha geniş coğrafiyanı əhatə edir: 300 milyonu aşan əhalisi, 1,3 trilyon dollar milli gəliri, 560 milyard dollar xarici ticarət dövriyyəsi və 250 milyard dollar daxili sərmayəsi olan böyük bir sosial-iqtisadi gücdür [7, s.75; 3, s.54].

TDT öz mahiyyətinə görə təhlükəsizlik təşkilatı olmasa da, üzv dövlətlər güclü hərbi potensiala malikdir. Belə ki, Türkiyə NATO-nun ikinci ən böyük ordusuna malikdir. Eyni zamanda nəhəng enerji ehtiyatları və strateji əhəmiyyətə malik enerji yollarının kəsiyində yerləşməsi təşkilatın əhəmiyyətini artırır. Qazaxıstan Avrasiyada ikinci, dünya miqyasında isə on ikinci ən böyük neft ehtiyatlarına malik ölkəsidir. Mərkəzi Asiyada ən böyük kömür və dünyada ikinci ən böyük uran ehtiyatlarına malikdir. Azərbaycan zəngin neft və təbii qaz ehtiyatlarına malik olmaqla yanaşı, əsas boru kəmərləri vasitəsilə onları xaricə ixrac edir. Özbəkistan dünyada yeddinci ən böyük uran tədarükçüsüdür [9]. Türkmənistan isə global miqyasda dördüncü ən böyük təbii qaz ehtiyatına malikdir [5, s.25]. Böyük enerji istehsalçısı olmasa da, Türkiyə Xəzər hövzəsinin neft və təbii qaz ehtiyatlarını Qərbə nəqlində boru kəmərlərinə ev sahibliyi edir. Belə ki, Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri nefti Xəzər dənizindən Aralıq dənizinə nəql edir. Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri (TANAP) Xəzər təbii qazını Türkiyə vasitəsilə Avropaya daşımaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Uzun müddət davam edən mübahisələrdən sonra beş sahilyanı dövlətin 2018-ci ildə Xəzərin statusu və suverenlik hüquqları ilə bağlı əldə etdiyi razılıq layihənin başa çatmasına imkan verdi [6, s.50]. Təkcə geostrateji deyil, həm də geoiqtisadi baxımdan ticarət, enerji, istehsal və təchizat zəncirlərinin pozulması TDT-nin iqtisadi əməkdaşlıq üçün əhəmiyyətini ortaya qoyur [1, s.53].

Nəticə. Dünyada baş verən problem və böhranların fonunda: Rusiya-Ukrayna müharibəsi, global ərzaq və enerji böhranı, onun dünya iqtisadiyyatına

vurduğu zərər, Uzaq Şərqdə ABŞ-Çin ziddiyyətləri və s. beynəlxalq sistemində yeni çağırışların olmasını ortaya qoyur. Bu realıq onu göstərir ki, türk dövlətləri arasında əməkdaşlıq, həmrəyliyin və daha sıx inteqrasiyanın dərinləşməsinə ehtiyac var. İstanbul Zirvə toplantısında qəbul olunmuş və gələcək üçün bir yol xəritəsi olan “Vision 2040” sənədi Türk Dövlətləri arasında inteqrasiyasının sürətləndirilməsinə yönəlmişdir. Sənədtürk dövlətlərinin birgə hərəkət etməsi üçün böyük potensiala malik olmasını və gələcəkdə bir çox ortaqlar məsələlərdə vahid platformadan çıxış etməsi Türk Dövlətləri Təşkilatının struktur kimi gücünün artmasına xidmət edəcək.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Akgün S. *The Relationship between the Turkish Republic of Northern Cyprus and the Organization of Turkish States in the Framework of the Concept of Recognition in International Law* / Sakarya Üniversitesi Türk Akademi Dergisi, 2023, s.48-60
2. Aydılek E., *Türk Devletleri Təşkilatının Siyasi və Ekonomik Potansiyeli*. Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi. 2022. S.716-728
3. Baghirov O. “Organization of Turkic States Economic Potential and Cooperation Prospects among its Members” / *Perceptions*, Spring-Summer 2022 Volume XXVII Number. 2022. P.53-73
4. Başaran, Doğan. “Türk Devletleri Təşkilatı Semerkant Zirvesi: Güçlü və Bütünleşmiş Türk Dünyası'na Doğru”. <https://www.ankasam.org/turk-devletleri-teskilati-semerkant-zirvesi-guclu-ve-butunlesmis-turk-dunyasina-dogru/>. (İstinad tarixi: 11.09.2023).
5. Çalışkan B., Hazar Denizi Raporu: Enerji Havzasında Mücadele, Araştırma 121. İNSAMER / İstanbul: 2020 s.64
6. Demir C., *The Organization of Turkic States: Implications for the Regional Balance of Power* / Güvenlik Stratejileri Dergisi TDT Özel Sayısı. 2022 s.39-71
7. Emeklier B., Taş T., Yılmaz K, *Türk Devletleri Təşkilatı: Bütünleşme Sürecine Nereden Başlamalı ve Ne Yapmalı?* / Manisa: 2022. Güvenlik Stratejileri Dergisi TDT Özel Sayısı. S.73-107
8. Güngör G. Bölgesel işbirliğinde öne çıkan bir aktör: Türk devletleri teşkilatı/ Avrasya İncelemeleri Merkezi/ 2022, s. 72-76
9. Kartal E. Türk Devletleri Təşkilatı'nın paradigması: 2040 vizyonu vesekizincizirvenin düşündükleri <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=5414> (istinad tarixi 08.10.2023)
10. Maria A. “Central Asia: Background and U.S. Relations”, *Congressional Research Service*/ 2021, p. 61
11. Mustofaev M. “The Organization of Turkic States: A New Approach to Global and Regional Challenges” / *Perceptions: Journal of International Affairs*. Tashkent: s.105-120.
12. Мустофаев М., *Приоритеты Узбекистана в рамках организации тюркских государств (ОТГ)* / Sharq Mash'ali. 2022. C.130-135
13. Парубочая Е.Ф. Саммиты Тюркских Государств (2006–2010 гг.): Реальная платформа для сближения стран / *Ист.* 2011. С. 98-105
14. Türk Devletleri Təşkilatı liderlerinden birlik və dayanışma mesajı/ TC İletişim Başkanlığı/ <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/turk-devletleri-teskilati-liderlerinden-birlik-ve-dayanisma-mesaji> (istinad tarixi 08.10.2023)
15. TDT XİN başçıları Nyu-Yorkda görüşüb, Azərbaycanın antiterror tədbirləri müzakirə olunub/ REPORT informasiya agentliyi/ <https://report.az/xarici-siyaset/nyu-yorkda-tdt-xin-bascilarinin-gorusu-kecirilib-azerbaycanin-antiterror-tedbirleri-muzakire-olunub/> (istinad tarixi 08.10.2023)

16. Yılmaz S. “Kazakistan’ın Türkiye Politikası”. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne*: 2016. S. 273

17. Yüce M. *Türkiye’nin Türk Devletleri Teşkilatı üyeleriyle ikili ilişkileri*. *Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul*: 2022. S.38

TÜRK XALQLARININ ORTAQ MƏDƏNİYYƏTİNİN TRANSFORMASIYASI

İlahə Sarıyeva

BDU-nun “Arxeologiya və etnoqrafiya” kafedrasının doktorantı
sarıyevailah74@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0003-5040-6826>

Elmi rəhbər: professor Əliağa Məmmədli

Açar sözlər: *Türk dünyası, mədəniyyət, fərdilik, dəyər*

Keywords: *Turkish world, culture, individuality, value*

Giriş: İnsan davranışının bioloji, fizioloji, sosial və mədəni əsasları vardır. Əgər insana canlı orqanizm və mədəni fərd nöqtəyi-nəzərindən baxsaq, o zaman lüğətə görə insanı mədəniyyət daxilində cəmiyyətdə yaşayan, düşünə və danışa bilən, kainatı tam başa düşən, onu faktlarla dəyişdirən və formalaşdıran canlı kimi səciyyələndirmək olar [6].

İnsan kollektiv şəkildə yaşayan və ən uzun uşaqlıq dövrünü yaşayan varlıqdır. O, doğulub boya-başa çatdığı cəmiyyət çərçivəsində formalaşır. Sosiallaşma ailədə başlayır və xalqa keçiddə genişlənir. Mədəniyyət cəmiyyətləri formalaşdıran mühüm amillərdən biridir. Ənənələr mədəniyyətin dayəğıdır. Ənənələr cəmiyyət tərəfindən uzun müddət mənimsənilir və onları dəyişdirmək çox çətin-dir. Bir xalqı digərindən ayıran ən mühüm xüsusiyyət ənənədir. Bir xalqın varlığının davam etdirilməsi üçün adət-ənənələrin yeni nəsllə ötürülməsi vacibdir [2].

Türk xalqları yüz illər bir-birindən ayrılmadan birlikdə yaşamış, azadlıqlarını itirməmişlər. Onlar öz torpaqlarını, vətənlərini qoyub getməyi dövlətsiz qalmaq başqalarına təslim olmaqdan, kölə olmaqdan üstün tutdular. Lakin bu müvəqqəti vəziyyət uzun sürmədi və buna görə də türk xalqları heç vaxt lidersiz qalmadı. Dəyərlər hər yerdə yaxşı təşkilatlanmağa, məhv edilmiş dövləti bir gecədə yenidən qurmağa, ən əsası isə xalqı birləşdirməyə və bağlamağa kömək edir. Azadlıq və müstəqillik, əxlaq anlayışı, ədalət, məsuliyyət və tolerantlıq kimi dəyərlər bu xalqı bir arada tutmuş, onun varlığının daha da möhkəmlənməsinə töhfə vermişdir. Nə qədər vaxt keçsə də, əmin ola bilərik ki, türklər həmişə var olacaqlar və bir xalq kimi yaşamağa davam edəcəklər. Türklərin milli-mənəvi xüsusiyyətləri ilə bağlı bütün bu elementləri təmin edən çoxlu dəyərlər var. Bu dəyərlər türk xalqının qorunub saxlanmasına və möhkəmlənməsinə kömək

edəcək, türklər isə bu dəyərlərlə yaşayacaq, onları anlayacaq və yeni nəsillərə ötürəcək. Beləliklə, bu dövr sonsuza qədər davam edəcək [7].

Bu problem XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində milli dövlət quruluşundan qloballaşma prosesinə keçidlə bağlı yaranan müzakirələr şəklində yaranmışdır. Mədəniyyət və şəxsiyyət iki əlaqəli sosioloji anlayışdır. Çünki, bir cəmiyyətin kimliyinə dəlalət edən ünsürlər eyni zamanda bu cəmiyyətin mədəni xüsusiyyətlərinin əksidir. Əslində, mədəni kimlik anlayışı bu iki hadisə arasındakı əlaqəni ifadə etmək üçün istifadə olunur. Mədəni identiklik fərdləri ümumi "biz" mənasında birləşdirən şəxsiyyət hissidir. Eyni zamanda, mədəni kimlik mədəniyyətdə iştirakın şüura çatdırılması və ya onun mədəniyyətə aid olması deməkdir [1].

Cəmiyyətlərin öz kimliklərini ifadə etmək üçün istifadə etdikləri inanclar, vərdislər və ənənələr də onların mədəni dəyərlərini təşkil edir. Bu səbəbdən də cəmiyyətin milli kimliyinin sağlam formalaşması üçün milli mədəniyyətin elementlərini düzgün təqdim etmək lazımdır. Bunun üçün milli mədəniyyətin elementlərini müəyyən edərkən, bəzi iç-içə olan mədəni dəyərlərin bir-birindən fərqləndiyi məqamlara da rast gəlinir. Bu vəziyyət həm yeni problem, həm də yeni imkanlar yaradır. Çünki qloballaşma prosesinin törətdiyi identiklik dəyişiklikləri və lokallaşmanın eyni vaxtda inkişafı sosioloqlar üçün mühüm tədqiqat mövzusu olmuşdur [3].

Mədəniyyət dəyərlər və dünya qavrayışlarından, insanların davranışları haqqında bizə məlumat verən və bu davranışlarda əks olunan mücərrəd inanclardan ibarətdir. Mədəniyyət müəyyən bir cəmiyyətin nümayəndələri tərəfindən yayılır və bu cəmiyyətin nümayəndələri üçün başa düşülən davranışlar formalaşdırır. Mədəniyyət əcdadlarımızdan miras qalmış bioloji sərvət deyil. Mədəniyyəti öyrənmək lazımdır, yalnız vahid formada mədəniyyətin müxtəlif hissələri fəaliyyət göstərə bilər [5].

Türklər qədim zamanlardan Şərqdən Qərbə dolaşaraq müxtəlif mədəniyyət və dəyərlərlə üzləşmişlər. Bu demoqrafik hərəkətilik türklərin öz mədəni dəyərlərini və kimliyini itirməsinə imkan verməsə də, eyni zamanda yeni bir mədəniyyətin dərk edilməsinə mane olmadı. Bu baxımdan türklər bir tərəfdən yeni mədəniyyətə uyğunlaşdılar, digər tərəfdən də öz mədəniyyətlərini qoruyub saxlaya bildilər. Braudel bu proses haqqında mübahisə edərkən identifikasiya problemini keçmişlə indiki arasında harmoniyanın qurulması prosesi kimi izah edir [8].

Türk xalqlarının "mədəniyyəti": Bu gün mədəniyyət cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini müəyyən edən ən mühüm amildir. İstər tarixi dövrdə, istərsə də bu gün bu anlayışın fərqli təriflərə malik olmasının müxtəlif səbəbləri var. Türk xalqlarının tarixinin birlikdə mədəniyyət anlayışını təşkil edən dil, tarix, adət-ənənə, əxlaq kimi anlayışlar baxımından zəngin keçmişi var. Mədəniyyət gündəlik həyatımızda tez-tez qarşılaşdığımız, öyrəndiklərimizi və paylaşıqlarımızı əhatə edən, lakin sözlə ifadə etməkdə çətinlik çəkdiyimiz, vərdişlərimizdən

fərqli bir çox fenomeni izah etmək üçün istifadə etdiyimiz anlayışlardan biridir. Geniş sərhədləri olan və müxtəlif elmi fənlər tərəfindən istifadə olunan mədəniyyət anlayışı, ümumi tərfi çətin olan anlayışlardan biridir. Mədəniyyət araşdırmaları ilə məşğul olan akademiklər tərəfindən verilən tək bir razılaşdırılmış tərif olmasa da, mədəniyyətin iki yüzdən çox tərifinin verildiyi iddia edilir [7].

Etimoloji mənşəyinə görə mədəniyyət anlayışı latın *colere sözündən gəlir, istehsal etmək /böyütmək, yetişdirmək /becərmək* deməkdir. İlk dəfə bu anlayışı Volter fransız inqilabından əvvəl insan intellektinin formalaşması, inkişafı, tərənnümü mənasında işlətmişdir.

Türk xalqları dili, adət-ənənəsi, dini, qanunları, düşüncəsi və hadisələr qarşısında xüsusi davranışı ilə 4000 illik bir mədəniyyətə malikdir. Onların bütün sivilizasiya tarixində qazandığı həyat biliyi, təcrübəsi, onların yaratdığı elm və sənət, bir böyük xalqın müxtəlif qabiliyyət və qələbələri xalqın qəlbinə səpilir. Bu mənəvi tərbiyə dilin, milli tarix və ədəbiyyatın köməyi ilə həyata keçirilir.

Keçmişlə indiki arasında harmoniya yaratmaq problemi də labüd mədəni münaqişənin olduğunu göstərir. Mədəni münaqişənin olması həm də mədəni böhranın mövcudluğundan xəbər verir. Xüsusilə kommunikasiya vasitələrindən global güc kimi istifadə edən Qərb mədəniyyətinin simasında milli dəyərlərin və mədəniyyətin böyük dəyişikliklərə məruz qaldığını görmək olar. Türk xalqları özlərini heç bir sivilizasiyaya mənsub olduğuna inandırmır, dünya tarixində öz yerlərini axtarmırlar. Türk xalqları sadəcə olaraq keçmişə müraciət edir və tarixdən cavablar tapmağa çalışırlar.

Milli mədəniyyət: Milli mədəniyyət ümumi mənada cəmiyyəti təşkil edən fərdlərin əksəriyyətinin iştirakı ilə formalaşan mədəniyyətdir. Başqa sözlə desək, cəmiyyətin yaratdığı münasibətlərin strukturunu özündə ehtiva edən və mövcud fərqləri istisna etməyən məcmuənin ifadə formasıdır. Milli mədəniyyət anlayışının obyektiv və subyektiv dərk etmə kontekstində öyrəniləndə onun tam dərk edilməsi mümkün ola bilər. Obyektiv anlayışa görə, milli mədəniyyət cəmiyyətin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilən mədəni element və komplekslərin məcmusudur. Ümumilik cəmiyyətin əhəmiyyətli bir hissəsi tərəfindən qəbul edilən və tətbiq edilən prosedur və dəyərlərə aiddir. Subyektiv idrak isə milli mədəniyyətin necə olması barədə fikirlərə əsaslanaraq real vəziyyətin qiymətləndirilməsi ilə formalaşır.

X əsrdən başlayaraq türk boyları Orta Asiya çöllərini tərk edərək Anadolu, Avropa, Cənubi Asiya, Yaxın Şərq və Şimali Avropaya yayıldılar. Bu xalqların mədəni və dini həyatındakı fərqliliklərin, qədim mədəniyyətlərdən öyrəndikləri oxşarlıqların üzə çıxarılması türk kimlik və mədəniyyətinin ortağ kodlarının müəyyənəşdirilməsi, dəyişmə və inkişaf mərhələlərini müəyyən etmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Bundan əlavə, bu araşdırmalar sayəsində türklərin böyük dövlətlərin və ideologiyaların suverenliyi altında olduqları dövrdə əsas mədəni keyfiyyətləri nə dərəcədə qoruyub saxladıklarını müəyyən etmək də vacibdir. Bu fenomenin

iki mühüm nümunəsi var: 20-ci əsrdə uzun illər Sovet İttifaqının mədəni təzyiqi altında yaşayan çoxsaylı türk xalqları və uzun illər Çin və Çin mədəniyyətinin təzyiqi altında yaşayan uyğurlar. Bura çox uzun tarixi dövr ərzində digər cəmiyyətlərin siyasi, dini və mədəni təsiri altında yaşayan macarlar və Avropadan olan qaqauzlar da daxildir. Bir xalqın homogen mədəniyyət ətrafında həyatı onun kimliyini aydın tanımağa imkan verir.

“Cəmiyyət, mədəniyyətdən yalnız ziyalıların ayrıldığı, hələ də xilas ola birlər. Xalq mədəniyyətdən qoparsa, bu cəmiyyət daha dirçələ bilməyəcək. O, yox olacaq, başqa xalqların içində əriyib unudulacaq” [4].

Milli mədəniyyətlər həmin cəmiyyətin fərdləri üçün ahəngdar bütövlükdə müəyyən tarixi yığımların, təbii şəraitin, texnoloji inkişafın və adət-ənənələrin mənalı həyat xəritələrini təqdim edir. Bu xüsusiyyətlər baxımından hər bir cəmiyyətin mövqeyi əhəmiyyətli fərqlərə malikdir. Hər bir cəmiyyətin öz tarixi ilə bağlı tarixi və milli mədəniyyəti vardır. Türk xalqlarının mədəni əsasını təşkil edən əsas ictimai qurumlar din, əxlaq, qanunlar, ağıl, estetika, iqtisadiyyat, dil, fəlsəfə ilə bağlı həyat tərzidir. İctimai həyatın məcmusunu həm mədəniyyət, həm də sivilizasiya adlandırmaq olar. Mədəniyyət və sivilizasiyanın qovuşma və oxşarlıq nöqtəsi aşağıdakı elementlərdir: Xalqın danışdığı dil; xalq musiqisi; xalqın təcrübəsi əsasında yaranmış atalar sözləri, tapmacalar, nağıllar; xalqın əxlaqı - təvazökarlığı, qonaqpərvərliyi; xalqının ilahi dünyagörüşü, anım mərasimləri, toy mərasimləri, bayramları.

Mədəniyyət bir xalqın tarix boyu qazandığı maddi və mənəvi dəyərlərinin harmonik birləşməsidir, millətin kimliyini verir və digər xalqlar arasında fərqi müəyyənləşdirir. Milli mədəniyyət cəmiyyəti millət edir, onun bütövlüyünü təmin edir. Türk xalqlarını yaşıdan da məhz böyük şifahi xalq ədəbiyyatıdır. Yerli xalqların yeni nəsilləri əcdadlarının nəcib toxumlardan yetişdirdiyi mədəni irsi itirməməyə çalışdıqlarını deyirlər. Türk cəmiyyətinin mühüm adət-ənənələrindən bəzilərinə aşağıdakı ardıcılıqla təqdim etmək olar: Türklər dörd min illik tarixdə Asiya, Avropa, Afrikaya yayılmış, dini həyat, sənət, dilin quruluşu və dövlətsiz qalma ənənəsi. Onlar Orta Asiyadakı vətənlərindən daimi köçərək dünya tarixində və mədəni dəyərlərin yayılmasında fəal rol oynamışlar.

Bir cəmiyyəti digərindən ayıran bir neçə fərq var. Bunlar aşağıdakı fərqlərdir: dillər, dinlər, həyat tərz, mifologiyalar, dəyərlər, dünyagörüşləri, cəmiyyətlərin adət və ənənələri.

Bütün bu dəyərlərin formalaşması tarixlə sinxron şəkildə baş verir. Qısa zamanda heç bir dəyər formalaşmır, daha çox vaxt aparır. Beləliklə, bir xalqın milli mədəniyyətini təşkil edən və dəyərlərdə əks olunmaqla həyatın axarına rəhbərlik edən bu dəyərlər milli mədəni dəyərlərin onurğa sütununu, skeletini təşkil edir.

Nəticə: İnsanların və xalqların həyatda uğur qazanmasını təmin edən təsirli və ən mühüm amillər milli mədəniyyət və milli xarakterdir. Türk mədəniyyəti, türk milli xisləti türkləri böyük hədəflərə aparan, səy göstərməyə və onlara çat-

mağa vadar edən prinsiplərdir. İnsanı hərəkətə gətirən zəngin milli mədəniyyət və bu mədəniyyət sayəsində formalaşan güclü xarakterdir. Bu o deməkdir ki, əgər siz milli mədəniyyətə sahib deyilsinizsə və kimliyinizi itirmisinizsə, minlərlə il ərzində toplanmış bu dəyərləri saxlaya bilmirsinizsə, asanlıqla mənimsənə bilərsiniz.

Milli dəyərlər cəmiyyətin mənafeyi naminə qəbul edilmiş, cəmiyyətdə düzgün kimi qəbul edilmiş, əsrlər boyu bir xalqın daxilində formalaşmış, xalqın rifahını formalaşdıran iqtisadi, dini, sosial, irqi, elmi, siyasi, tarixi və mədəni qaydaların və inancların məcmusudur. mədəniyyətin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan, türk millətinin kimliyini və xarakterini əks etdirən bu dəyərlər ümumbəşəri dilin və türk mədəniyyətinin mahiyyətinin, milli dəyərlərin və milli mədəniyyətin davamlılığı üçün ibtidai sinif proqramlarına daxil edilməlidir. Onların gələcək nəsillərə ötürülməsi, cəmiyyətdə varlığını qoruyub saxlaması. Türkün kimliyinin təhlili, mahiyyəti, onun nə olduğu və necə olmalıdır, milli dəyərlərə uyğun formalaşan xarakterimizlə bağlı məsələlərin araşdırılması baxımından, sarsılmaz bir quruluşa malikdir. Sağlam xarakter vasitəsilə insan xoşbəxt həyat sürə, cəmiyyətdə yer tuta bilər. Milli-mənəvi dəyərlər şəxsiyyəti formalaşdıran amillərin əsasını təşkil edir. İnsanlar ağıl və iradə sahibi varlıqlardır. İnsanlar bu qabiliyyətlərə əsaslanaraq nəyi, nə üçün, nə vaxt və necə edəcəyini bildiklərindən, şüurlu hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşıya bilərlər. Başqa sözlə desək, insan zehni cəhətdən inkişaf etmiş bir varlıq kimi öz hərəkət və istəklərinə görə məsuliyyət daşıyır. Bundan əlavə, insan yaxşını pisdən ayırmaq qabiliyyətinə malik olmasına baxmayaraq, həm pisi, həm də yaxşını seçə bilər. Bu o deməkdir ki, insan bir çox seçim qarşısındadır və o, onlardan birini seçməkdə öz hərəkətlərində sərbəstdir. Bu səbəbdən, insan öz istəklərinə və bu istəkləri həyata keçirmək üçün etdiyi hərəkətlərin nəticələrinə görə məsuliyyət daşıyır. Bununla belə, dərhal aşağıdakıları qeyd etmək yerinə düşər: insanın məsuliyyət daşması üçün seçim mərhələsində kənar müdaxilənin olmaması, öz istəyi ilə seçim etməsi lazımdır. Yəni insanın məsuliyyət daşması üçün şərait var. Bu şərtlər onun azadlığı və zəkasıdır. Azad insan nə etdiyini, nə üçün etdiyini bilir və hərəkətlərinin hansı nəticələrə səbəb olacağını bilir. Bu şərtlər onun azadlığı və zəkasıdır. Azad insan nə etdiyini, nə üçün etdiyini bilir və hərəkətlərinin hansı nəticələrə səbəb olacağını bilir. Bu şərtlər onun azadlığı və zəkasıdır. Azad insan nə etdiyini, nə üçün etdiyini bilir və hərəkətlərinin hansı nəticələrə səbəb olacağını bilir.

Bundan əlavə, insanlar şəxsi hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Yəni hər bir şəxs öz əməlinə görə məsuliyyət daşıyır. Ancaq bu məsuliyyət ağıl, qabiliyyət, azadlıq və statusa görə dəyişir. Məsələn, götürək cəmiyyətin ən kiçik vahidini - ailəni. Ailədə ata, ana və uşaqların məsuliyyəti bir-birindən fərqlidir. Məsələn, atanın vəzifəsi ailəni təmin etmək və xarici təhlükədən qorumaqdır. Ana uşaqlara baxmağa, ev işlərini görməyə borcludur. Uşaqlar valideynlərinə itaət etməyə və bu göstərişlərə əməl etməyə borcludurlar. Əgər dövlət başçısını

götürsək, görərik ki, o, ümumi mənəviyyət, cəmiyyətin və dövlətin rifahı naminə bütün işlərin icrasına cavabdehdir. Eyni şəkildə, digər insanlar da vəzifə və vəzifələrinə görə onlara verilən vəzifələrə görə məsuliyyət daşıyırlar, bu konsepsiya çərçivəsində. Ona görə də insanlar da öz vəzifə və vəzifələrinə uyğun məsuliyyət daşıyırlar və bu məsuliyyəti dərk etməlidirlər. İnsanları fərdin və cəmiyyətin təzyiqindən azad etmək, bəşəriyyətin namusunu qorumaq və şəxsiyyət və xarakterli insanlar yetişdirmək üçün bu məsuliyyəti dərk etmək lazımdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Assmann, J. *Kültürel Bellek*. 2001, İstanbul, Ayrıntı Yayınları
2. Dikici, A. *Geleneklerin toplumdaki yeri ve onemi*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2001, 11 (2), 251-258.
3. Giddens, A. *Qabaqcıl Cəmiyyətlərin Sinfi Strukturu*. 1973, London, Hutchinson.
4. Gökalp, Z. *Türklüğün Esasları*. 2005-a, İstanbul, Toker Yayınları.
5. Haviland, AW, Prins HEL, Walrath, D. ve McBride, B. *Kültürel Antropoloji*, 2008, İstanbul, Kaknüs Yayınları.
6. Özen, Y. *Değerler Felsefesi Açısından İrade ve Bileşenleri*. Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, 2013, 5 (9), 1-14.
7. Özen, Y. *Türk Milli Kültüründe Değerler ve Değerlerin Milletlesmeye Etkisi*. Hikmet Yurdu, 2014, 7 (14), 59 – 87.
8. Timur, T. *Osmanlı Kimliği*, 2000, İstanbul, İmge Yayınları.

CƏNUBİ QAFQAZDA KRANIOLÖJİ TƏDQİQATLAR

Kənan Şahbazlı

BDU-nun “Arxeologiya və etnoqrafiya” kafedrasının magistrantı
kenansahbazli97@gmail.com

Elmi rəhbər: tarix üzrə fəlsəfə doktoru Fəxriyyə Həvilova

Açar sözlər: *kraniologiya, Qafqaz, antropoloji tədqiqat, dolixokefal, kəllə ölçüləri*

Keywords: *craniology, Caucasus, anthropological studies, dolichocephaly, skull size.*

XIX əsrdən etibarən, Cənubi Qafqaz əhalisinin antropoloji quruluşu Ümumqafqaz xalqlarının tərkibində öyrənilməyə başlanmışdır. Ümumi antropoloji araşdırmalarda kraniometrik göstəricilərə diqqət yetirilsə də, təbii ki, bu bir istiqamətli olmuş, azərbaycan türkləri ya tədqiqatlara cəlb olunmamış, ya da fərqli ad altında verilmişdir. Rusiya İmperator Coğrafiya cəmiyyətinin Qafqaz bölməsi Cənubi Qafqazda arxeoloji, etnoqrafik, antropoloji araşdırmalara tam nəzarət edir və bu istiqamətdə hər hansı tədqiqatlar xüsusi təyin olunmuş şəxslərə həvalə olunurdu. 1871-ci ildə isə Qafqaz Arxeoloji Komitəsinin yaradılması ilə maddi mədəniyyətin, mənəvi dəyərlərin öyrənilməsi daha da sürətlənir və

təbii ki bunlar yerli əhalinin tarixi mədəni irsinin qorunması və təbliği, ötürülməsi üçün deyil, birbaşa imperiya maraqlarına xidmət məqsədi daşıyırdı. Odur ki, məhz XIX əsrin son rübündən başlayaraq, antropoloji (kranioloji) məlumatlar az da olsa elmi dövriyyəyə çıxarılır.

Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin həqiqi üzvü, Rusiyada xidmət göstərən, əslən alman olan, zabıt (general-mayor) və etnoqraf Rodriq fon Erkert Rusiyanın qərb quberniyalarında və Qafqazda araşdırmalar aparmış, bölgənin etnoqrafik və kranioloji cədvəlini hazırlamışdır. R.F.Erker Şimali və Cənubi Qafqazda apardığı tədqiqatların nəticələrini 1882-ci ildə çap etdirmiş, burada xüsusi cədvəl üzrə xalqları və onların antropoloji göstəricilərini vermişdir. O, cədvəldə tədqiqata cəlb etdiyi 43 nəfər gürcüyə, 34 nəfər azərbaycanlıya, 22 nəfər erməniyə, 16 nəfər osetinə, 10 nəfər kalmıka və s. aid məlumatları yerləşdirmiş, müxtəlif antropometrik göstəriciləri təsvir etmişdir. Vaxtilə Rusiya-Osmanlı müharibələrində Qafqaz cəbhəsində hərbi həkim işləmiş, Qafqaz Hərbi-dairəsində tibb müfəttişi vəzifəsini icra edən İvan İvanoviç Pantyuxov 1889-1893-cü illərdə mindən artıq qafqazlının antropoloji araşdırmasını aparmış, yerli əhalinin fiziki quruluşu haqqında geniş məlumat vermişdir. Öz araşdırmalarında kranio-metrik göstəricilərə də xüsusi yer verən İ. Pantyuxov təxminən 11 – dən artıq əsərini antropoloji-etnoqrafik yönümdə aparmışdır. O, 1893-cü ildə “Qafqazın antropoloji tipləri”, 1900-cü ildə “Qafqazda irqilər” kimi fundamental əsərləri ilə yanaşı, “Rusların Cənubi Qafqaza köçürülmələrinin onların fiziki quruluşuna təsiri”, “Qafqazda antropoloji müşahidələr”, “Yerli Qafqazlılar arasında barmaq anomaliyaları” və s. kimi araşdırmalarını da çap etdirmişdir. Onun məlumatlarını əsas götürərək, digər tədqiqatçılar da kranioloji müqayisələr aparmışlar. 1890-cı ildə Aleksey Nikolayeviç Xaruzin tərəfindən aparılan araşdırmalar nəticəsində osetinlərin və türklərin morfoloji quruluşu müqayisə edilərək, osetinlərin türk qarışığı olduğu bildirilmişdi [7, s.6-7]. Qeyd edək ki, 1908-1911-ci illərdə Rusiya DİN yanında Dini işlər departamentinin direktoru olmuş A.N.Xaruzin əslində müsəlman türklərin rolunun və nüfuzunun güclənməsindən ehtiyat edən şəxslərdən idi. Bununla belə, kəllə ölçülərini araşdırarkən, Qafqazda doli-xokefal indeksin üstünlük təşkil etdiyini bildirirdi. Lion muzeyinin direktor müavini işləmiş Ernest Şantre Cənubi Qafqaz əhalisinin antropologiyası ilə məşğul haqda elmi tədqiqatı çap etdirmiş, 1893-cü ilə aid araşdırmalarında 130 nəfər, 1895-ci ildə isə 132 nəfər azərbaycan türkünün kranioloji və digər göstəricilərini vermişdir. 1898-ci ildə isə Pavel Fyodoroviç Sviderskiy “Dağıstan dağları: yol qeydlər” adlı kitabında etnoqrafik məlumatlarla yanaşı antropoloji təsvirlərə də yer vermiş, dargin, dağ yəhudiləri, kubaçın və tatlarla yanaşı, azərbaycanlıları da antropoloji cəhətdən öyrənmişdir [7, s.8]. Çox təəssüflə qeyd etməliyik ki, bu tədqiqatlarda azərbaycanlıların hansı irqə aid edilməsi, onların baş göstəricilərinin, ümumi morfologiyaşının necə fərqləndirilməsi haqda məlumat yoxdur. Eyni zamanda təəssüflə qeyd etməliyik ki, uzun müddət yerli əhali-

miz “azərbaycan türkü” kimi deyil “tatar” adı ilə qeyd olunduğuna görə, xalqımızın nəinki antropologiyası, etnik tarixi də saxtalaşdırıla bilinmişdi.

M.Abdüşelişvili Qafqazda yaşayan əhalinin irqi mənsubiyyəti məsələsi ilə bağlı XIX əsrdə İ.İ.Pantyuxovun “Qafqazın irqləri” adlı monoqrafiyasında ikisi Avropa, ikisi Asiya mənşəli olmaqla dörd irqin nümayəndələrinin yaşadığını, qədim və aparıcı əhalinin dolixokefal olduğunu, barxikefalların isə daha azlıq təşkil etdiyini yazmışdır [7, s. 8].

XX əsrdə də rus-sovet tədqiqatçılarından V.V.Bunak, Q.F.Debets, V.P.Alekseyev, M.Q.Abdüşelişvili və başqalarının əsərlərində azərbaycanlıların antropologiyasına müəyyən qədər toxunulsa da, onların məlumatlarının səhlihiyi zaman-zaman şübhə doğurur. V. Bunak Qafqaza yerləşdirilmiş ermənilərin antropoloji cəhətdən müxtəlif olmalarını onların müxtəlif ölkələrdən köçürülmələri ilə əlaqələndirmiş, Kavkasion irqinin mənşəyini isə Şərqi Avropa düzənliyinin və ondan şimaldakı bölgələrin sarışın, enli sifət və digər göstəricilərə malik olmuş qədim əhalisi ilə bağlayır [10, s.76-79].

Neolit dövrünə aid yeganə qadın kəlləsi Qobustanın «Kənizə» düşərgəsində aşkar edilib. Kəlləni morfoloji əlamətlər kompleksinə görə avropoid irqin cənub qoluna aid etmək olar. Buna baxmayaraq, akad. V.P.Alekseyev onları tədqiq edib bu qənaətə gəlmişdir ki, Qafqaz əhalisi neolit dövründə avropoid irqin iki müxtəlif tipinə aid edilmişdir. Onlardan biri çox iridir. Kəllə qapağı ölçülərinin böyük, üzün isə hədsiz dərəcədə enli olması xüsusiyyətləri bu tipi avropoid irqin ən qədim nümayəndələrinə yaxınlaşdırır. İkinci tip birincidən zərif, kəllə qapağı ölçülərinin və üzün eninin kiçik olması ilə fərqlənir [3, s.180]. Kənizədə aşkar edilmiş kəlləni sonuncuya aid etmək olar.

Qobustanda 1970-ci ildə Kicikdaş dağında yerləşən Firuz mağarasının mədəni təbəqələrinin birində 11 skelet (ikisi uşaqlara, qalanları boyuqlərə məxsus) aşkar olunmuşdur. M.Orucova bildirir ki, bu skeletləri tədqiqatçılar e.ə. VIII-VII minilliyə aid etmişdir [2, s.121]. Paleoantropoloji məlumatlara görə, yer təbəqəsinin suruşməsi nəticəsində aşkar olunmuş sumuklərin anatomik quruluşu pozulmuşdur. Həmin təbəqədə caxmaqdaşı və caydaşı alətləri, mikrolit alətlər, sancaqlar, nukleuslar, həmçinin, caydaşından asma bəzəklər, qaban köpək dişləri və digər heyvanların dişləri aşkar edilmişdir. İstisna deyil ki, torpaq suruşməsi nəticəsində mədəni təbəqələr də suruşmuşdur. Digər tərəfdən insan kəllələri olan həmin təbəqədə qaban köpək dişləri və əsli kəsilmiş digər heyvanların qalıqları aşkar olunmuşdur. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Qobustan yaşayış məskənində arxeoloji tapıntıların yaşının müəyyən edilməsi radiokarbon üsulu ilə aparılmamışdır. Tapıntıların kifayət qədər dəqiq müəyyən olunmamış yaşına və onların natamamlığına baxmayaraq, ehtimal etmək olar ki, Qobustandakı insan kəllələri avropoid tipli uzunbaşlı, dar sifətli, tünd dərilili insana, Xəzər tipinin yerli varianlarından birinə məxsus olmuşdur [6, s.177-179].

Azərbaycanda sifət quruluşu təfərruati ilə əks olunmuş daş dövrünə aid kiçik fiqurlara təsaduf olunmur. Buna baxmayaraq, yaşı dəqiq müəyyən edilmiş

Qarğalar təpəsində və Şulaverisqorada bişirilmiş gildən hazırlanmış eneolit dövrü kiçik heykəlləri xüsusi maraq kəsb edir. Ölçülərinə və formalarına görə onlar Qobustanın Kicikdaş heykəllərindən birinə bənzəyir. Onların hamısı başsız və qolsuz, yarı-oturaq vəziyyətdə hazırlanmışdır. Bəzi arxeoloqlar Şulaverisqoradan tapılmış qadın fiquru obrazını nəsilartırma ideyası ilə əlaqələndirirlər [2, s. 163]. Digər tərəfdən güman etmək olar ki, Qobustanın Boyukdaş dağının yuxarı səkisindəki Yeddi gözəl mağarasında aşkar olunmuş bədəni naxışlı qadınlar sonralar öz əksini Mollaisaklı, Mingəçevir, Şamaxı və Qəbələnin antik dövr yaşayış məskənlərində və nekropollarında tapılmış cılpaq ilahələr - gildən hazırlanmış heykəllərdə tapmışdır. Onların belləri kəmə, boyunları isə bir neçə sıra yapma boyunbağı ilə bəzədilmişdir [1, s.21].

Paleolit insan təsvirləri yalnız Azərbaycanın cənub-şərq hissəsi -Qobustanla məhdudlaşır. Azərbaycanın digər zonalarında ust paleolit dövrünə aid 27 olan insan qayaüstü təsvirləri aşkar olunmamışdır. Buraya ilk növbədə üslublu, yandan həkk olunmuş, adətən başsız, naxışlı, (tatuirovkalı) və irəliyə doğru əyilmiş fiqurlar aiddir. Adətən bu təsvirlərin başı uzadılmış konusvari çıxıntı formasında olur. Onların Avropanın paleolit dövrü «Venera»ları ilə qəribə oxşarlığı vardır. Madlen dövrü ucun səciyyəvi olan daş üzərində digər təsvirlər Qobustanın Anazağa mağarasında aşkar olunmuşlar. Yeddi Gözəl (Qobustan, Boyukdaş dağı) mağarasında oyulmuş ən qadın təsviri aşkar edilmişdir. Onlar ciyinlərindən, çox güman ki, dini ayin və mərasimlərdə istifadə olunan mifik silah but asılmış və bəlyəfin əksi formada öndən çəkilmişlər. Onu da qeyd etmək ki, Qobustanın paleoantropoloji nümunələri tipinə görə Türkmənistan ərazisinin qəbiristanlıqlarından tapılmış kəllələrlə müəyyən qədər oxşardılar. Lakin yaşına görə çox-çox qədimdirlər. Hər iki bölgənin kəllələrini tədqiqatçılar Aralıq dənizi tipinə aid etmişlər [2, s.158-162].

Eneolit dövrünə aid paleoantropoloji material olduqca fraqmentardır. Naxçıvanda Kültəpə yaşayış yerindən əldə edilən kişi kəlləsi tamamilə çürümüşdür. Eyni sözləri Ağdamın Çalağantəpə adlanan yaşayış yerində tapılmış yetkin kişi kəlləsinə də şamil etmək olar. Materialların azlığına və fraqmentar olmasına baxmayaraq, vüqial müşahidəyə görə Azərbaycanın eneolit dövrü əhalisi fiziki tipcə cənublu avropoidlərin uzunbaş qrupunu səciyyələndirən morfoloji əlamətlərin dəyişkənlik çərçivəsindən kənara çıxmır. Paleoantropoloji qalıqlara görə Azərbaycan əhalisinin eneolit dövründə avropoid irqin cənub, yəni hind-aralıq dənizi qoluna aid olunması müəyyənəşdirildikdən sonra onun antropoloji tipi təyin edilmişdir. Eneolit dövrünə aid digər paleoantropoloji tapıntılar Dağıstanın Çimkənd yaşayış yerindən tapılmışdır. R. Qasımova tədqiqatçıların morfoloji əlamətlər kompleksini kaspı tipinə aid etdiklərini bildiir [5, s. 25].

Mis-daş dövründə kaspı tipi həm də Şimali Qafqazda geniş yayılmışdır. V.V.Bunak öz sərəncamında olan paleoantropoloji qalıqları ədəbiyyat materialları ilə müqayisə edərək, Şimali Qafqazın antropoloji tiplərinin üç qədim element əsasında formalaşması nəticəsinə gəlmişdir. Onlardan biri braxikran, ikisi

isə dolixokrandır. Braxikran element, V.V.Bunaka görə, Avrasiya çölləri ilə əlaqədardır. Şimali Qafqazda dolixokran elementləri xeyli gec yayılmışdır. Dolixokran elementlərdən biri, müəllifin fikrincə, Ön Asiya ilə əlaqədardır. Şimali Qafqazda neolit dövründə yayılmışdır. Əsas cəmləşdiyi yeri nəzərə alaraq, V.V.Bunak onu «Pont» tipi adlandırmışdır [10, s.76-79].

İkinci dolixokran element birincidən kəllənin boylama və köndələn ölçülərinin iri, uzun eninin isə kiçik olması ilə fərqlənir. Bu, cənub-şərq təmayyülü kaspi kompleksidir və Şimali Qafqazın şərqində üstünlük təşkil edir. V.V.Bunakın fikrincə, Kaspi tipi orta Asiyanın eneolit dövrü əhalisinin ən qədim nümayəndələri ilə əlaqədardır. Şimali Qafqazda eneolitnin ikinci yarısında yayılmışdır. V.V.Bunakın yazdığına görə, A.A.İyessen eneolit dövründən başlayaraq Şimali Qafqazı maddi-mədəniyyət nümunələrinə əsasən üç zonaya bölmüşdür. V.V.Bunakın müəyyən etdiyi üç antropoloji tipin yayılma arealı həmin zonalarla üst-üstə düşür. Antropoloji və arxeoloji axtarışların nəticələrinin üst-üstə düşməsi, yəni həm mədəniyyət nümunələrinin, həm də cənub-şərq kaspi kompleksinin Cənubi Qafqaz təmayülü, onun Şimali Qafqaza Orta Asiyadan yox, qədim Azərbaycandan yayılmasını göstərən əsas dəlildir [9, s.65-67; 10, s. 77].

Kaspi tipinin analogiyası tarixi torpaqlarımız olan Qərbi Azərbaycan ərazisində aşkar edilmişdir. Burada eneolit dövrünə aid Şenqavit və Cararat qəbiristanlığından xeyli kəllə əldə edilmişdir. V.P.Alekseyevin müşahidələrinə görə, Şenqavit kəllələri iri, kəllə qutusu olduqca uzun və hündür, alın sümüyü enli və bir qədər arxaya doğru maillidir. Sonuncu əlamət, onun fikrincə, Cararat kəllələri üçün də əlamətdardır. Avropoid irqə mənsubiyyəti sübut edən morfoloji əlamətlər Şenqavit və Cararat kəllələrində eyni olsa da, axrincılar uzun eni və hündürlük ölçülərinə görə birinci qrup kəllələrdən kiçikdir. Şenqavit və Cararat kəllələri arasında müşahidə edilən fərqlərin bənzəri, V.P.Alekseyevin fikrincə, müasir əhəlidə aydın görünür: ensizsifət, zərif populyasiyalar Qafqazın ucqar qərb və ucqar şərq rayonlarında, enlisifət, «kobud», əlamətli qruplar isə mərkəzində cəmləşmişdir [8, s.211]. Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, Kaspi tipi avropoid irqin cənub qolunun məhəlli variantı kimi hələ eneolit dövründə Cənubi Qafqazda və Şimali Qafqazda geniş yayılmışdır, onların əsas morfoloji əlamətləri isə üstünlüyünü sonrakı dövrlərdə də saxlaya bilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1.Fərzəli Ə.K. Gəmiqaya-Qobustan əlifbası, Bakı: Nurlan nəşriyyatı, 2003, 237 səh
- 2.Fərəcova M. Azərbaycan qayauştü incəsənəti. Bakı, "Aspoliqraf", 2009. 384 səh
- 3.Qasımova R.M. Azərbaycan xalqının etnogenezinin paleoantropoloji və antropoloji baxımdan öyrənilməsinin yekunları // Tarix və onun problemləri, B.1998, N 1, s.180-185.
- 4.Qasımova R.M. Mingəçevirdə tapılan kəllələrin antropoloji tədqiqi // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası. Bakı: 1960, 133 s.
- 5.Qasımova R.M. Azərbaycan xalqının etnogenezi paleoantropoloji və antropoloji (somatoloji) materialları əsasında (tarix elmləri doktoru dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın avtoreferatı). 1997, 55 s.

6. Məmmədov K.H. Kaspi (Oğuz) antropoloji tipinin xüsusiyyətləri haqqında. // Tarix və onun problemləri jurnalı. Bakı: 2003, N 2, s. 177-181.

7. Абдушелишвили М.Г. К краниологии древнего и современного населения Кавказа. Тбилиси: Мецниереба, 1966, 131 с.

8. Алексеев В.П. Происхождение народов Кавказа, Москва, Наука, 1974, 316 с.

9. Бунак В.В. Черепка железного века из Севанского района Армении. // Русский антропологический журнал, 1929, 17, с. 64-87.

10. Бунак В. В. Древнейшие краниологические типы Передней Азии. // Кр. сообщения Института этнографии, 1947, 11, с. 76 – 79.

İLXANLILAR ULUSUNUN İDARƏ OLUNMASINDA TÜRK TAYFALARININ ROLU

Nurlan Nəsirov

Xəzər Universiteti, “Tarix və Arxeologiya” kafedrasının müəllimi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
nurlan.nasirov@khazar.org

Açar sözlər: Moğol, İlخانlılar, türklər, Azərbaycan, Təbriz, türkləşmə

Keywords: Mongols, Ilkhanate, Turks, Azerbaijan, Tabriz, Turkification

Moğolların Kiyat qəbiləsinə mənsub olan Temuçin 1206-cı ildə Onon çayı sahilində Çingiz xan (1206-1227) adı altında müxtəlif bölgələrdə yaşayan moğol-türk tayfalarını vahid halda birləşdirib, əski türk dövlətçilik ənənələrini əsas tutaraq “əbədi dünya hakimliyi” iddiası ilə çıxış etməyə başladı. Qısa zaman müddətində Çingiz xan və onun xələfləri Çin, Mərkəzi Asiya və Orta Şərq coğrafiyasına sahib olaraq dünyanın ən geniş ərazisinə sahib imperiyalarını yaratmağı bacardılar. Bu yürüşlərdən şərqlə qərbin mərkəzi olan Azərbaycan da yan keçə bilmədi. 1220-1223, 1231-1239 və nəhayət 1256-cı ildə Çingiz xanın nəvəsi Hülakü xanın (1260-1265) başçılığında əvvəlcə İran sonra Azərbaycana daxil olan moğol-türk qüvvələri regionda sosial-iqtisadi və siyasi həyatı kökündən dəyişməklə qalmadı, eyni zamanda mədəni həyatda da əsaslı dönüşə səbəb oldular. İlk destruktiv yürüşlərdən fərqli olaraq bu dəfə fərqli məqsədlə, regionda daimi məskunlaşmaq və öz hakimiyyətlərini daha da genişləndirmək, eləcə də bölgənin təbii-coğrafi, iqtisadi resurslarına sahib olmaqla, əzəli düşmənləri ismaillilər, Abbasilər Xilafəti və Misir Məmlüklərini də tabe etmək məqsədi daşıyan Hülakü xanın böyük kompaniyası uğurla nəticələndi. Qısa zamanda ismaillilər və 500 illik Abbasilər xanədanının varlığına son qoymalarına baxmayaraq Misir Məmlükləri ilə müharibələrdə ciddi uğur qazana bilməsələr də, Orta Şərq coğrafiyasında mərkəzi Azərbaycan olan qaynaqlarda İlخانlı adlı Moğol ulus dövlətinin əsası qoydular.

Bir əsr mövcud olan İlخانlı ulusunun dövlət quruluşuna aid ən önəmli məsələlərdən biri şübhəsiz dövlətin idarəçilik sistemində mövcud olan dualizmdir.

Belə ki, əksər mənbələrdə dövlətin idarəçilik sistemi iki yerə əhli-şəmşir (qılınc əhli -hərbi idarəçilik) və əhl-i qələm (mülki idarəçilik) kimi təsnif edilir. Məlum olduğu kimi İlhanlılardan öncə Qaraxanlı, Qəznəli və Səlcuqlu kimi türk dövlətlərində də bu sistemə rast gəlmək olur. Dövrün qaynaqlarında bu ikili sistemdə təmsil olunan şəxslər, onların vəzifələri haqqında olan məlumatlardan bəlli olur ki, dövlətin əsas idarəçilik sistemində üst mərtəbədə dayanan əhli-şəmşir yəni hərbi-köçəri feodal aristokratiya dayanır və əhli-qələm isə daha çox mülki və maliyyə işlərində təmsil olunurdu. Xüsusilə İlhanlı hökmdarlarının seçilməsi, mühüm qərarların qəbul edilməsi və əsas gəlirlərin birbaşa sahibi birincilər hesab olunurdu.

Məlum istila nəticəsində Türk dünyasının köçəri, yarım-köçəri və oturaq əhalisi Çingizililərin idarəçilik sistemində daxil oldu. Moğollar türklərin əsgəri güc və digər müvafiq resurslarından çox effektiv şəkildə istifadə etdilər. Çingiz xanın və moğolların ilkin tarix səhnəsinə çıxması ilə bağlı mənbələr açıq şəkildə moğolların hərbi və mülki idarəçilik sistemində türk dövlət gələcəyindən, xüsusilə intellektual türk məmurlarından (uyğur əlifbasını bilən) istifadə edildiyini göstərir. Belə ki, Qərbi Avrasiya dövlətlərində (qıpçaqlar) Çində, Şərq türkləri (uyğurlar) isə Qərbi Avrasiya və Yaxın Şərqdə moğollara xidmət göstərirdilər. Oğuzlar daha çox İlhanlıların, qıpçaqlar isə Cuci, Cağatay və Ogedey ulusları arasında bölünmüşdü. Qeyd etmək lazımdır ki, Xarəzmşah Məhəmməd (1200-1220) təqdim etmək üçün əvvəlcə Azərbaycana ilkin yürüşlər zamanı moğol komandanlar Cebe noyan və Sebuqtay bahadurun ordusunda da əksər tayfalar türklərdən (tatarlar - N.N) təşkil olunmuşdur. Belə ki, moğolların 1223-cü ildə Şimali Qafqazda alanlar üzərinə yürüşü zamanı alan ordusunda xidmət edən qıpçaqlara müraciətini məşhur ortaçağ müsəlman salnaməçi İbn əl-Əsir belə bir epizod qeyd edir: *“Tatarlar qıpçaqlara xəbər göndərərək belə dedilər. Biz və siz eyni irqdəniz. Bu alanlar isə sizdən deyil, nədə eyni dindən deyilər. Ona görə onlara yardım etməməlisiniz. Onlardan ayrılıb bizə qoşulsanız sizə əziyyət verməyəcəyimiz və istədiyiniz qədər pul və paltar verəcəyimizə söz veririk”* Nəticədə Moğollar qıpçaqlarla müəyyən pul, paltar və digər şeylər qarşılığında anlaşmış, moğollarda onlara vəd etdiklərini verdikdən sonra qıpçaqlar alan ordusunun sıralarını tərk etmişlər. Qaynaqda olan məlumatda diqqət çəkən məqamlardan biri ibn-əl Əsirin qıpçaqlara müraciət edənlərin moğol yox, tatar kimi yazıya almasıdır. Bununla yanaşı, Ogedey xanın hakimiyyəti zamanında Xorasan, İran və Qafqaz coğrafiyasını idarə etmək üçün göndərilən mülki və sivil məmurların əksər hissəsinin türk mənşəli olmasını qaynaqlarda görürük. Bunlara Cintimuru, Korgözü və digərlərini nümunə olaraq göstərmək olar.

Dövrün qaynaqlarında Hülakü xanın Azərbaycana daxil olması və İlhanlıların müstəqil ulusa çevrilməsindən sonra onun tənəzzülü uğramasına qədər olan dövrdə dövlət idarəçilik sistemində təmsil olunan şəxslərin etnik kimliyi məsələsi olduqca maraqlı və diqqəti cəlb edən məsələlərdəndir. Belə ki, mənbələrdə olan məlumatların analizi deməyə əsas verir ki, İlhanlılar dövlətinin möv-

cud olduğu dövrdə müxtəlif türk mənşəli tayfalara məxsus olan nüfuzlu əmirilər idarəçilik sistemində xüsusi önəmə sahib olmuş, hətta bəzi hallarda İlhanlıların seçilməsi birbaşa onlardan asılı olmuşdur. Bununla belə, onu qeyd etmək lazımdır ki, moğol mənşəli sülalə olan İlhanlılar sülaləsi sona qədər legitim hakim sülalə kimi özünü qoruyub saxlaya bilmişdir. Ancaq dövrün qaynaqları deməyə əsas verir ki, zamanla gəlmə köçəri moğol tayfaları və onlarla birlikdə qeyri-sivil (köçəri-ovçu və ya orman qəbilələri) türk tayfaları da Azərbaycan coğrafiyasında aborigen olan oturaq, mədəni səviyyəyə daha üstün olan türk tayfaları tərəfindən assimilyasiyaya məruz qalmışdır. Çingiz xanın ölümündən sonra Türküstan coğrafiyasında yaranmış digər moğol ulus dövlətləri, Cuci ulusu kimi İlhanlıları dövlətinin hərbi aristokratiyası da zamanla türkləşmişdir. Əksər tədqiqatçılar, İlhani Qazan xan (1295-1304) zamanında türklər əsas elitanı təşkil etdiyini və adətən islamlaşmanın türkləşməni ehtiva etdiyini bildirirlər. Görkəmli tarixçi F.Sümerin dəyətli təsbitləri də Olcaytu Xudabəndə (1304-1318) və Əbu Səid (1318-1335) zamanında da İlhanlı sülaləsinin idarəçilik sistemində türk əmirilərinin dövlətin sütunları kimi moğol elitası ilə bərabər, hətta bəzən onlardan daha yüksək nüfuza sahib olduqlarını göstərir. Bunu qaynaqlarda müxtəlif İlhanlılar zamanında qeyd olunan türk mənşəli əmir və mülki məmurların siyahılarında da görmək mümkündür. İlhanlılar dövlətinin tənəzzülü dövründə də Azərbaycan və Anadoluda türk və ya artıq qarışmış türk-moğol və ya Rəşidəddinin dili ilə desək türkləşmiş moğollar hakimiyyətdə təmsil olunmağa davam etmişlər.

Beləliklə, dövrün ilkin qaynaqları və tarixşünaslığın təhlili deməyə əsas verir ki, XIII əsrin ortalarında Orta Şərq coğrafiyası xüsusilə əsas metropoliyası Azərbaycan olan moğol-türk dövləti İlhanlılar sülaləsinin inzibati, hərbi və mülki idarəçilik sistemində türk tayfaları xüsusi rol oynamış və bu dövlətin mahiyyətinin dəyişməsinə zamanla türkləşərək yerli oturaq mədəniyyətin elementlərini də özündə ehtiva etmişdir. Təsədüfi deyil ki, İlhanlılar dövlətinin dövlət quruluşu və idarəçilik sistemi ilə bağlı əksər istilahlər özündən əvvəlki türk xaqanlıqlarında mövcud olan istilahlarla eyni adlanmış və mahiyyət etibarilə də əvvəlki dövrlərdən ciddi fəqlənməmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. *The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Kamil fi'l-Ta'rikh. Part 3, The Years 589-629/1193-1231: The Ayyubids after Saladin and the Mongol Menace, Translated by D.S. Richards, Routledge Taylor & Francis Group, London and New York, 2016*
2. *Juvaini Ata Malik. The History of the World Conqueror, tr. J.A. Boyle, Manchester: Manchester University Press, 1997, 763p*
3. *Golden P.B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples, Wiesbaden: Harrassowitz, 1992, 483p*
4. *Sümer, Faruk. "Azərbaycan'ın Türkləşməsi Tarihine Umumi Bir Bakış". Belleten 21 / 83 (Temmuz 1957): 429-448 seh.*

CƏNUBİ QAFQAZ RESPUBLİKALARI ARASINDA ƏRAZİ-SƏRHƏD MƏSƏLƏLƏRİNİN DƏQİQLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ QARS MÜQAVİLƏSİNİN ROLU

Nəsrin Abdullayeva

BDU-nun "Qafqaz xalqları tarixi" kafedrasının doktorantı

nesrin.abdullayeva99@mail.ru

Elmi rəhbər: professor İradə Hüseynova

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz respublikaları, Türkiyə, "Moskva müqaviləsi", ərazi-sərhəd məsələləri, muxtariyyət*

Keywords: *South Caucasian republics, Turkiye, "Moscow Treaty", territorial-border issues, autonomy*

XX əsrin əvvəllərində Antanta dövlətləri Rusiya və Türkiyəyə qarşı mübarizə aparırdı. Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi, Türkiyədə isə istiqlal müharibəsi imperialist dövlətləri narahat edirdi. İstanbulun ingilislər tərəfindən işğalı təhlükəsi də Rusiya ilə Türkiyəni birgə mübarizə üçün yaxınlaşdırmışdı. Beləliklə, 1921-ci ilin fevral-mart aylarında Moskvada Rusiya və Türkiyə dövlətlərinin iştirakı ilə keçirilən konfransda "Dostluq və qardaşlıq haqqında" 16 maddədən və 2 əlavədən ibarət Moskva müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin 3-cü maddəsinə görə Naxçıvan vilayəti müqavilənin əlavəsində göstərilən sərhədlərdə Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi olaraq saxlandı. Moskva müqaviləsinin imzalanmasından sonra Türkiyə Cənubi Qafqaz respublikaları ilə ərazi-sərhəd məsələlərini dəqiqləşdirməyə çalışırdı. Hələ XIX əsrin 70-80-ci illərində Rusiya və Osmanlı arasında baş verən müharibə nəticəsində Rusiya osmanlıların bir sıra ərazilərini tutmuşdu və Türkiyənin şərq ərazilərində "Türkiyə Ermənistanı" yaratmaq niyyətində idi. Lakin 1918-1920-ci illərdə yaranmış çətin ictimai-siyasi vəziyyətlə əlaqədar Rusiya ümumi sahəsi 22 min. kv.km-ə yaxın olan əraziləri Türkiyəyə geri qaytardı. Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları, Gürcüstan və Ermənistanla sərhədlər dəqiqləşdirilməli idi. 1920-ci il dekabrın 2-də Türkiyə ilə Ermənistan arasında imzalanan Gümrü müqaviləsi də hər iki tərəfdən narazılıqla qarşılandı. Bu mübahisəli məsələləri aradan qaldırmaq üçün Qars konfransının keçirilməsi zərurətə çevrilmişdi. Beləliklə, 1921-ci il mart ayının 16-da Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası ilə Türkiyə Böyük Millət Məclisi arasında bağlanmış Moskva sülh müqaviləsinin tələblərinin yerinə yetirilməsi məqsədilə həmin ilin oktyabr ayının 13-də Azərbaycan, - Ermənistan və Gürcüstan SSR-nin daxil olduğu Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası ilə Türkiyə arasında Qars şəhərində sülh müqaviləsi imzalandı. İmzalama mərasimində Ermənistan tərəfdən daxili işlər komissarı - Askanaz Mravyan, xarici işlər komissarı Poqos Makinzyan, Azərbaycan tərəfdən dövlət nəzarəti komissarı Behbud Şahtaxtinski, Gürcüstan SSR tərəfdən

hərbi-dəniz işləri komissarı Şalva Eliva, xarici işlər komissarı Aleksandr Svanidze, TBMM hökuməti tərəfdən Kazım Qarabəkir Paşa, Muxtar bəy, Vəli bəy, Türkiyənin Azərbaycanda səlahiyyətli nümayəndəsi Məmduh Şövkət bəy və Rusiya tərəfdən Yakov Qanetski iştirak etmişdi. 1921-ci ilin 26 sentyabrından 13 oktyabrına qədər davam edən Qars konfransında Türkiyənin Cənubi Qafqaz respublikaları ilə ərazilərinin dəqiqləşdirilməsi ilə yanaşı, Naxçıvanın statusu məsələsi də müzakirə olundu. Moskva müqaviləsində Naxçıvanın statusu ilə bağlı üç mühüm müddəə qeyd olunmuşdu. Bunlar Naxçıvana muxtariyyət statusunun verilməsi, Azərbaycanın himayəsi altında saxlanması, onun himayə haqqının heç bir üçüncü dövlətə güzəştə gedilməməsi idi. Qars müqaviləsi ilə təsdiq edilmiş Naxçıvanın muxtariyyət statusu məsələsi Moskva müqaviləsindəki 3 müddəadan bir qədər fərqli idi. Qars müqaviləsində yenidən Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanması və muxtariyyət verilməsi məsələsi təsdiq olunmuşdu. Moskva müqaviləsindən fərqli olaraq, Qars müqaviləsinin V maddəsində Naxçıvanın statusu məsələsində razılığa gələn tərəflər Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri müəyyən edilmişdi. Bu maddədə qeyd edilirdi ki, "Türkiyə hökuməti, Azərbaycan və Ermənistan Sovet Respublikaları müqavilənin III əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsi haqqında razılığa gəlirlər". Naxçıvan bölgəsinin ərazisi müqavilənin III əlavəsində qeyd edilən sərhədlər çərçivəsində müəyyən edilirdi: "Naxçıvan ərazisi Urmiya kəndindən başlayıb, oradan düz xətt ilə Arazdəyən stansiyasına, sonra düz xətt ilə Daşburun dağının (3142) qərbinə, oradan Daşburun dağının suayrıcını (4108), Cəhənnəmdərəsi çayını, Bağırsaq dağının suayrıcını (6587 və ya 6607) keçərək, "Rod" (Bulaq) yazısının cənubundan keçmiş İrəvan və Şərur-Dərələyəz qəzasının inzibati sərhədləri ilə gedərək, 6629 yüksəkliyindən Kömürlüdağa (6839 və ya 6930), oradan 3080 yüksəkliyinə, Sayatdağa (7868), Qurdqulaq kəndinə, Həməsür dağına (8160), 8022 yüksəkliyinə, Küküdağa (10282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının şərqə inzibati sərhəddində bitir".

Moskva və Qars müqavilələri Naxçıvanın statusu məsələsini beynəlxalq bir müqavilə ilə həll etdi. Lakin bu müqavilələrin müddələrinin icrası həlli çətin olan məsələ idi. Qars müqaviləsi imzalandıqdan sonra, Naxçıvan bölgəsi Sovet Sosialist Respublikası elan olunmasına baxmayaraq, Ermənistan tərəfi Qars müqaviləsinin bu maddəsindən müəyyən bəhanələrlə imtina edərək, onun Ermənistanla birləşdirilməsinə çalışırdı. Qars müqaviləsi Ermənistan və diaspor erməniləri tərəfindən birmənalı qəbul olunmurdu. Əgər "Sovet Ermənistanı" qəzeti 27 sentyabr 1921-ci il tarixli "Qars sülh konfransı" adlı yazısında Qars müqaviləsini Ermənistanın müstəqilliyini möhkəmləndirə biləcək bir akt kimi qiymətləndirirdisə, əks mövqedə dayananlar və onların mətbu orqanları bu fikirlə razı deyildilər. Təbrizdə çıxan "Hayk" qəzetinin 13.XI.1921 tarixli "Pərdə götürülmüşdür" adlı məqaləsində yazılırdı ki, şanlı Qızıl ordunun komandanları Sovet federasiyasının tərkibinə daxil olan Ermənistanın mübahisəsiz hissəsini təş-

kil edən 1914-cü il sərhədlərində belə dayana və hətta balaca Naxçıvanı kamalçıların caynaqlarından qopara bilmədilər. Yazıda qeyd olunurdu ki, erməni xalqının "xilaskar Rusiyaya" bəslədiyi ümidlər boşa çıxıb. Daşnakların orqanı olan "Çakatamart"ın 6.XII.1921 tarixli "Ermənistanda vəziyyət" adlı yazısında Qars konfransının qərarlarından yalnız azərbaycanlıların razı olduqları yazılırdı [7, s 382]. Qars müqaviləsinin nəticələrindən şikayətlənən, Naxçıvan bölgəsi, habelə digər ərazilərin ələ keçirilə bilməməsindən narazı qalan Ermənistandakı müəyyən dairələr və diaspor hələ Moskva və Qars müqavilələri arasındakı bir dövrdə Millətlər Liqası cəmiyyətlərinin 1921-ci ilin iyun ayında Cenevrədə keçirilən qurultayının ermənilər haqqında qətnamə qəbul etməsinə nail oldular. Bu qətnamədə bildirilirdi ki, erməni millətinin müdafiəsi və inkişafı beynəlxalq ədalətin borcudur və erməni məsələsini ədalətlə həll etmədən Şərqdə sülh yaratmaq mümkün deyildir. Türkiyənin "Vəqt" qəzetinin 30.X.1921-ci il tarixli məlumatından aydın olur ki, "erməni məsələsi" Vaşinqton konfransının (noyabr 1921-fevral 1922) gündəliyinə daxil edilmədiyindən Amerika erməniləri problemin orada müzakirəsinə çalışırdılar. Erməni milli demokratlarının orqanı "Joqovurdi Dzayn" qəzetinin 22.XII.1921-ci il tarixli yazısında 1921-ci il noyabrın 21-də erməni milli demokratlarının və gənc hınçakçıların nümayəndələri (B.Kurqan, V.Malkolm – Roma və Londondakı keçmiş İran səfiri Mirzə Mülkümxan Mamikonyanın oğlu, Amerika Erməniləri İttifaqı Siyasi şöbəsinin üzvləri və katibi Q.Papazyan) "Ermənistan-Amerika komitəsi"nin katibi Montqomerinin vasitəçiliyi və həmin komitənin sədrinin müşayiətilə 21 noyabr 1921-ci ildə ABŞ prezidenti U.Hardinqin qəbuluna gedərək Türkiyə Ermənistanının azad olunmasını tələb etmişdilər. Eyni vaxtda Dövlət katibi A.Brianın qəbulunda olan daşnakların nümayəndələri isə Rusiya Ermənistanının azad edilməsini tələb etmişdilər. Bu görüşlər zamanı gedən müzakirələrdən bəlli olur ki, ermənilər Moskva və Qars müqavilələrinin müddəalarına məhəl qoymayaraq öz qonşularına, o cümlədən də Azərbaycana və onun Naxçıvan bölgəsinə dair ərazi iddialarını təkrar gündəmə gətirmişdilər. Atatürk Qars konfransından sonra qaldırılan "erməni məsələsi" ilə bağlı çıxışlarından birində (1.III.1922) bildirmişdi: "Bizim Şərqdəki faktiki vəziyyətimiz Qars müqaviləsi ilə hüquqi forma almışdır və bu müqavilə Sevr müqaviləsinin tətbiqolunmazlığını sübut edir. "Erməni məsələsi" deyilən bu məsələ isə özünün ən düzgün həllini Qars müqaviləsində tapmışdır.

Ermənistan tərəfi bağlanan müqavilələrin şərtlərini pozaraq 1929-cu ilin fevralında Naxçıvanın 10 kəndini tutmuşdur. 1918-1920-ci illərdə Ermənistan (Ararat) Respublikası dəfələrlə bildirmişdir ki, əgər Azərbaycan Naxçıvan və Şəruru bizə verərsə biz Qarabağ və Zəngəzura olan iddialardan imtina edəcəyik. Erməni mənfurları 1920-ci il 28 dekabr Bəyanatı ilə Naxçıvanın müstəqilliyini tanımış, Qars müqaviləsi ilə də tərəf kimi Naxçıvanın muxtariyyət statusuna, ərazi-sərhəd məsələlərinə imza atsalar belə Naxçıvana iddialarından əl çəkmirlər. Qars müqaviləsi müddətsiz imzalanmış və birtərəfli qaydada ləğv oluna bilməz. Qars müqaviləsi ilə Naxçıvan vilayəti Azərbaycanın tərkibində muxtar

ərazi elan edildi. Bu müqavilə ilə Türkiyə və Cənubi Qafqaz respublikaları Moskva müqaviləsini qəbul etmiş, Rusiya da Naxçıvanı Azərbaycanın tərkibində muxtar qurum kimi tanıyaraq ona beynəlxalq hüquqi təminat vermişdir.

Ermənistan Qars müqaviləsinin denonsasiya edilməsinə çalışır. Moskva müqaviləsinin ləğvi üçün də Rusiya dövlətinə dəfələrlə müraciət etmişdir. Lakin, bu mümkün deyil. Əgər Moskva müqaviləsi ləğv edilərsə, o zaman Türkiyə Gümrü (Aleksandropol) müqaviləsini (1920, 3 dekabr) gündəmə gətirəcəkdir. Bu isə Ermənistan üçün heç yaxşı olmaz. Ermənistan Qars müqaviləsini heç vaxt denonsasiya edə bilməz çünki Türkiyə və Azərbaycan da bu müqavilənin iştirakçısıdır. Rusiya da vasitəçi kimi müqavilənin imzalanmasında iştirakçı olub. Naxçıvanla bağlı 3 müddəa (Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verilib. O, Azərbaycanın protektoratlığına verilir və Azərbaycan Naxçıvanı üçüncü dövlətə güzəştə getməməlidir) Moskva müqaviləsi ilə təsbit edilmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyev Naxçıvanın ərazi bütövlüyünü və muxtariyyət statusunun qorunub saxlanılmasında Qars müqaviləsinin əhəmiyyətini həmişə yüksək qiymətləndirmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyev bu məsələ ilə əlaqədar bildirmişdir ki, Azərbaycanın o vaxtkı hökuməti çox ciddi mövqe nümayiş edərək Qars müqaviləsində Naxçıvanın statusunu müəyyən etmiş və Naxçıvana muxtariyyət verilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. Ümummilli lider qeyd etmişdir: "Naxçıvanın statusunu qoruyub saxlamaq üçün Moskva müqaviləsinin və xüsusən Qars müqaviləsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Naxçıvan Azərbaycanın əsas torpağından ayrı düşdüynə görə onun bütövlüyünü, təhlükəsizliyini, dövlətçiliyini, muxtariyyətini gələcəkdə təmin etmək üçün Qars müqaviləsi bizim üçün çox böyük, əvəzolunmaz bir sənəddir". 1992-ci ilin 22-24 avqustunda - Naxçıvana ermənilərin iddialarının artdığı bir vaxtda Heydər Əliyev Türkiyəyə səfər etmiş, Prezident Turqut Özalla və Baş nazir Süleyman Dəmirəllə görüşmüş, Qars müqaviləsini gündəmə gətirərək müzakirələr aparmışlar. Naxçıvan Muxtar Respublikasının təhlükəsizliyində Qars müqaviləsinin rolu müzakirə olunmuşdur. 1992-ci ilin 28 mayında "Ümid" körpüsü açılmış, Türkiyə ilə iqtisadi və mədəni əlaqələr inkişaf etmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin irəli sürdüyü qardaşlıq əlaqələri bu gün də ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən çox yüksək səviyyədə inkişaf etdirilir. Bu birliyin və qardaşlığın sarsılmaz nümunəsi Vətən müharibəsində bir daha sübut olundu [5, s 554].

Qars müqaviləsi ilə Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında ərazi-sərhəd məsələləri müəyyən qədər dəqiqləşdi. Çünki bu müqavilənin imzalanmasına qədər Türkiyə-Ermənistan müharibəsi (1920 sentyabr - noyabr) və Ermənistan-Azərbaycan qarşıdurması (1918-1920) olmuşdu. Moskva və Qars müqavilələri ilə Cənubi Qafqazda ərazi-sərhəd məsələləri müəyyən qədər aydınlaşdırıldı. 27 sentyabr 2020-ci ildə başlanan İkinci Qarabağ müharibəsi 10 noyabr 2020-ci il tarixində Azərbaycan, Rusiya və Ermənistanın dövlət başçıları tərəfindən atəşkəs Bəyanatının imzalanması ilə yekunlaşdı. Bəyanatı imzalayan

dövlətlər Qars müqaviləsini də imzalamışdılar. Dünya dövlətlərinin “ikili standart siyasəti”nə baxmayaraq Azərbaycan möhtəşəm qələbəyə imza atdı.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920 - iyun 1941). Bakı. "Elm". 2008. 568 səh. + 48 səh. illüstrasiya.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası /Baş redaktor Y.M.Mahmudov: 2 cildə, I c., Bakı: Lider, 2004, 440 s.; II c., Bakı: Lider, 2005, 475 s.
3. Baxşəliyev R. Tarixin acı gerçəkliyi. "Azərbaycan" qəzeti, Bakı, 2022, 2 fevral.
4. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azər nəşr, 1997-2013. 1-46 cildlər.
5. Hüseynova İ. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. Bakı, Çarşıoğlu, 2008, 672 s.
6. Hüseynova İ. Dövlətçilik naminə. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001.
7. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı, «Təhsil», 2004, 472 səh.
8. Hüseynova İ. Müstəqilliyimizin təminatçısı. Bakı, "Təhsil", 2003, 504 s.
9. Hüseynova İ. Tarix. Zaman. Düşüncələr. Çoxcildli əsər. I-IV cildlər. Bakı, "Elm və Təhsil", 2016-2020
10. Nəsimzadə N. Sərhədlər. "Elm" qəzeti, Bakı, 1989, 17 iyun
11. Гусейнова И.М. История народов Кавказа. Баку, 2018. 1248 с.
12. Мустафаева С.О. Изменения границ и территорий на Южном Кавказе (1917-1922 гг.) Баку, 2017, «Европа», 304 с.
13. Мустафазаде Р.С. Две Республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг. -М., 2006. 356 с.

TÜRKİYƏ MİLLİ İSTİQLAL MÜHARİBƏSİ VƏ CÜMHURİYYƏTİN ELAN OLUNMASINDA AZƏRBAYCANIN ROLU

Nigar Abbasova

BDU-nun "Türk xalqları tarixi" kafedrasının II kurs magistrantı

nigarabbasova00@mail.ru

Elmi rəhbər: dosent Sevinc Ruintən

Açar sözlər: Türkiyə, Azərbaycan, Xalq Cümhuriyyəti, milli istiqlal müharibəsi

Keywords: Türkiye, Azerbaijan, Democratic Republic, national independence war

XX əsrin əvvəllərindən başlayan Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri iki ölkə və qardaş xalqlar arasında tarixi, dini və etnik yaxınlığı göstərir. Bununla belə, bugünkü hərbi, iqtisadi və siyasi münasibətlərin əsasını təşkil edəcək müxtəlif xüsusiyyətləri də özündə ehtiva edir. Bu dövrdəki əlaqələri iki əsas başlıq altında araşdırma bilərik. Bunlardan birincisi I Dünya müharibəsi zamanı, Nuru Paşanın başçılıq etdiyi Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən Bakının azad edilməsi və Mudros müqaviləsinin əldə edilməsi ilə baş verib. Ona görə də deyə bilərik ki,

qeyd etdiyimiz hadisələrlə bağlı ən dəqiq tarixi sənədlər Çanaqqala şəhidlərinin Azərbaycan mədənlərinə aid məzar daşlarıdır.

Antanta ilə müharibədə məğlubiyyətə uğrayan Türkiyə oktyabrın 30-da Mudros Sazişini imzalamağa məcbur olur. Mudros sazişinə əsasən türk qoşunları noyabrın sonunda Azərbaycan ərazisini tərk etməli idi. 1919-cu ilin yanvar ayında isə sonuncu türk qoşunları Azərbaycan ərazisini tərk etdilər. Daha sonra Parisdə, İstanbulda baş tutan görüşlərdə Azərbaycanlı ziyalılar öz diplomatik fəaliyyətlərini davam etdirmiş, eyni zamanda azərbaycanlı könüllülər də Türkiyədə Milli İstiqlal Savaşında yaxından iştirak etmişdilər.

Milli İstiqlal Savaşı Osmanlı İmperiyasının süqutundan sonra 1921-ci ildə başlamış və məhz Mustafa Kamal Paşanın rəhbərliyi altında olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Mustafa Kamal Paşa Cümhuriyyət elan olunduqdan sonra yürütdüyü xarici siyasətlə eyni zamanda Türk dünyasının birləşməsində böyük rol oynayıb.

1918-ci il oktyabrın 30-da imzalanan Mudros atəşkəs müqaviləsindən sonra Türkiyə və Azərbaycan qeyri-adi çətin vəziyyətə düşdülər. 1918-ci il mayın 28-də Türkiyənin dörd bir tərəfini işğal etməyə başlayan ingilis, fransız və işğalçı qüvvələrə qarşı mübarizə tədbirləri görüldə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildi. Bu, Mustafa Kamal Paşanın Samsuna gəlişi və Qurtuluş Savaşının başlaması ilə eyni vaxta düşdüyü üçün Türkiyədə xüsusilə əhəmiyyətli idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti növbəti dövəmdə sağ qalmaq və yeni bir Rusiya hegemonluğuna qarşı mübarizə aparmaq üçün eyni güclərlə dialoq qurmaq problemi ilə üzləşdi. Bu baxımdan, Ankara hökuməti qaliblərin istiqlaliliyyətini tanımaq, onlarla ünsiyyəti açmaq, bolşevik Rusiyası ilə yaxınlaşma siyasətini həyata keçirmək məcburiyyətində qaldıqda Azərbaycan milli hökuməti dəstək almaq üçün intensiv diplomatik fəaliyyətlə məşğul olmalı idi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Anadoluda yaranmış Milli Mübarizə hərəkatının məqsədini açıq-aşkar tanıdığından, şəraitə biganə qalmadan, əlindəki imkanlarla kömək təklifi irəli sürdü [1].

Azərbaycan türkləri milli mübarizənin getdiyi bir vaxtda Anadoluya öz psixoloji dəstəyi ilə yanaşı, müxtəlif növ maddi yardımlar da göstərdilər. Maddi yardımın mövzusu çox önəmli idi. Ona görə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti o zaman cəmi bir il mövcud idi. Yaşadığını qəbul etməkdə çətinlik çəkirdi. O, şəraitə baxmayaraq, əlindən gələn köməyi əsirgəməməyə çalışdı. Bu, o dövrün bir sıra qəzetlərində də açıq-aydın görünürdü.

Prof. Camaləddin Taşkıranın sözlərinə görə, Azərbaycan hökuməti Amasyada bir çox vasitəçilər vasitəsilə cənab Cəmil Cahit (Toydəmir) ilə əlaqə saxlayıb və nümayəndə heyətinə aparan şifrəli teleqrafları ötürmək üçün Kazım Karabəkirin kanalından istifadə edib. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərliyi bu teleqraflarda Anadoludakı Milli Mübarizəyə hər cür dəstək verməyə hazır olduğunu bildirib. O zaman Milli Mübarizənin rəhbərləri neft və çək qəbzlərini

imzalayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Baş naziri Nəsim bəy Yusifbəyli-dən 1,5 milyon fransız frankı məbləğində maddi yardım alırdılar [7, s.11].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1920-ci il aprel ayının 27-də süqut etdik-dən sonra Cümhuriyyətin qurucuları, eyni zamanda on minlərlə insan Azərbay-canı tərk edərək Türkiyəyə və digər Avropa ölkələrinə üz tutdular. Beləliklə, bu dövrdə azərbaycanlı mühacirlərin böyük bir hissəsi Türkiyədə üstünlük təşkil edirdilər. Bunun əsas səbəbləri isə həm Türkiyənin və türk millətinin azərbay-canlılarla dil bağlılığı, həm də eyni zamanda Osmanlı İmperiyasının süqutuna doğru artıq Türkiyə ərazisində azərbaycanlı mühacirətinin formalaşması idi. Burada məskunlaşan azərbaycanlılar Türkiyənin ictimai-siyasi həyatında və di-gər sahələrində yaxından iştirak edirdilər.

Birinci Dünya Müharibəsinin çətin vaxtlarında Hacı Zeynalabdin Tağıye-vin himayəsi altında Bakıda fəaliyyət göstərən “Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cə-miyyəti” Anadoluya mühüm yardım göstərmişdir. Eyni zamanda o, Anadoluda ermənilərin zülmələri nəticəsində yetim qalan gəncləri, qadınları və qocaları xi-las etməyə çalışırdı. Bu məqsədlə, o, “Qardaş köməyi” adlı olduqca geniş və yaxşı təşkil edilmiş bir yardım səfərbərliyi gerçəkləşdirmişdi [2].

Düşdükləri çətin vəziyyətdən asılı olmayaraq Azərbaycanlı qardaşlarının yardımına tələsdikləri kimi, Azərbaycan türkləri də, Türkiyə türklərinin İstiqlal savaşı illərindəki çətin günlərində əllərindəki imkanlar daxilində həm iqtisadi, həm siyasi, həm də hərbi baxımdan onların yanında olmuşlar. Bu yazını meyda-na çıxarmanın əsas məqsədi budur və bu anlamda İstiqlal Savaşı dönməndə Azərbaycan türklərinin dəstək və qatqıları mütləq tarixə düşməlidir.

Dr. Məhəmməd Kəngərli iddia edir ki, 1,5 milyon frank töhfədən əlavə, Naki Keykür (Şeyxzamanlı) xeyli böyük məbləğdə nağd pul gətirib Türkiyə hö-kumətinə verib. Kəngərli Şeyxzamanlı ilə söhbətində pulun miqdarını dəqiqləş-dirməyə çalışdığını iddia etsə də, “Həkim, bu qardaş yardımındır... Bunu edən də mənim kömək etdiyimi iddia etmir” deyərək mövzudan yan keçib [7, s.10].

Bütün bunlar Türkiyə türklərinin Milli Mübarizə dövründə Anadolu Türklərinin göstərdikləri qeyrət, yüksək əzm və mübarizə ilə müqayisə etdikdə simvolik sayıla biləcək yardımlardandır. Türkiyə türkləri, I Dünya savaşı sıra-sında, yer aldıkları çətin şərtləri nəzərə almadan Azərbaycanlı qardaşlarının yar-dımına tələsdikləri kimi, Azərbaycan türkləri də, Türkiyə türklərinin İstiqlal sa-vaşı illərindəki çətin günlərində əllərindəki imkanlar daxilində həm iqtisadi, həm siyasi, həm də hərbi baxımdan onların yanında olmuşlar.

Anadoluda Mudros barışıqından sonra Mustafa Kamal Paşa 1919-cu ilin mayında Samsuna getdi. Bunun İstiqlal Müharibəsi başlamışdı və müharibəyə başlayan komandanın müharibəni maliyyələşdirmək üçün xarici dəstəyə ehtiya-cı var idi. Onun götürülə biləcəyi ölkələrdən biri də Azərbaycan idi. Hələ yeni Respublika olan Azərbaycan diplomatik sahədə tanınmaq və ingilisləri incitmə-mək kimi bəzi narahatlıqları olsa da, onun Türkiyəyə yardım göstərmək üçün

müəyyən cəhdlər etdiyi anlaşılır. Amma bu təşəbbüslər gizli və ehtiyatlı davranıldığından qısa müddətdə həyata keçirilib.

Lozanna Sülh Müqaviləsi imzalandıqdan sonra, 4 oktyabr 1923-cü ildə İstanbulda olan son Antanta qüvvələri şəhəri tərk etməzdən əvvəl Dolmabahçe Sarayının yaxınlığında təşkil edilən mərasimlə Türkiyə bayrağını salamladı. 6 oktyabr 1923-cü ildə İstanbula daxil olan türk ordusuna Şükrü Nail Paşa başçılıq edirdi. İşğal rəsmi olaraq 4 il 10 ay 23 gün davam etdi. Oktyabrın 6-da başa çatdı və bu gün İstanbulun Qurtuluş Günü kimi qeyd olunmağa başladı. Türkiyədə yeni dövr, yeni dirçəliş başladı. Türkiyənin bu milli mübarizəsində Azərbaycan türkləri özünün çətin vəziyyətdə olmasına baxmayaraq əlindən gələni əsirgəmədi. Bu gün Türkiyə Cümhuriyyətinin yaranmasından 100 il ötür. 100 il öncə olduğu kimi Azərbaycan qardaş ölkə olaraq Türkiyənin daim yanındadır.

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1.Yaqublu.N, *Türkiyənin Azərbaycanlılara müstəqillik mücadiləsində dəstəyi (Sovetlər dönəmi (1920-1991) Bakı, 2009.*
- 2.Süleymanlı.M, *Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan, Bakı, "Hərbi" nəşriyyat, 1999.*
- 3.Ağayev.M, Əliyeva.S. *Türkiyə Cümhuriyyəti tarixi. Bakı, 2023*
4. Baskın Oran, *Türk dış politikası (1919-1980), cild I, İstanbul, 2009.*
- 5.Əhmədova.F, Nəsim bəy Yusifbəyli –milli istiqlal və dövlətçilik mücahidi. Bakı, “Ziya”, 2013
7. Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi, Abdülhamit Avşar, *Türkiyənin İstiqlal müharibəsində Azərbaycan türkləri, Bakı, AzAtaM, 2007*
- 8.Hacıyeva.D, 1917-1922-ci illərdə Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri, Bakı, “Elm və təhsil”, 2020

MOLLA PƏNAH VAQIFIN POEZİYASINDA LİNQVOPOETİK XÜSUSİYYƏTLƏR

Nigar Həsənova

AMEA-nın Folklor İnstitutu, aparıcı elmi işçi,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

nigar.qasanova.80@mail.ru ; ORCID NO:0000-0001-8146-4250

Açar sözlər: Qarabağ, Vaqif, sənətkarlıq, aşığı, təkrir, metafora, metonimiya

Keywords: Karabakh, Vagif, craftsmanship, ashug, repetition, metaphor, metonymy

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri qüdrətli söz ustası Molla Pənah Vaqif (1717-1797) olmuşdur. O, 1717-ci ildə Qazax rayonunun Qırağ Salahlı kəndində anadan olmuşdur. 1759-cu ildə Gürcüstan sərhədində baş verən hadisələr nəticəsində bir neçə ailə kimi Vaqifin də ailəsi Qarabağa köçməyə məcbur olur. Şuşa şəhərinə köçərək, orada məktəb

açan Vaqifin şöhrəti İbrahim xana da çatır. O, Vaqifi saraya dəvət edir və daxili işlər üzrə vəzir təyin edir. 27 il müddətində Vaqif Qarabağ xanlığının ən nüfuzlu, bacarıqlı dövlət xadimi kimi məşhurlaşır. Məhz Vaqifin güclü siyasəti nəticəsində Qarabağ xanlığı Şuşa qalasını Qacarın hücumundan qoruya bilir.

Bütün ömrünü xalqına xidmətə sərf etmiş şairin yaradıcılığında nikbinlik duyulur. Bu poeziyada həyatı və dünyəvi gözəlliyə heyranlıq diqqəti çəkir. Şairin təsvir etdiyi gözəllər xarici və daxili zənginliyi ilə seçilir. O, qadınları həm də abır-həyalı, mənəviyyatlı görmək istəyir. Vaqifin fikrincə, qadının incə davranışlı, sədaqətli, vəfalı, etibarlı, eyni zamanda elmlə olması onun gözəlliyinin şərtlərindəndir.

Vaqifin əsərlərində dil saf, sadə, bədii və canlıdır. “Aydın bir dillə yazması, yaradıcılığında qoşmanı aparıcı janra çevirməsi, klassik şeir janrlarını xüsusən də müxəmməsi forma və məzmunca sadələşdirməsi Molla Pənah Vaqif şeirini aşırıq poeziyasına bağlayan səciyyəvi cəhətlərdir [3, 11]. Vaqifdən sonra yaşamış aşıqların, xüsusilə Aşiq Hüseyn Bozalqanlının yaradıcılığında Vaqifin təsiri aydın duyulur. Məhz Vaqifin yaradıcılığı ilə XVIII əsr Azərbaycan poeziyasının dili ərəb, fars sözlərindən təmizlənmiş, canlı xalq dilinin obrazlı ifadələri ilə zənginləşərək üstünlüyə malik olmuşdur. Vaqifin dilinin sadəliyi ilə Azərbaycan poeziyasının dili yenilik qazanmışdır. Şairin poetik dilində bədii təsvir vasitələrindən – təşbeh, epitə, metafora, metonimiya, bədii ifadə vasitələrindən – bədii sual, bədii təzad, anafora, epifora, mübaliğə, inversiyanın yerli-yerində işləndiyini müşahidə edirik.

Ədəbiyyat tariximizi vərəqlədikcə asanlıqla müşahidə etmək mümkündür ki, yazılı poeziyada klassik söz ustalarımız bənzətmə, təzad, istiarə və mübaliğələrə tez-tez üz tutmaqla yanaşı, həmişə təkrardan qaçmış, əsərdən-əsərə yenilərini tapmağa çalışmış, “təzə söz” axtarışında olmuşlar. Orta əsrlərin sonlarında yazılı ədəbiyyatda Xətai, Vaqif, Vədadi, sonrakı yüzilliklərdə Zakir, Sabir, yaxın çağlarda Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq, Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, xalq poeziyasında isə Qurbani, Miskin Abdal, Tufarqanlı Abbas, Xəstə Qasım, Valeh, Aşiq Ələsgər, Molla Cümə heç vaxt şablom təsvirlərə meyil göstərməmiş, sözü elə çalarlarda işlətməmişlər ki, həyat hadisələrini gerçək olduğu qədər bədii şəkildə canlandırsınlar, mənanı, fikri, ritm, ahəng, ölçü ilə vəhdətdə versinlər [4].

Məcaz növlərindən dəqiqliklə istifadə Vaqif poeziyasına şirinlik gətirmiş, onun bədiiiliyini daha da artırmışdır. Məcazlar yeniliyi, poetik gücü ilə fərqlənir. Şairin əsərlərində bədii təsvir və bədii ifadə vasitələrindən ustalıqla istifadə edilmiş, zərgər dəqiqliyi ilə işlənməsinə diqqət yetirilmişdir. Ramazan Qafarlı qeyd edir ki, “təsvir və ifadə vasitələri təkcə dili bər-bəzəkli göstərməyə deyil, mənanın, fikrin daha təsirli ifadə olunmasına, dinləyiciyə asan çatdırılmasına xidmət edir” [4]. Odur ki Vaqifin poeziyasında bədii təsvir və ifadə vasitələri oxucunu mənəvi qida almağa sövq edir.

Mübaligə nəzərdə tutulan fikrin, ideyanın oxucuya daha qabarıq şəkildə çatdırılmasına xidmət edir. Mübaligə hadisənin əlamətlərini olduğundan müqayisəyə gəlməyəcək dərəcədə artıq göstərir. Vaqif şeirlərində təsir qüvvəsini artıran mübaligələrdən xeyli sayda istifadə etmişdir.

O şux qəməzlərin, xəncər kirpiyin
Gündə olur yüz min qan qabağında [5, 13].

Dərdindən didəsi giryan olmuşam,
Qanlı yaşıma kimi çay ola bilməz [5, 35].

Qaşların çəkili yaylara dönür,
Ağlaram, göz yaşıma çaylara dönür [5, 57].

Ol qədər yaş tökdüm iki gözümdən,
Dəryatək axıba çaya dönmüşəm [5, 58].

Mollalar məskəni səri kuyundur,
Onu görən dönər Kəbədən, gəlin! [5, 80].

Gözəllik babında şah cəhansan,
Eşiyində yüz min qullar dolanır [5, 112].

Vaqifin yaradıcılığında **təşbeh** çox rast gəlinən bədii təsvir vasitələrindən biridir. Nümunələrdə ardıcılıqla bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə qoşması, bənzətmə əlaməti sıralanır. Qeyd edək ki, Vaqif müfəssəl və mükəmməl təşbehin çox gözəl nümunələrini yaratmışdır.

Desələr ki, Vaqif, nə oldu sənə,
Rəngi-ruyın dönüb heyvaya genə [5, 23].

Vaqifəm, əzəldən bir gövhər idim,
Saflıqda polada bərabər idim [5, 106].

Yarəb, ola o canana kim demiş,
Danışanda *ağzı dönər nabata*,
Dili, dişi dodağına yaraşmış [5, 130].

Müfəssəl təşbeh kimi, tək, elə bil, sanki sözləri ilə düzəldilmişdir. Müfəssəl təşbeh nümunələrinə diqqət edək:

Sallanıba kəklik kimi səkəndə,
Oxşarsan yaşılbaş sonayə, Zeynəb! [5, 17].

Bu nümunədə Zeynəb - bənzəyən, kəklik - bənzədilən, kimi - bənzətmə qoşması, səkmək – bənzətmə əlamətidir. Sallanıba səkəndə Zeynəbin kəkliyə bənzəməsi diqqətə çatdırılır.

Çoxlar sənə iyma ilə baş əyər,
Mumtək ərir, olsa bağı daş əyər [5, 27].

Yay kimi nə gözəl çəkibən qaşı,
Ona söz yox, hər nə desəm, yaraşı [5, 31].

Günəş tək şölə verər camalın,
Belə gözəllikdə ay ola bilməz [5, 35].

Həsrətindən bağrım qan ilə dolub,
Heyva tək rəngim saralıb solub [5, 35].

*Sərasər əndamın təzə qar kimi,
Zülfün gərdənində şahimar kimi [5, 36].
Görməyə-görməyə gülüzarımı,
Bülbültək artırdım ahü-zarımı [5, 37].
Günəş təki hər çıxanda səhərdən,
Alırsan Vaqifin əqlini sərdən [5, 41].
Yanağı laleyi-bahari kimi,
Ləbləri yaqutun kənarı kimi [5, 47].
Bulaqtək qaynaya həm gözü qaşı,
Artıq ola həm kəmalı gözəlin [5, 77].*

M.P.Vaqifin yaradıcılığında qeydə aldığımız bənzətmə səbəbi və bənzətmə qoşması olmayan, ədəbiyyatşünaslıqda **mükəmməl təşbeh** adlanan nümunələrə diqqət edək:

*Yanağı lələsən, qaməti dalsan,
Ağzı şəkər, dili, dodağı balsan [5, 17].
Ağzı piyaləsən, gərdəni mina,
Nazik əllərində innabı həna [5, 27].*

Hər iki örnəkdə maraqlı bənzətmələr yaradılmışdır. Birinci nümunədə dörd, ikincidə iki təşbeh işlənmişdir.

*Dəhanın sədəfidir, dişlərin inci,
Sanasan ağzın püstədir, ay qız! [5, 36].*

Şair bu parçanın birinci, ikinci misralarında üç təşbeh işlətməmişdir. Həç birində müştərək sifət bildirən qoşmadan istifadə etməmişdir. Sözdən ustalıqla istifadə edən şair bədii təsir gücünə malik təşbehlər yaratmışdır. Şair bəzən bənzətmədən yığcam şəkildə istifadə edir. Buna baxmayaraq o, gözəlin həm daxili aləmini, həm xarici görkəmini oxucuya aydın şəkildə çatdırır.

Metafor bir əşya və ya hadisənin əlamətinin başqa bir əşya və ya hadisə üzərinə köçürülməsidir. Metafor da təşbeh kimi bənzətmə əsasında yaradılır. Lakin metaforda bənzətmə “gizli” olur, qarşılaşdırılan tərəflərdən biri iştirak etmir.

*Dağılır ağılım, huşum – hər nə var,
Xəstə Vaqif tifil kimi qan ağlar [5, 16].
Görməyəndə din-imanım dağılır,
Gecə-gündüz mən didara aşıqəm [5, 54].
Sanasan ki, camalından nur yağır,
Yaranıbdır, yarəb, nə xoş saətdə [5, 24].*

Molla PənahVaqifin dilində xeyli sayda **sintaktik təkrarlara** rast gəlinir. Xüsusi bədiilik üçün işlədilən anafirik və epiforik cümlə təkrarları maraqlıdır:

*Gözəl qamət, gözəl gərdən, gözəl üz,
Gözəl olmaz səntək, olsa gözəl yüz,*

*Gözəl canı munca yetər, gözəl, üz,
Gözəl deyil, etmə, gözəl, alı sən [5, 144].*

Anafora və epiforalardan istifadə etmə M.P.Vaqif sənətkarlığını şərtləndirən cəhətlərdəndir:

*Bir buxağı turunc, sinəsi meydan,
Bir sözü cəvahir, mirvari dəndən,
Bir maral baxışlı, kirpiyi peykan,
Bir qaşları zülfüqara aşiqəm [5, 54].
Yüz zülfü pərişan, hindu xal olsa,
Yüz şəkər göftarlı, ləbi bal olsa,
Yüz şirindil, ənbər bu maral olsa,
Yetə bilməz maralına Vaqifin [5, 86].
Yüz mina gərdənli, zülfü pərişan,
Yüz lələ yanaqlı, ləbləri mərəcan [5, 42].
Biri laçın gözlü, tər lan qəmzəli,
Biri qırğı başlı, sona ciltvəli,
Biri şəkər sözlü, şirin kəlməli,
Biri qənd ağzılı, qaymaq dodaqlı [5, 138].*

Klassik yazılı ədəbiyyatımızda və həmçinin şifahi xalq şeirinin orta çağlara aid nümunələrində rədif adıyla işlədilən **epiforalar** aşığın poetik irsində müxtəlifliyi, rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Təsadüfi deyil ki, bədii söz sənəti korifeylərinin dillər əzbərinə çevrilən şeirlərinin çoxu əsas rədiflə adlandırılır, məsələn, Nəsiminin “Ağlamaz”, “Sığmazam”, Füzulinin “Söz” qəzəlləri, Vaqifin “Pəri”, “Durnalar”, Qurbaninin “Bənövşə”, “Sevinsin”, Abbas Tufarqanlının “Oynar”, “Sənə qurban qoşmaları və s. [4].

*Sənsən padşahı, xanı Vaqifin,
Əqli, huşu, din-imanı Vaqifin,
Həsərinə canı çıxdı Vaqifin,
Nolur ki, gələsən burayə, Zeynəb! [5, 17].
Axır cana yetirərsiz Vaqifi,
Ağlayıban götürərsiz Vaqifi,
Bir gün olur, itirərsiz Vaqifi,
O qədər gəzərsiz əli çıraqlı [5, 138].*

Hər iki nümunədə epifora bir dəfə təkrarlanmışdır. Lakin M.P.Vaqifin dilində iki və üç sözün təkrarı ilə epiforanın mövcudluğuna rast gəlirik.

*Eşqim olmuş mənim bir belə dərya,
Rəqibin gözünə bir belə dərya,
Tufan oldu dolu, bir belə dərya,
Gözümdən ki, tökdün o zərb abı sən [5, 144].*

Epitet. S.Abdullayeva yazır ki, epitetlərin əksəriyyəti ənənəvi epizodda, formulalarla ən güclü təsvir vasitəsi kimi çıxış edir. Belə ənənəvi epitetlər istər

aşıq şeirdə, istərsə də folklorda daim təkrar olunan, bir aşığıdan o biri aşığa, bir şairdən o biri şairə keçən sabitləşmiş epitetlərdir. Belə epitetlər aşiq poeziyası, klassiklərin dili üçün xarakterikdir [1, 217]. Ustad sənətkar hər hansı bir məqamı qabarıq şəkildə diqqətə çatdırarkən epitetlərdən istifadə etmişdir.

O alma yanağı, büllur buxağı,

Allah, bədnəzərdən səlamət eylə [5, 26].

Fikri-xəyalındır könlüm ziynəti,

Şirin sözlərindir ağzım ləzzəti [5, 30].

Sən gərək gündə çıxasan gəştə,

Gül düzəsən, *gül buxağa*, Fatimə! [5, 32].

Ox kirpiyin ucu a yaşa dönmüş,

Gözlərin cəlladı tamaşa dönmüş [5, 44].

Bulud zülflü, ay qabaqlı gözəlin,

Duruban başına dolanmaq gərək [5, 49].

Alma, büllur, şirin, gül, ox, bulud, ay, mina, şux epitetləri (bədi təyin), yanaq, buxaq, söz, kirpik, zülf, gərdən, üz, dil, göz, baxış obyektlərinin əvvəlinə artırılmaqla mənanı daha da qüvvətləndirmişdir

Metonimiya bədi dildə tez-tez rast gəlinən, danışığı, mənanı qüvvətləndirən, şirirləşdirən məcaz növüdür. Vaqifin şeirlərində metonimiyanın gözəl nümunələri vardır:

Sənin həsrətini *vilayət çəkər* [5, 79].

Ey Məkkəni, Mədinəni yaradan,

Bir fikir çək əhvalına Vaqifin [5, 86].

Molla Pənah Vaqifin dilində işlənmiş **xitablar** bədi dilin dəyərini artırır. Burada gözəle xitab edilməsi çoxluq təşkil edir. Bu xitablar bəzən *ey* və *ay* nidaları ilə işlənmişdir. Qeydə aldığımız bir sıra xitablar ismin adlıq halında olan söz və ya söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Rast gəldiyimiz xitablar arasında həm sadə, həm mürəkkəb quruluşlu xitablar mövcuddur. Şair xitablardan həm əvvəldə, həm ortada, həm sonda istifadə etmişdir.

Ey süsən sünbülüm, al zənəxdanlım,

Qurban olsun lalə, gül ilə sənə [5, 27].

Sərv boylum, bir çıx görüm boyunu,

Onda qurban edim canı mən sənə [5, 28].

Nə gözəl adamsan, *ay qaşları yay*,

Heç novcavan gələ bilməz sənə tay [5, 73].

Sən gəlmədin deyin, yasa batmışam,

Gələ gör, *ey zülfü yasəmən gəlin!* [5, 80].

Danışan müəyyən məlumat almaq, bir şeyi dəqiqləşdirmək üçün müraciət edir. Nəzəri ədəbiyyatda buna ritorik xitab deyilir. Ritorik sual kimi ritorik xitab da cavab tələb etmir, cavab almaq üçün işlədilmir. Küləyə ünvanlanmış xitab ritorik xitab olaraq maraqlı nümunədir:

Badi-səba, bir xəbər ver könlümə,
Ol güli-xəndanım neçün gəlmədi? [5, 39].

İzafət tərkibli xitabların işləndiyi maraqlı nümunələr vardır:

Bir nəzər qıl mənə, *ey çeşmi-xumar*,
Eyləyibdir məni sərgərdan zülfün [5, 85].
Ey tubiyi-cənnət, sənədir peşkəş
Qarabağın hər nə vilayəti var [5, 95].

Bədii sual (ritorik sual) mahiyyət etibarilə qrammatik sualdan fərqlənir. Mahiyyəti, meydanagəlmə səbəbi məlum olan hadisəni poetik sual şəklində ifadə etmək emosional təsiri daha gücləndirir. Şairin yaradıcılığında sual əvəzlilikləri, sual ədatları ilə müşayiət olunan nümunələrə baxaq:

Vaqif öldü, neçün yasa gəlmədin?
Ya zahir olmadı bu xəbər sənə? [5, 29].
Neçün incidirsən munca Vaqifi,
Nə hasil bu cövrü-cəfadan sənə? [5, 30].
Haçanacan canım odlara yaxım,
Hər tərəfə daşqın sellərtək axım? [5, 32].
Bu *necə* zülmdür, mənə eylərsən,
Adam *məgər* bir insafa gəlməzmi? [5, 45]

Leksik-semantik kateqoriyalar. Vaqifin əsərlərində izlədiyimiz omonimlər, sinonimlər, antonimlər yeni məna, yeni çalar kəsb edir, onun poetik dilini bir qədər də zənginləşdirir. **Omonimlərə** nümunə olaraq aşağıdakı misralara diqqət edək:

Xəstə Vaqif onun sərgəştəsidir,
Bağrı *qızıl qanın* ağuşəsidir [5, 92].
Öldür məni, gər var isə günahım,
Al qanım əllərdə hənalar olsun [5, 91].
Gah göstərdin, gah gizlətdin yanağı,
Axı məni dərdə saldın, *al* etdin [5, 90].

Sonuncu misrada işlənən *al* sözü burada digər bir mənada – “hiylə, yalan” anlamında işlənmişdir.

Vaqifin işlətdiyi **sinonimlər** rəngarəng üslubi boyalar, çalarlar ifadə edir. Bədii dili gözəlləşdirir, təsir gücünü artırır.

Xəyalım şəhrini qoydu viranə,
Sərvərim, sultanım neçün gəlmədi? [5, 39].
Elim, günüm, obam, Misri-Züleyxam,
Yusif-i-Kənanım neçün gəlmədi? [5, 39].
Mənim meylim yoxdur *sultandan, xandan*,
Yarımların arzusun saxlamam candan [5, 40].

Antonimlər nitqi daha canlı, obrazlı edir. Şair əşya və hadisələr haqqında olan anlayışları, əlamət və keyfiyyəti təzadlı şəkildə müqyisə edərək onlar haqqında canlı təsəvvür oyadaraq oxucuya güclü təsir göstərir.

Bir qat ət içində, sümüyü xırda,
Ağzı-burnu *nazik*, üzü *gen* gərək [5, 47]
Ağ üzündə *siyah* saçı bürməyi,
Dal gərdəndən düşüb baş endirməyi [5, 52].
Kəlağayın qabağına al bağlar,
Yaşılın *altından*, ağın *üstündən* [5, 73].
Dərdin məni heyvalara döndərdi,
Ey saçları *siyah*, üzü *ağ* gəlin [5, 77].
Gecələr *sübh*ədək, ta *axşam*ədək,
Yarın gərdənində ola qol bu gün [5, 87].
Həsrətindən öldüm, *öldüm*, *dirildim*,
Nə bir yada saldın, nə sual etdin [5, 90].

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına bələdlilik, vurğunluq Vaqifin poeziyasında aydın duyulur. Bir sıra misralar birbaşa şifahi xalq ədəbiyyatından süzülüb gəlir. Qeyd aldığımız **alqış və qarğışlara** diqqət edək:

Saxlasın bunları öz hifzi amanında xuda,
Hasil etsin nə qədər dildə təmənnaları var [5, 197].
Bəlalərdən səni saxlasın xuda,
Səntək gözəl eldən olmasın cüda,
Xəstə Vaqif ölsə, başına fəda,
Təki olsun sənin canın sağ, gəlin! [5, 79].
Bilməm nə nəhs gündə çıxdım bu dağa,
Bir lalə üzündən düşdüm irağa,
Yana-yana düşdüm fərağa,
Bərbad olsun, ol zamanlar, əfəndi! [5, 40].
Görüm, rəqib, vursun həyələr səni,
Çünki sən yamansan öz ərbabı sən [5, 144].

M.P.Vaqif **atalar sözlər**indən faydalanmışdır. Şair şeirlərində atalar sözlərini bəzən olduğu kimi, bəzən qafiyəyə uyğun olaraq düzəlişlə təqdim etmişdir. Onun yaradıcılığında saysız aforizmlər müşahidə edirik.

Çün "*uman yerdən küsərlər*" bir məsəldir xalq ara,
Küsdüyüm bica deyildir, aşınadən küsmüşəm [5, 154].
Keçən işdən mərd igidlər pozulmaz,
Atalar deyibdir: "Tökülən dolmaz".
Qatıq üçün qışda ağlamaq olmaz,
İnşallah gələr bahar, ağlarsan ! [5, 221].
Əqlin olsun, on iki imama inan,
Fayda verməz sonra olmaq peşiman,

Yəqin bil ki, qurulacaqdır mizan,
Əməlin qarşında durar, ağlarsan [5, 228].
Dost dostun yolunda düşər ziyana,
İgid gərək tab gətirə, dayana [5, 18].
Gözəl sevən kimsə gərək dayana,
Dost yolunda çovğun olur, qar olur [5, 119].
Çünki işin çəp düşübdür əzəldən,
Fayda olmaz işlədiyin əməldən [5, 225].
Dost dost ilə əbəş yerə savaşmaz,
Sevənin sevəndən könlü bulaşmaz [5, 91].
Vaqifi möhnəti fərağa salma,
Əğyarın sözünü qulağa salma [5, 43].
Arif çoxdur, etmək olmaz işarət,
Oynatma qaşını, göz vaxtı deyil [5, 50].
Qurtaran əndişədən ahəngəri-biçarəni,
Şah üçün ol midbəri təbdil olan mismarə bax! [5, 156].

Onomastik vahidlər. Toponimlər. Tədqiqatlardan bəllidir ki, aşığı poeziyası onomastik vahidlər üçün tükənməz xəzinədir, “arxaikləşən onomastik vahidlər daha çox aşığı poeziyasında mühafizə olunur” [6, 71].

Qarabağ içrə bir şair kəlimüllah Musadır,
Cavanşir içrə bir mövzun bayati dəsti-beyzadır [5, 152].
Məkan tutdisə Vaqif, yox əcəb, bu *Şişə dağ*ında,
Məqami ləli-gülrəngin miyani-səngi-xaradır [5, 152].
Çıxıb başmaq seyrinə, edib seyri-çəmən gəldim,
Ayaq üstədən *Qazaxa* bir gedib gördüm vətən, gəldim [5, 161].
Vətən xoşdur deyə, Vaqif, bizi çəkdin *Salahlıya*,
Səlah bilməm nədir, yanında yari-canfəza yoxdur [5, 164].

Nəticə: Məqalədə Vaqif poeziyasından müəyyən hissəni təhlil süzɡəcindən keçirməyə çalışdıq. Şairin əsərlərinin tədqiqata cəlb edilməsi hər zaman aktuəldir. Heç şübhəsiz, Vaqif yaradıcılığına daim müraciət ediləcək, geniş planda araşdırılacaq, ən kiçik detal təhlil ediləcək, milli və bəşəri dəyərlər önə çıxarılaçaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayeva S.Ə. *Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili*. Bakı, Elm, 1998, 232 s.
2. Xəlilov B. *Molla Pənah Vaqif: özü və tarixin sözü*. Bakı, “Adiloğlu”, 2018, 92 s.
3. Kazımoğlu M. *Vaqif şeirinin üzü və astarı*. “Molla Pənah Vaqif və folklor” mövzusunda Elmi Konfransın materialları. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2017, 236 s.
4. Qafarlı R. *Aşığı Ələsgər poeziyasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri*. “Dədə Qorqud”. Elmi-ədəbi toplu. Bakı, “Elm və təhsil”, 2022, I, s.
5. Molla Pənah Vaqif. *Əsərləri*. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 264 s.
6. Tanrıverdi Ə. *Poeziyanın dili, dilin poeziyası*. Bakı, “Nurlan”, 2008, 203 s.

ABŞ ANTROPOLOQU BRYUS QRANTIN TƏDQİQATLARINDA AZƏRBAYCAN XALQININ HƏYAT TƏRZİ PROBLEMLƏRİ

Nigar Əzizova

BDU-nun “Arxeologiya və etnoqrafiya” kafedrasının II kurs magistrantı

azizovanigar444@gmail.com

Elmi rəhbər: professor Əliağa Məmmədli

Açar sözlər: *Azərbaycan, xalq, antropologiya, tədqiqatlar, inkişaf.*

Key words: *Azerbaijan, people, anthropology, research, development.*

Azərbaycan istər coğrafi mühiti, istərsə də qədim tarixi ilə Türk dünyasında əhəmiyyətli yerə malikdir. Buna görə də Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin öyrənilməsi, eyni zamanda Azərbaycan xalqının həyat tərzinin araşdırılması, antropologiyanın tədqiqat metodlarına uyğun olaraq tədqiq olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan xalqının psixologiyasının, tarixinin öyrənilməsi, antropoloji üsullarla tədqiqat aparılması təkcə azərbaycanlı elm adamlarının deyil, eyni zamanda bir çox xarici antropoloqların maraq dairəsində olmuşdur. Azərbaycan haqqında antropoloji tədqiqatlar aparan müasir xarici antropoloqlardan biri də ABŞ antropoloqu olan Bryus Qrantdır. Nyu York universitetində professor olaraq fəaliyyət göstərən Bryus Qrant Azərbaycanda apardığı çöl işləri əsasında yazdığı məqalələrində Azərbaycan xalqının düşüncəsi, həyat təzi, dini görüşləri haqqında maraqlı fikirlər qeyd edir. Onun Azərbaycan haqqında 2004-cü ildə “An Average Azeri Village (1930): Remembering Rebellion in the Caucasus Mountains”, 2010-cu ildə “Cosmopolitan Baku”, 2011-ci ildə “Shrines Sovereigns: Life, Death and Religion Rural in Azerbaijan”, 2014-cü ildə “The edifice Complex: Architecture and the Political Life of Surplus in the New Baku” adlı məqalələri işıq üzə görmüşdür.

“An Average Azeri Village (1930): Remembering Rebellion in the Caucasus Mountains” adlı məqaləsində Bryus Qrant 1930-cu ildə baş verən Şəki üsyanının timsalında XX əsrin əvvəllərində və ortalarında Azərbaycan şəhərlərindəki vəziyyəti, Sovet rejiminə qarşı baş verən üsyanların xalqın psixologiyası üzərindəki təsirini araşdırır. Şəki üsyanı 1930-cu ildə baş vermişdir. Üsyanın əsas mərkəzi Baş Göynük kəndi olmuşdur. Üsyan Sovet hökumətinin kollektivləşmə siyasətinə qarşı idi. Bryus Qrant bu üsyan barədə olan araşdırmasını 5 hissəyə bölərək bizə təqdim edir. “Bir Dağ hekayəsi”, “Molla Mustafanı xatırlamaq”, “Üsyan deyimləri”, “Molla Mustafanı oxumaq”, “Ortalamanın arxeoloqları” adlanan bu bölmələrin hər birində Şəki üsyanı, üsyanın xalq üzərindəki təsiri müxtəlif aspektlərdən təqdim olunur. Qrant məqalədə Azərbaycanda kənd həyatını 1930-cu il Şəki üsyanı ilə əlaqələndirərək bir xəritə kimi oxucularına təqdim etdiyini bildirir [2, s.5].

Bryus Qrantın Azərbaycan haqqında yazdığı önəmli əsərlərindən biri də “Cosmopolitan Baku” adlı məqaləsidir. Adından da göründüyü kimi, məqalədə Bakının son 100 ildə kosmopolit adlandırılmasının həqiqətə uyğun olub-olmamasını və kosmopolit anlayışını antropoloji tədqiqat üsullarından istifadə etməklə araşdırır. Bryus Qrantın fikrincə, Bakıda XX əsrdə hökm sürən ideologiyaların əsas ortağ xüsusiyyəti bu ideyaların iqtidara sahib olmaq istəyənlər tərəfindən irəli sürülməyidir [3, s.125].

Əsas önəmli cəhətlərdən biri, Bryus Qrantın sovet mənbələrində əldə etdiyi məlumatlara əsasən Bakının ilk başda kosmopolitizmdən tamamilə uzaq olmasını qeyd etməyidir. Buna əsas səbəbi olaraq isə Bakının ən aşağı miqrasiya göstəricilərinə malik olmağı göstərilir. Amma zamanla Bakı əhalisi ölkə əhalisinin üçdə birini təşkil edəcək qədər çoxaldığı barədə məlumat verilir [3, s.127].

Bryus Qrant məqaləsinin əvvəlində Bakı haqqında bir sıra önəmli məlumatlar verdikdən sonra yazısını “internasionalizm”, “kosmopolitizm”, “tolerantlıq” olaraq hissələrə ayırır və bu 3 anlayışı bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətləri qeyd edərək Bakıda hansı ideologiyanın daha çox yayıldığını aydınlaşdırmağa çalışır.

Müəllifin “Shrines Sovereigns: Life, Death and Religion Rural in Azerbaijan” adlanan məqaləsində də Azərbaycan xalqının yaşayış tərzilə bağlı maraqlı məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Məqalənin adından da göründüyü kimi, müəllif bu məqaləsində Azərbaycanda yerləşən bir neçə türbələr və ziyarətgahlar haqqında məlumat verir, SSRİ hakimiyyəti altında olarkən xalqın dini görüşlərinin vəziyyətini araşdırır. Sovet dönməsində dini ziyarətgahların bir-birinin ardınca məhv edildiyi bir zamanda bu yerlər dini ayinlərin son qalaları kimi görünürdü [4, s.655]. Əsas məsələ isə, hakimiyyətin bu dini ayinlərə nə dərəcədə icazə verməsi idi. Müəllifin əsas aydınlaşdırmaq istədiyi nüans din ilə hakimiyyət arasındakı münasibətdir. Bryus Qrantın informantlarla apardığı müzakirələr nəticəsində bizə məlum olur ki, hakimiyyət yalnız ölüm halları baş verdikdə insanlara öz dini ayinlərini həyata keçirməyə icazə verirdi. Hətta, bəzən bu ayinləri qadağan edənlər hökumət nümayəndələri ilə ilahi şəkildə cəzalandırılacaqlarından qorxurdular.

Bryus Qrant məqaləsində pirlərin, türbələrin insanlar üçün nə qədər əhəmiyyət daşıdığından bəhs edir, tarixinə yaxşı bələd olduğu Şəki üsyanı, Şeyx baba və onun nəslinin davamçısı Molla Mustafa barədə məlumat verir. Qrantın Şeyx babanın nəvəsi olan Molla Mahir ilə dini təhsil almış Hacı Leyla ilə apardığı müsahibələrindən məlum olur ki, insanlar hələ də Quran oxuyur, evlərində toplaşaraq dini müzakirələr aparırdılar. Amma bunu kütləvi və açıq şəkildə etmək mümkün deyildi. Buna baxmayaraq, Qrant 1956-cı ildə məscidi təmir etmək üçün pul yığan və bunun uğrunda mübarizə aparan vətəndaşlar haqqında da bəhs etməyi unutmur [4, s. 671].

Qeyd olunan nüansları nəzərə alsaq, bu məqaləni Sovet idarəçiliyinin Azərbaycan xalqının yaşayış tərzinə və onların dininə olan təsirlərini aydınlaşdırmaq üçün önəmli mənbə hesab etmək olar.

Müəllifin Azərbaycanda antropoloji tədqiqatları təkcə Sovet dövrünü əhatə etmir. Onun müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanda baş verən dəyişikliklər haqqında da tədqiqatları mövcuddur. "The Edifice Complex: Architecture and the Political life of Surplus in the New Baku" adlı məqaləsində Bryus Qrant SSRİ dağıldıqdan sonra müstəqilliyini qazanmış Azərbaycanda, xüsusilə paytaxt şəhər olan Bakıda memarlığın inkişafı ilə bağlı araşdırma aparır. Müəllifin fikrincə, Bakıda arxitekturanın anidən belə inkişafı və yüksəlişi hakimiyyətin Azərbaycanın artıq "postsovet ölkəsi" olmadığını sübut etmək cəhdlərinin və rəqiblərini əzmək istəyinin bir göstəricisidir. Bryus Qrant bu fikrini İlham Əliyevin brifinqdə dediyi fikirlərlə təsdiqləyir: "İlham Əliyev mətbuata verdiyi son brifinqdə ölkəsinin "soyuq müharibə" çərçivəsindən kənara çıxdığını vurğulayıb: "Biz artıq postsovet ölkəsi adından imtina etmişik. Biz postsovet ölkəsi deyilik. Bəzən xarici dövlətlərlə görüşlərdə partnyorlar "postsovet ölkələri" deyirlər, mən də "dur" deyirəm. "Azərbaycan keçmiş sovet ölkəsi deyil. Bəlkə də bəziləri postsovet ölkələridir, amma biz deyilik" deyirəm" [5, s.503].

Məqalədə Azərbaycan memarlığının nümunəsi kimi, "Crystal Hall"-ın, "Xalça muzeyi"-nin, "Heydər Əliyev mərkəzi"-nin, "Alov Qüllələri"-nin adı çəkilir.

Bryus Qrant Bakının sürətli inkişafının və memarlığının anidən dəyişməyinin insanlar üzərindəki təsirindən də bəhs etməyi unutmur. Informantlarla müsahibələrindən bəlli olur ki, bəzi insanlar bu dəyişikliklərdən razı olsa da, bəziləri Bakının qədimliyinin qorunub saxlanılmasının tərəfdarıdır.

Qeyd olunan nüanslardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Bryus Qrant Azərbaycan haqqında bir çox fərqli məsələlər haqqında araşdırma aparmış və bu tədqiqatları oxucular ilə paylaşmışdır. Məqalələrində qeyd olunan fikirlər onun bir xarici elm adamı olaraq apardığı tədqiqatlar nəticəsində gəldiyi subyektiv fikirlərdir. Bu fikirlərin hər biri ayrı-ayrılıqda bizim üçün dəyərli olsa da, bu ölkənin vətəndaşları olaraq, yerli elm adamlarının obyektiv fikir formalaşması və dünyaya çatdırılması üçün bu tədqiqatları araşdırması şərtdir. Xüsusilə də, son dövrlərdə Azərbaycanda antropologiya elminin vəziyyəti göz önünə alındıqda bu şərt daha da önəmli hala gəlir. Azərbaycan da antropologiya elminin inkişafı üçün bir çox təşəbbüslər olsa da, 2023-cü ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Antropologiya mərkəzinin təşəbbüsü ilə Antropologiya elmlər doktoru, professor Əliağa Məmmədlinin elmi redaktorluğu ilə nəşr olunan "Antropoloji Tədqiqatlar" adlı məqalələr toplusunun ön sözündən bizə aydın olur ki, Azərbaycanda sosial-mədəni antropologiya sahəsində vəziyyət heç də ürək açan deyildir [1, s.12]. Bu vəziyyətin aradan qaldırılması, sosial-mədəni antropologiya sahəsinin inkişafı və dünya elmi ilə ayaqlaşa bilməyi üçün araşdırmaların, tədqiqatların sayı artırılmalı, bu zamana qədər aparılan bütün tədqiqatlar toplanmalı və analiz edilməlidir. Aydın məsələdir ki, Bryus Qrantın adı çəkilən məqa-

lələrin araşdırılıb öyrənilməsi Azərbaycanda sosial-mədəni antropologiyanın bir elm kimi inkişaf etdirilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Məmmədli Ə.Ə. *Anropoloji tədqiqatlar (Elmi məqalələr toplusu) I buraxılış. Bakı. "Füyuzat", 2023, 400 s.*
2. Grant. B. *An Azeri Village (1930): Remembering Rebellion in the Caucasus Mountains.* New York, "Slavic Review" 2004, Vol. 63, No. 4, pp 705-731.
3. Grant. B. *Cosmopolitan Baku.* New York, "Ethnos", 2010, Vol 75, No 2, pp 123-147.
4. Grant. B. *Shrines and Sovereigns: Life, Death and Religion in Rural Azerbaijan.* New York, "Comparative Studies in Society and History", 2011, Vol 53, No 3, 654-681.
5. Grant. B. *The Edifice Complex: Architecture and the Political Life of Surplus in the New Baku.* New York, "Public Culture", 2014, Vol 26, No 3, 500-528.

QAFQAZIN MƏDƏNİYYƏT TARİXİNDƏ ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN YERİ

Nicat Rzayev

BDU-nun "Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrası"nın

II kurs magistrantı

rzayev.nicat1985@bk.ru

Elmi rəhbər: dosent Rəna Məmmədova

Açar sözlər: *Şuşa şəhəri, tarixi, mədəniyyəti, Qarabağ xanlığı, Rusiya*

Keywords: *Shusha city, history, culture, Karabakh Khanate, Russia*

Şuşa şəhəri Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindəndir. Bu şəhər qədim dövrdən türk məskəni olmuşdur. Müəyyən səbəblərdən dağılan şəhər XVIII əsrdə yenidən bərpa olunmuşdu. Nadir şahın ölümündən sonra onun yaratdığı imperiya parçalanır. Parçalanma şəraitində Azərbaycanın şimalında yaranan xanlıqlardan biri də Qarabağ xanlığı idi. "1747-ci ildə Pənahəli bəyin tərəfdarları olan əyanlar, silahlı qüvvələrin başçıları, din xadimləri və digər sosial təbəqələr Pənahəli bəyi Qarabağ xanı elan etdilər" [3, s.46].

Qarabağ xanı Pənahəli Xan, xanlığı xarici hücumlardan qorumaq üçün Bayat və Şahbulağı adlı qalalar inşa etdirdi. Qalalar strateji cəhətdən düzgün yerdə salınmamışdı. Pənah Əli Xan digər Xanların hücumundan qorunmaq üçün Şuşanı özünə məskın seçdi və Şuşa şəhəri xanlığın mərkəzinə çevrildi. "Qeyd edək ki, Şuşa qalasının salınması haqqında bəzi fikir müxtəliflikləri mövcuddur. Ə.Şükürzadə bu qalanın inşasına 1754-ci ildə başladığını yazır. M.Mustafazadə isə Şuşa qalasının inşasına 1750-ci ildə başladığını və 1752-ci ildə başa çatdığını yazır" [1, s.38].

Qarabağ Xanı İbrahim Xəlil Xanın dövründə Qarabağ xanlığı Azərbaycanın cənubunu birləşdirən Ağa Məhəmməd Xan Qacarın hücumuna məruz qaldı.

Qacar hökmdarı Şuşa şəhərini 33 günlük mühasirədə saxlasa da şəhəri ala bilmədi. Qalanın strateji mövqedə yerləşməsi Ağa Məhəmməd Xan Qacarı qalanın mühasirəsindən əl çəkib Gürcüstana hücum etməsinə səbəb oldu. "Ağa Məhəmməd Xan otuz üç gün qala ətrafında qaldığına baxmayaraq o, qədərdə böyük qoşunla qalanın beş verstliyində olan çaydan keçə bilmədi" [2, s.15].

Tiflis şəhərini tutan Qacar Rusiyanın hücum təhlükəsindən ehtiyatlanaraq Azərbaycanın cənubuna çəkildi. Özünü 1796-cı ildə şah elan edən Ağa Şah Qacar yenidən 1797-ci ildə Qarabağ xanlığına hücum edir. Bu dövrdə Qarabağ xanlığı Azərbaycanın şimalında ən güclü xanlıq idi. Şah Qacar hər iki yürüşdə şəxsən Şuşa şəhərinə hücumla özünü rəhbərlik etmişdir. Ağa Məhəmməd Şah Qacarın ikinci yürüşündə Şuşa şəhəri müdafiəni düzgün qura bilməmişdi. Şəhərdə başlanan xəstəlik və epidemiyə İbrahim Şahın şəhərin müdafiəsini təşkil etməsinə çətinlik yaratmışdır. Bunu başa düşən şəhər ağsaqqalları şahın hüzuruna çıxaraq şəhəri bağışlamaq müqabilində ona təslim etməyi xahiş etdilər. İbrahim şahda gizli yollarla şəhəri tərk edir. Şah qoşuna Şuşa şəhərinə 1797-ci ildə daxil olur. Lakin Ağa Məhəmməd Şah Qacar Şuşa şəhərində qətlə yetirilməsi onun Azərbaycanı birləşdirmək planının yarımçıq qoydu. Ondan sonra hakimiyyətdə gələn Qacar hökmdarları onun qoyduğu dövlətçilik siyasətini davam etdirə bilmədilər. 1813-cü il Gülistan sülhü və 1828-ci il Türkmənçay sülh müqavilələri Azərbaycan xalqının ikiye bölünməsinə və Araz çayı sərhəd olmaqla torpaqlarımızın bölüşdürülməsi tariximizin böyük faciəsi idi. Şuşa şəhəri Cümhuriyyət dövründə də özünə məxsus yer tutmuşdur. Qarabağ general qubernatorluğunun mərkəzi olan bu şəhər daim erməni quldur dəstələrinin hücumuna məruz qalırdı. Sultanov qardaşlarının inadlı mübarizəsi erməni quldurlarının məhv edilməsi və AXC qanunlarına tabe olması ilə nəticələnir. 1920-ci ildə AXC-nin Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edilməsi və 1923-cü ildə Qarabağ MV yaradılması Rusiyanın dövlətimizə vurduğu böyük zərbə idi. "1923-cü il iyul ayında bir ovuc erməni ünsürləri yaşadıkları Qarabağın dağlıq ərazilərində muxtariyyət hüququ əldə etdilər" [4, s.28]. Muxtariyyət amilindən istifadə edən ermənilər xalqımıza qarşı torpaq iddiası ilə nəticələnir. XX əsrin sonlarında başlayan birinci Qarabağ müharibəsi Şuşa şəhərinin işğal olunması ilə nəticələnir. Şuşa şəhəri 1992-ci il may ayından 2020-ci il noyabr ayına qədər düşmən tapdağı altında qalır. Lakin ordu-muzun 2020-ci il 27 sentyabrda başladığı İkinci Qarabağ Müharibəsi müvəffəqiyyətlə nəticələnir. 2020-ci il noyabr ayının 8-də Şuşa şəhəri düşmən tapdağından azad olunur. Tarixən mədəniyyət paytaxtı kimi tanınan bu şəhər yenidən öz adını Azərbaycan mədəniyyətinin beşiyi kimi qaytarır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Tofiq Mustafazadə " Qarabağ Xanlığı " Bakı : Sabah - 2009. 152 səh.
2. Mirzə Camal Cavanşir Qarabağı " Qarabağ tarixi " Azərbaycan SSRİ Elmlər Nəşriyyatı Bakı - 1959. 71 səh.
3. Yunus Hüseynov. Azərbaycanın Qərbi bölgəsinin tarixi. Bakı, 2019. 208 səh.
4. Yunus Hüseynov. Şuşa Sənaməsi. Bakı - 2005. 152 səh.

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ ƏRAZİSİNDƏ TAPILAN QAYAÜSTÜ RƏSMLƏRDƏ OXŞAR SİMVOLLAR: MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

Nəzrin İbayeva, Təmilə Əsədullayeva

BDU-nun Tarix fakültəsinin III kurs bakalavri

nazrinibayeva90@gmail.com; tamileasadullayeva@gmail.com

Elmi rəhbər: dosent Mehman Abdullayev

Açar sözlər: *Qayaüstü təsvirlər, Qobustan, Tamqalı, Özbəkistan, oxşarlıq*

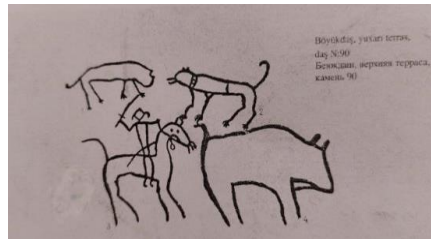
Keywords: *Rock paintings, Gobustan, Tamgali, Uzbekistan, similarity*

Türk xalqlarının yaşadığı Qafqaz-Azərbaycan, Mərkəzi Asiya, Anadolu kimi bölgələr qədim insan məskənləri ilə zəngindir. Bu ərazilərdə Paleolit dövründən başlayaraq qədim insanlar məskən salmışdır. Azərbaycanda Azıx, Tağlar, Buzeyir mağaraları, Özbəkistanda Selungur, Tesiktaş, Amanqotan, Zirabulaq kimi paleolit yaşayış məskənləri aşkar olunmuşdur. Selungurda tapılan alətlər alt paleolit dövrünə aid edilir. Bu tapıntılar Azıx və Olduvaydan tapılan alətlərlə oxşarlıq təşkil edir.

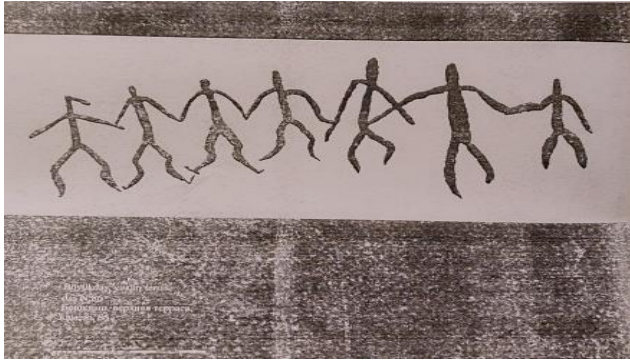
Türk dövlətlərinə daxil olan ərazilərdə mezolit dövründən başlayaraq qayaüstü rəsmlərə rast gəlinir. Rəsmləri tədqiq edərkən oxşar simvollar diqqəti cəlb edir. Simvollar arasındakı bu oxşarlıq həmin abidələri yaradan insan qrupları arasında əlaqə ola biləcəyi fikrini yaradır. Azərbaycanda Qobustan, Abşeron, Gəmiqaya, Kəlbəcər, Türkmənistanda Qaraqum, Qazaxıstanda Tamqalı, Özbəkistanda Zarautosoy, Xocakənd, Suratlisoy, İlonsoy, Türkiyədə Ərzurum bölgələrində belə qayaüstü rəsmlərə rast gəlinmişdir. Qobustanda aşkar olunmuş rəsmlər görkəmli arxeoloq alim İshaq Cəfərzadə tərəfindən ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Qobustan və Gəmiqayadakı bəzi təsvirlərə Qazaxıstandakı Tamqalı abidəsində də rast gəlinir. Məsələn, Tamqalıda 11 nömrəli abidədə olan təsvir Qobustandakı Yallı təsvirləri ilə eynilik təşkil edir. Yallı rəqsi birlik rəmzi olmaqla yanaşı, bir çox tarixçilər bu rəqsin ibtidai insanların həyata keçirdikləri dini ayin olduğunu yazmışlar. İbtidai insanlar üçün od çox önəmli idi. Onlar ova çıxmamışdan öncə və ya ovda uğur qazandıqdan sonra tonqal qalayıb onun ətrafında belə rəqsləri edirdilər. Böyük daşda (86 nömrəli daş) yallı təsviri və (90 nömrəli daşda) ov səhnəsi, Tamqalıda (şəkil nömrə 11) ov səhnəsi və yallı rəqsi təsvir edilmişdir.

Tamqalı N:11 ov səhnəsi və yallı təsviri

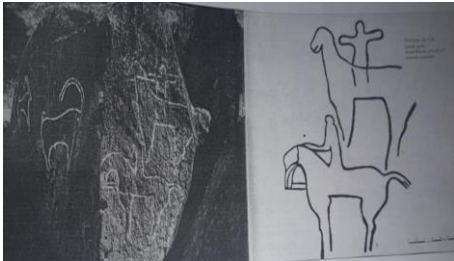

Бөyükдаш, yuxarı terras, daş N:90

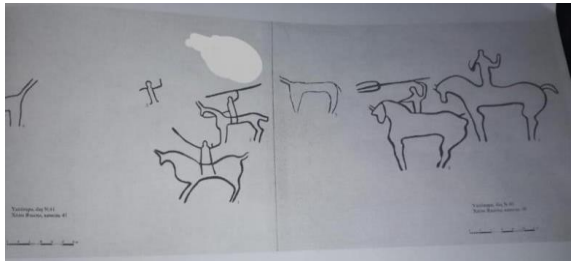

Böyükdaş, yuxarı terras, daş N:86

Məlum olduğu kimi, Mərkəzi Asiya, Qafqaz-Azərbaycan və Ön Asiya qədim atçılıq mərkəzləridir. Qobustan, Tamqalı, Özbəkistanda Zarautsoy ərazisindəki təsvirlərdə at üstündə insan təsvirləri yer alır. Dünyada atın ilk əhəlləşdirmə ocaqlarından biri Qazaxıstan, Amudərya və Sırdərya çaylarının geniş vadisi olmuşdur. Qədim əhəlləşdirmə ocaqlarından biri də Cənubi Qafqaz, o cümlədən Vətənimiz Azərbaycandır. Arxeoloji qazıntılar göstərir ki, Cənubi Qafqazda və Ön Asiyada at əhəlləşdirilməsi e.ə V minillikdə ölkəmizdə yerləşən Əlikömkətpədən başlamışdır. At sonrakı dövrlərdə də türk cəmiyyətində önəmli yerə malik olmuşdur. Türklər atı özlərinə yoldaş olaraq görmüşdür.

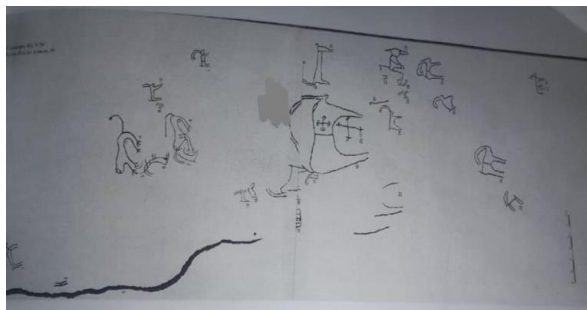

Yazılıtpə, daş N:47

Yazılıtpə, daş N:41 Tamqalı, daş N:18

İstər Azərbaycanda, istər digər türk dövlətlərinin ərazisində tapılan qayaüstü rəsmlərdə ən çox rast gəlinən simvollarından biri də svastika və ona bənzər simvollarıdır. Svastika dörd qollu olub 4 kosmik gücü (hava, su, torpaq, od) simvolizə edir. Bəzi qaynaqlar qədim zamanlarda insanların bu simvol ilə dörd kosmik gücün köməyi altında seyr etdiyini bildirirlər. Bu simvolun yer aldığı təsvirlərə baxan bir şey diqqəti çəkir. Belə təsvirlərin çoxu əsasən ov səhnələridir. İnsanlar ova çıxmamışdan öncə bu rəsmləri çəkir, bununla ovun uğurlu keçəcəyinə inanırdılar. Qobustan, Gəmiqaya, Tamqalıda belə simvolları rast gəlinir.

Yazılıtpə, daş N:59

Fig.15: Chariot, Group V

Tamqalı, daş N:15

Qayaüstü rəsmlər tarixin sonrakı inkişaf dövründə də özünü göstərmişdir. Məsələn, Türkiyənin Dənizli bölgəsindən e.ə III əsrə aid olan simvollar aşkar edilmişdir. Türkiyənin Dənizlidə tədqiqatçı alim Ümit Şıracı Bekilli mahalında iki fərqli nöqtədə eradan əvvəl III əsrə aid hesab edilən qayaüstü rəsmlər tapmışdır. Pamukkale Universitetinin (PAU) rektoru Prof.Dr.Ahmet Kutluhan və İncəsənət tarixi kafedrasının müəllimi

Prof.Dr.Mustafa Beyazıt bildirirlər ki, 1071-ci ildən də əvvəl burada olmuşuq: "Bunlar səthlərə yazılmış hərflərdir". Bu tapıntı türklərin indiki Türkiyə ərazisinə XI əsrdən sonra gəlməsi haqqındakı yanlış fikirlərin təkzib edilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Qayalarda iki fərqli nöqtədə həkk olunmuş 33 fiqur müəyyən edilmişdir. İslamdan əvvəlki dövrdə şamanlar tərəfindən qayalara həkk olunduğu deyilən rəsmlərdə tatar və qıpçaq damğaları ilə yanaşı, Mərkəzi Asiyada tez-tez rast gəlinən fiqurlara da təsadüf edilir.

Tapıntıların e.ə. III- XIX əsrlərə aid olduğu bildirilir. Türkiyə alimləri A.Kutluhan və M.Bəyazıt fiqurların yerləşdiyi ərazini araşdırmışlar.

Ümit Şıracı Dənizlidəki strateji keçid məntəqələrində tədqiqat aparıb belə təsvir edir: "Burada tamqa, qayaüstü rəsm, məzar daşı, balbal və hətta kurqanlar var. Nəticələrimizi qiymətləndirmək üçün universitetə məlumat verdik. Burada araşdırma aparılıb. Bunlar Anadolu türk tarixini işıqlandırmaq üçün mühüm

məlumatlardır. Tapıntılar türklərin Anadoluya 1071-ci ildə Malazgirt zəfərindən əvvəl gəldiyini sübut edəcəkdir. Bu ərazidə intensiv qayaüstü rəsmlər aşkar edilmişdir. Biz bunu iki sahədə tapdıq. Mən inanıram- bu tapıntılar Anadoluda türk tarixi ilə bağlı yeni səhifə açacaqdır. Tatar və qıpçaq damğaları olan dini motivlərlə qarşılaşdıq. Burada İslam dini motivləri ilə yanaşı, qədim türklərin inanclarını simvolizə edən rəsmlər də var. Şaman rəsmləri. Orta Asiyada min illər boyu tapılmış eyni qayaüstü rəsmlər var. Bunlar ümumi ritual dildir. İnsanlar onları təsadüfi cizmərlər. Bunları edənlər; dini liderlər, kameralar, şamanlar. O, müəyyən rituallara uyğun həkk olunub. Doğan günəşə baxan parlaq qayalarda həkk olunmuşdur" deyib.

Nəticə. Araşdırılan qayaüstü rəsmlərdə təzahür edən bütün inanış və simvollar türk xalqlarının sonrakı inanc sistemində də özünü göstərmiş, Şamanizm, Tengrizm dinlərində özünə yer tapmışdır. Həmin İslamdan sonrakı dövrlərdə də fərqli formalarda görünməkdə davam etmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. *Rock Art of Tamgaly Kazakhstan / Luc Hermann – Adoranten 2011*
2. *Qobustan / İsaq Cəfərzadə*
3. *Özbəkistan tarixi / Daşkənd 2005*
4. <https://kayzen.az/blog/azerbaycan/5247/qobustan-abid%C9%99l%C9%99ri.html>
5. <https://az.wikipedia.org/wiki/Yall%C4%B1>
6. <https://24media.az/838-denizlide-tarixi-deyishdirecek-qayaustu-resmler-1071denonce-anadoluda-turkler-yashayirdimi.html>

İNTİBAH DÖVRÜNÜN MİLLİ-MƏNƏVİ SİYASƏTİNİN MÜƏYYƏN- LƏŞDİRİLMƏSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV SİYASƏTİ

Rəşid Mehdiyev

BDU-nun "Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə)"

kafedrasının doktorantı

mresid.1998@gmail.com

Elmi rəhbər: professor İbrahim Zeynalov

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, mədəniyyət, milli-mənəvi dəyərlər, 1969-1982-ci illər, Azərbaycan dili*

Keywords: *Heydar Aliyev, Culture, National and Moral Values, 1969-1982s, Azerbaijani language*

XX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin bütün sahələrinin sürətli inkişafı və böyük nailiyyətləri Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycanda XX əsrin 70-80-ci illərində mədəni və ədəbi irsimizə, təsviri sənətə, teatr, musiqi və kino sənətinə qayğı artmışdır. Dərin fəlsəfi-anali-

tik təfəkkürü, ensiklopedik nəzəri və praktiki biliyi, istedadı, müdrikliyi olan Heydər Əliyevin milli mədəniyyətə göstərdiyi diqqət, verdiyi dəyər bu sahədə yeni dövrün başlanğıcı olmuşdur.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi birinci dövrdə milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasına, təbliğinə xüsusi qayğı göstərirdi. O, bildirirdi ki, " Azərbaycan qədim mədəniyyətə, incəsənətə malik olan bir xalqdır. Xalq bir çox xüsusiyyətləri ilə tanınır, və dünya xalqları içərisində fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərdən ən yüksəyi, ən böyüyü mədəniyyətdir". Heydər Əliyev bildirirdi ki, milli dövlətçilik dəyərlərinin əsasını mədəniyyət təşkil edir. Gələcəkdəki uğurlara yeganə təminat isə sağlam cəmiyyət quruculuğuna diqqəti artırmaq, milli-mənəvi dəyərləri gənc nəsə və cəmiyyətə dərinədən və əzmlə aşılamaqdır. Ulu Öndər Heydər Əliyev mədəniyyəti xalqın böyük sərvəti hesab edir və fəaliyyətinin bütün dövrlərində bu sahənin inkişafını diqqət mərkəzində saxlamışdır. Mədəniyyətimizin bütün sahələri, musiqi, teatr, kino sənəti, heykəltəraşlıq və rəssamlıq, xalça sənətimizin və. s bugünkü inkişafında Ulu Öndər Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri vardır. Heydər Əliyev Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında yeni bir dövrün əsasını qoymuşdur. Onun xidmətləri sayəsində mədəniyyətimiz, milli-mənəvi dəyərlərimiz beynəlxalq aləmdə tanınmışdır [5].

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi I dövrü Azərbaycanın quruculuq tarixinin məhsuldar, işıqlı səhifələri olmuşdur. 1969-1982-ci illərdə 15 mindən çox azərbaycanlı tələbənin SSRİ-nin qabaqcıl ali məktəblərində təhsil almağa göndərilməsi respublika rəhbərinin Azərbaycan gəncliyinə göstərdiyi böyük qayğının göstəricisi idi. Heydər Əliyevin 1969-1982-ci illərdə təhsil, elm sahəsində apardığı səmərəli fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanın gələcək inkişafı üçün güclü kadr potensialının formalaşmışdır. Bu dövrdə gələcəyə yönümlü, müstəqilliyə yol açan, mütərəqqi ənənələrə söykənən inkişaf strategiyası müəyyənəşdirilmiş və uğurla həyata keçirilmişdir. Ümummilli lider qeyd edirdi ki, «Azərbaycanın Sovet dövründə inkişafının ən bariz nəticəsi odur ki, o dövrdə yaranmış iqtisadi, elmi-texniki və mədəni potensial respublikamız tam müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərməsi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır».

Daim xalqı ilə yaşayan, qəlbində Vətən sevgisi, milli ruh gəzdirən qüdrətli şəxsiyyət Heydər Əliyevin müdrik siyasəti nəticəsində 14 il ərzində respublikada yaranmış güclü sosial, iqtisadi və intellektual potensial Azərbaycanın müstəqilliyi üçün mühüm zəmin yaratmışdı. Müasir Azərbaycan Respublikasının inkişafı məhz həmin illərdə yaradılmış bünövrə üzərində qurulmuş və bu gün də uğurla davam etdirilir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev fəaliyyətinin bütün dövründə Azərbaycan xalqının dilinin, mənliyinin, milli şüurunun, milli mentalitetinin qorunması və inkişaf etdirilməsi keşiyində durmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyev mədəniyyətimizi yaradan, onu inkişaf etdirən insanların əməyini yüksək qiymətləndirir, onları daim diqqətdə saxlayırdı. Sovet dövründə Heydər Əliyevin qay-

ğısı nəticəsində Azərbaycanın dəyərli sənətkarları ən yüksək fəxri adlara layiq görülmüşdülər. Heydər Əliyev bəstəkarların, kinematoqrafçıların, teatr xadimlərinin, rəssamların qurultaylarında, konfranslarında iştirak edir, mədəniyyət məsələləri haqqında çıxışlar edirdi.

Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin mühüm xidmətləri vardır. Heydər Əliyev yaxşı başa düşürdü ki, Azərbaycan xalqının ana dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdən biridir. Heydər Əliyev bütün rəsmi yığıncaqlarda rəhbər şəxslərin rus dilində çıxış etdiyi bir dövrdə - 1969-cu ilin noyabrında Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyi münasibətilə keçirilən təntənəli yığıncaqda öz ana dilində, Azərbaycan dilində çıxış etməsi Azərbaycan dilinin inkişafında çox ciddi addım idi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü və səyi nəticəsində Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında maddə Azərbaycanın 1978-ci il Konstitusiyasında təsbit edildi. Konstitusiyanın 73-cü maddəsində «Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir», deyə öz əksini tapdı [2].

Azərbaycan tarixində görkəmli şəxsiyyətlərin - elm, mədəniyyət və ictimai-dövlət xidmətlərini göstərmək, onların adını əbədləşdirmək, bütün xalqa və gələcək nəsillərə tanıtdırmaq üçün Heydər Əliyev böyük işlər görmüşdür. Ümummilli lider respublikada görkəmli şəxslərin, elm, təhsil və mədəniyyət ocaqlarının yubileylərinin keçirilməsini böyük tarixi hadisəyə çevirdi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə N.Nərimanovun anadan olmasının 100 illiyi, İmadəddin Nəsiminin 600 illiyi, Azərbaycan Dövlət Rus Dram Teatrının 50 illiyi, Azərbaycan dram teatrının 100 illiyi, «Azərbaycan qadını» jurnalının 50 illiyi, M.Maqomayevin, Ü.Hacıbəyovun, S.Vurğunun, C.Cabbarlının, M. S. Ordubadinin, Aşıq Ələsgərin və bir çox mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin yubileyləri qeyd edildi. 1975-ci ildə görkəmli bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun yubileyi münasibətilə onun ev-muzeyi təşkil edildi. 1976-cı ildə Səməd Vurğunun 70 illik yubileyinə onun ev-muzeyi yaradılmışdı. Cəfər Cabbarlının 80 illik yubileyi ərəfəsində onun ev-muzeyi yaradılmış və Bakıda heykəli qoyulmuşdu. İmadəddin Nəsimiyə abidə qoyulmuşdu. Bülbülün ev-muzeyi yaradıldı. 70-ci illərdə Cəlil Məmmədquluzadənin ev-muzeyini yaratmaq haqqında Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə qərar qəbul edilsə də yerinə yetirilməmişdi. Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərliyə qayıtdıqdan sonra 1994-cü ildə C.Məmmədquluzadənin ev-muzeyi yaradıldı. Heydər Əliyev bütün müqavimətlərə, təzyiqlərə baxmayaraq 1972-ci il iyunun 22-də N.Nərimanovun 100 illik yubileyini təşkil etdi. Yığıncaqda Heydər Əliyev N.Nərimanovun həyat və fəaliyyəti haqqında məruzə edərək, onun Azərbaycan tarixində xidmətlərini, XX əsr ictimai fikir tarixinin görkəmli nümayəndəsi kimi rolu və mövqeyini elmi şəkildə əsaslandırdı. 1979-cu ildə Heydər Əliyevin fəaliyyəti sayəsində Ulyanovsk şəhərində də N.Nərimanova böyük abidə qoyuldu. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100 illiyi və 110 illiyi keçirildi. 1981-ci ildə Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsi H.Cavidin anadan olmasının 100 illiyinin keçirilməsi haqqında qərar

qəbul etdi. 1982-ci il oktyabrın 26-da H.Cavidin cənazəsi Sibirdən gətirilərək Naxçıvanda dəfn olundu.

Sovetlər İttifaqının görkəmli partiya və dövlət xadimi Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyi onu SSRİ-də birinci yerə çıxartdı. Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Heydər Əliyev Sov.İKP MK-nin 1976-cı il 5 mart tarixli plenumunda Sov.İKP Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunun üzvlüyünə namizəd seçildi. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1977-ci il 24 noyabr tarixli fərmanı ilə Azərbaycan SSR-nin paytaxtı Bakı şəhəri Lenin ordeni ilə təltif edildi. Sov.İKP Mərkəzi Komitəsinin baş katibi L.İ.Brejnev ordenin təqdim edilməsi münasibətilə Bakıya gəlmişdi. O, Azərbaycan KP Bakı şəhər partiya komitəsinin və Bakı şəhər İcraiyyə Komitəsinin təntənəli tədbirində Lenin ordenini təqdim etmişdi [8].

1970-1982-ci illərdə Azərbaycan böyük inkişaf yolu keçdi. Azərbaycanın rəhbəri Heydər Əliyev SSRİ-nin görkəmli rəhbərlərindən birikimi SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsinə irəli çəkildi. Heydər Əliyev 70-80-ci illərdə Respublikaya rəhbərlik etdiyi vaxtlarda Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında düşünürdü. Heydər Əliyev respublikanın sosial-iqtisadi, milli-mədəni inkişafını yüksək səviyyədə təmin etməklə bunun gələcəkdə əsas təməl olacağını bilirdi. Heydər Əliyev 1996-cı ildəki çıxışlarının birində qeyd edirdi ki, «Mən keçmişdə də Azərbaycanın gələcəyi, müstəqilliyi haqqında düşünərkən, Sovet İttifaqı dağılan zaman bu barədə öz fikrimi qəti bildirərkən Azərbaycanın müstəqil yaşaması üçün tam imkanı olduğu barədə fikirlərimi deyərkən, eyni zamanda sərvətlərimizlə, böyük sənaye potensialı ilə bərabər, geniş aqrar sektorda, kənd təsərrüfatı sahəsində, ərzaq məhsulları istehsalı sahəsində də Azərbaycanın böyük potensialını həmişə nəzərə alırdım».

1969-1982-ci illərdə Azərbaycanın inkişaf tarixinin dinamikası göstərir ki, Heydər Əliyevin 1969-cu ildə hakimiyyətə gəlişindən sonrakı dövr Azərbaycanın müstəqil dövlət quruculuğuna aparmışdır. Heydər Əliyevin böyük səylərinin nəticəsində həyata keçiriləndəyişikliklərin həcmində, ictimai-iqtisadi islahatların səciyyəsinə görə 70-80-ci illər Azərbaycanın tarixində parlaq səhifələr sayılır. 70-ci illərdən başlanan iqtisadi inkişaf, milli-mədəni dirçəliş, milli özünüdərk duyğularının, milli ruhun yüksəlişi xalqımızın milli dövlətçilik ideyasının milli-azadlıq mübarizəsində əsas hərəkətverici qüvvəyə çevrildi. Heydər Əliyevin rəhbərliyinin birinci mərhələsində əldə edilmiş iqtisadi canlanma və milli mübarizlik ruhunun təşəkkülü nəticəsində XX əsrin 80-ci illərin sonu -90-cı illərin əvvəllərində müstəqillik uğrunda mübarizənin yüksəlişi baş verdi.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. *Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı. "Elm". 2008. 608 səh. + 80 səh. illüstrasiya.*
2. *Abdullazadə F., Ələsgərov, F., Əlirzayev, Ə., Əliyev, Ş., və başqaları, Azərbaycan Respublikası 1991-2001. XXI – Yeni Nəşrlər Evi, Bakı 2001,*
3. *Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. IV kitab, B., Azərnaşr, 1997, 528 səh.(səh.426.)*

4. Heydər Əliyev və Bakı Dövlət Universiteti. Bakı, 1997 s.55
5. Heydər Əliyev. Mədəni irsimizin keşiyində, I kitab, Heydər Əliyev Fondu, Bakı 2001.
6. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı, «Təhsil», 2004, 472 səh.
7. Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşri. Tərtibçilər: A.Babayev, H.Babayev, Bakı, 2001, səh.255. 347 səh.
8. Tədqiqatlar və mənbələr Azərbaycan Respublikasının tarixi (2003-2016). Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, Bakı 2016.
9. Zeynalov, İ.X. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı XX əsrin II yarısında, Azərnəşr, Bakı 2004.
10. Zeynalov, İ.X. Totalitar sovet cəmiyyəti: Tarixin ibrət dərsləri, "Ləman nəşriyyatı poliqrafiyası" MMC, Bakı 2017.
11. Zeynalov, İ. Azərbaycanın Milli-Mənəvi Dəyərləri İntibah Dövründə (1969-1982-ci illər), Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C.9, S.3, 2022, s.606-625.

OSMANLI İMPERİYASI İLƏ DİPLOMATİK MÜNASİBƏTLƏRİN BƏRPASINDA I ŞAH ABBASIN XİDMƏTLƏRİ

Rövşən Məmmədov

BDU-nun "Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrası"nın magistrantı
mmdrvsn99@mail.ru

Elmi rəhbər: professor Tahirə Həsənzadə

Açar sözlər: *I Şah Abbas, Azərbaycan, Səfəvi, Osmanlı, müharibə, müqavilə.*

Keywords: *Shah Abbas I, Azerbaijan, Safavid, Ottoman, war, treaty.*

XVI əsrin ikinci yarısı Səfəvi impersiyası üçün olduqca çətin zamanlar idi. Dövlət dərin sosial-iqtisadi və siyasi böhran keçirirdi. Osmanlı imperiyası ilə uzun illərdi davam edən müharibələr nəticəsində bir sıra torpaqların itirilməsi, özbəklərin dövlətin şərq sərhədlərini ələ keçirmək üçün etdiyi mütəmadi yürüşlər, Qızılbaş əyanları arasında şəxsi mənafeələr uğrunda mübarizələr Səfəvi imperiyasının qüdrətini itirməsinə gətirib çıxarmışdır. 1587-ci ildə belə bir şəraitdə bacarıqsız hesab edilən şah Məhəmməd Xudabəndə taxtdan edirilib 16 yaşlı oğlu şahzadə Abbas ilə əvəz edilir. "...gənc Abbas başa düşürdü ki, Şah Məhəmməd onun atası olsa da, iradəsiz və bacarıqsız hökmdardır. Buna görə də dövlətin qüdrətinin sarsılmasında və ərazilərin itirilməsində baiskarlardan biri olan şah, könüllü olaraq hakimiyyətdən əl çəkdi.

...1587-ci ildə qızılbaş tayfalarının Xorasan qrupu 16 yaşlı Abbasi Qəzvinin Çehlsütun sarayında şah elan etdilər" [2, s.54].

I Şah Abbas tezliklə bütün hakimiyyəti öz əlinə aldı. Onun hakimiyyətə gəldiyi zaman Osmanlılarla müharibə artıq 12 il idi ki, davam edirdi. Şərqdən özbək, qərbdən isə Osmanlılar Səfəvi dövlətini sıxırdı. Həmçinin daxili çəkişmələr də artmışdı. Osmanlılar qızılbaşların əlində olan və Məhəmməd xan Ziya-

doğlu Qacarın idarə etdiyi Qarabağı da tutdular. Belə olan halda Şah Abbas Səfəvilərin əlində olan torpaqları, ən əsası da Ərdəbili qorumaq və yenidən əvvəlki qüdrətini bərpa etmək üçün Osmanlılarla barışıq imzalamaq qərarına gəldi. Uzun sürən savaqlar Osmanlılarda da maliyyə çətinliyi yaratmışdı. Bu isə tutulan torpaqları əldə saxlamağa çətinlik törədirdi. Məhz bunları nəzərə alaraq Osmanlılar I Şah Abbasın sülh bağlamaq təklifini qəbul etdilər, nəticədə 1590-cı ildə hər iki tərəf arasında İstanbul sazişi imzalandı. Osmanlı imperiyası müharibədə qazandıqlarını əlində saxlamış oldu. *“Təbriz Qərbi Azərbaycanın bir sıra bölgələri, Çuxur-Səd, Şirvan, Gürcüstan, Qarabağ və Luristan, Nihavənd, Şəh-rizor Osmanlı dövlətinə verildi”* [1, s.169].

Müqaviləni bağlayaraq vaxt qazanmağa çalışan şah islahatlar keçirərək dövləti möhkəmlətməyə başladı. Onun islahatları hərbi, inzibati, iqtisadi və vergi sahəsini əhatə edirdi. İslahatlar nəticəsində Qızılbaş türk əyanları öz üstün mövqelərini qoruyub saxlaya bilmişdilər. *“İsgəndər bəy Münşi 1628-ci ildə Səfəvi dövlətində yüksək vəzifə tutan 92 əmirdən 76-nın adını qeyd edir ki, bunların da 54-ü türk, 15-i Qızılbaşlığı qəbul etmiş və türk dilindən başqa, heç bir dil bilməyən qulam idi”* [4, s.1966].

Bu müddət ərzində Azərbaycanda Osmanlı işğal rejiminə qarşı üsyanlar da başlamışdı. Şərqi Anadolu və Azərbaycanda baş verən bu üsyanları – “Cəlalî üsyanları” adlandırılan bu üsyanların baş verməsində isə Şah Abbas təbii ki, maraqlı idi. Bu ona vaxt qazanmaq üçün sərfəli idi.

1598-ci ildə digər ölkədaxili islahatlarla birlikdə hərbi islahatları da başa çatdıran şah artıq işğal altında olan torpaqları geri qaytarmaq üçün hərəkətə keçməyə başladı. İlk növbədə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən kimi Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqələr qurdu. Bu ona Avropada Osmanlı dövlətinə qarşı yaranan koalisiya üçün lazım idi. Bu məqsədlə İspaniya, İtaliya, Almaniya, Hollandiya Rusiya, Venesiya və başqa dövlətlərə elçilər göndərərək əlaqələr qurmağa başladı. Həmin vaxtlarda Osmanlı Avtsriya ilə müharibə aparırdı. Şah Abbas bundan xəbərdar idi və çalışırdı ki, onlar arasında olan müharibə uzansın. Lakin o, Uzun Həsən və özündən əvvəlki Səfəvi şahlarından fərqli olaraq Avropadan dəqiq kömək almayınca onlara inanmırdı.

Nəhayət, 1603-cü il sentyabrın 14-də I Şah Abbas Osmanlı işğalı altındakı torpaqları azad etmək üçün hərbi əməliyyatlara başladı. 1618-ci ilə qədər davam edən müharibənin ilk mərhələsində 1603-cü ildə Təbriz, Culfa, Naxçıvan, Ordubad, 1604-cü ildə İrəvan, 1606-cı ildə Gəncə, 1607-ci ildə Bakı, Dərbənd və Şamaxı azad edildi. Nəticədə bütün Azərbaycan, Şərqi Gürcüstan, Şərqi Anadolu və Qərbi İran torpaqları yenidən Səfəvilərin nəzarətinə keçdi. *“Beləliklə 1603-1607-ci illərdə istedadlı sərkərdə kimi müvəffəqiyyətli hərbi əməliyyatlar aparan Şah Abbas bütün Azərbaycan ərazilərini Osmanlı işğalından azad edib milli dövlətçiliyi bərpa etdi”* [3, s.95].

Müharibə tam yekunlaşmamış Osmanlılar sülh təklifi irəli sürdülər. Qərb dövlətləri isə şahın Osmanlı dövləti ilə münasibətlərini yaxşılaşdırmaq cəhdini

bəyənmişdi. Ancaq şah da Qərb dövlətlərinə elçi göndərərək onları osmanlılar əleyhinə müharibə qaldırmağa çağırır və Osmanlı sultanı tam məhv olmamış müharibələrin dayandırılmasını istəmirdi. Bu şahın ikinci xarici siyasəti idi. Şah çalışırdı ki, xam ipəyi Hörmüz vasitəsilə Avropaya çatdırsın və türkləri ipək ticarətindən əldə olunan mənfəətdən məhrum etsin. Nəhayət, Şah Abbas sülh təklifini qəbul etdi və 1612-ci ildə Sərab müqaviləsi (və ya ikinci İstanbul müqaviləsi) imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə əsasən, 1555-ci il Amasya sülhünün şərtləri bərpa edilirdi. Nəticədə, 1590-cı ildə imzalanmış İstanbul müqaviləsi əsasında Osmanlılara verilmiş Kartli, Kaxetiya, Şirvan, Qarabağ, Çuxursəəd, Azərbaycan və Qərbi İran torpaqları Səfəvi dövlətinin tərkibinə qaytarılmışdır. Lakin bu sülhü Osmanlılar 1613-cü ildə pozdu. 1612-ci il müqaviləsinə əsasən osmanlıların 200 tay ipəyi göndərməməsi, bunun əvəzində Səfəvi sarayına gələn Osmanlı elçisinin 2 ilə yaxın burada saxlanması münasibətlərə mənfi təsir göstərdi. 1616-cı ildə Osmanlılar İrəvanı mühasirəyə aldı ancaq ərzaq çatışmazlığı səbəbindən mühasirəni davam etdirə bilmədi. Şah Abbas babası I Təhmasib kimi bölgələri boşaldaraq osmanlıları arxasınca çətin yollarla aparırdı. Həllədiçi döyüş 1618-ci ildə Sınıq körpü adlı yerdə baş verdi. Səfəvilər qalib gəldi və Mərənd müqaviləsi imzalandı. Mərənd müqaviləsini Sərabdan fərqləndirən yeganə cəhət osmanlıların ildə səfəvilərə verəcəyi 200 tay ipəyin 100-ə endirilməsi oldu.

XVII əsrin 20-ci illərində Osmanlı sarayında başlayan hərc-mərclikdən istifadə edən Şah Abbas 1622-1623-cü illər ərzində Bağdadı, Nəcəfi, Kərbəlanı, Kərkükü və başqa əhəmiyyətli şəhərləri Azərbaycana birləşdirdi.

1629-cu ildə I Şah Abbas 57 yaşında vəfat etdi. O, ömrünün 42 ilini Səfəvi dövlətinin şahı olaraq ölkəsinin nüfuzunu beynəlxalq arenada yüksəldə bildi. İskəndər bəy Münşi şahın ölümü ilə bağlı yazırdı: *“ədalət adamlarının kölgəsində sakitlik içində yaşadıqları nurlu bir günəş batmışdı”* [5, p.154].

I Şah Abbas böyük dövlətçilik ənənəsi qoyub getmişdir. Onun siyasətinin başlıca nəticəsi Səfəvi dövlətinin qüdrətinin bərpası və artması idi. Bu şahın qabiliyyəti və fədakarlığı nəticəsində əldə olunmuşdur. Buna görə də bacarıqlı dövlət xadimi, istedadlı sərkərdə kimi Şah Abbas tarixdə ədəbilik qazana bildi.

Şah Abbasın dövlətçilik siyasəti müasir dövrümüzdə də öyrənilmiş və onun dövlətçilik ənənələri sələfləri tərəfindən uğurla davam etdirilmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin də hakimiyyətə gəlişi Azərbaycanın ən çətin vaxtlarına təsadüf etmişdir. O, Qarabağda gedən müharibədə vaxt qazanıb dövləti möhkəmlətmək üçün Ermənistanla 1994-cü ildə Bişkek sülhünü imzalamışdı. O da, davamçısı olan cənab İlham Əliyev də I Şah Abbas kimi tək ordu quruculuğuna deyil, bütün sahələrə xüsusi diqqət yetirmişlər. Bütün bunlar öz bəhrəsini 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan və 44 gün davam edən “Vətən müharibəsi”ndə ordumuzun cəsarəti nəticəsində işğal olunmuş torpaqlarımız geri qaytarıldı. Bugün də bu proses uğurla davam etdirilir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Qəniyev, H. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin ilk onilliklərində) / H.Qəniyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 499 s.
2. Qurbanov, C. Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas (1587-1629) / C.Qurbanov. – Bakı: Zərdabi LTD, – 2011. – 176 s.
3. Məhərrəmov, N. Səfəvi-Osmanlı müharibələri tarixindən / N.Məhərrəmov, Z.Həsənəliyev // – Bakı: Mədəniyyət, – 2020. № 3. – s.92-96.
4. Nəcəfli, T. I Şah Abbasın islahatları // – İstanbul: Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, – 2022. № 4 (9). – s. 1938-1969.
5. Blow, D. Shah Abbas: The Ruthless King Who Became an Iranian Legend / D. Blow. – London-Newyork: I.B.Tauris, – 2009. – 288 p.

QARABAĞ ZƏFƏRİ DÖVRÜNDƏ TÜRKİYƏNİN HƏRBİ VƏ DİPLOMATİK SAHƏLƏRDƏ AZƏRBAYCANA DƏSTƏYİ

Rauf Qurbanov

BDU-nun “Slavyan ölkələri tarixi” kafedrasının doktorantı
qurbanovrauf7@gmail.com

Elmi rəhbər: professor Tahir Baxşəliyev; dosent Kəmalə Nəcəfova

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Qarabağ, diplomatiya, zəfər

Keywords: Azerbaijan, Turkey, Karabakh, diplomacy, victory

Azərbaycan və Türkiyə arasındakı hərbi əməkdaşlığın təməlləri XX əsrin 90-ci illərindən etibarən başlamışdır. Hələ 1994-cü il 8-10 fevral tarixlərində Heydər Əliyev Türkiyəyə etdiyi rəsmi səfər zamanı bu münasibətlərdə yeni bir mərhələ başlatdı. Bu səfər zamanı iki dövlət arasında müxtəlif sahələr üzrə 17 saziş imzalandı [10]. Həmçinin, Heydər Əliyev Türkiyənin ATƏT-in Minsk qrupundakı roluna davam etməsi və hərbi sahədə əsgər yardımını etmək əvəzinə Azərbaycan Milli Ordusunun əsgərlərinə təlim verilməsini istəmişdir [4]. Məhz bu işlərin davamı olaraq İlham Əliyevin 2010-cu ilin sentyabrında Azərbaycan və Türkiyə arasında Strateji Əməkdaşlıq Şurasının qurulması haqqında bəyanatının imzalanmasından sonra birgə hərbi təlimlərin keçirilməsi qərarlaşdırılmışdır [1]. Bundan sonra 2013-cü ildə Bakı və Naxçıvanda başlayan ortağ təlimlər, 2014, 2016, 2018-ci illərdə “Turaz Şahini” adı ilə Türkiyədə, 2013, 2015, 2017, 2019, 2020-ci illərdə “Turaz Qartalı” adı ilə Azərbaycanda keçirilməyə başlandı [7]. 2019-cu ildə isə Azərbaycan - Türkiyə orduları 2019-cu il 1-3 may tarixlərində isə “Mustafa Kemal Atatürk 2019” adlı birgə hərbi təlim keçirildi [12]. Məhz bu təlimlər Azərbaycan ordusunun inkişafında müstəsna rol oynadı. Çətin hava və coğrafi relyefdə təlim görən Azərbaycan əsgərləri bu təcrübələri məhz 44 günlük müharibə əməliyyatlarında Şuşa, Hadrut, Murov dağı kimi ağır şəraitli bölgələrdə uğurla tətbiq edərək tapşırığı uğurla yerinə yetirdi.

Azərbaycan və Türkiyə arasındakı təlimlər müharibədən sonrakı dövrdə də davam etdirilir.

Azərbaycan ordusunun döyüş sahəsində uğur qazanmasında mühüm amillərdən biri də Tovuz münaqişələrindən sonra Türkiyə istehsalı olan pilotsuz uçuş aparatlarının inventarına əlavə edilməsi olub. Şübhəsiz ki, müharibənin əsl qəhrəmanları vətən uğrunda canlarını fəda edən ordu mənsubları olub. Lakin əməliyyatlarda Türkiyə istehsalı olan PUA-ların iştirakı əsgərin işini xeyli asanlaşdırıb. Əvvəlki qarşıdurmalarda yalnız İsraildən gələn kamikadze tipli hücum PUA-larına və yerli istehsal vasitələrinə üstünlük verilsə də, 44 günlük müharibədə ilk dəfə olaraq TB2 Bayraktar PUA-ların istifadəsi Ermənistan ordusu üzərində müəyyən psixoloji və texnoloji üstünlüklə nəticələndi. Azərbaycan Prezidenti İlhan Əliyev tərəfindən dəfələrlə qeyd olunub ki, müharibə illərində Bayraktar PUA-ları böyük üstünlük yaradıblar [6]. Bayraktarın zərbələri ilə erməni silahlı qüvvələrinə məxsus yüzlərlə zirehli texnika, hava hücumundan müdafiə sistemi və istehkam xətləri məhv edilib. Azərbaycanın işğal altındakı torpaqların azad edilməsi üçün aldığı Türkiyə PUA-ları 30 ildən sonra Qarabağın azad edilməsində orduya havadan dəstək verərək müharibənin gedişatının dəyişməsində fəal rol oynadı.

Qarabağda baş verənlərlə bağlı son məlumatları dünyaya çatdırmaq üçün siyasət və diplomatiyadan başqa, Türkiyə mətbuatı da müharibə zamanı böyük fədakarlıqlar göstərdi. Müharibənin ilk günlərindən Azərbaycana gedən müxtəlif media orqanlarından türkiyəli müxbirlər Ermənistan ordusunun Azərbaycanın mülki yaşayış məntəqələrinə hücumlarını canlı yayımlarla bütün dünyaya çatdırırdılar. CNN Türk, TV Net, Haber Türk, TV 100, NTV, Haber Global, TRT Haber, ATV Haber kimi qabaqcıl televiziya kanalları bu məsələdə uğur göstərməklə yanaşı, Azərbaycan xalqının haqq səsinin çatdırılmasında da fəal rol oynadılar.

Diplomatik və siyasi sferada Türkiyə hələ I Qarabağ müharibəsi dövründə 1993-cü ildə Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsi səbəbinə görə ticarət və diplomatik münasibətlərini kəsmiş və quru sərhədlərini Ermənistanla bağlamışdır. 44 günlük müharibə başlamazdan əvvəl Tovuzda baş verən hadisələrdə Türkiyə prezidenti Recep Tayyip Erdoğan Ermənistanla sərt reaksiya göstərmişdir. R.T.Erdoğan bu hadisədən sonra etdiyi çıxışda bu hücumu “Ermənistanın həddini aşan hərəkət” kimi qiymətləndirmişdi [12]. Türkiyə XİN isə öz növbəsində Tovuzda olan bu hücumu qınadığına dair açıqlama vermişdir. Bununla belə Türkiyə Xarici işlər naziri Mevlüt Çavuşoğlu növbəti gün iştirak etdiyi televizor verilişində bütün imkanları ilə Azərbaycanın yanında olduğunu bildirmiş və Ermənistan hökumətini qınamışdır [11]. Sentyabr ayının 27-də Ermənistan ordusunun Qarabağdakı Azərbaycan mövqelərinə hücum edərək müharibəni başlatmasından sonra Türkiyə ən yüksək səviyyədə Ermənistan reaksiya göstərərək Azərbaycanın yanında olduğunu bildirmişdir. Bundan sonra Türkiyə parlamenti Ermənistanın bu hücumu qınadığına dair mətn yayımlamışdır [2]. Türkiyə diplo-

matik nümayəndələri müharibə boyunca beynəlxalq görüş və müzakirələrdə Qarabağdakı Ermənistan işğalının sona çatması və müharibənin başa çatması fikrini müdafiə edirdi. Türkiyə prezidenti Recep Tayyip Erdoğan digər dövlət prezidentləri ilə danışıqlar aparırdı. O, müharibənin başlanmasının səhəri günü İngiltərə Baş Naziri Boris Conson ilə [13] bundan sonra 6 oktyabr tarixində Almaniya kansleri Angela Merkel ilə [5], 16 oktyabrda Kanada Baş Naziri Castin Trüdo [14] və 14, 27 oktyabr və 7 noyabrda Rusiya prezidenti Vladimir Putin ilə telefon danışığında Azərbaycanın haqlılığını ortaya qoydu və erməni işğalının başa çatması üçün müraciət etmişdir [9]. Həmin dövrdə İlham Əliyev Rusiyanın RBK kanalına veridiyi müsahibədə 1992-ci ildə qurulan Minks qrupunun artıq bu sahədəki mövcud geopolitik vəziyyətlə üst-üstə düşmədiyini vurğulayaraq Türkiyənin məsələnin həllinə tövhə verə biləcək regional güc olduğunu dilə gətirmiş və Ankaranın bu prosesə cəlb olunmasının vacibliyini qeyd etmişdir [8]. Məhz R.T.Erdoğanın 27 oktyabrda V.Putinlə danışığında bu məsələdə önəmli rol oynadı. Bütün bu böyük addımlar nəticəsiz qalmadı və 10 noyabr tarixində Ermənistan məğlub olaraq müharibəni dayandırdı. Azərbaycan isə həm Türkiyəyə həmdə Mustafa Kemal Atatürkə vəfa işarəsi olaraq zəfərin əldə olunduğu 10 noyabr tarixini yox, (10 noyabr Mustafa Kemal Atatürkün vəfatının anım ildönümüdür) Şuşanın işğaldan azad olunduğu 8 noyabr tarixini “Zəfər Günü” kimi qeyd olunması haqqında qərar qəbul etdi [3].

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Aslanlı, A. (2020, Avqust 10). “10. Yılında Azərbaycan-Türkiye Stratejik Ortaklık Anlaşması ve Ortak Askeri Tatbikatlar”, AA, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/10-yilinda-azerbaycan-turkiyestrategik-ortaklik-anlasmasi-ve-ortak-askeri-tatbikatlar/1937068>,
2. Euronews, (2020), “Ak Parti, CHP, MHP ve İyi Parti’nin TBMM Grupları Ortak Bildiriyle Ermenistan’ı Kınadı”, (2020, Eylül 28). Euronews Türkçe, <https://tr.euronews.com/2020/09/28/ak-parti-chp-mhp-ve-iyi->
3. Milli Məclis, (2020), <https://meclis.gov.az/news-layihə.php?id=1585&lang=az&par=0>
4. Milliyet gazetesi, (12.02.1994), s 21.
5. NTV, (2020, 6 oktyabr), “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Merkel ile Görüştü”, (2020, Ekim 6). NTV, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/cumhurbaskani-erdogan-merkel-ile-gorustu, iLuKAb2O-9EO68XSyVL5JgA>
6. Özdemir, Ö. (2020, Ekim 14). “İHA ve SİHA üretiminde Türkiye dünyada yükselen bir güç mü?”, BBC Türkçe, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54533620>; “Türk PUA’larından İşgalçı Ermenistan’a 1 Milyard Dolarlık Zerbe”, (2020, Oktyabr (Ekim) 10). Avrupa İfo, <https://avropa.info/post/357138>,
7. Rahimov, R. (2019, May 3). “Türkiye ve Azerbaycan Ortak Askeri Tatbikatı Devam Ediyor”, AA, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-ve-azerbaycan-ortak-askeri-tatbikati-devam-ediyor/1468658>,
8. RBC, (2020, 11 oktyabr), Prezident Azerbaydjana Predlojil Vıklyuçit Turtsiyu V Peregovori Po Karabahu”, (2020, Oktyabr (Ekim) 11). RBC, <https://www.rbc.ru/politics/11/10/2020/5f81ccfd9a7947a6918a883d>,
9. Sadigov R, (2021), “Soğuk savaş sonrası sosyal, ekonomik ve siyasal gelişmeler bağlamında Güney Kafkasya”, “II. Karabağ Savaşı ve Bölgesel Güçlerin Tutumu”, İzmir: İksad publishing house

10. Şimşir, B. (2011) AZERBAIJAN, İstanbul: Bilgi Yayınları

11. TRT Haber, (2020 13 iyul), "Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu: Ermenistan Aklını Başına Toplasın, Azərbaycan'ın Yanındayız", (2020, Temmuz 13). TRT Haber, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/disisleri-bakani->

12. TRT Haber, (2020 16 iyul), "Azərbaycan-Ermenistan Arasındaki "Tovuz" Krizinde Son Durum", (2020, Temmuz 16). TRT Haber, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/azerbaycan-ermenistan-arasindaki-tovuz-krizinde-son-durum-502162.html>; "No: 149, 12 Temmuz 2020, Azərbaycan'a Yönelik Ermeni Saldırısı Hk.", (2020, Temmuz 12). http://www.mfa.gov.tr/no_149_azerbaycan-a-yonelik-ermenisaldirisi-hk.tr.mfa, (Erişim Tarihi: 17. 02. 2021)

13. TRT Haber, (2020 28 sentyabr), "Cumhurbaşkanı Erdoğan ile İngiltere Başbakanı Boris Johnson Görüştü", (2020, Eylül 28). <https://www.trthaber.com/haber/gundem/cumhurbaskani-erdogan-johnson-ilegorustu-519349.html>

14. Yeni Şafak, (2020 16 oktyabr), "Cumhurbaşkanı Erdoğan, Kanada Başbakanı Trudeau ile Telefonda Görüştü", (2020, Ekim 16). Yeni Şafak, <https://www.yenisafak.com/gundem/cumhurbaskani-erdogan-kanadabaskani-ile-gorustu-3571222>

AZƏRBAYCANIN DƏMİR YOLU NƏQLİYYATI MÜASİR DÖVRDƏ (1993-2003-CÜ İLLƏR)

Pərviz Məhərrəmov

Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı

parvizmaherr@gmail.com

Elmi rəhbər: professor İbrahim Zeynalov

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan Dəmir Yolu Nəqliyyatı, Beynəlxalq tranzit daşımaları

Keywords: Haydar Aliev, Azerbaijan railway transportation international transit transportation

Azərbaycanda dəmiryol nəqliyyatının inkişafında yeni mərhələ müstəqilliyin bərpasından sonra, daha dəqiq desək, 1993-cü ildən başladı. 15 iyun 1993-cü ildə ümummilli lider H. Əliyev xalqın arzu və istəyi ilə yenidən ölkə rəhbərliyinə qayıtdıqdan sonra bir çox sahələrdə olduğu kimi Azərbaycan dəmir yolunda da dönüş nöqtəsinin əsası qoyuldu və bu sahədə sözün həqiqi mənasında dirçəliş dövrü başladı.

Bu istiqamətdə atılan ən mühüm addım 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması ilə başladı. Təkcə Azərbaycanın deyil, bütövlükdə regionun və Türk Dünyasının həyatı üçün tarixi əhəmiyyət daşıyan müqavilənin imzalanması ilə respublikanın iqtisadi qüdrətini və tranzit potensialının xeyli artması üçün real şərait yarandı. Belə ki, "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması ilə Şərqlə Qərbr arasında strateji körpü rolunu oynayan Azərbaycan əlverişli tranzit əhəmiyyətli dövlət kimi bölgədəki lider statusunu təmin etdi.

Regional və dünya miqyaslı nəqliyyat dəhlizi ilə böyük yük daşınmasının intensivləşməsi üçün 1993-cü ilin may ayında Brüssel şəhərində Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistanın iştirakı ilə keçirilən Avropa Beynəlxalq Cəmiyyətləri Konfransında TRASEKA proqramının əsasının qoyulması xüsusilə mühüm rol oynadı. Avropa və Asiya ölkələri ilə yeni iqtisadi-ticarət əlaqələrinin yaranması nəticəsində, yüklərin daşınma istiqamətinin dəyişməsi istiqamətində Avropa Birliyinin maliyyələşdirdiyi və qarşısına Qərb-Şərq istiqamətində Avropadan Qara dənizi keçərək, daha sonra Qafqaz və Xəzər dənizi vasitəsilə Mərkəzi Asiyaya çıxan nəqliyyat dəhlizini inkişaf etdirmək məqsədi güdən Texniki yardım proqramının tətbiqi haqqında razılıq qəbul edildi. TRASEKA proqramının tətbiqi üzrə işlər beynəlxalq maliyyə institutları ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilməyə başladı [17].

Azərbaycan Nazirlər Kabinetinin 8 avqust 1995-ci il tarixli 171 sayılı əmri ilə “Oktyabr inqilabı” ordenli Azərbaycan Dəmir Yoluna “Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolu” adı verildi. Bundan bir qədər sonra, 1996-cı il iyunun 18-də Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin yığıncağı keçirildi və dəmir yolundakı neqativ hallar ölkə başçısı tərəfindən kəskin tənqid olunaraq prinsipial qiymət verildi. Ölkə prezidenti böhran vəziyyətinin aradan qaldırılması üçün təcili tədbirlər görülməsini tələb etdi [3, s.170].

Yaranmış gərgin vəziyyətin aradan qaldırılması üçün ciddi tədbirlər görüldü. O cümlədən dəmiryolunun rəhbərliyində kadr dəyişikliyi edilərək peşəkar dəmiryolçu Ziya Məmmədov Dövlət Dəmir Yoluna rəis təyin olundu. Prezident Heydər Əliyev tərəfindən dəmiryolçuların qarşısında qoyulan tələblər əldə rəhbər tutularaq böhran vəziyyət aradan qaldırılmağa başlandı.

Bunun üçün ilk addım kimi idarəetmə strukturunda dəyişiklik aparıldı. O zaman dəmiryolunda üçpilləli idarəetmə sistemi mövcud idi. Belə bir şəraitdə işin icraçıya çatması üçün bir neçə pilləni adlamaq lazım gəlirdi. Bu da istər-istəməz bürokratik bir idarəetmə yaradırdı. Belə olduqda nəqliyyatlararası rəqabətdə insanlar digər sahələrə üz tuturdular. Ölkə başçısının struktur dəyişiklikləri barədə fərmanına və Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarlarına uyğun olaraq dəmiryolunun idarəetmə strukturlarında üçmərhləli dəyişiklik həyata keçirildi: 1996-1997-ci illərdə birinci, 1998-ci ildən isə ikinci və üçüncü mərhələlər başlandı. İkipilləli idarəetmə strukturları yaradılmaqla, bu strukturlara bacarıqlı kadrların düzgün yerləşdirilməsi işi sürətləndi. Nəticədə işlək bir mexanizm yaradıldı [3, s.170].

1996-cı ildən dəmir yollarının elektrik təminatı ilə bağlı işlər aparıldı. Puta stansiyasında kontakt xətləri, Xıdırlı stansiyasında yarımstansiya, Horadiz stansiyasında hava kabelləri bərpa olundu, Gəncə vaqon deposu üçün elektrik xətləri çəkildi, Keşlə stansiyasında transformator quruldu. 1996-cı ilin dekabrın 28-də Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolunun ilk firma qatarı Bakı-Ağstafa marşrutu

üzrə sərnışinlərin istifadəsinə verildi. Sonradan Azərbaycanın digər istiqamətlərinə hərəkət edən qatarlar firma qatarları səviyyəsində yeniləşdirildi [3, s.171].

1996-cı ildən Azərbaycan dəmir yolu tranzit yol kimi bir neçə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizində iştirak etməyə başladı. Buna nail olmaq üçün Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan hökuməti gərgin danışıqlar aparmalı oldu. Bu danışıqlar həm qonşu ölkələrin rəhbərləri, həm də Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolunun üzv olduğu beynəlxalq nəqliyyat qurumları ilə aparılırdı. Belə ki, MDB və Baltikyanı dövlətlərin Dəmir Yolları Nəqliyyat Şurası (Azərbaycan 1992-ci ildən bu Şuranın üzvüdür), Dəmir Yolları Əməkdaşlığı Təşkilatı (1993-cü ildə Azərbaycan bu təşkilata daxil olub-red.), Beynəlxalq Dəmir Yolları İttifaqı (Azərbaycan 1995-ci ildən bu təşkilata daxil olub-red.) ilə aparılmış danışıqlar nəticəsində Şərqlə Qərb arasında strateji körpü rolunu oynayan Azərbaycanın əlverişli tranzit əhəmiyyətli dövlət kimi bölgədəki lider statusu təmin edildi [3, s.171].

1996-cı ildən etibarən dəmir yolu üçün gənc kadrların hazırlanması da aktual məsələ kimi Heydər Əliyevin diqqət və qayğısında oldu. Bu məqsədlə, Bakı Uşaq Dəmir Yolunun bərpası işləri aparıldı. 1996-cı ilin sentyabrında 2 sayı Orta Texniki Peşə Məktəbi “Dövlət Dəmir Yolu Liseyi” adlandırıldı. Belə ki, bəhs olunan məktəb 1969-cu ildən “elektrovozun maşinist köməkçisi”, “teplovozun maşinist köməkçisi”, “dəmir yol stansiya növbətçisi”, “sərnışin vaqonlarının bələdçisi” kimi mütəxəssis kadrlar hazırlayırdı [3, s.180].

1997-ci ilin may ayında Bakıdan Moskvaya gedən qatarların hərəkəti bərpa olundu. 1997-ci il dekabrın 4-də Bakı-Rostov istiqamətində yeni sərnışin qatarı xəttə buraxıldı. Bundan sonra Kiyev, Brest, Xarkov, Həştərxan, Yekaterinburq, Sankt-Peterburq, Tümen, Novosibirsk, Voronej, Lvov, Brest, Simferopol, Odesa, Saratov, Ufa, Çelyabinsk şəhərlərinə hərəkət edən sərnışin qatarları və qoşma vaqonlar hərəkətə buraxıldı. Naxçıvan-Təbriz marşrutu üzrə qatarlar həftədə bir dəfə işləməyə başladı [16, s.2].

1997-ci ilin dekabrın 5-dən Böyük Kəsik-Ağstafa sahəsində 12 kanallı rabitə sistemi, Bakı-Aşqabat, Bakı-Kiyev teleqraf sistemləri işə salındı. Horadizdə rabitə əlaqəsinin qurulması məqsədilə birkanallı sistem, 12 elektrik xətti, radioqatar, stansiyalararası rabitə sistemi quruldu [16, s.2].

1997-ci ildən başlayaraq “Azərbaycan Dəmir Yol İdarəsi”nin Sərnışin daşımaları Departamenti tərəfindən sərnışinlərə göstərilən xidmət mədəniyyətinin səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi istiqamətində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirildi. Bunlardan biri də biletlər kassalarında avtomatlaşdırılmış biletlərin satışı sisteminin tətbiq edilməsi oldu. Bilet satışı texnologiyasını daha da təkmilləşdirmək, onun beynəlxalq İnternet şəbəkəsi vasitəsilə bir mərkəzdən idarə olunmasını təmin etmək, eyni zamanda, sərnışinlərə göstərilən xidmətin səviyyəsini daha da yaxşılaşdırmaq məqsədilə Bakı-sərnışin stansiyasında Mərkəzi məlumat bazası yaradıldı [15, s.3].

Bilet satışı texnologiyasının kompyuterləşdirilməsi və AİS “Ekspress-AZ” sisteminin genişləndirilməsi proqramına uyğun olaraq, “Azərbaycan Dəmir Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin sədrinin müvafiq əmri ilə respublikanın qərb zonasındakı xətti stansiyalarda fəaliyyət göstərən bütün bilet kassalarında beynəlxalq internet şəbəkəsinə qoşulmuş kompyuter proqramı tətbiq olundu [15, s.3].

1998-ci il 4 yanvarda Dübəndi terminalının və stansiyasının açılış mərasimi keçirildi. Həmin mərasimdə ümummilli lider Heydər Əliyev iştirak etdi, burada görülən işləri, dəmir yolunun fəaliyyətini yüksək qiymətləndirdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tədbirdə çıxış edərkən demişdir: “Mən bu gün burada verilən məlumatları çox məmnuniyyət hissi ilə qəbul edirəm ki, Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolu İdarəsi buraxılmış səhvləri artıq aradan qaldırır və öz işinin keyfiyyətini yaxşılaşdırır, yaxşı iqtisadi nəticələr əldə edir. Bu, çox vacib məsələdir. Çünki dəmir yolu Azərbaycan iqtisadiyyatının böyük bir hissəsidir. Azərbaycan dəmir yolunu on illərlə yaratmışıq, onun maddi texniki bazasını qurmuşuq. Təəssüflər olsun ki, 1990-cı ildən başlayaraq Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolunda da çox şeylər dağılıbdır, itirilibdir. Yaxşı ki, indi bunların qarşısı alınır. Mən indi Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolunda inkişafı hiss edirəm” [15, s.2].

Ulu öndər Heydər Əliyev 6 dekabr 1998-ci ildə dəmiryolçular tərəfindən hazırlanmış, çadır şəhərciklərində məskunlaşmış qaçqınlar və məcburi köçkünlər üçün konteynerlərdən hazırlanmış evlərə, səhiyyə, məişət xidməti obyektlərinə, sinif otaqlarına baxmaq üçün Keşlə stansiyasına gəldi. O, dəmiryolçular qarşısında çıxış edərkən demişdir: “Tərcümeyi-halımdan məlumdur ki, mənim atam da dəmiryolçu olubdur. Mən dəmiryolçu ailəsində böyümüşəm. Hələ uşaq ikən dəmir yollarının üzərində, nə qədər atamın yanında olmuşam. Hesab edirəm ki, dəmir yolunu həm bilirəm, həm də sevirəm. Dəmir yolu sahəsinin Azərbaycanda dərin kökləri və böyük ənənələri var. Dəmiryolçular həmişə çox intizamlı olublar. Dəmir yolunun özü çox intizam tələb edir. Keçmişdə belə bir ənənə var idi ki, saatları həmişə dəmir yolunun saatları ilə düzəldirdilər. Çünki dəmir yolunun saati həddindən artıq dəqiq işləyən saat idi” [15, s.2].

1998-ci il yanvarın 4-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin iştirakı ilə Dübəndi neft terminalının və stansiyasının açılışı oldu. Stansiyada quraşdırılan avadanlıq tez və ekoloji baxımdan təhlükəsiz şəraitdə sisternləri neftlə doldurub yola salmağa imkan verirdi.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev dəmir yolunun fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş və Dübəndi terminalının və stansiyasının açılış mərasimində qeyd etmişdi: “Mən bu gün burada verilən məlumatları çox böyük məmnuniyyət hissi ilə qeyd edirəm ki, Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolu İdarəsi buraxılmış səhvləri artıq aradan qaldırır və öz işinin keyfiyyətini yaxşılaşdırır, yaxşı iqtisadi nəticələr əldə edir. Bu çox vacib məsələdir. Çünki dəmir yolu Azərbaycan iqtisadiyyatının böyük bir hissəsidir. Azərbaycan dəmir yolunu on

illərlə yaratmışıq, onun maddi-texniki bazasını qurmuşuq. Təəssüflər olsun ki, 1990-cı ildən başlayaraq Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolunda da çox şeylər dağılıbdır, itirilibdir. Yaxşı ki, indi bunların qarşısı alınır. Mən indi Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolunda inkişafı hiss edirəm” [8, s.112].

1998-ci ilin iyun ayından Bakı lokomotiv deposunda elektrovoz və elektrik qatarlarının, Biləcəri və İmişli lokomotiv depolarında teplovozların cari təmirinə başlandı. 1998-ci ilin nəticələrinə görə Bakı vaqon təmiri zavodu keyfiyyət üzrə “Nəqliyyat üzrə beynəlxalq mükafat”a layiq görüldü [11, s.3].

1998-ci ildən etibarən Azərbaycan dəmir yollarının dünya nəqliyyat sisteminə integrasiya prosesinin yeni bir mərhələsi başlandı. Belə ki, ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1998-ci il sentyabrın 7-8-də Bakıda Böyük İpək yolunun dirçəldilməsinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans keçirildi. 13 dövlətin və 32 beynəlxalq təşkilatın iştirak etdiyi konfransda bir sıra vacib sənədlər, o cümlədən “Beynəlxalq tranzit daşımaları haqqında çoxtərəfli razılıq”, həmçinin 5 texniki əsasnamə qəbul edildi, o cümlədən “Dəmir yolu daşımaları sahəsində əməkdaşlıq barədə” müqavilə imzalandı [13, s.28].

Bu konfransın yekununda Avropa İttifaqının TRASEKA proqramı əsasında “Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında Əsas Çoxtərəfli Saziş” imzalanıb və Bakı Bəyannaməsi qəbul edildi. Əsas Çoxtərəfli Sazişin müddəalarına uyğun olaraq, TRASEKA Hökumətlərarası Komissiyasının Daimi Katibliyinin Bakı şəhərində yerləşdirilməsi qərara alındı və 2001-ci il fevralın 21-də rəsmi açılışı oldu [2]. Beləliklə, Azərbaycan tarixi İpək Yolunun bərpa edilməsinə öz töhfəsini verməklə, əsas inkişaf trayektoriyalarının müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynamağa başladı. Qədim İpək Yolunun bərpası istiqamətində həyata keçirilmiş kompleks tədbirlər əlverişli coğrafi mövqedə yerləşən respublikamızın geostrateji əhəmiyyətini daha da artırdı. Bu beynəlxalq layihənin reallaşması ümummilli lider Heydər Əliyevin gərgin fəaliyyətinin və qətiyyətinin nəticəsi idi.

Bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolu bir çox beynəlxalq forumlarda yaxından iştirak etməyə başladı. 1999-cu il 8-9 oktyabrda Moskvada MDB və Baltikyanı Dövlətlərin Dəmir Yolu Nəqliyyatı Şurasının yığıncaqları, həmin ilin noyabrında Astana şəhərində Tarif Konfransı, Dəmir Yolları Əməkdaşlıq Təşkilatı Nazirlər Müşavirəsinin sessiyası, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvü olan ölkələrin dəmir yolu rəhbərlərinin tədbirləri bu baxımdan xüsusilə qeyd edilməlidir.

1999-cu ildə Bakı-Gəncə istiqamətində “Ekspress” tipli firma sərnəşin qatarı sərnəşinlərin istifadəsinə verildi. Eyni zamanda, 1999-cu ildə 29 dəmir yol körpüsü təmir olundu, həmçinin 15.500 dəmir-beton şpallar əvəzləndi. 1999-cu il aprelin 5-də Mingəçevir-şəhər-Mingəçevir-SES stansiyaları arasında 16 km-lik əsas dəmir yolu təmir olundu [14, s.2].

1999-cu ildə Bakı dəmir yol Xəstəxanasının cərrahiyyə və terapevtik şöbələri yenidən bərpa olundu. Culfa və Naxçıvan stansiyalarındakı xəstəxanalar tə-

mir olundu, 30 çarpayılıq müalicəxana inşa edildi. Bakı dəmir yol xəstəxanasının baş korpusu 2000-ci ildə tam təmir olundu [14, s.2].

2000-ci ildən Azərbaycan dəmir yolları ilə yükdaşımaların həcmi hər il 25% artmağa başladı. 1998-ci ildən 2000-ci ilin birinci rübünədək olan dövrdə 27 teplovoz, 17.804 vagon əsaslı, 36.895 yük vagonu cari təmir olundu [14, s. 3].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 iyul 2000-ci il tarixli 904-İQ sayılı fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının bəzi rayonlarının inzi-bati ərazi bölgüsündə qismən dəyişiklik edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq, 2005-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolunun kollegiya iclası yolun mövcud olan bəzi stansiyalarının adlarının dəyişdirilməsi qərara alındı. Qərara uyğun olaraq aşağıdakı stansiyaların adları dəyişdirilərək belə adlandırılmışdır: Qazıməmməd (kod 554202) - Hacıqabul, Duvannı (kod 548409) - Qobustan, Znoynı (kod 552724) - Xıdırlı, Hacıyev (kod 554310) - Qarasu, Montin (kod 547016) - Nərimanov, Fioletov (kod 547020) - PL.2-ci km"[14, s.3].

2001-ci ildə Naxçıvan-Şərur marşrutu üzrə yeni sənişin qatarı xəttə buraxıldı, həmçinin Ucar rayon Güləbənd kəndində dəmir yol keçidi inşa edildi. Həmin il oktyabrın 15-də TASİS proqramı çərçivəsində Bakı-Böyük Kəsik istiqamətində 503 km məsafədə fiber optik kabel xətti işə salındı. 3 iyun 2002-ci ildən Azərbaycan və Belarus dəmiryolu rəhbərliyi arasında əldə olunmuş razılaşmaya əsasən Bakı-Brest sənişin qatarı xəttə buraxıldı [12, s.1]. 7 aprel 2003-cü ildə isə Bakı-Dərbənd “ekspres” tipli firma sənişin qatarı xəttə buraxıldı.

Beləliklə, aparılan araşdırmalar göstərir ki, XIX əsrin II yarısında əsas qoyulan Azərbaycan dəmir yolu ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanda yəni-dən hakimiyyətə qayıdışından sonra yeni bir inkişaf mərhələsi yaşamışdır. Sovet imperiyasının dağılması, müstəqilliyin ilk illərinin böhranlı vəziyyəti, eləcə də Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti bütün sahələrdə olduğu kimi, dəmir yolu nəqliyyatında da 1991-1993-cü illərdə böhrana səbəb olmuşdur. Bununla belə, ümummilli lider H.Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdışı böhranlı vəziyyəti aradan qaldırmış, dəmir yolu nəqliyyatı inkişafa başlamışdır. Əvvəlcə, “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması, bir qədər sonra sonra isə tarixi ipək yolunun bərpası üzrə Bakıda keçirilən konfransda imzalanmış dövlətlərarası sazişlər, eləcə də bir çox beynəlxalq layihələr dəmir yol nəqliyyatının dinamik inkişafını təmin etdi. 1993-cü ildən başlayan dəmir yol xətlərinin elektrik təminatı həyata keçirildi, yeni stansiyalar açıldı, yükdaşımaların həcmi əhəmiyyətli surətdə artdı. Ümummilli lider bütün bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə struktur islahatlarından başladı. Bir qədər sonra isə, 1995-ci ildə bu sahə üzrə ixtisaslı kadrları iş başına gətirdi. 1996-cı ildən isə dəmir yolu nəqliyyatı ilə bağlı Nazirlər Kabinetinin bir çox qanun və qərarları bu sahədəki boşluğu doldura bildi.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, 6-cı cild. Bakı: Elm, 2007.
2. Azərbaycan Avrasiyanın nəqliyyat qovşağı: Böyük İpək Yolunun bərpası // <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/silkroad>
3. Azərbaycan Dəmir Yolu. Tərtibçi. S.Əhmədov. Bakı: Nurlar, 2008.
4. Cümşüddov S.Q., Əsədov A.M. Nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf istiqamətləri. Bakı: TIME-DİA, 2008.
5. Dövlət yol fondu haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. 16.02.1994 // <https://e-qanun.az/framework/9777>
6. Dövlət yol fondunun yaradılması haqqında qanunun təsdiq edilməsi haqqında H.Əliyevin fərmanı. 16.02.1994 // Azərbaycan qəzeti, 17.02.1994.
7. Əliyev E.Ə. Qloballaşma dövründə beynəlxalq nəqliyyat daşımaları. Bakı: Zərdabi, 2006.
8. Əliyev H. Çıxışları, nitqləri. Bakı: Elm, 1998.
9. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. XV kitab. Bakı: Azərnaşr, 1999.
10. Əsgərov A. Azərbaycanda dəmir yol şəbəkəsinin inkişafı ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə qırılmaz bağlıdır // <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/azerbaycanda-demir-yol-sebekesinin-inkisafi-ulu-onder-heyder-eliyevin-adi-ile-qirilmaz-baglidir-2490>
11. Əsgərov A. Azərbaycanın yol-nəqliyyat kompleksi davamlı inkişaf yolunda // Respublika qəzeti, 21 aprel, 2009.
12. Əsgərov A. Qüdrətli Azərbaycanın bütün uğurları üçün Heydər Əliyev zəkasına borcluyuq // Respublika qəzeti, 23 aprel, 2013-cü il.
13. Məmmədov M. Nəqliyyatın dinamik inkişaf strategiyası. Bakı: Çarşıoğlu, 2015.
14. Məmmədov Z. Azərbaycan Avrasiya məkanında etibarlı nəqliyyat dəhlizidir // Xalq qəzeti, 1 may 2012-ci il.
15. Məmmədov Z. Heydər Əliyev və dəmir yolunun inkişaf mərhələləri // Azərbaycan qəzeti, 1 iyul 2000.
16. Məmmədov Z. Nəqliyyat infrastrukturunu müasir tələblər səviyyəsində qurulur // Respublika qəzeti, 17 dekabr, 1997
17. Məmmədov Z. XXI əsr: iqtisadi inkişafın nəqliyyat faktorı. Bakı: Azərnaşr, 2002, 384 s.

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TÜRKİYƏ RESPUBLİKASI İLƏ SİYASİ, İQTİSADİ VƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ

Səbinə Məmmədli

BDU-nun "Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə)" kafedrasının
saathesabı müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
sebine1990tarix@mail.ru

Açar sözlər: iqtisadi, əməkdaşlıq, dövlət, dostluq, təhlükəsizlik

Keywords: economic, cooperation, state, friendship, security

1990-cı illərin əvvəllərində Türkiyə - Azərbaycan münasibətlərində Naxçıvan xüsusi yer tuturdu. İstər iqtisadi, istərsə də sosial məsələlərin həlli istiqamətində o zamankı Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevlə qarşılıqlı diplomatik əlaqələrin saxlanmasına üstünlük verilir. 1991-

1993-cü illərdə muxtar respublika əhalisinin maddi sıxıntılarının aradan qaldırılması, gənclərin Türkiyənin müxtəlif şəhərlərində təhsilə cəlb edilməsi, Naxçıvanla Türkiyə arasında “Ümid” körpüsünün açılması (28 may 1992-ci il) ölkələrimiz arasında olan qardaşlıq əlaqələrinin əsas göstəricilərindən idi. 1992-ci ilin mart ayının 22-24-də Türkiyə Respublikasında səfərdə olan Ulu Öndər Heydər Əliyev iki ölkə arasında iqtisadi, sosial və mədəni əlaqələrin inkişafına təkan verdi. 1992-ci ildə Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin Naxçıvanın sərhəd bölgələrinə hücumlar təşkil etdiyi zaman Türkiyə Respublikası may ayının 18-də Ermənistanın hərbi təcavüzünü pisləyən bəyanat verdi və bu bəyanata 57 dövlət qoşuldu.

1996–2003-cü illər Azərbaycan–Türkiyə iqtisadi əməkdaşlığının yeni bir dövrüdür. İlk illər Türkiyə ilə xarici ticarətimizdə ixracın əsas hissəsi kimya məhsulları, metal və pambıq idisə, sonralar ixracın 70 faizini neft məhsulları təşkil edib. 1996-cı ildə Azərbaycanın xarici ticarətində ixracın 6,2 faizi, idxalın isə 22,5 faizi Türkiyənin payına düşüb.

Ulu öndər Heydər Əliyev Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəlin dövrü ilə 5 may 1997-ci ildə Türkiyəyə rəsmi səfərə getmiş, “Çankaya köşkü”ndə Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında sənədlərin imzalanması mərasimində iştirak etmişdir. Prezidentlər iki ölkə arasında strateji əməkdaşlığın dərinləşməsi barədə bəyannamə imzalamışdır. Hər iki dövlət və hökumət rəhbərlərinin qarşılıqlı səfərləri, imzalanmış tərəfdaşlıq sənədləri dövlətlərimizin daha sıx əlaqələr yaratmasına şərait yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Cümhuriyyətinin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən 2013-cü il iyunun 26-da İstanbulda Trans anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri layihəsi (TANAP) üzrə hökumətlər arasındakı müqavilə imzalanmışdır. Hər iki dövlətin, habelə Avropanın enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinə vacib töhfə kimi qiymətləndirilən TANAP Xəzər qazının Avropa ölkələrinə nəqlini təmin etməklə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq satış bazarlarına çıxışına və orada möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda layihənin reallaşması bu iki ölkədə iqtisadi potensialının, enerji təhlükəsizliyinin artmasına kömək edir.

Dövlətimizin ən ağır problemi olan Qarabağ məsələsində də qardaş ölkə Türkiyə hər zaman yanımızda olub, ölkəmizin haqlı mövqeyini beynəlxalq arenalarda dəstəkləyib, qoruyub. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri mənsublarının qardaş ölkədə təlimlərdə iştirakını, onların ən yüksək səviyyədə hərbi sirlərə yiyələnməsini təmin edilib. Azərbaycan ordusu istər Türkiyədə, istərsə də Azərbaycanda müxtəlif təlimlərdə əldə etdiyi döyüş qabiliyyətləri hesabına 2016-cı ildə Lələtəpə yüksəkliyinin alınmasında, 2018-ci ilin Günnüt zəfərində böyük rəşadət göstərirlər. 2020-ci ilin sentyabr ayının 27-də Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycana qarşı törədilən genişmiqyaslı hərbi təxribatını pisləyən Türkiyə Respublikası hər zaman Azərbaycanın yanında olacağını bəyan edib. Azərbaycan Respublikasına bütün vasitələrlə dəstək olmağa hazır olduğu-

nu deyən Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan dünyada erməni diasporuna, erməni lobbilərinin bir növ əsirinə çevrilən dövlətlərə öz bəyanatı ilə mesaj vermiş oldu. Türkiyənin iqtidar və müxalifətinin, həmçinin mediasının Azərbaycanın haqq savaşında yanında olması İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın qələbə əldə etməsində, Azərbaycana qarşı Ermənistanın işğalçı mövqeyinin ifşa olunmasında mühüm rol oynadı. Türkiyə Respublikasından alınmış ən müasir hərbi texnikaların, xüsusilə Bayraktar pilotsuz uçuş aparatlarının Azərbaycan əsgərinin yanında olması qələbənin əldə edilməsində çox böyük dəstək oldu. Xüsusilə Azərbaycan mediası ilə birgə Qarabağ həqiqətlərinin işıqlandırılmasında rolu olan Türkiyə telekanallarının, xəbər portallarının, qəzetlərin, sosial şəbəkələrin müstəsna rolu tarixi Zəfərin qazanılmasında öz bəhrəsini verdi.

Türkiyə müharibədən sonra Qarabağda təhlükəsizliyin təmin olunması və nəzarətdə saxlanılması prosesinə kömək edir. Ağdam rayonunun Mərzili kəndi yaxınlığında Rusiya-Türkiyə Monitoring Mərkəzi fəaliyyət göstərir. İki dövlətin birgə Monitoring Mərkəzinin fəaliyyəti bölgəmizin sabitliyini qorumaq üçün çox önəmli rol oynayır. Mərkəz pilotsuz uçuş aparatlarından da istifadə edərək monitorinqlər həyata keçirir.

Cənubi Qafqaz regionunda Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında qardaşlıq və qarşılıqlı əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanan ikitərəfli münasibətlər ən yüksək səviyyədədir. İki qardaş dövlət arasında 9 fevral 1994-cü il tarixdə imzalanmış “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə müqavilə”ni və “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Protokol”u, həmçinin 16 avqust 2010-cu il tarixdə imzalanmış “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə”ni əsas tutaraq 15 iyun 2021-ci il tarixdə iki qardaş ölkə arasında müttəfiqlik müqaviləsi - “Şuşa bəyannaməsi” imzalandı. Bu və digər əməkdaşlıq protokolları Azərbaycanın istər iqtisadi, istərsə də hərbi baxımdan təhlükəsizliyinin təmin olunmasında, inkişafında çox böyük rol oynayır. Ən bariz nümunəsi 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Türkiyənin istər siyasi, istərsə də hərbi cəhətdən Azərbaycan dövlətinin yanında olmasıdır [1].

1990-cı il faciəsi və 1992-ci il Xocalı soyqırımı Türkiyə mətbuatı əks olunmuşdur və Türkiyədən gəlmiş jurnalistlər verilişlərində və yazılarında Azərbaycandakı vəziyyəti daha düzgün şəkildə şərh edilmişdi. Türkiyə dövlətinin “Milliyyət” qəzetinin Azərbaycan üzrə müxbiri Rəhbər Bəşiroğlu Bakıda çap olunan “Səhər” qəzetinin 1992-ci il 3 may tarixli sayındakı yazısını bu sözlərlə başlamışdı: “Bu gün Qarabağ qan içindədir” [3, 101].

XXI əsrin əvvəli Azərbaycan və Türkiyə xalqlarına yeni uğurlar üçün şərait yaratdı. Belə ki, Azərbaycanda 2003-cü ilin 15 oktyabrında keçirilmiş prezident seçkiləri nəticəsində İlham Əliyev hakimiyyətə gətirdi. İlham Əliyevin prezi-

dent seçilməsi Azərbaycanda iqtisadi inkişaf üçün imkan yaratdı. Türkiyə üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin və Bakı-Ərzurum qaz kəmərinin inşası iqtisadi cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu addım iki ölkə arasında dostluq münasibətlərini gücləndirdi.

2009-cu ilin fevralında Türkiyə-Ermənistan sərhədlərinin açılması haqqında erməni mətbuatında yanlış məlumatlar yayılmağa başladı və Türkiyənin bu məsələ ilə bağlı ilkin dövrlərdə heç bir məlumat verməməsi təəssüf hissi yaratdı. 2009-cu il 23 aprel tarixində Türkiyə, Ermənistan və İsveçrə xarici işlər nazirlərinin "dövlətlər arasında əlaqələrin qurulması yönündə danışıqların davam etdirilməsi" haqqındakı birgə bəyanatı və "yol xəritəsi" adlanan sənədin ortaya çıxması vəziyyəti olduqca gərginləşdirdi. Buna səbəb bu çərçivə sənədi Ermənistanın Qars müqaviləsinin şərtlərini qəbul ediləcək, soyqırım iddialarının araşdırılacağı tarix komissiyasına üçüncü ölkələr qatıla biləcək, iki ölkə arasında sərhədlər açılacaq, səfirliklər açılacaq və s. Bu narazılığa son nöqtəni Rəcəb Tayyib Ərdoğan qoydu və bildirdi ki, Azərbaycan əraziləri işğaldan azad olunmayana qədər Ermənistanla Türkiyə sərhədləri açıla bilməz.

Rəcəb Tayyib Ərdoğan Bakıya səfər etdikdən sonra bu məsələ ilə bağlı Polşa və Rusiyada açıqlama vermişdir və erməni qoşunlarının Azərbaycandan çıxarılmasının Türkiyənin şərti deyil, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsində əks olunan tələb olduğunu və Türkiyənin Azərbaycanı haqq davasında yalnız buraxmayacağını bildirmişdir [2, 154-155].

XXI əsrin əvvəli Azərbaycan və Türkiyə xalqlarına yeni uğurlar üçün şərait yaratdı. Belə ki, Azərbaycanda 2003-cü ilin 15 oktyabrında keçirilmiş prezident seçkiləri nəticəsində İlham Əliyev hakimiyyətə gətirdi. İlham Əliyevin prezident seçilməsi Azərbaycanda iqtisadi inkişaf üçün imkan yaratdı. Türkiyə üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin və Bakı-Ərzurum qaz kəmərinin inşası iqtisadi cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu addım iki ölkə arasında dostluq münasibətlərini gücləndirdi [3, 138].

2020-ci sentyabrın 27-də işğalçı Ermənistanın növbəti hərbi təxribatları nəticəsində başlayıb 44 gün davam edən İkinci Qarabağ müharibəsində Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan başda olmaqla qardaş dövlətin, onun hökumətinin və xalqının Azərbaycana göstərdiyi siyasi, mənəvi dəstək türk qardaşlarımızın bizə olan sevginin bariz nümunəsidir. Bütün dünya, eləcə də bölgəmizdə strateji maraqları olan bütün dövlətlər bir daha əmin oldular ki, mövzu vətənin təhlükəsizliyi, torpaqların bütövlüyü, qardaş hüququnun qorunması olduqda, Türkiyə dövləti tərəddüdsüz kömək edir, dəstək olur.

İkinci Qarabağ savaşında qazanılan zəfər Türkiyə ictimaiyyətində də böyük sevinc hissi ilə qarşılanmışdı. İstər dövrü mətbuatda, istərsə də elmi araşdırmalarda Qarabağda qazanılan qələbə Çanaqqala Zəfəri, Sakarya zabitlər döyüşü, Qafqaz İslam Ordusu ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti silahlı qüvvələrinin birgə mübarizəsi nəticəsində Bakının qurtuluşu, Osmanlı Şərq Ordusunun Nax-

çıvanda həyata keçirdiyi milli qurtuluş hərəkatı kimi tarixi hadisələrlə müqayisə olunur.

İşğaldan azad etdiyimiz ərazilərdə bu dostluq və əməkdaşlıq münasibətləri iqtisadi cəhətdən daha da dərinləşəcək, Azərbaycan və Türkiyə Respublikaları bu ərazilərin abadlaşmasında, inkişafında birgə fəaliyyət göstərir və göstərəcək.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra da Türkiyə Respublikası Rəcəb Tayyib Ərdoğanın rəhbərliyi altında öz köməyini, dəstəyini bizdən əsirgəmir. Bugün aktual olan Zəngəzur dəhlizinin açılması məsələsi ilə bağlı əlindən gələni edir. Bu dostluq və qardaşlıq münasibətləri bir daha iki dövlət və bir millət anlayışını gözlər önünə sərir. Bu dostluq əbədi və sarsılmazdı, çünki bu münasibətlərin qədim, tarixi kökləri vardır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əkbərov.Q. *Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri tarixdə və bu gün. məqalə. -Bakı, 2003*
2. İsmayilov.İ. *Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələri. -Bakı, 2004.səh 154-155*
3. Sevinc.R. *Azərbaycanın türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələrinin mərhələləri və xarakteri haqqında (XX əsrin 90-cı illəri-XXI əsrin əvvəlləri) //Tarix və onun problemləri jurnalı. -Bakı, 2009 № 3.səh 101,138*

ƏSRİN MÜQAVİLƏSİ - AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİLLİYİNİN İLK İLLƏRİNDƏ ÖLKƏNİN, SOSIAL-İQTİSADI VƏ SİYASİ HƏYATINA TƏSİR EDƏN AMİL KİMİ

Təranə Əlivərdiyeva

BDU-nun "Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə)"

kafedrasının doktorantı

taranaaliverdiyeva@mail.ru

Elmi rəhbər: dosent Kəmalə Nəcəfova; dosent Bəxtiyar Nəbiyev

Açar sözlər: Heydər Əliyev, neft strategiyası, "Əsrin müqaviləsi", Azərbaycan

Keywords: Heydar Aliyev, oil strategy, "Contract of the Century", Azerbaijan

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının milli sərvəti olan neft, ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsiri ilə yanaşı, həm də böyük siyasi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Hazırda enerji resursları uğrunda qlobal mübarizənin güclənməsi ilə əlaqədar olaraq neft amilinin rolu daha da artır. Ölkənin zəngin neft yataqlarına malik olması bir tərəfdən böyük neft siyasi oyunlarının təsiri altına düşməsi, digər tərəfdən isə yaranan bir çox çətinliklərin neft amili vasitəsi ilə həll edilməsi üçün əlverişli imkanlar yaradır.

1993-cü ilin iyun ayında yenidən hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyevin ölkənin daxili və xarici siyasətində neft amilindən səmərəli istifadə etməsi Azərbaycanın müstəqilliyinin və suverenliyinin qorunması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində ciddi addımların atılmasına səbəb oldu. Heydər Əliyevin neft diplomatiyası sahəsində uğurlu siyasi strategiyası Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə mövqelərinin möhkəmlənməsi, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli, ölkəmizin inkişaf etmiş ölkələr sırasına qoşulması üçün çox geniş perspektivlər açdı. Bununla da Ulu Öndərin ilk növbədə dünya siyasətini müəyyən edən dövlətlərlə (ABŞ, Rusiya, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Yaponiya və s.) neft müqavilələri bağlamaq istiqamətində düşünülmüş və məqsədyönlü siyasət apararaq, yaranan çətinliklərin həlli üçün əlverişli şərait yaratmışdır [3].

Qeyd edək ki, Azərbaycan üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edən neft müqavilələrinin bağlanmasına hələ 1993-cü ildən başlanılmışdır. 1993-cü ildən başlayaraq Azərbaycan ABŞ ilə münasibətlərini tənzimləmiş, sonra isə möhkəmləndirilməsi sahəsində böyük uğurlar əldə etmişdir. Heydər Əliyev respublikanın iqtisadiyyatına investisiya qoymaq istəyən dənizin dərinliklərindən neft və qaz hasil etmək üçün qabaqcıl texnologiyalara malik olan hər bir dövlətlə əməkdaşlıq etmək arzusunda olduğunu bildirdi. 1994-cü ilin 20 sentyabrında Bakıda yerləşən Gülüstan sarayında ilk transmilli müqavilə imzalandı [3].

“Heydər Əliyevin neft strategiyasının icrası nəticəsində ölkəmizə milyardlarla dollar xarici sərmayə getirilibdir. Əgər 1994-cü ildə, o çətin şəraitdə “Əsrin müqaviləsi” imzalanmasaydı, ondan sonrakı dövr ərzində bütün infrastruktur layihələri həyata keçirilməsəydi, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin tikintisinə başlanmasaydı, bu gün Azərbaycanda iqtisadi inkişafdan, ümumiyyətlə, söhbət gedə bilməzdi. Azərbaycanın bir çox sahəsi məhz “Əsrin müqaviləsi”ndən sonra inkişaf etməyə başladı. Bu müqavilə bir növ bütün iqtisadi inkişaf üçün möhkəm təkan verdi. Azərbaycanın qarşısında duran sosial məsələlər daha da uğurla həll olunmağa başlandı” [2].

Amerika Birləşmiş Ştatlarının Azərbaycandakı sabiq səfiri Riçard Kozlariç 2019-cu ildə verdiyi müsahibələrin birində “Əsrin Müqaviləsi” ilə bağlı danışdığı çox maraqlı faktları oxucuların diqqətinə çatdırmaq istəyirəm: “1994-cü ildə ABŞ- la yanaşı, Türkiyə və Rusiya şirkətlərinin də hasilatın pay bölgüsü sazişində iştirakı, Sovet İttifaqının dağılmasından sonrakı bir neçə il ərzində bu tarixi rəqiblər arasında əlaqələrin nisbətən yaxşılaşdığı dövrə təsadüf edirdi. “1994-cü ildən Azərbaycan özünün yeni neft strategiyasını həyata keçirir və bu strategiyanın da əsas prinsipləri Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlərindən Azərbaycan xalqının rifahı naminə daha səmərəli istifadə etməkdən asılıdır”. Sentyabrın 20- də müstəqil Azərbaycan Respublikasının tarixində mühüm bir hadisə baş verdi. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı “Azəri”, “Çıraq” və dərin-sulu “Günəşli” yatağında neftin birgə işləməsi və pay bölgüsü haqqında Bakıda 8 ölkənin - Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya və Səudiyyə Ərəbistanının 13 neft şirkəti arasında 30 il müddətinə mü-

qavilə imzalandı. Təqribən 400 səhifə olan müqaviləyə görə, kapital qoyuluşunun həcmi 7,4 milyard dollar, istismar xərcləri 5,9 milyard dollar təşkil edirdi. Müqaviləyə daxil olan ərazi 432,4 kv. km idi. Bu müddət ərzində 510 milyon ton neft hasil etmək nəzərdə tutulurdu. Mənfəət neftinin 80%-i Azərbaycanın, 20%-i digər tərəflərin payına düşürdü. Paylar şirkətlər arasında aşağıdakı kimi bölüşdürülmüşdü: BP (Böyük Britaniya)-17,12%, "Amoko" (ABŞ)-17%, "Yunokal" (ABŞ)-10%, "LUKoyl"(Rusiya) - 10%, ARDNŞ (Azərbaycan)-10%, "Statoyl"(Norveç)-8,5%, "Ekson"(ABŞ)-8%, TPAO (Türkiyə) payı sonralar - 6,75%, "Pennzoil" (ABŞ)- 4,8%, "İtoçi"(Yaponiya)- 3,92%, "Ramko" (Böyük Britaniya)- 2%, "Delta" (Səudiyyə Ərəbistanı)- 1,6% idi. Qeyd etmək lazımdır ki, imzalanmış müqavilədə ARDNŞ - in ilkin payı 20% idi. Lakin sonralar 1995-ci ildə onun 5%-i o vaxtadək müqavilədə iştirak etməyən "Ekson" a, 5%-i isə TPAO- ya verildi [2].

İmzalanma mərasiminin açılışında Prezident Heydər Əliyev ölkə neft sənayesinin inkişaf yolundan danışarkən dedi: "Azərbaycanda neftin sənaye üsulu ilə istehsalına başlandığı vaxtdan indiyədək ölkəmizin ərazisində yerin təkindən - quruda və suda 1 milyard 325 milyon ton neft çıxarılmışdır. Xəzərin Azərbaycana aid hissəsində 45 ildə 400 milyon ton neft hasil edilmişdir".

İmzalanma mərasimindəki yekun nitqində müqavilənin əhəmiyyətini Heydər Əliyev belə ifadə etdi: "...bu müqavilə Azərbaycan Respublikasının dünya birliyində layiqli yer tutmasına kömək edəcək, ölkəmizin iqtisadiyyatını dünya iqtisadiyyatı, sərbəst bazar iqtisadiyyatı ilə sıx bağlayacaqdır. Ən ümduəsi ondan ibarətdir ki, bu müqavilə Azərbaycan xalqının bu gününə, gələcəyinə böyük mənfəətlər verəcək, onun rifah halının yüksəlməsi üçün zəmin yaradacaqdır" [1].

Müqavilənin imzalanması ilə Azərbaycan xalqının təbii sərvəti olan neftin milli sərvətə çevrilməsi istiqamətində tarixdə ilk dəfə olaraq hüquq-müqavilə əsası yaradılırdı. Azərbaycanın məqsədi nefti təkcə hasil, nəql etmək və satmaq deyildi. Onun daha geniş məqsədləri var idi. İlham Əliyev bununla bağlı olaraq deyirdi ki, məqsəd təkcə neft hasil etmək, onu nəql etmək, bundan vəsait əldə etməkdən ibarət deyildir. Məqsəd neftdən gələn bütün mənfəətləri Azərbaycan xalqının gələcək mənafeyinə, rifahına yönəltməkdən ibarətdir [5].

Müqavilənin imzalanması ilə Xəzər dənizi dünyada mühüm geosiyasi mərkəzlərdən birinə çevrilirdi. Böyük ölkələrin neft şirkətləri siyasət və iqtisadiyyatın çulğalaşdığı Xəzər regionuna maraq göstərərək işləməyə başladılar. Xəzər dənizi dünya geosiyasetinin güzgüsü oldu. "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycanın XXI əsrdə siyasi və iqtisadi nailiyyətinə çevrilmişdir. Bu müqavilə sayəsində Azərbaycanda neft hasilatı artmış, 1997-ci ildə 9 milyon ton, 2010-cu ildə isə 51 milyard ton olaraq 5.6 dəfə artmışdır. 1999-cu ildə Londonda Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin tikintisi üzrə beynəlxalq konsorsium yaranmış, respublika neftinin bu kəmərlə vasitəsilə dünya bazarına çıxarılması barədə Ulu Öndər demişdir: "Bu neft-boru kəməri ilə nefti deyil, siyasəti daşıyacağıq" [4].

Bu gün dünyanın bütün iri neft şirkətləri neft-qaz sahəsində işləmək üçün Azərbaycana gəlməyə çalışırlar. Çünki onlar əmindirlər ki, Azərbaycanda bu sahədə həyata keçirilən layihələr yüksək effektivdir və yüksək gəlirlər vəd edir. Bilidiyimiz kimi, kapital o yerə axır ki, orada pul qazanmaq imkanları genişdir. Azərbaycan hazırda bütün neft şirkətləri üçün həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan çox sərfəli ölkədir. Xarici neft şirkətlərinin Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda 5 layihəyə 18 milyard dollar sərmayə qoyması bunun göstəricisidir [5].

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının tarixi (1991-2021). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2021, 382s
2. Mərdanov M. Heydər Əliyev: Xalqa həsr olunmuş ömür. Bakı, "Təhsil", 2023, 400s
3. Алиев Г. Азербайджанская нефть в политике мира. Баку, «Азербайджан», 328с
4. Ахундова А. Основные направления транснационализации нефтегазовой отрасли Азербайджана. Scientific collection «Interconf» № 113, 2022
5. Гурбанова С.А. Нефтяная стратегия Гейдара Алиева и Кавказская политика Турции. Из записки генерала Анатолия Ширко// Russkij Berlin, 26.8.2002. S.14.

QƏDİM TÜRK LƏRİN SAVAŞ ÜSULLARI

Uğur Qismətli

BDU-nun "Arxeologiya və etnoqrafiya" kafedrasının I kurs magistrantı
ugurqismetli@gmail.com

Elmi rəhbər: tarix üzrə fəlsəfə doktoru Fəxryyə Həvilova

Açar sözlər: bədən tipləri, coğrafi amil, silahlar, taktikalar

Keywords: body types, geographic features, weapons, tactics

Çağdaş dövrün bütün xalqları demək olar ki, öz hərbi bacarıqları sayəsində sağ qalmışdır. İkinci bir təbiət kimi də görülən mədəniyyətin ən əsaslı parçalarından biri də savaş mədəniyyətidir. Özünümüdafiə üçün həm də lazım olduqda öz xalqının həyatda qalması üçün işğal və yağma üsullarına sahib olan savaş mədəniyyəti tarixdə kifayət qədər araşdırılmış və araşdırılmaqdadır. Bu mövzunun hələ də aktual olma səbəbi insanların hələ də savaşmasıdır. "Ağıllı insan" adlandırılan bizlər həmçinin savaşan insanıq. Mövzunun bu gün belə maraq dairəsində olma səbəblərinə müasir mədəniyyətlərin sahib olduğu komponentləri necə əldə etməsi ilə bağlıdır.

Qədim türk toplumları Avrasiyanın böyük bozqırlarına yerləşən və çox geniş olmayan tayfalar halında yaşayan və bölgəyə bu gün bilindiylə Şərqi Avrasiyalı paleolit toplumlarından 50 min il öncə ayrılan qövmlərdəndirlər. Qə-

dim türklərin dilinin koreyalıların, yaponların, tunqusların, monqolların və Arktik xalqlarının dilləri ilə bənzərliyi bu iddiaların səslənməsinə əsas verir [1;5].

Həmin bu erkən türklərin köçəri olduqları bəllidir. Onlar heyvanlarını otarmaq üçün davamlı köç etməli və heyvanlarına uyğun iqlimlərə adaptasiya etməli idilər. Bu fəaliyyət öz nəticəsini verdi və köçəri erkən türk toplumları Türkünstan (Orta Asiya), Altay və Cənubi Sibir ərazilərində ortaya çıxmağa başladı. Həmçinin, heyvandarlığın məhz həmin regionlarda daha effektiv seçim olmasının səbəbi heyvandan alınan qidalar, xüsusilə südün soyuq ərazilərdə daha uzunmüddət istifadə oluna bilməsi idi. Ön Asiya və ya isti cənub regionları ilə qarşılaşdırdıq da, 40 dərəcə istilikdə, heyvani qidalardansa bitki məhsullarının daha əlverişli olduğunu görə bilərik. Bu da özünü tarixdə Misirin, Şumerin, Çinin, Hindistanın erkən mədəniyyətlərinin əkinçi olması ilə göstərir [6]. Həmin toplumlar əkin sahələrindən əldə etdikləri bitki mənşəli qidalardan karbohidrat əsaslı diet əldə edirdilər. Təxmini qidalarının 90%-i karbohidrat olan əkinçi toplumların bədənləri də buna uyğun formalaşırdı. Ortalama olaraq karbohidrat əsaslı qidalanan insanlar yalnızca enerji əldə etdiklərindən, əzələ inkişafı kifayət qədər getmir. Bu da onlarda bir köçəriyə nisbətə, daha zəif bədənin formalaşmasına səbəb ola bilər, amma unutmayaq ki karbohidrat əsaslı qidalanan insanlar, son aparılan araşdırmaya görə zülal əsaslı qidalanan insandan daha uzun yaşayır [7].

Buna əsas səbəb Paleolit dövrü insanların ovçudan çox yığıcı olmasıdır. Geniş yayılmış yalançı biliklərdən biri də, qədim insanların əsasən ovçuluqla məşğul olmasıdır, amma bu yanlışdır. Qədim insanlar ovçuluqdan çox yığıcılıqla məşğul olurdular və buna görə də bədənləri karbohidrat əsaslı qidalanmağa uyğun adaptasiya keçirmişdir. Bu gün bunun izləri müasir insanlarda hələ də görsənir. Bizlər zülaldan daha çox karbohidrat qəbul edə bilərik [8].

Qidalanmanın zülal əsaslı olması bizə əsas verir ki, ortalama bir türk əsgərini qonşu oturaq imperiyaların əsgərlərindən daha güclü görək. Fiziki güc olduqdan savaşa daha mobil və qərarlayıcı fəaliyyətlərə sahib olmaq olar. Zülal əsaslı qidalanan bədəndə formalaşan əzələ sayəsində bədən soyuğa qarşı daha dözümlüdür çünki, əzələ yağdan daha çox istiliyi bədənə saxlayır. Bu da istəməz soyuq Avrasiya çöllərində türkləri bir addım daha irəliyə götürür [9].

Türklərin heyvandarlıqla məşğul olması onları həmçinin fiziki güclü olmalarına səbəb olan səbəblərdən birdir. Belə ki, tək əti ilə zülal verməkdən qalmaq, 500-1000 kq-lıq heyvanlarla məşğul olmaq, onları davamlı nəzarətdə saxlamaq və örüşə çıxarmaq, bir əkinçidən daha çox efor və enerji sərf etməkdir. Təbiətlə daha çox iç-içə olmaqdır. Heyvandarlıqla birlikdə ovçuluğu da bildirmək gərəkdir, çünki ov prosesi kiçik bir savaş prosesidir və gerçək savaşa hazırlıq mərhələsidir. Həmin bu heyvandarlıqda Türkün güclü qılacaq ən əsas özəllik atçılıqdır. Belə ki, at Avrasiya çöllərində həyatda qalmağın ən əsas yolu idi. Kiçik və çevik olan bozqır atları, Avropa atlarından döyüşçüyə daha çox xeyir verirdi. Daha kiçik olduğundan atdan düşən döyüşçü daha az zədə alırdı, həmçinin

kiçik olması daha tez doyacağı mənasına gəlirdi. Kiçik olması həm hədəfdən yayınmağa həm də döyüş meydanının da cəld davranmasına səbəb olurdu. Bu tip özəlliklərindən əlavə olaraq, bu atların təkamülü Böyük Avrasiya çöllərinə uyğun olduğundan, qarı eşərək altındakı otu tapmaq kimi özəllikləri var idi [10].

Türklər və onlarla ortağ coğrafiyanı bölüşən köçərilər həyatlarına bu üstünlüklər üzərinə qurmuşlardır. Uşaqlarını hələ uşaq vaxtlarından keçə üstündə savşmağı öyrətmiş və beləcə onların gələcəkdə də at belinə uyğunlaşmalarına şərait yaratmışlar. Eyni zamanda bir ovçu üçün ən əsas silah olan yay-oxu unutmamaq olmaz. Türk yayları özünəməxsusluğu ilə seçilirdi. Daha kiçik olması at belində daha rahat istifadəsinə səbəb olurdu və dövrünə görə ən uzağa vuran yay növü idi [12].

Köçəri tayfalar arasında da bitməyən savaşılar hər bir gəncin savaşçı kimi yetişməsinə səbəb olurdu. Böyük çöllərdə ya ov ya da ki ovçu olmaq kimi 2 seçənək var idi [3].

Qədim türk orduları demək olar ki, tamamilə atlılardan ibarət idi və atlıların da əksəriyyəti atlı-oxçular idi. Həmin atlı oxçular yüngül zirehlər geyinir və düşmənlə yaxın döyüşə girmirdilər. Durmadan düşməne ox ataraq, düşmənin həm psixologiyasına zərbə vurur, həm də nizam-intizamını pozurdu. Son zərbəni isə əsasən uzun nizəli ağır zirehli atlılar vururdu. “Şok” atlısı adlandırılan bu birliklər anidən meydana atılır və yorulmuş düşməni əzirdi. Sürətli türk atlıları, sırf sürətlərinə görə asanlıqla turan və hilal taktikalarını yerinə yetirə bildirilər [3;10].

Türklərlə savaş hələ qarşı-qarşıya gəlmədən öncə türk əsgərlərinin oxlaması ilə başlayırdı. Sonda isə ya düşmən geri çəkilir ya da ki, öncədən qurulmuş tələyə düşərək məhv edilirdi [10;12]. II və IV əsrlərdə üzənginin kəşfi və istifadəsinin Avrasiyaya yayılması türklərin savaşın taleyinin dəyişməsinə səbəb oldu. İndi daha effektiv surətdə at belində ikən 2 ayaq üstə durub ox ata bilən savaşçılar formalaşmışdı [11].

Beləcə, erkən türkləri coğrafiya və məcburiyyətlər dünyanın ən möhtəşəm savaşçı toplumlarından birinə çevirmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. *The genetic legacy of expansion of Turkic-Speaking Nomads across Eurasia:* <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4405460/>
2. *Nomadic Heritage:* <https://www.dcat.kg/post/nomadic-heritage>
3. *Predatory or Prey: Rise of Nomadic empires:* <https://pastoralism-climate-change-policy.com/2015/11/20/predatory-or-prey-the-rise-of-nomadic-empires/#:~:text=The%20core%20of%20nomads%20as,thus%20much%20better%20at%20war>
4. *Central asia: Historical overview:* <https://asiasociety.org/central-asia-historical-overview#:~:text=Most%20of%20the%20Central%20Asian,new%20pasture%20for%20the%20animals>
5. *East Eurasia:* [https://medium.com/@jacobharr96/east-eurasians-east-asian-related-populations-cd6fb53f2542#:~:text=East%2DEurasians%20\(East%20Asian%2Drelated%20people\)%20can%20be,spreaded%20northwards%20and%20southwards%20respectively](https://medium.com/@jacobharr96/east-eurasians-east-asian-related-populations-cd6fb53f2542#:~:text=East%2DEurasians%20(East%20Asian%2Drelated%20people)%20can%20be,spreaded%20northwards%20and%20southwards%20respectively)

6. Evolution of process: <https://www.sciencedirect.com/topics/agricultural-and-biological-sciences/nomadic-people>
7. Health benefits of low protein-high carbohydrate: <https://www.sydneymed.edu.au/news-opinion/news/2021/06/10/health-benefits-of-low-protein-high-carbohydrate-diets-depend-on.html>
8. Early human diet: <https://scitechdaily.com/rewriting-history-groundbreaking-new-research-reveals-that-early-human-diets-were-primarily-plant-based/>
9. Effects of body muscle: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0360132323006704#:~:text=Muscle%20has%20higher%20specific%20heat,body%20temperature%20during%20cold%20exposure.>
10. The advantage of bow and horse: http://afe.easia.columbia.edu/mongols/pop/conquests/cavalry_pop.htm#:~:text=In%20combat%2C%20the%20horses%20were,disappear%20into%20their%20native%20steppes
11. THE EARLIEST AWARENESS OF STIRRUPS: https://brill.com/display/book/edcoll/9789047423560/Bej.9789004163898.i-492_009.xml
12. Performance of Turkish bow: https://www.atarn.org/islamic/Performance/Performance_of_Turkish_bows.htm#:~:text=The%20advantage%20lays%20in%20the,as%20the%20bows%20tested%20here.

TÜRK TARİXİNDƏ GÖYÇƏ MAHALININ YERİ

Cəfər Mehtiyev

BDU-nun "Arxeologiya və etnoqrafiya" kafedrasının II kurs magistrantı

mehtiyefcefer@gmail.com

Elmi rəhbər: dosent Bəhmən Əliyev

Açar sözlər: *İrəvan, Göyçə, Basarkeçər, deportasiya, soyqırım*

Keywords: *Iravan, Goyche, Basarkecher, deportation, genocide*

Tarixən türk tayfalarının ana vətəni olmuş Göyçədə hələ e.ə. VIII-VII əsrlərdən başlayaraq kimmer, şirak, quqar, kutak, peçeneq, sak, oğuz tayfalarının məskunlaşması ilə türk əhalisinin demoqrafik və etnik mövqeyi daha da güclənmişdir. Türk tayfalarının bu bölgəyə köçü XI – XII əsrlərdə də davam etmişdir [5, s.22].

Bölgədə tarixən yaşamış cinli, sabunçu, oğuz, bayandurlu, baharlı, peçeneq, əfşar, qacar, xalac, şamlı, ustacılıq, ayırım və başqa türk tayfalarının adlarına toponimlərdə də rast gəlinir. Xalac (Qafan), Qaçaran (Qafan), Qaraiman (Basarkeçər), Əfşar (Vedi), Qaraqoyunlu (Çəmbərək) və s. Ümumiyyətlə 24 oğuz tayfasının hamısının adı ilə bağlı indiki Ermənistan ərazisində xeyli toponim olmuşdur ki, bu da bu ərazilərin qədimdən türk tayfalarının yaşadığı ərazi olmasını təsdiqləyir [1, s.22].

Göyçə toponiminə "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında da rast gəlirik. Dastanın Uşun Qoca oğlu Səyrək boyunda Əyrək deyir: "Üç yüz nizəli seçmə igid Əyrəyin yanında cəmləşdi. Meyxanada beş gün yeyib-içmək oldu. Ondan sonra Şirəküz kənarından Göyçə dənizindək sahəni çalıb-taladılar" [7, səh 284]. Bur-

da Göycə dənizi ifadəsi Göycə gölünü ifadə edir. Dastanda Göycə mahalının Basarkeçər bölgəsində yayılmış Becan, Qanlı kimi antrotoponimlər əksini tapır. *“Allah Taala Baybörə bəgə bir oğul, Baybican bəgə bir qız verdi; Beyrək aydır: Baybican bəgün bir qızı varmış anı görməgə gəldim dedi və s.* Dastanda işlənən digər antrotoponim “Qanlı” antrotoponimidir. *“Oğuz zamanında Qanlı qoca, deyərlərdi, bir gürbüz ər vardı; Qanlı qoca bu başları və bu canvərləri gördü, başında olan bit ayağına dərildi”* və s. [10, s.145].

Ağqoyunlu hökmdarı Həsən padşahın göstərişi ilə Əbu Bəkr əl-Tehrani əl-İsfahaninin yazdığı “Kitabi Diyarbəkrıyyə” əsərində Oğuz xaqanın Göycə dənizi ətrafında vəfat etməsi faktı əksini tapmışdır. Azərbaycanın Oğuz xaqanın başçılıq etdiyi dövlətin tərkibinə daxil olması və böyük xaqanın Göycə dənizi ətrafında vəfat etməsi bu diyarın ən qədim oğuz-türk məskənlərindən biri olmasını sübut edir [9, səh. 18].

Göycə ərazisi tarixən Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Böyük Səlcuq imperatorluğu, Atabəylər, Hülakülər və nəhayət, XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu, Səfəvilər dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin dövründə Çuxursəəd vilayətinin tərkibinə daxil olan Göycə mahalı, Səfəvilər dövlətinin dövründə 13 bəylərbəylikdən biri olan Çuxursəəd bəylərbəyinin inzibati-ərazi vahidlərindən biri olmuşdur. Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə strateji cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edən bu bölgə dağıntılara məruz qalmışdır. Nəhayət, 1590-cı il İstanbul sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə, Çuxursəəd bəylərbəyliyi ərazisi Osmanlı imperatorluğunun tərkibinə keçmişdir. XVII əsrdə baş vermiş Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin nəticəsində 1635-1639-cu illərdə Çuxursəəd bəylərbəyinin ərazisinin xeyli hissəsi yarısı Osmanlı imperiyasına tabe olmuşdur. XVIII əsrin 20-ci illərində Səfəvi dövlətində siyasi böhrandan istifadə edən Rusiya və Osmanlı imperiyası Səfəvilər dövlətinin şimal sərhədlərinə hərbi müdaxiləyə başladılar. 1724-cü ildə Səfəvi sərkərdəsi olan Nadir xan rus və osmanlı qoşunlarını Azərbaycan ərazisindən çıxarmış və Səfəvi dövlətinin süqutundan sonra bu bölgə Əfşarlar imperiyasının tərkibinə daxil olmuşdur. Nadir şahın ölümündən sonra isə Göycə mahalının daxil olduğu İrəvan xanlığı yaranmışdır [5, s. 24-25].

İrəvan xanlığının ərazisi Ağrıdağ düzənliyinin Göycə gölü hövzəsi və Araz çayından cənub qərbə doğru uzanan ərazini əhatə edirdi. Xanlıq 1747-1797-ci illər ərzində tam müstəqil dövlət olmuş, 1797-1828-ci illərdə isə Qacarların hakimiyyəti altında olmuşdur [6, s.13]. İkinci rus-qacar müharibəsi İrəvan xanlığının da süqutuna və çar Rusiyası tərəfindən işğalına gətirib çıxarmışdır. 1828-ci il “Türkmənçay” müqaviləsinin üçüncü maddəsinə əsasən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının da Rusiyaya keçməsi nəzərdə tutulurdu. Bu müqavilədən dərhal sonra çar I Nikolay “Erməni vilayəti”nin yaradılması haqqında fərman verdi. Beləliklə, Azərbaycan ərazilərində qondarma “Erməni vilayəti” yaradıldı, bununla da yeni gərginlik ocağının əsası qoyuldu [3, s.180].

İşğal dövründə çar Rusiyası bu ərazilərə İrandan və Türkiyədən kütləvi şəkildə erməniləri köçürməyə başladı. 1828-1830-cu illərdə Göyçə mahalının Al-lahverdiy, Üçtəpə, Ayrica, Abaş, Altuntaxt-Ulya, Qızılkilsə, Böyükağa, Kərimkəndi, Qasım-Başı, Ağkilsə, Göncə, Sultan Əli, Buğdatəpə, Hacı Mumixan, Axsaq-Tavus, Qamsar, Mədinə və başqa kəndlərindən yerli azərbaycanlı əhali qovularaq burada ermənilər yerləşdirilmişdir [8, s.54].

Bütün köçürmələrə baxmayaraq rus işğalından sonrakı ilk dövənlərdə Göyçə gölü hövzəsində əhalinin ümumi sayı 7549 nəfər olmuşdur ki, onlardan da 1852 nəfər Dərəçiçək mahalında, 5697 nəfər isə Göyçə mahalında yaşamışdır. Göyçə mahalı ərazisində azərbaycanlı əhalinin sayı 5607 nəfər, erməni əhalinin sayı isə cəmi 90 nəfər olmuşdur. Başqa sözlə desək, bölgədə ermənilər 8.5% təşkil etdiyi halda, Azərbaycan türklərinin ümumi faiz nisbəti 91.4% olmuşdur [5, s.49-50].

Ermənilərin İrandan və Türkiyədən İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülməsi və bu ərazidə demoqrafik vəziyyətin dəyişilməsi ilə bağlı rus müəllifi N. Şavrovun fikirləri daha maraqlıdır. Bu üsulla Zaqafqaziyada, o cümlədən indiki Ermənistan ərazisində çarizmin yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətində ermənilərdən məharətlə istifadə etdiyini xarakterizə edən N.Şavrov yazır: “Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətində Zaqafqaziyada rus əhalisinin deyil, bizə yad olan xalqların (ermənilər nəzərdə tutulur - C.M.) yerləşdirilməsindən başladıq. Müharibədən sonrakı iki il ərzində 1828-ci ildən 1830-cu ilə kimi biz Zaqafqaziyaya İrandan 40 mindən çox Türkiyədən isə 84 mindən çox erməni köçürmüş və onları erməni əhalisinin azlıq təşkil etdiyi Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan quberniyası ən yaxşı xəzinə torpaqlarında yerləşdirmişik. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq (Qarabağın dağlıq hissəsi) və Göyçə gölünün sahilində həmin ermənilər məskunlaşdırıldı. Qeyri-rəsmi köçüb gələnlərlə birlikdə ümumilikdə köçürülən gələn ermənilərin sayı 200 min nəfəri ötüb keçdi”. N.Şavrovun etiraf etdiyi kimi artıq XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda məskunlaşan 1 milyon 300 min erməninin 1 milyondan çoxu bu ərazilərin yerli sakini olmamış, Rusiya tərəfindən köçürülmüşdür [2, s.38-39].

Gəlmə ermənilər artıq XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq burada yaşayan Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımlara başladılar. 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953, 1960-1988 və 1989-1990-cı illərdə Göyçə mahalında Azərbaycan türklərinə qarşı misli görülməmiş vəhşiliklər törədilmiş, soydaşlarımız öz yurduvalarından didərgin salınmış, onların evləri dağıdılıb viran edilmişdir. 1905-1907 ci illərdə törədilən kütləvi qırğınlardan sonra Göyçə mahalının 3 kəndi (Basarkeçər, Quləli, Nəredüzü) kəndləri erməniləşdirilmiş, 6 yaşayış məntəqəsi isə tamamilə dağıdılıb yer üzündən silinmişdir. Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində baş vermiş toqquşmalarda Göyçə mahalının demək olar ki, əksər kəndləri ermənilər tərəfindən tamamilə dağıdılmış, yerli azərbaycanlı əhali isə qətlə yetirilmiş, öz yurdlarından didərgin salınmışdır [5, s.93].

Göyçədə 1918-1919-cu illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri talanların və qırğınların sayı hesabı olmamışdır. Belə ki, 1918-1919-cu illər ərzində Göyçə mahalının Basarkeçər bölgəsində 31 kənd dağıdılıb yandırılmışdır. 1919-cu ilin yanvarında daşnak Andronikin başçılığı ilə erməni quldur dəstələri qadın, qoca, uşaq demədən qarşılıqlarına çıxan hərəkəti öldürmüşlər. 28 yanvar 1919-cu ildə isə Göyçə mahalının Zağalı kəndində 15 azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, kəndin sağ qalan sakinləri Azərbaycana qaçmışlar [2, s.169-170].

Xalqımıza qarşı cinayətkar əməllərindən əl çəkməyən ermənilər keçmiş SSRİ rəhbərliyinin himayəsi altında XX əsrin ortalarında azərbaycanlılara qarşı növbəti deportasiya siyasəti həyata keçirmişdir. Belə ki, 1948-1953-cü illərdə 50 mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi torpaqlarında zorla didərgin salındı. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən bu deportasiyası zamanı Göyçə mahalını əhatə edən inzibati ərazi hissələrində ümumilikdə 37.850 nəfər əhali yaşayırdı [5, s.111]. Təbii ki, əhəlinin kütləvi köçürülməsində əsas səbəblərdən biri də bu bölgədə türk varlığının zəiflədilməsi idi.

Göyçə mahalında azərbaycanlılara qarşı diskriminasiya siyasəti 1960-1980-ci illərdə yenidən gücləndi. Bölgədə yaşayan azərbaycanlı əhali ayrı-seçkiliyə məruz qaldı, tarixi toponimlərimiz dəyişdirilərək erməniləşdirildi, məsələn, 1969-cu il Basarkeçər rayonu Vardenis adlandırılmağa başlandı. Ermənistan SSR-də rəhbər vəzifələrdə olan azərbaycanlılar 1960-cı illərdə ermənilərlə əvəz edildi. Göyçə mahalının Basarkeçər, Krasnselo, Vədi, Zəngibasar rayonlarında partiya komitələrinin birinci və ikinci katibi olan azərbaycanlılar heç bir əsas olmadan işdən çıxarıldılar [5, s.136].

Göyçə mahalında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri növbəti soyqırımı 1988-ci ildə başlamışdır. Erməni şovinistləri “Türksüz Ermənistan” şüarı ilə azərbaycanlı əhalini növbəti dəfə öz dədə-baba yurdlarından didərgin saldılar. Daşnak terror qrupları 28 noyabr 1988-ci ildə Basarkeçər rayonunun Qanlı, Şişqaya, Kərkibaş, Çaxırlı Zəd kəndlərinə basqın etmişdilər. Heç bir nəqliyyat vasitəsi olmayan imkansız, əliyalın əhali qovulmuş, 34 nəfəri vəhşicəsinə işgəncə verilərək qətlə yetirilmişdir. Sağ qalan əhali Gədəbəy, Kəlbəcər rayonlarına keçmək üçün Sarınər, Urumbasar gədiklərindən aşmalı oldular. Qarda, çovğunda borana və şaxtaya düşən sakinlərdən 12 nəfəri donvurmada həyatını itirmişdir. Daşnak terror qruplarının təcavüzlərinə tab gətirə bilməyən Basarkeçər rayonunun Qayabaşı, Qoşabulaq, Subatan, Sarı Yaqub, Qaraqoyunlu, Nəriman, Ağkilsə, Zərkənd, İnekdağı, Yuxarı və Aşağı Şorca kəndlərinin sakinləri 29 noyabr 1988-ci ildə Kəlbəcər rayonu ərazisinə qaçmalı olmuşlar. Bu zaman donvurmada 44 nəfər həyatını itirmişdir [4, s.57].

“Böyük Ermənistan”, “miatsum” və s. bədnam erməniçilik ideologiyalarına xidmət edən daşnak-terror təşkilatlarının qəddar fəaliyyəti nəticəsində qədim Azərbaycan torpağı olan Göyçənin tarixinin, maddi və mənəvi mədəniyyətinin sıradan çıxarmasının yalnız bir məqsədi olmuşdur: Göyçənin Azərbaycan, eləcə

də türk tarixindəki rolunu yaddaşıldan silmək. Lakin Azərbaycan xalqı və dövləti heç zaman Qərbi Azərbaycanın taleyinə biganə qalmamışdır və deportasiya-ya məruz qalmış Qərbi Azərbaycan əhalisinin taleyi beynəlxalq müstəvidə gündəmə gətirilir, geniş və məqsədyönlü fəaliyyət aparılır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan toponimlər sistemi. Bakı: "Elm", 2005, 432 səh.
2. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan: Tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti. Bakı: "Elm", 2011, 288 səh.
3. Əliyev E.Z. II Rusiya-İran müharibəsi və "Erməni Vilayəti"nin Yaradılması Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri №1. Bakı, 2015, səh 177-183.
4. Əhmədov B. Göyçə mahalında yaşayan azərbaycanlıların diskriminasiyası və 1988-1989-cu illər deportasiyası// "Geostrategiya" jurnalı, Mart-Aprel 2017 №2 (38), səh 55-58.
5. Əhmədov B. Göyçə mahalı azərbaycanlılara qarşı deportasiyalar və soyqırımlar (XX əsr). Bakı: "İdeal Print" MMC. Bakı 2021, 180 səh.
6. Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, 144 səh.
7. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı "Öndər nəşriyyat". 2004, 376 səh.
8. Qeybullayev Q. Qədim Türklər və Ermənistan. Bakı: "Azərnəşr", 1992, 140 səh.
9. Mahmudov Y.M. Azərbaycan qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: "Təhsil", 2005, 140 səh.
10. Sadıqova S. Arxaik vahidlərdən törənən onomastik leksika// Qərbi Kaspi Universitetinin Xəbərləri № 2 2019, səh 144-148.

ORTAK TÜRK DÜNYASINA GEÇİŞTE İKİ ÖNEMLİ FAKTÖR (TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATLANMASI VE ZENGEZUR KORİDORU)

Doç. Dr., Ahmet Edi

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Ağrı/Türkiye
ahmetedi@gmail.com; ORCID ID: 0000-0001-9596-7684

Anahtar Kelimeler: Türk Devletler Teşkilatı, Zengezur, Karabağ Savaşı

Açar sözlər: Türk Dövlətləri Təşkilatı, Zəngəzur, Qarabağ müharibəsi

Keywords: Organization of Turkish States, Zangezur, Karabakh War

Türk Devletler Teşkilatı (TDT), 3 Ekim 2009 tarihinde Nahçıvan'da kurulmuş, bağımsız ve egemen Türk devletlerinin iş birliğini geliştirmeyi amaçlayan bir uluslararası örgüttür. Teşkilatın kurucu üyeleri Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye ve Türkmenistan'dır. Özbekistan ise 15 Ekim 2019 tarihinde teşkilata tam üye olarak katılmıştır. TDT'nin temel hedefleri; Üye devletler arasındaki siyasi, ekonomik, ticari, kültürel ve insani iş birliğini geliştirmek. Ortak çıkarlara ilişkin konularda uluslararası alanda iş birliği yapmak. Üye devletlerin ulusal güvenliğini ve bağımsızlığını korumak. Demokrasi ve insan haklarını teş-

vik etmək şeklinde sıralayabiliriz. TDT, bu hedeflere ulaşmak için çeşitli faaliyetler yürütmektedir. Bunlardan bazıları Devlet ve hükümet başkanları zirveleri, Dışişleri bakanları toplantıları, Uzmanlık komiteleri toplantıları, Kültürel ve sportif etkinlikler, Kalkınma projeleri şeklinde diyebiliriz.

Zengezur Koridoru, Azerbaycan'ın Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ni anakaraaya bağlayacak bir ulaşım koridorudur. Koridor, Azerbaycan'ın batısındaki Zengezur bölgesinden geçecek ve Nahçıvan'ı Türkiye ve diğer Türk devletlerine bağlayacaktır. Zengezur Koridoru'nun inşası, Azerbaycan ve Türkiye tarafından uzun süredir savunulan bir projedir. Koridorun inşası, bölgedeki ekonomik kalkınma ve iş birliği için önemli bir katkı sağlayacaktır. Ayrıca, koridor Nahçıvan'ın izolasyonunu sona erdirecek ve bölgesel istikrara katkıda bulunacaktır. Zengezur Koridoru'nun inşası, bazı engellerle karşı karşıyadır. Bu engellerden en önemlisi, koridorun Ermenistan topraklarından geçecek olmasıdır. Ermenistan, koridorun inşasına karşı çıkmaktadır ve koridorun kendi güvenliğini tehdit edeceğini savunmaktadır. Buna rağmen, Azerbaycan ve Türkiye, Zengezur Koridoru'nun inşasından kararlılırlar. Koridorun inşası için çalışmalar devam etmektedir ve koridorun yakın zamanda tamamlanması beklenmektedir.

Ortak Türk Dünyası inşası, Türk dünyasının birliği ve beraberliği için önemli bir hedeftir. Bu hedef, üye devletler arasındaki iş birliğini geliştirerek ve ortak çıkarları savunarak Türk dünyasının uluslararası alandaki gücünü ve etkisini artırmayı amaçlamaktadır. Ortak Türk Dünyası inşası için çeşitli faaliyetler yürütülmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır:

- Türk Devletler Teşkilatı (TDT) faaliyetleri
- Türk Konseyi faaliyetleri
- Türk Dili ve Kültürü Ortak Mirası Vakfı faaliyetleri
- Türk Akademisi faaliyetleri
- Kültürel ve sportif etkinlikler

Bu faaliyetler, Türk dünyasının birliği ve beraberliği için önemli bir katkı sağlamaktadır. Türk dünyasının ortak bir gelecek inşa etmesi için bu faaliyetlerin daha da geliştirilmesi gerekmektedir.

Ortak Türk Dünyası inşası için bazı önemli adımlar şunlardır:

- TDT üye devletleri arasında serbest ticaret anlaşması imzalanması
- Türk dünyası ortak bir para birimi oluşturulması
- Türk dünyası ortak bir eğitim ve araştırma alanı oluşturulması
- Türk dünyası ortak bir güvenlik ve savunma sistemi oluşturulması

Bu adımların atılması, Türk dünyasının birliği ve beraberliği için önemli bir adım olacaktır.

Orta Asya'dan köklerini salarak dünyaya son iki bin yılın tamamına yakın döneminde hem siyasete hem de bilime Türkler yön vermiştir. Ancak son yüz-yüz elli yıldır çeşitli siyasi ve askeri olaylardan dolayı bir gerileme dönemi yaşamıştır. Son yıllarda meydana gelen gelişmeler bu durumu değiştirmek için bir fırsat yaratmıştır. Türk Devletleri Teşkilatlanması ardından farklı devlet teşki-

latlanmaları içerisinde bulunan Türkler bir araya gelmenin ve ortak bilinçle hareket etmenin yollarını aramaya başlamışlardır.

Azerbaycan'ın işgal altında bulunan Karabağ'ı geri almak için yapmış olduğu hamle ve ardından gelen zaferle birlikte bu duruma bir adım daha yaklaşılmıştır. Özellikle Zengezur bölgesinden bir koridor açılarak kara yolu ile Azerbaycan ve Nahcivan'ı birleştirme projesi yapım aşamasında devam etmektedir. Yolum medeniyet ve birleşme faktörü göz önüne alındığında; bu durumun önemli bir kez daha anlaşılmaktadır.

Koridor tam anlamıyla kullanılmaya başladığında Orta Asya Avrupa'ya, Türkiye ise Anavatana kavuşmuş olacaktır. Dünyadaki en büyük medeniyetlerden biri olan Türklerin onlarca yıldır birbirinden ayrı yaşamaları sona erecek ve dünya siyasetinde tekrardan söz sahibi olacaktır. Tarihinde hiçbir zaman soykırım, haksızlık, sömürge gibi modern dünyanın olumsuz hiçbir kavramının olmaması geleceğe daha temiz bir dünya bırakma noktasında; Türklerin dünya siyasetinde tekrardan söz sahibi olması oldukça önemlidir.

Çalışma nitel araştırma yöntemlerinden belge ve doküman analiz yöntemi kullanılarak hazırlanmıştır. Çalışma sonunda Zengezur koridorunun Türk Dünyasındaki önemi ve Türk Devletler Teşkilatlanmasının daha aktif çalışmasının noktasındaki önemi görülmüş ve konu üzerinden çalışma oluşturulmuştur.

AZERBAIJAN MİLLÎ ŞAİRİ AHMED CEVAD AHUNDZADE'NİN ŞİİRLERİNDE DEĞERLER

Ahmet Akçay

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, dozent
turkolog_25@hotmail.com

Anahtar Kelimeler: Ahmed Cevad Ahundzade, şiir, değer

Açar sözlər: Əhməd Cavad Axundzadə, poeziya, dəyər

Keywords: Ahmed Cevad Ahundzade, poetry, value

Azerbaycan Millî Şairi Ahmed Cevad Ahundzade, 5 Mayıs 1892 tarihinde Gence iline bağlı Şamkir ilçesinin Seyfali köyünde dünyaya gelmiştir. Türk edebiyatının önemli şairlerinden biri olan Ahmed Cevad, oldukça üretken bir şairdir. Eserleri arasında Koşma, Dalga, İstiklal Uğruna, Şiirler Mecmuası, Sen Ağlama Ben Ağlaram gibi şiir kitapları yer almaktadır. Şiirlerinde “Türk Birliği”ne vurgu yapan şair, eserleri aracılığıyla bağımsızlık yolunda toplumu cesaretlendirme görevini üstlenmiştir. Asılsız suçlamalarla idam edildiği 13 Ekim 1937 tarihine kadar eserleri aracılığıyla başta Azerbaycan olmak üzere tüm Türk Dünyası'na hitap etmiştir. Şiirlerinde hem millî hem de evrensel değerleri başarı ile yansıtmayı başarmıştır.

Ahmet Cevad, edebiyatımızda şair, öğretmen, vatandaş, sosyal ve politik figür, gazeteci, gazeteci ve çevirmen olarak tanınmaktadır. Başta Azerbaycan İstiklal Marşı, "Çırpınırdın Kara Deniz", "Türk Bayrağı'na Yol Verin", "Gökyüzü Gölü" ve diğer şiirleri olmak üzere pek çok eseri dillerde ezberlenmiştir. Bu isim geniş bir okuyucu kitlesi için çok değerlidir. Tüm faaliyeti ve sanatsal yaratıcılığı yerli halkına paha biçilmez bir hizmet ve özveri örneği olan şairimizdir talihsiz Ahmet Cevad. Cumhuriyet denilince akla ilk olarak Ahmet Cevad gelir. Üç renkli şiir ilk kez onun kalemıyla sanatsal hafızaya kazanmıştır. Milli uyanış, halk hareketi, Türk halklarının birliğine çağrı, halkın hafızasına dönüş gibi duygular Ahmet Cevad'ın şiirlerinin ruhuna sinmiştir. Şairin eserlerinde Azerbaycan, Kafkaslar, Turan ve Türk dünyası imajı ön plandadır.

1910 ile 1937 yılları arasındaki çalışmaları edebiyatımızın, kültürümüzün ve tarihimizin gerçek bir kroniğidir. "Dalga" adlı kitabı 1919'da yayımlandı. Aynı yıl "Türkçenin Kullanımı ve Telaffuzu" ders kitabı yayımlanmıştı. Ahmed Cevad, Fransızca, Gürcüce ve Kürtçe dillerini akıcı bir şekilde konuşabiliyordu. Büyük şair, hayatı ve yaratıcılığı bir olan eksiksiz bir kişilik, eşsiz bir eğitimci, üst düzey entelektüel, devrimci, halk figürü, gazeteci, ünlü hayırsever, olarak bilinmektedir. Babası Muhammedali akhund'du ve büyükbabası Güney Azerbaycanlı bir müçtehidydi. Ailesi doğal olarak onun küçük yaşlardan itibaren din eğitimi almasını sağlamaya çalıştı. Molla ile çalışmaya başladı ve Arapça-Farsça dillerine hâkim oldu. Ancak Cevad sekiz yaşındayken babasını kaybetti. Bunun üzerine annesi, oğlunu alıp ilk kocasından olan çocuklarının yanına Gence'ye götürmek zorunda kaldı. Burada bir halı dükkanında iş bulur. Zarrabi Caddesi'nde bir daire kiralar ve oğlu Cevad'la birlikte yaşamaya başlar. 1906 yılında Cevad'ın üvey kardeşleri ve ailenin yakın akrabası Hüseyin'in yardımıyla Şah Abbas Camii yakınındaki ruhban okuluna kabul edildi. Burada çok iyi notlarla okuduğu için kendisine Hayriyye cemiyeti tarafından her ay altın dinar tutarında burs bile veriliyor. Ahmad Cavad altı yıl boyunca ilahiyat okulunda okuyor. Orada Abdulla Sur, Hüseyin Cavid ve İdris Akhundzade gibi aydınlardan ders alıyor. Eğitimini 1912 yılında tamamlayan Cevad'ın medresede okuduğu yıllardan itibaren sanatsal yaratımla, daha doğrusu şiir yaratmayla meşgul olduğu bilinmektedir. Bu akşam yazdığı örnekler ağırlıklı olarak Arapça-Farsça kelimeler açısından zengin, etkileyici yazılmış gazel ve şiirlerdir.

Ahmet Cevad'ın adı sadece şiirleriyle değil, öğretmenlik faaliyetleriyle de tarihe yazılmıştır. Ayrıca Ahmed Cevad, yakın arkadaşları İdris Ahundzadeh, İsa Alizadeh ve Ali Asadulla ile birlikte 1912 yılında Balkan Yarımadası çevresinde Osmanlı Türkiye'sine karşı başlayan savaşa katıldı. 1912 yılında Türkiye-İstanbul'a giderek bir elinde silah, diğer elinde kalemle gönüllü asker olarak savaştı.

Şair yazı ve şiirlerle vakit bulup orduya manevi yardımda bulunmuştur. Artık kader bir kişiyi seçer ve onu istediği yere sürükleyebilir, atabilir, dışarı çıkarabilir. Acara'ya yaptığı hayır amaçlı gezi, Ahmet Cevad'ın sadece şair olarak

çalışmalarını değil, aynı zamanda kişisel yaşamını da etkiledi. Böylece hayatının aşkını Şükriya'yı Acharistan'da bulur ve babası evliliklerine onay vermediği için onu Gence'ye kaçıtır ve orada evlenir. Bu evlilikten Niyazi, Almaz, Yılmaz, Aydın ve Türkay isimlerinde çocukları olur. Şükriya Hanım, şiirleriyle büyük şair Ahmet Cevad'ın şiirinin izini sürüyor.

Bu çalışmanın amacı, Ahmed Cevad'ın şiirlerinde yer verdiği değerlerin ortaya konmasıdır. Nitel araştırma biçiminde yapılan çalışmada veri toplamak amacıyla doküman analizine başvurulmuştur. İncelenen şiirlerine bakıldığında vatan sevgisi, kahramanlık, şehitlik, bağımsızlık, cesaret, dürüstlük, merhamet, aşk, doğa, insanlık ve özgürlük değerlerinin işlendiği belirlenmiştir. İlgili değerler şiirlerinden örneklerle açıklanmış ve Ahmed Cevad'ın şiirleri aracılığıyla çoğu değerın bireylere aktarımının mümkün olduğu vurgulanmıştır.

TÜRK DÜNYASINDA ÇOCUK GELİŞİMİ EĞİTİMİ VE ORTAK DEĞERLER OLUŞTURULMASI

Gülcan Tunğ

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu
gulcan.tung@icloud.com

Anahtar kelimeler: Çocuk Gelişimi, Türk Dünyası, Milli Değerler

Açar sözlər: Uşaq İnkişafı, Türk Dünyası, Milli Dəyərlər

Keywords: Child Development, Turkish World, National Values

Gelişim bir bütündür. Her bireyin gelişim süreci kendine özgüdür, tüm gelişim alanları karşılıklı ilişki içindedirler. Çocuğun gelişiminde belli özelliklerin ön planda olduğu bazı aşamalar vardır bu aşamalar dönem olarak kabul edilmiştir. Gelişim dönemleri şu şekilde sınıflandırılmıştır; doğum öncesi dönem, bebeklik dönemi (0-2 yaş), ilk çocukluk dönemi (2-6yaş), orta çocukluk dönemi (6-12yaş), ergenlik (son çocukluk) dönemi (12-18 yaş), ilk yetişkinlik, orta yetişkinlik, ve ileri yetişkinlik şeklinde sıralanmıştır.

Çok yönlü ve karmaşık bir süreç olan gelişime etki eden bazı etmenler vardır. Bu etmenler; biyolojik etmenler, çevresel etmenler, kalıtım ve çevre etkileşimi olmak üzere üç temel açıdan incelenmektedir. Kalıtım, anne ve babadan gelen iki gen gurubuna dayanmaktadır. Gelişimin biyolojik temellerinde hormonların payı büyüktür. Çocuk motor ve dil gelişimini tam anlamı ile kazandığı zaman okul öncesi dönem eğitime hazır olarak kabul edilir.

Okul öncesi dönem en önemli dönem olarak kabul edilir. Okul öncesi dönem çocuğun öğrenmeye en açık olduğu dönem olmasının yanı sıra okul öncesi eğitimi çocuğun ileriki yaşamında öğrenmelerinin temelini oluşturur. Çocuğun zihinsel, sosyal ve duygusal, estetik duygularını ve yaratıcılıklarını destekleye-

rek katkı sağlar. Geçmişten günümüze kadar süre gelen çocuk gelişimi ve çocuk eğitimi çocuk için en önemli mirastır. Aile, bireyi her alanda etkilemektedir. Ebeveyn tutumları çocuğun sosyal, bilişsel, duyuşsal, gelişimleriyle doğrudan bağlantılıdır. Çocukların ailelerinden görmüş olduğu tutumlar onların benlik algısı ve insanlarla olan ilişkilerini doğrudan etkilemektedir. Çocukların büyüme ve gelişiminde özellikle okul öncesi dönemde ebeveynlerin çocuğa karşı tutumlarında daha özenli olmaları gerekmektedir. Türk dünyasında çocuk gelişimi eğitimi, genellikle aile içi eğitim ve resmi eğitim sistemleri aracılığıyla sağlanır. Aile içi eğitimde, çocuklar yaşamın ilk yıllarında aile büyüklerinden ve çevrelerinden öğrenirler. Resmi eğitim sistemi ise okul öncesi eğitimden başlayarak çocukların sosyal, duygusal, fiziksel ve bilişsel gelişimlerini destekleyen programlar sunar.

Günümüzde de okul öncesi dönemde çocuklara ortak miras olan değerler kazandırılmaktadır. Değer; toplumu oluşturan bireylerin birçoğu tarafından kabul görülen, benimsenmiş olan ve aktarılan, toplumsal yaşayışı düzenleyen inanç, duygu ve düşüncelerdir. İnanç, saygı, merhamet, iyilik ve yardımseverlik gibi kavramlar, hemen hemen tüm toplumlarda ortak değerlerden bazıları olarak kabul ediliyor.

İnsanları bir araya getiren bazı ortak değerler vardır. Bu değerler bir millet olmanın başlıca araçlarıdır. Ülkenin hangi yöresinde, hangi bölgesinde olursa olsun, insanları bir araya getirebilecek birçok ortak değerle karşılaşsınız. Bu ortak değerler milleti, millet yapan değerlerdir.

Dil, kültür, tarih, inanç, ortak hedefler, toprak, bayrak, milli marş, bunlar ortak değerlerdir. Eğer bir toplumda ortak değerler çok fazla ise aynı şekilde sevinçler, üzüntüler de ortak olabilmektedir. Türk dünyası, farklı coğrafyalarda yaşayan Türk topluluklarını içerir ve bu topluluklar kendi içinde çeşitlilik gösterir. Ancak, ortak bir dil, tarih ve kültür bağları sayesinde benzer değerlere ve eğitim anlayışlarına sahip olabilirler. Çocuk gelişimi eğitimi ve ortak değerlerin oluşturulması konusunda Türk dünyasındaki çabalar, bu benzerlikleri güçlendirmeye ve çocukların her alanda sağlıklı gelişimlerini desteklemeye yöneliktir. Türklerin Anadolu'ya ilk adım attığı 1071 senesinden bugüne kadar geçen 945 yılda bizleri bölmek isteyen birçok düşman çıktı. Hepsi de Türklüğü bölmek için ortak değerlerimize saldırdı. Ancak başarılı olamadılar. Çünkü Türklüğün ortak değerleri o kadar köklüdür ki, bu tür beyhude gayretlerle sarsılmaz, aksine daha da güçlenir. Ortak değerlerin oluşturulması konusunda ise, Türk dünyasındaki eğitimciler ve topluluk liderleri genellikle şu konulara odaklanırlar:

1. ***Dil ve Kültür*:** Ortak Türk dilini ve çeşitli Türk kültürlerini tanıtmak, çocukların hem kendi miraslarını anlamalarını hem de diğer Türk topluluklarıyla ortak bir bağ hissetmelerini sağlar.

2. ***Tarih*:** Ortak tarih bilincinin geliştirilmesi, çocuklara atalarının başarılarını ve zorluklarını öğretmek, milli kimlik ve birlik duygusunu güçlendirir.

3. *Ahlaki ve Etik Değerler*: Adalet, dürüstlük, saygı ve hoşgörü gibi evrensel değerlerin yanı sıra Türk kültürüne özgü değerlerin öğretilmesi, çocukların sosyal uyumunu ve kişisel gelişimini destekler.

4. *Sanat ve Edebiyat*: Türk dünyasının zengin sanat ve edebiyat mirası, çocukların estetik değerlere ve yaratıcı düşünceye ilgisini teşvik eder.

Bu değerlerin ve eğitim programlarının geliştirilmesi ve uygulanması, ulusal eğitim bakanlıkları, sivil toplum kuruluşları ve uluslararası işbirlikleri aracılığıyla gerçekleştirilir. Ayrıca, Türk dünyasındaki ülkeler arasında eğitim ve kültürel değişim programları, bu ortak değerlerin ve anlayışların genç nesiller arasında yayılmasına katkıda bulunabilir.

Her ulusun fertleri ortak kültür değerlerine sahiptir. Bir milletin ortak değerlerinden en önemlisi bu milletin fertlerinin kullanmış olduğu ortak dildir. Bu dil sayesinde insanlar birbirleri ile anlaşabilmekte, kendilerini kolayca ifade edebilmektedir. Aynı şekilde dini inançlar da insanları birbirine bağlamakta ve toplumda ortak bir değer oluşmasını sağlamaktadır. Ülkelerin milli marşı, bayrağı ve yaşadığı topraklar da milletlerin ortak değerleri arasında çok büyük bir önem taşır.

THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES: THE PLACE AND ROLE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN THE NEW CENTER OF POWER OF TURKIC WORLD

Aytan Abbasova-Guliyeva

PhD in History, Faculty of History, Baku State University

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7445-844X>

aytanabbasova-quliyeva@bsu.edu.az

Açar sözlər: *Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT), Azərbaycan Respublikası, 44 günlük Vətən Müharibəsi, Türk dünyası*

Keywords: *The Organization of Turkic States (OTS), The Republic of Azerbaijan, the 44 Day Patriotic War, Turkic world*

The Organization of Turkic States, initially identified as the Cooperation Council of Turkic Speaking States (Turkic Council), was established in 2009 as an intergovernmental organization. Its primary objective is to foster comprehensive cooperation among Turkic States. The founding member states are Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Türkiye. Simultaneously, other permanent members of the association are Uzbekistan (2019) and Turkmenistan (2021), as well as observer members of the organization are Hungary (2018), the Turkish

Republic of Northern Cyprus (2022), and Economic Cooperation Organization (2023) [1].

Organization is committed to the purpose and principles of the Charter of the United Nations and other universally recognized principles and norms of international law, including sovereign impartiality, territorial integrity and inviolability of internationally recognized borders of states, as well as the maintenance of international peace, security and development of good-neighborly and friendly relations.

Organization is dedicated to strengthening peace and stability, promoting wide-ranging cooperation and disclosing the potential for common development among its member states. By promoting deeper relations and solidarity amongst Turkic speaking countries, it aims to serve as a new regional instrument for advancing international cooperation in Eurasian continent, particularly in Central Asia and Caucasus.

Constructed on four main pillars of common history, common language, common identity and common culture, the OTS does not limit itself to the restrictions of these shared aims. Rather, it aims to broaden the existing bilateral cooperation areas such as economy, science, education, transportation, customs, tourism and other various fields among the Member States into multilateral cooperation for the benefit of the region.

OTS has undergone a three-stage transformation since its establishment. First of these is Summits of Cooperation Council of Turkic Speaking States meetings, which started in 1992 and was the first step towards regional integration. The leaders, who came together nine times until 2009, opened the door to a new era with the Nakhichevan Agreement, which was signed on 3 October 2009 and enabled the establishment of the Cooperation Council of Turkic Speaking States (Turkic Council). The period in question continued until the Istanbul Summit on November 12, 2021, when the Turkic Council changed its name to OTS. The Samarkand Summit, dated November 11, 2022, was of great importance as it was the first summit convened with new structure of OTS.

The main activity goals and objectives of the organization are determined by the Nakhichevan Agreement (2009) and consist of:

- Strengthening mutual trust between the parties;
- Establishment of peace in the region and the world;
- Promote a common approach to foreign policy issues;
- Coordination of the fight against international terrorism, separatism, extremism and transnational crime;
- Strengthening regional and bilateral cooperation in all areas of common interest;
- Creating favorable conditions for trade relations and investment;
- Striving for comprehensive and balanced economic growth, social and cultural development;

- Expanding mutual relations in the fields of Science, Technology, Education and culture;
- Promote communication between mass media as well as exchange of information on a large scale;
- Expanding the exchange of loyal information, cooperation in the field of law [2].

The organization of Turkic states attaches great importance to cooperation with international organizations. The organization has already established relations with the Organization of Islamic Cooperation, the Organization of Economic Cooperation, the OSCE, the Black Sea Economic Cooperation, the conference on interaction and trust measures in Asia, and a number of UN agencies. Today, many states expressed their desire to get status in the organizations of Turkic states, which testifies to its high international reputation.

The Republic of Azerbaijan has always played an essential role, as well as has given great attention to the work of the OTS. It was not casual that, the organization was established namely at the Nakhichevan Zirva Meeting and its major principles were ratified and determined by Nakhichevan Agreement. Simultaneously, several summits of the organization was leaded and organized by the Republic of Azerbaijan. For instance, the third summit of Turkic Council took place on 15-16 August, 2013 in Qabala, which was dedicated to the transport and connectivity issues, the seventh summit was held on October 15, 2019 (it was the tenth anniversary celebration of the organization) in Baku that was resulted to the full-pledged membership of Uzbekistan to the organization. There were organized several extraordinary summits by the initiative of the President Ilham Aliyev as well:

- On April, 2020, because of COVID-19 pandemic there was held video-conferencing and there had been discussed essential points of transition of commodities among Turkic Council states across the Trans-Caspian Corridor.
- The next extraordinary summit of the organization, initiated by the President Ilham Aliyev was held on 16 March, 2023 in Ankara, related with the devastated earthquake, which occurred in the eastern provinces of Turkey and there was decided to create Turkic Investment Fund, which would make an essential contribution to the further development of cooperation among member countries in the fields of infrastructure, transport, agriculture, tourism, alternative energy and others.

The members of OTS defended the territorial integrity and sovereignty of the Republic of Azerbaijan towards Armenia-Azerbaijan Nagorno Karabakh problem. And during the 44 Day Patriotic War Turkic states announced their attitude on the behalf of Azerbaijan. It was stressed by the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev at the Extraordinary Summit of Heads of States of OTC, which was held in March, 2023:

“During the 44-day war, the entire Turkish people stood with Azerbaijan. Thousands of support and congratulatory messages from Türkiye came both during the war and after our historic Victory” [5].

The restoration of the territorial integrity of the Republic of Azerbaijan opened a new stage in the history and further activity of both OTS and Turkic states. Turkic states which have been cooperating with one another in the context of TRACECA and Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline have been able to develop their partnership on the ground of South Stream (TANAP) Gas Corridor. And the backbone of this partnership as well as the initiator for the realization of such projects is the Republic of Azerbaijan.

The last summit of OTS was organized in Astana, on November 3, 2023 with the motto of “Turk Time”. First of all, the President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev, as well as other leaders of Turkic states congratulated the President, Ilham Aliyev on the full restoration of territorial integrity of Azerbaijan. President I. Aliyev also made a speech, expressed his gratitude to the heads of states for the support extended for the declaration of Shusha as the Cultural Capital of the Turkic World for the year 2023, and stressed about the importance of the organization in the international system:

“Solidifying the relations with the Turkic states is among Azerbaijan’s top foreign policy priorities. Our ethnic and cultural roots, language and common past form the foundation of our ties. Over the past period since the Nakhichevan Summit of 2009, our cooperation across different domains has become institutionalized, and the Organization of Turkic States has come a successful way. Today, our organization enjoys huge political weight and prestige at the international level ” [3].

Literature used:

1.Aidana Baktybek. Importance of Organization of Turkish States from the Perspective of Uzbekistan / Electron resource / - November 22, 2022

URL:<https://www.ankasam.org/importance-of-organization-of-turkish-states-from-the-perspective-of-uzbekistan/?lang=en>

2.Azerbaijan — Organization of Turkish States / Electron resource /

<https://azerbaijan.az/en/related-information/201>

3.Ilham Aliyev attends 10th summit of the Organization of Turkic States in Astana / Electron resource / - November 3, 2023

<https://president.az/en/articles/view/62077>

4.Organization of Turkic States / Electron resource URL: <https://www.turkicstates.org/en/turk-konseyi-hakkinda#:~:text=Its%20primary%20objective%20is%20to,in%20Baku%20in%20October%202019>

5.Speech by Ilham Aliyev at the Extraordinary Summit of Heads of State of Organization of Turkic States / Electron resource / - March 16, 2023 <https://president.az/en/articles/view/59195>

GEOGRAPHICAL FEATURES OF ZANGEZUR REGION IN HISTORICAL SOURCES

Birja Bayramova

BSU, Ph.D. of The Faculty of History

birjabayramova@bsu.edu.az

Açar sözlər: *Zəngəzurun coğrafiyası, toponimlər, Zəngəzur qəzası, Zəngəzurda kənd təsərrüfatı, Zəngəzurun dağları*

Keywords: *Geography of Zangezur, toponyms, Zangezur district, the agriculture in Zangezur, the mountains of Zangezur*

Like many of our historical territories after the victory in the Patriotic War, the South Caucasus is an important part of modern research on the historical geography of Zangezur. It is also one of the oldest regions of the Asian continent and a particularly significant region of Azerbaijan from a political and socio-economic point of view. Since as in the previous centuries, the changes that took place in the political-economic, ethnic, and cultural life of the Zangezur region in the XIX-XX centuries were not comprehensively studied in the context of historical geography.

It is true, that some publications on history and geography have been published, which can be considered an important source.

Among them, one can cite as an example the works of Ibrahim Bayramov's "Historical Azerbaijani Land "Western Azerbaijan", Musa Urud (Guliyev) "From the Past to the Present", Haji Narimanoglu's "100 Questions, 100 Answers", etc. However, the study of the 2nd century, especially the 20th century, in a broad historical and geographical aspect is scientifically relevant. It is at this time that it is important to comprehensively study how administrative reforms influenced the history of our people, the sociocultural life, and the religion of its population.

The main point that we will cover here is the importance of looking up Zangezur's geographic location in historical documents.

As we know, the remaining part of historical Zangezur within the borders of Azerbaijan is called Eastern Zangezur, and the remaining part is called Western Zangezur in the territory of the current state of Armenia. The western part of the Zangezur region is surrounded by the Zangezur mountains, and the eastern part is surrounded by the Karabakh mountains, and it has become a battle shield of the accident. This region "covers the area from the Araz River, starting from Mehri to Akara, Kapıcık, Khusdub mountains, Zangezur ridge, and Bargushad mountains" [7, s.10].

Similar to Ghaza, Zangezur was founded in 1861 as a distinct administrative region; nonetheless, it became a part of the Yelizavetpol (Ganja) governorate

in 1867. Iran encircled the districts of Javanshir, Shusha, and Nakhichevan from the south along the Araz River. Zangezur's total area during the Azerbaijan Democratic Republic's rule (1918–1920) was 7,824 sq. It was in kilometers [2, s.3].

Before studying the geography of Zangezur, it is necessary to pay attention to the toponymy of this word. Haji Narimanoglu and Musa Urud mentioned in their works that this name originates from the relief of Zangezur. "The second lexeme in Zangazur in Arabic "sur" means mountain, stone, wall, rocky place, fence, castle, or constellation, it was changed to s-z due to the harmony of the language and easy pronunciation. "Zangichay, Zangitepe, Zangerik, Zangishaml, Zangane, Zangilan, Zangaran, Zangane, Zangishali, Zangi Chai, Zangibasar, Zangiler, Zangan-Zanjan, Zangilli, etc. It is written in the works of many historians such as Mahmud Kashgari, Fazlullah Rashidaddin, Abbasgulu agha Bakikhanov, etc. This name accurately describes the relief of the region, i.e., a mountainous region where the Zangi people reside [2, s.4].

According to Haji Narimanoglu, "Researchers Diakonoff I.M., Eidem J., Grayson A.K., Kapanchanyan Gr.A., Melikishvili G.A., Meshshaninov I.I., V.M. Sysoyev, Perikhanyan A.G., Turayev S.A., I. Sheblykin, and others have provided information about the ancient history, culture, and way of life of Zangezur." It's interesting to note that these materials support the notion that one of the prehistoric birthplaces of Azerbaijani culture is the Zangezur region. [2,s.4] The works of 19th-century Azerbaijani historians such as Mirza Jamal Javanshir and Ahmad Bey Javanshir are rich in valuable information about the history and geography of Zangezur.

The people living in the region has been constantly taken advantage of by the enemy's innovative schemes, which have taken advantage of our dispersed territory's advantageous geographic location. During that time, the development of agriculture was facilitated by advantageous geographic and climatic conditions. As a result, the primary source of income for the Zangezur people is now agriculture. "Lentils, flax, millet, and wheat were planted in this area, but wheat and barley took center stage. Ghazada's entire area under grain crops was 21,153 acres; this accounted for only 6.5% of the governorate's total area (327,670 acres) under grain crops. Both horticulture and horticulture were regarded as significant fields of employment and agriculture in the area. Mulberry gardens (used for distillation and cocooning) were common in addition to fruit gardens. Nonetheless, beekeeping functioned in the area as a supplemental industry [2, s.32].

Additionally, raising livestock was seen to be the second most significant job in the hamlet. The mild winters in the Zangezur region, along with the abundance of grasslands, made the conditions ideal for the region's extensive expansion. "The Zangezur district was home to more than half a million cattle or 559,649 of the 3 million livestock raised in the Yelizavetpol province. The

district's peasant farms housed 22,157 horses, 88,146 cattle, 415,980 sheep, 21,980 goats, 8,711 goats and mules, and 1,675 pigs. [2, s.32].

In his book "Zangezur - the gate of the Turkish world," Uzbek writer Shukhrat Salamov details Zangezur's geographic location as well as its travel routes. The writer has conducted an in-depth examination of the distinct political mechanisms within the framework of catastrophic historical occurrences that shaped the destiny of the South Caucasus peoples [8].

The historian claims that in order to get to Shusha from Ordubad, a road was supposed to be built in 1861 that would have followed the coast of Araz, passing via the Gorus and Bargushadchay valleys [2, s.33].

Touching on the transit routes, Akif Muradverdiyev emphasized that "until the 19th century, caravans from China and other Eastern countries passed through Orduba, Gilan river to Gilan city, Gamigaya mountain and descended to Gigi valley, and from there they went to Europe from Gafan, Garakilsa, Karabakh territories" [1].

Notably, "up to the boundary of Nakhchivan-Bichenak-Zangezur district, a 48 verst highway and an 88.25 verst Shusha-Gorus carriage road were constructed." The 62-verse road that was supposed to link Gorus with the Nakhchivan district border was never constructed. The patrol road, which stretches along Araz in the Zangezur district, and the Mazmazak-Khinzirak-Gorus line in the Shusha-Jabrayil area could only accommodate one beast of burden [2, page 34].

Finally, we can remark that Zangezur has excellent historians and geographers who study and investigate the region's history, particularly that of East Zangezur. However, studying the population and occupation of Western Zangezur per its geography has become challenging due to foreign policy that attempts to falsify or completely erase our history throughout its history, particularly the policy of "erasing our history" and "destroying the sources" of Tsarist Russia and Soviet Russia.

However, there are a number of contradictions regarding the interpretation of data by foreign authors, especially in Armenian-language sources, including the research method. For example, a number of our researchers tried to prove that the insidious foreign policy was one of the factors that had a negative impact not only on the material well-being of the population, but also on the morale of the population by highlighting historical facts such as "replacing occupations such as sheep farming with pig farming". Future research should focus on the specific topography of the Zangezur region and the ways in which its people make use of it.

Ədəbiyyat siyahısı /Bibliography/:

1. Akif Muradverdiyev. *Zəngəzur tarixinin yaddaşı*. Bakı, "Xəzər" nəşriyyatı, -2007, 1024 s.
2. Hacı Nərimanoğlu. *Zəngəzur: 100 sual, 100 cavab*. -Bakı,- 2019.- 185 səh.

3. İlqar Miftəliyev. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Qarabağ və Zəngəzur bölgələrinin erməni separatçılığı*. Xalq qəzeti: 2022-28 May - №112-S15
4. İsmayıl Musayev. *Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyəti və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)*. Bakı, -1998, 385 səh.
5. Nazim Mustafə. *İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında ermənilərin törətdikləri kütləvi qırğınlar. 1905-1906*. – Bakı: Elm və Təhsil-2022, -392 səh.
6. Şəlalə Məmmədova. *Sərhədlər və millətlər*. Bakı, 2020
7. Vilayət Əliyev. *Zəngəzurdakı qalan izimiz* Bakı, - “Nurlan” - 2004. -295 səh.
8. *Zəngəzur-Türk dünyasının qapısı*. 10.10.2022 // <https://medeniyyet.az/page/news/64502/Zengezur-%E2%80%93-Turk-dunyasinin-qapisi.html>

TÜRKİYE İN THE SOUTHERN CAUCASUS

Gunel Aliyeva-Mammadova

Senior Lecturer, Baku State University, Ph. D

gunkaa.m@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-6570-3554

Açar sözlər: *Azərbaycan, Türkiyə, xarici siyasət, Qafqaz, Gürcüstan*

Keywords: *Azerbaijan, Türkiye, foreign policy, Caucasus, Georgia*

The beginning of clarifying the details of Türkiye's modern foreign policy was laid by Ahmet Davutoglu in 2014-2016 with his “zero problem” project with neighbors.

It would be correct to emphasize that the events of the Arab Spring, in fact, challenged the intensification of Türkiye's foreign policy in the region, thus creating a favorable situation for promoting the ideas of the formation of an Islamic state by Türkiye.

Türkiye's long aspiration (since September 12, 1963, the moment of signing the Ankara Agreement) towards the EU, the EU's refusal to full-fledged membership of Türkiye led the Türkiye government's foreign policy orientation towards the countries of the Middle East.

The main directions of Türkiye foreign policy in Caucasus:

Türkiye, which was an active conductor of Western European ideas in the post-Soviet region after the collapse of the USSR, a country whose policy in the CIS countries was actively supported by the United States in the 90s. of the 20th century, today moments are an adversary for the White House.

Firstly, official Ankara has set itself up as an older brother in the Middle East, in particular, after the events of the Arab Spring, using the Islamic factor for this and declaring itself the leader of the Sunni Ummah in the region.

In accordance with the principle formulated by the founder of the Republic of Türkiye, Mustafa Kemal Atatürk - "Peace in the country - peace in the world", Türkiye leads an active foreign policy to resolve conflicts in the Middle

East. In this regard, the South Caucasus occupies a special position for modern Türkiye.

Türkiye's policy in the South Caucasus plays an important role, as the region is of particular importance in the strategy of Western countries.

The peculiarity of Türkiye's policy is a multilateral and flexible policy, which includes both economic integration, energy cooperation, and a soft and effective policy, including cultural interaction based on ethnic and linguistic similarities [7].

One of the main trends in Türkiye's foreign policy is relations with Azerbaijan. The 44-day war showed the far-sighted policy of Türkiye, the main goal of which is to establish stability not only on its territory, but also on the territory of all Muslim states.

R.T. Erdogan said in one of his speeches: "The time has come to put an end to the crisis in the region, which began with the occupation of Nagorno-Karabakh." The President also stated that "As soon as Armenia immediately leaves the territory it has occupied, peace and harmony will return to the region" [9].

At the summit of the Economic Cooperation Organization (ECO), President of Azerbaijan Ilham Aliyev said about Türkiye's role in the region and in the world that: "Türkiye is our brother. Türkiye is our great ally. The Azerbaijani people are very happy to have such an ally as Türkiye. The Azerbaijani and Turkish peoples, as well as, I am sure, many in the world, are well aware of the historical role of President Erdogan, not only in turning Türkiye into one of the most important power centers in the world, but also in ensuring regional security. Türkiye plays a very important role in ensuring security and stability in a vast region. I have spoken about this more than once before, I want to say it again: a strong Türkiye means a strong Azerbaijan and all other allies" [2].

Also speaking at the Victory Parade, Ilham Aliyev said: "From the first hours of the beginning of the Patriotic War, we felt the support of Turkey. Erdogan supported the position of Azerbaijan from the first hours, noting that our cause is just. His unequivocal, tough statements on this issue pleased the Azerbaijani people. My brother said that Azerbaijan is right in this war, Azerbaijan is not alone, and that Türkiye is always next to Azerbaijan. This is an example of our unity, our brotherhood" [5].

President Ilham Aliyev, in his address to the participants of the 24th Eurasian Economic Summit, organized by the Marmara Group Foundation for Strategic and Social Research, noted that "The biggest event of the new geopolitical reality is the signing of the Shusha Declaration. This historic document formalized the fraternal, friendly and partnership relations between Azerbaijan and Türkiye in the status of allies. This high guarantee of security and peace is of strategic importance both for the South Caucasus and for Eurasia as a whole" [8].

Today, many countries are frightened by even the thought of the integration processes that have begun in the Turkic world. This is another important trend in Türkiye's foreign policy. And it should be noted with pride that the integration process is gaining more and more support among the Turkic states. The fact is that the idea of uniting the Turkic countries frightens the countries of the West and the United States. The legend says: "Once upon a time, the Tur tribes lived. Bold nomad warriors from the East conquered many lands and created the great state of Turan, where there was no greed and grief. The capital of the ancient state of Kang was called the eternally young city. There was no old age and death, the Gardens of Eden were in bloom.

The city was surrounded by seven walls of gold, silver, steel, bronze, iron, glass and ceramics. The sages predicted that the time would come, and a new Turan would arise on Earth, which would have no equal in strength in the world" [4].

I believe that the signing of the Shusha Declaration is of particular importance on the way to the creation of the Great Turan, as it reflects the comprehensive ability of the Turkic states to cooperate with each other. Despite the fact that the Declaration was signed between the Republics of Türkiye and Azerbaijan at the level of the Presidents of the two countries on June 15, 2021, it became a call not only in the region, but also far beyond its borders. The Secretary General of the Turkic Council Baghdad Amreev gave a high assessment of the Shusha Declaration for the entire Turkic world. He stated that "As Secretary General of the Turkic Council, I welcome the signing on June 15, 2021 of the Shusha Declaration on Allied Relations between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Türkiye in the city of Shusha, one of the ancient cradles of Turkic culture" [8].

So, Erdogan believes that it is Ankara, and not Moscow or Washington, that should play a primary role in matters of foreign policy in the Middle East, especially in those countries that were once part of the Ottoman Empire [6].

Türkiye's policy has an ever-increasing influence on the vast Eurasian space. In this regard, it seems that the nature of the processes in Eurasia, as well as the actual role of USA in the emerging new world order. It is then that the widely advertised international leadership of the United States of America will turn into an objectively long-term reality, the pivotal factor that determines the face of international relations in the 21st century [1].

Erdogan stated: "Türkiye always supports the brotherly country. We will never forget the solidarity shown by the Azerbaijani people during the catastrophic earthquake in our country" [10].

Today, the processes of internal transformation and the development of political and economic integration of the countries of the South Caucasus and their neighbors are under the influence of new world realities, such as the war on international terrorism, the fight against the spread of nuclear weapons [11].

The South Caucasus remained early of the 21st century in the zone of Türkiye's primary interests. At present, in general, Türkiye's policy in the South Caucasus does not have a confrontational attitude towards Russia. Both states are interested in preventing the militarization of the Black Sea and the arrival of external forces here. In the future, the nature of Türkiye's policy in the South Caucasus will be determined by the situation in the region, as well as the general context of international relations. The reasons for the emergence of sharp contradictions have not yet been fixed [3].

Conclusion: Modern Türkiye, as the leading country of not only the region, but perhaps the entire Muslim world, is obliged to pursue a multi-vector policy, preventing foreign forces from infiltrating their positions in any countries of the region, trying to recreate the colonial policy in the post-pandemic era.

Considering the growing role of Türkiye's policy in the Eurasian space, in many respects the further development of events in Eurasia, I believe, will depend on how deeply and correctly the United States of America will assess Türkiye's presence in the region. Also, one should not discount how objectively the United States will assess its own role in the emerging new world order. All of these factors determine and will continue to determine international relations in the 21st century.

Strengthening of Türkiye in the South Caucasus led to the weakening of Russia and Iran. increasing the effectiveness of instruments of influence on the processes taking place both in the South Caucasus and in other regions where Russia and the United States have dominant interests.

Also, the USA cannot put pressure on Türkiye, as it was in the 70-90s of the 20th century.

So, the transformation of Türkiye into a powerful force capable of cementing not only the Turkic, but also the entire Islamic world, becomes a real threat to the West and the United States in the new world order.

Based on the foregoing, we come to the conclusion that at the present stage, Türkiye is increasingly strengthening its position not only in the region, but also beyond its borders, which makes it possible to create a multipolar world in the "New Great Game" in the era of post-pandemic and turns Türkiye into one of the active players in this process.

Список литературы /Bibliography/:

1. Алиева-Мамедова, Г.С. (2016). *Отношения Турции и США в условиях нового миропорядка (1991-2007 гг.)*
2. Ильхам Алиев: *Армении надо вести себя нормально, если она хочет получить выгоду от региональных проектов*, Retrieved 06.03.2021 from <https://apa.az/ru/xeber>
3. Лаумулин, М.Т. *Место и роль Турции в современном мире*, Retrieved 12.06.2023 from <http://isca.kz/ru/analytics-ru/3478>
4. *Новый Туран в легендах и наяву: удастся ли Турции объединить всех тюрков мира под одним полумесяцем*, Retrieved 15.12.2020 from <https://www.svoboda.org/a/108440.html>

5. Президент Ильхам Алиев: Азербайджанский народ очень рад иметь такого союзника, как Турция, Retrieved 15.05.2021 from <http://interfax.az/view/821829>
6. Политика Турции: путь к новой войне на Ближнем Востоке, Retrieved 15.08.2020 from urkishnews.com/ru/content/2019/12/26/
7. Суванова М. Политика Турции на Южном Кавказе, Retrieved 15.01.2023, from <https://www.postsovietarea.com/jour/article/view/164?>
8. Тархан, М. Юсупов, А. Шушинская декларация принесёт пользу всему миру. Retrieved 02.07.2021 from <https://www.aa.com.tr/ru>
9. «Шушинская декларация» имеет стратегическое значение для безопасности и мира в Евразии - президент Азербайджана, Retrieved 11.10.2021 from <http://interfax.az/view/839336>
10. Эрдоган заявил о поддержке Азербайджана и требует от Армении оставить Нагорный Карабах, Retrieved 01.10.2020, from <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2020/09/28/7267998/>
11. Эрдоган: Азербайджан всегда рядом с Турцией, Retrieved 12.06.2023 from <https://www.azerbaycan24.com/ru/>
12. Retrieved 12.06.2023 from http://apsnyteka.org/1695-kavkazskoe_sosedstvo_turtsia_i_juzhny_kavkaz.html

СВАДЕБНЫЙ ЦИКЛ У ТЮРКСКИХ НАРОДОВ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА В XIX ВЕКЕ

Рена Ибрагимова

Доктор философии по истории, доцент кафедры Археологии и
этнографии БГУ

rena.ibrahimova.historian@gmail.com

Açar sözlər: Şimali Qafqaz, ailə, kumiklar, qaraçaylar, balkarlar, noqaylar, toy ənənəsinin mərhələləri

Ключевые слова: Северный Кавказ, семья, кумыки, карачаевцы, балкарцы, ногайцы, этапы свадебного цикла.

Вступление в брак является одним из главных этапов в жизни человека. Это переход из одной возрастной и социальной группы в другую, фактически является обрядом инициации. На В брак у кумыков вступали в 15-16 лет. Свадьба заключалась по воле родителей, так как патриархальный быт не допускал свободного выбора для юноши и девушки, а также общения между ними до брака. Девушка должна была всячески избегать общения незнакомых мужчин как дома, так и за его пределами. Особенно строго эти порядки соблюдались в домах феодальной знати и духовенства, которые считались ярыми приверженцами этих традиций. Вопрос брака детей занимал родителей, начиная уже с их малых лет. Родители присматривали невест в среде своего близкого окружения, то есть внутри одного и

того же тухума (рода) и одного селения. Существовал обычай «люлечного обручения», по законам которого отцы малолетних детей договаривались, что по достижении совершеннолетия девушка и юноша вступят в брак. Идентичный обычай существовал и у азербайджанцев. Он назывался «be-şik-kərtmə» сущность его состояла в том, что согласно обоюдному договору о предстоящем заключении брака отец нареченного мальчика наносил метки ножом на колыбели нареченной девочки. Другой обычай назывался “göbək-kəsmə”, когда повитуха, отрезая пуповину у новорожденной девочки, произносила: «göbəyini filankəsini oğluna kəsirəm» [1, с.317]. Но не всегда это соглашение завершалось браком. Случалось, что юноша или девушка отказывались от помолвки, что приводило к вражде между семьями. Юноша мог выразить свое желание жениться на понравившейся ему девушке только окольным путем, сообщив об этом своим родителям через одного из своих родственников или друзей. Эта девушка должна была соответствовать требованиям семьи юноши в социальном, нравственном и материальном отношениях. Большое значение имело физическое здоровье девушки, так как после замужества на ее плечи тяжелым бременем ложилось домашнее хозяйство. Особенное внимание обращали на многодетность семьи выбранной девушки, предполагая, что это качество передастся и ей. В дом к родителям девушки отправляли сватов - «арачи» из числа влиятельных, состоятельных соседей. Бездетных и людей с «дурным глазом» никогда сватами не посылали, чтобы их свойства не могли негативно отразиться на будущей супружеской жизни юноши и девушки [2, с.52]. Обычно первой в дом девушки для разговора с ее матерью посылали женщину, что является пережитком матриархата. Затем сватом отправлялся мужчина, причем только после нескольких встреч с отцом девушки ему давали ответ. У кумыков существовал другой обычай сватовства - «хинжал байлав» (надеть кинжал). На свадьбе близкому родственнику понравившейся девушки сторона юноши завязывала пояс с дорогим кинжалом. После этого ее родители вынуждены были принять предложение о браке, чтобы не задеть самолюбие родственника, принявшего подарок. На Северном Кавказе для прекращения длительной кровной вражды между семьями пострадавшая сторона могла рассчитывать на любую девушку из тухума убийцы. Родители девушки были вынуждены дать согласие на этот брак даже против своей воли, даже у жениха был какой-то физический недостаток. После этого между враждующими устанавливался мир, и они считались уже родственниками «по крови». После получения согласия обеих сторон у кумыков совершалось обручение (гелешмек). Во время этого обряда с приглашением гостей родителям невесты вручалась какая-нибудь вещь (шелковый платок, золотые серьги, кольцо, браслет) для скрепления принятых сторонами обязательств. Эти вещи назывались «белги». После этого сторона жениха приобретала право называть девуш-

ку «гелин» (невеста) [3, с.271]. Следующий этап – это обсуждение обеими сторонами суммы калыма, размер которого устанавливала семья девушки. Часть калыма шла в пользу родителей девушки как компенсация за рабочие руки в хозяйстве. А другая часть использовалась на приобретение приданого для девушки. Размер калыма зависел от материальных возможностей и сословной принадлежности обеих семей. Основная часть калыма в XIX веке выплачивалась деньгами. У кумыков в составе калыма могли быть деньги – 30-60 рублей, 2-4 отреза на платье для невесты, от 2 до 10 шелковых, шерстяных и хлопчатобумажных платков, лошадь с попоной или седлом, дорогостоящий кинжал в некоторых случаях, 3-4 головки сахара. Иногда родители требовали продукты для справления свадьбы невесты. Размер калыма зависел от материальных возможностей и социального положения семьи жениха. Кумыкский князь платил калым в размере 720 руб. серебром: первостепенный уздень – от 100 до 300 руб., простой крестьянин – не менее 100 руб. Сверх калыма состоятельные семьи посылали подарки: золотые монеты, золотое кольцо, серьги, серебряный пояс и т.д. После обручения для невесты наступал период «избеганий» и «запретов». Она могла выходить из дома только после специального разрешения со стороны жениха. Официальное разрешение на выход из дома и на свободное общение с посторонними девушка получала после торжественного посещения ее дома родственница жениха с подарками. Девушка должна была соблюдать по отношению к родне жениха уважение и внимание, где бы она их ни встретила: на мельнице, у родника, у хлебной печи. То же самое делал и юноша по отношению к родителям и членам семьи девушки. Жених после обручения получал право видеться с невестой, но обязательно втайне от ее родителей. Встреча жениха и невесты всегда проходила при близкой родственнице девушки. Со дня обручения расходы на содержание невесты частично лежали на семье жениха. Накануне больших праздников жених должен был посылать ей особые подарки. Часть расходов по устройству угощения в доме невесты до свадьбы также лежала на семье юноши.

Широкое распространение имели и так называемые обменные браки – «баш баша», когда семья брала девушку из другой семьи и в свою очередь обязательно отдавала свою дочь за брата взятой девушки. В такие случаи калым не вносился, но если одна из девушек не достигла совершеннолетия, то сторона жениха должна была доплатить семье невесты. По шариату будущий муж должен был уплатить девушке особую сумму – «кебинхаккы», назначением которой была компенсация женщине на случай развода или смерти мужа. В качестве «кебинхаккы» могли выделить деньги, скот, ковры и другое движимое имущество [4, с.28]. Если муж умирал, не заплатив суммы указанной в брачном документе, то до раздела его имущества между родственниками, даже до погашения долгов покойника,

должен был быть выделен «кебинхаккы» жены. Если жена умирала раньше мужа, не выделившего ей указанной суммы, то муж обязан был выдать «кебинхаккы» ее детям, как наследство матери. Жена в отдельных случаях могла оставить завещание и в пользу мужа [3, с.271].

Преобладающий брачный возраст у карачаевцев составлял 22-23 и 18-19 лет. Особое внимание уделяли личным качествам юноши и девушки. В женихе ценилась хозяйственность и хорошее поведение, мужественность, отвага. Взыскательно относились к умственным и физическим недостаткам не только невесты, но и жениха, но учитывая при этом происхождение таких недостатков. Так, увечья юноши, полученные во время джигитовки, считались почетными. Засватанная девушка у карачаевцев в большинстве случаев соглашалась с решением родителей. Она должна была ответить «кто мил моим родителям, тот мил и мне», отвечать же отказом она, по обычаю, не имела права [6, с.124]. В обществе карачаевцев соблюдалась строгая экзогамия. Нарушителей брачных запретов, в особенности кровнородственной экзогамии во II половине XIX века обычно изгоняли из поселения. Могли наказать крупным штрафом, виновным грозил позорный столб или вождение на осле на посмешище односельчанам [7, с.125]. Известны были и сороратные браки как в форме женитьбы родных братьев на родных сестрах, так и в форме женитьбы вдовца на сестре умершей жены, что часто встречалось у осетин, карачаевцев и ногайцев. Один из брачных обычаев – умыкание девушки: насильственное или добровольное. К насильственному умыканию прибегали по разным причинам: месть за неудачное сватовство, считавшееся позором или же отказ от ранее данного брачного соглашения; желание породниться со знатной, богатой и влиятельной семьей; похищение девушки из желания показать свое удалство (игитлик), к которому в обществе было двойное отношение: с одной стороны по мнению людей нельзя было допустить, чтобы на любимой женился другой, а с другой – рассматривалось как аморальное явление [4, с.26]. Однако наиболее частой причиной таких похищений у многих народов Кавказа, в данном случае у балкарцев была желание похитить девушку и ее родню перед свершившимся фактом и тем самым заставить уменьшить брачный выкуп. По обычаю жених уже сам определял размеры калыма. В среде карачаевской знати брак похищением не приветствовался, так как в этом случае семья девушки лишалась получения калыма. У среднего сословия – узденей брак похищением мог быть с согласия родителей, если жених сирота и не мог выплатить калым, но по всем другим статьям он подходил семье девушки. Принадлежащие к разным сословиям влюбленные девушка и юноша прибегали к браку похищением. В таком случае родители часто отказывались от дочери, считая, что их дочь совершила грех – харам.

Не всегда свадьба следовала сразу за обручением. Срок нередко зависел от экономического положения семьи жениха: бывали случаи, когда свадьба откладывалась на несколько лет из-за невозможности внести калым, такое могло произойти и при обручении малолетних. Все это время семья жениха обязана была окружать невесту вниманием, делать ей периодически, особенно по праздникам, подарки. Обычно свадьбу справляли осенью, по завершению полевых работ. На свадьбу приглашались родственники, односельчане. Гости приходили с подарками, деньгам или продуктами. Для мужчин и женщин накрывались отдельные столы с угощением. На время свадьбы у кумыков жених переселялся к соседу и находился в окружении друзей и только по завершении свадьбы, обычно вечером, молодой муж официально приглашался в дом своих родителей в сопровождении свиты, во главе которой был первый друг его. Здесь совершался обряд одаривания молодого родственниками. Друг молодого требовал от них одарить молодого участком земли, скотом, предметами домашней обстановки, фруктовыми деревьями и т.д. Несмотря на официальную встречу с родителями и старшими родственниками, молодой человек на первых порах после женитьбы только тайком на ночь заходил в комнату невесты. Строго соблюдая этикет, он вставал рано утром и спешил уйти незамеченным старшими родственниками. До свадьбы переселялась в другой дом - соседа, родителей подруги, аталыка и невеста. Бракосочетание совершалось, как правило, перед отправкой невесты в дом жениха. Брачный договор с указанием суммы кебина оформлял мулла или кадий в присутствии представителей жениха и невесты. Невесту в дом жениха сопровождала большая свита из ее подруг, пожилой женщины – распорядительницы (чаще всего жена дяди по матери или по отцу), 2-4-х мужчин, называемых сватами, в обязанности которых входило заботиться о невесте, чтобы ей был оказан хороший прием в доме жениха. Свадебным кортежем управлял глава дружины жениха. Эта шумная процессия сопровождалась свадебными песнями, в которых хвалили невесту и жениха, а также их семью. Друзья жениха открывали стрельбу, чтобы отогнать злых духов, джигитовали. В пределах квартала или по дороге в другой аул часто молодежь останавливала процессию, требуя вознаграждения деньгами или сладостями, что немедленно выполнял главный друг жениха. Этот обычай был отражением перехода от матрилокального к патрилокальному поселению. Свадьбу играли несколько дней. У кумыков свадьбой управлял один из влиятельных гостей свадьбы, которого называли ханом. У него были помощники, которые помогали ему взыскивать штрафы с опоздавших или не танцующих гостей, родственников молодоженов [5.31.32]. На свадьбе у южных кумыков иногда исполнялась и азербайджанская музыка. Бытовал обычай «айшабаз», по которому танцующим девушкам как юношами, так и его старшими родственниками делались подарки в виде

денег. Этикет не допускал прикосновения мужчины к женщине, поэтому деньги клались девушке на голову, покрытую платком.

Обычно за несколько дней до большой свадьбы невесту привозили в дом родителей жениха, где во дворе ее встречали молодые друзья жениха, осыпали сладостями, серебряными монетами, что должно было обеспечить молодой семье богатую и счастливую жизнь. У карачаевцев совершали обряд контактной магии: невесту первой встречала женщина, у которой были дети и достаток в доме. У балкарцев у порога отведенной невесте комнаты совершали магический обряд: ей мазали губы маслом и медом, что означало пожелание «будь мягкой как масло и сладкой как мед». Распространенный на Кавказе обряд предохранительной магии, по которому невеста при входе в дом жениха должна была переступить через острые предметы или пройти под поднятыми над ее головой саблями, по верованию должны были задержать злых духов. В комнате голову невесты покрывали плотной вуалью, сюда могли входить только девушки и молодые женщины. Важным брачным обрядом после свадьбы у карачаевцев и балкарцев считалось снятие платка с головы невесты (тешкен чепкенлери). Тешкен чепкенлери – это девичья одежда невесты, которая раздавалась незамужним родственницам жениха. Возможно, что таким образом желали ускорить замужество этих девушек. Этот обряд также был известен как раздача подарков (берне), у ногайцев как показ сундука с последующей раздачей подарков. Распределением как вещей невесты, так и прямых подарков ведала свекровь, старшая из родственниц или близкая к семье соседка. Одаривали кровных и названных родственников, иногда и родственников. Снятие платка называлось «ау алгъан». Три платка, накинутые на голову, два платка в руках и один как передник снимала родственница жениха, прожившая долгую счастливую жизнь, то есть невеста проходила обряд инициации перехода в группу замужних женщин и таким образом получив новый статус – жены. Через некоторое время после ввода невесты в «большой дом» товарищи привозили жениха к родителям, Невеста привозила в дом подарки жениху и всем членам его семьи, она начинала показываться свойственникам только после того, как делала им подарки. В свою очередь молодой дарили деньги, кольца, браслеты, отрезы на платье и платки. Через некоторое время после свадьбы у карачаевцев есть обычай - сый, по которому новобрачную в сопровождении одной из снох и нескольких девушек отправляли погостить в родительский дом. С собой везли подарки в знак благодарности ее родителям за то, что те воспитали послушную и целомудренную дочь.

В отличие от престоноародья у биев – высшего сословия карачаевцев и балкарцев девушку в дом жениха сопровождала специальная свита, состоявшая из трех лиц. Это были дигиза – воспитательница (аталычка) княжны или за неимением ее, заслужившая доверие и уважение семьи невеста

женщина из простого класса; рабыня – эгет (или къярауш) и один холоп из более приближенной к дому невесты семьи, т. е. слуга из крепостной среды. Эта свита находилась в доме жениха от 1 года до 3-х лет. По истечении этого срока дизига возвращалась домой, но перед этим должна была устроить пиршество для жителей этого аула [7, с.144]. Определенное время невеста должны была избегать членов новой семьи. Чтобы воспрепятствовать контактам, в доме было несколько выходов. У карачаевцев комната для молодых называлась отоу и часто имела отдельный вход. Избегание свекрови было слабее, так как невестка вела с ней совместное домашнее хозяйство. Но снятие запрета могло произойти после особого предложения со стороны свекрови. Избегание младших родственников отражалось лишь в запрете произносить личные имена, который распространялся на всю родню мужа, также и на невестку. Все называли друг друга условными собственными или нарицательными именами. Например, у балкарцев и карачаевцев свекра и свекровь называли «отцом» и «матерью». Важным актом брачной церемонии являлось торжественное приглашение молодой в общую столовую. Это происходило спустя несколько дней после свадьбы с участием родственников мужа. Тут же раздавались подарки невесты соответственно тому, чем ее одаривала каждая родственная семья. С этого дня молодая невестка включалась в хозяйственную деятельность семьи, выполняя самые трудные работы, которые ей поручала свекровь. Долгое время молодая женщина не участвовала в семейном совете, держалась отчужденно, так как ее считали чужеродной. Но рождение ребенка повышало ее статус в семье и укрепляло ее положение.

У ногайцев в XIX веке брачный возраст колебался в пределах: для девушек – от 13 до 15, для юношей - от 15 до 25 лет. Раньше девушку, достигшую брачного возраста, изолировали от других членов семьи и окружающих. Это продолжалось до тех пор, пока она не выйдет замуж, брак у ногайцев был строго экзогамным. У ногайцев существовали и брачные ограничения, связанные с искусственным родством, образовавшимися в результате аталычества, усыновления, побратимства. На сватовство посылали только мужчин. Только после третьего визита сваты получали положительный или отрицательный ответ. Если семья отвергала предложенный брак, она обычно ссылалась на несогласие того или иного члена родственной группы. Во время помолвки невесте дарили большой платок, реже кольцо. Калым за невесту выплачивался крупным рогатым скотом в количестве в 40 голов. За разведенную и вдову платили 20 голов скота. Калым за девушку знатного происхождения составлял 30-40 коров с доплатою деньгами от 200 до 300 рублей. Если у семьи жениха не хватало средств, тогда брат жениха отрабатывал часть калыма в доме родителей невесты в течение года или больше. Помимо калыма жених должен был сделать родственникам невесты 40-50 меховых шуб. Калым уплачивался

или сразу, или по частям (сперва деньги, а затем скот) обычно за 20-25 дней до заключения брака по шариату. У некоторых караногайцев до выплаты калыма жениху разрешается ездить к невесте, жить у нее днями и даже неделями. В ряде случаев жених из-за отсутствия нужного количества скота и денег был вынужден был похищать невесту с ее согласия. У ногойцев в прошлом существовало и люлечное обручение. Акт бракосочетания составлял официальное духовное лицо при участии двух представителей со стороны невесты и двух – со стороны жениха, последние должны были поклясться на Коране, что они не превысят установленных размеров калыма и что вступающим в брак исполнилось 18 лет. Следует отметить, что в случае измены молодой жены или ее нежелания жить с мужем калым возвращался полностью семье мужа. Так же, как и у других тюркских народов Северного Кавказа женщине полагалась выплата суммы мехра (определенной суммы денег или имущество) в качестве обеспечения ее на случай вдовства или развода по инициативе мужа. Эта сумма составляла 50-300 рублей и более. «Малая свадьба» проводилась в доме невесты, куда родственники жениха пригоняли калымный скот. Также приносили подарки матери и родственницам невесты. Родственники невесты дарили ей шубы, бешметы, шапки, пояса и т.д., которые предназначались для родственников для родни жениха. Взаимный обмен ценными подарками должен был скрепить отношения между новыми родственниками. В приданое невесты входила домашняя утварь и свадебная арба, запряженная двумя волами или лошадьми. Богатые родители, помимо этого, дарили дочери верблюда, корову, буйволицу, лошадь. Невеста везла с собой подарки родне жениха (платки, верхняя одежда, мужские и женские шапки, обувь, серебряные браслеты, пояса и т.д.). Для новобрачных ставили новую, нарядно убранную кибитку, которую присылал отец невесты. После свадьбы жених для того, чтобы войти в юрту платил снохе деньги, затем за то, что она снимала с него кожаные сапоги, что разрешила ему пройти за ширму к невесте, за то, что начинал разговор с невестой и т.д. [4, с.99].

Исследованный материал позволяет сделать вывод, что тюркские народы Северного Кавказа в XIX веке в свадебных обрядах существовали пережитки первобытных верований, покупной брак, частичное дислокальное поселение, некоторые обычаи материнского рода, но браки совершались уже по шариату.

Список литературы:

1. *Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı. III cild. 2007. s.449*
2. *Гаджиев Г.А. Доисламские верования и обряды народов Нагорного Дагестана. М. изд. «Наука». С.181*
3. *Гаджиева С.Ш. Кумыки. Историко-этнографическое исследование. М. 1960.*
4. *Гаджиева С.Ш. Очерки истории семьи и брака у ногойцев. XIX-нач. XX в. М.1979. с.170*

5. Гаджиева С.Ш. Семья и быт народов Дагестана. Махачкала. 1967. с.103

6. Карачаевцы и балкарцы (этнография, история, археология). М. 1999. с.383

7. Харсиев Б.М-Г. Обычаи семьи и семейного быта горцев Кавказа с конца XIX до середины XX века. Магас. 2015. с.140

КЫРГЫЗСТАН И АЗЕРБАЙДЖАН: РАЗВИТИЕ ДВУСТОРОННИХ ОТНОШЕНИЙ И СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЕРСТВА (СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД)

Байболот Абытов

Ошский государственный университет Кыргызской Республики,
доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент Российской
академии естественных наук,

babytov@oshsu.kg; <https://orcid.org/0000-0003-0267-5127>

Ключевые слова: Кыргызстан, Азербайджан, дружба, сотрудничество, стратегическое партнёрство.

Açar sözlər: Qırğızıstan, Azərbaycan, dostluq, əməkdaşlıq, strateji tərəfdaşlıq

Keywords: Kyrgyzstan, Azerbaijan, friendship, cooperation, strategic partnership.

Актуальность проблемы: Развитие двусторонних отношений и стратегического партнёрства суверенной и независимой Кыргызской Республики и Азербайджанской Республики бесспорно является весьма актуальной темой, требующее дальнейшего всестороннего изучения. Кыргызы и азербайджане - тюркские народы, у которых тесные связи, с точки зрения исторических, языковых, религиозных и культурных ценностей. Однако, несмотря на это дипломатические отношения, посольские связи, в классическом смысле слова, стали налаживаться только в годы суверенитета и независимости. К сожалению, в историографии, как Кыргызстана, так и Азербайджана, проблемы взаимоотношений двух независимых республик по прежнему остаются фактически не изученной темой, кроме небольших информационных материалов в СМИ. Отсюда и актуальность выбранной нами темы.

Следовательно, объектом исследования является двусторонние отношения, стратегическое партнёрство между нашими странами.

Анализ материалов: как известно, дружеские отношения с народом Азербайджана кыргызы поддерживали и в эпоху советов, как братские союзные республики СССР. Однако, прямых дипломатических связей между Киргизской ССР и Азербайджанской ССР не было.

В постсоветском периоде, в годы суверенитета и независимости двух республик налаживаются официальные межгосударственные отношения, которые берут начало с 1993 года. Дипломатические отношения за 30 лет прошли достаточно тернистый, сложный путь. Были успехи, отличные отношения, были холодные времена, «охлаждение» отношений, были и теплота, и новая эпоха дипломатических отношений. Следовательно, правильно будет, если мы рассмотрим дипломатические отношения Кыргызской Республики с Азербайджанской Республикой в трёх этапах:

Первый этап, начало и расширение дипломатических отношений между Кыргызской Республикой и Азербайджанской Республикой – **1993-2017 гг.**

Второй этап, охлаждение и начало «ледникового периода» дипломатических отношений, вплоть до отказа своего решения азербайджанской стороной и отзыва Чрезвычайного и Полномочного Посла Кыргызской Республики в Азербайджанской Республике - **с 1 марта 2017 года по июнь 2021 года**. Охлаждение дипломатических отношений между нашими странами связано с неосторожной позицией делегации нашей страны, во главе министром иностранных дел, на XIII Саммите Организации экономического сотрудничества (ОЭС) в Исламабаде, 1 марта 2017 года. Тогда, наш министр иностранных дел, отказался поддержать предложение Азербайджана, изложенного в пункте 20 Исламабадской декларации. Подобные интриги в межгосударственном отношении обошлось дорого, что привело к охлаждению и «ледовому периоду», на целых 4 года.

Третий этап, с июня 2021 года по сей день, начало новых, более активных отношений между двумя независимыми государствами. Этот этап, началось после открытий своих посольств в Азербайджане и Кыргызстане, в том же году. Практический импульс развитию дипломатических отношений дали и результаты двусторонней встречи Президента Кыргызской Республики С.Н. Жапарова и Президента Азербайджанской Республики И.Г. Алиева, на VIII саммите Организации тюркских государств, в Стамбуле 12 ноября 2021 года. Разумеется, новые страницы межгосударственных отношений были открыты после принятия «**Декларации о стратегическом партнёрстве между двумя государствами**» 20 апреля 2022 года.

Итак, **первый этап**, начало дипломатических отношений между нашими государствами, было заложено ещё в 1993 году, благодаря усилиям президента, лидера нации, креативной и неординарной личности советского и независимого Азербайджана - Гейдара Алиева.

Хронология и расширения дипломатических отношений, дружбы, сотрудничества и стратегического партнёрства между нашими странами налаживались следующим образом:

- Установление дипломатических отношений - 19 января 1993 года.

• В декабре 1993 года, в ходе заседания Совета глав государств СНГ в Туркменистане состоялась двусторонняя встреча двух президентов Г.Алиева и А.Акаева. На встрече было подчёркнуто, наличие прочной основы для укрепления отношений между двумя странами. На встрече также были широко обсуждены переговоры, проводимые с устранением армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта мирным путём.

• В августе 1995 года, Гейдар Алиев прибыл в Кыргызстан для участия в III саммите глав тюркоязычных государств, где были обсуждены вопросы, связанные с дальнейшим развитием связей между двумя государствами. Г. Алиев, выступая с речью, отметил, что «Азербайджан также, как и Кыргызстан, четыре года назад обрёл национальную независимость, строит своё независимое государство, следует путём свободы, построения правового, демократического государства. Мы считаем, что обретение национальной независимости является и для кыргызского народа, и для азербайджанского народа, самым большим историческим достижением... Мы будем укреплять дружбу между нашими народами, развивать наши связи в области экономики, культуры, науки, в гуманитарной сфере, во всех других областях [1].

• В том же августе 1995 года, в рамках официального визита, Президент **Азербайджанской Республики** Гейдара Алиева принял участие в празднованиях, посвящённых 1000-летию эпоса «Манас». В ходе торжества, Президент Г. Алиев был награждён Памятным золотым орденом «**Манас-1000**» - юбилейной государственной наградой Кыргызской Республики [2].

• 23 апреля 1997 года состоялся официальный визит Президента А.Акаева в Баку и был подписан «**Договор о дружбе и сотрудничестве Кыргызской Республики и Азербайджанской Республики**». В нем говорилось, что: «Опираясь на исторически сложившиеся дружественные отношения между двумя государствами и их народами, стремясь к расширению и развитию сложившихся торгово-экономических, культурно - образовательных и иных связей, укреплению отношений дружбы и взаимовыгодного сотрудничества, отвечающих национальным интересам обоих государств, подтверждая свою приверженность общепризнанным нормам международного права, исходя из желания строить свои отношения на основе взаимопонимания, справедливости и невмешательства во внутренние дела друг друга, договорились о нижеследующем...» Далее следует 26 статей договора, подписанная А.Акаевым и Г.Алиевым [3].

• 7-8 сентября 1998 г., Президент Кыргызской Республики принял участие в Международной конференции, посвящённой проблемам восстановления Исторического Шёлкового Пути, в городе Баку. В ходе конференции было подписано «**Основное многостороннее соглашение о меж-**

дународном транспорте по развитию коридора Европа – Кавказ – Азия» [4].

- 8-9 апреля 2000 года Президент нашей страны принял участие в Саммите глав тюркоязычных государств в городе Баку, и в мероприятиях, посвященных 1300-летию юбилею эпоса «Дада Горгуд»;

- 28 декабря 2007 года, состоялось официальное открытие Посольства Азербайджанской Республики в городе Бишкеке;

- Официальный визит Президента Кыргызской Республики А.Атамбаева в Азербайджанскую Республику состоялся 29-31 марта 2012 года.

- 24 октября 2014 года в городе Баку состоялось официальное открытие Посольства Кыргызской Республики в Азербайджане. Именно тогда, президент Кыргызской Республики А.Атамбаев подписал указ **«Об учреждении посольства Кыргызской Республики в Азербайджанской Республике»**, с целью **“развития между Кыргызстаном и Азербайджаном политического, торгово-экономического и культурно-гуманитарного сотрудничества”**, с местом пребывания в городе Баку. 8 января 2015 года в Баку прибыл первый посол Кыргызстана в Азербайджане, профессиональный дипломат А.Буранов, назначенный на эту должность 31 декабря 2014 г. [5].

- Президент Азербайджанской Республики И.Алиев принял участие в заседании СГГ СНГ 16 сентября 2016 года, где встретился с президентом Кыргызстана. На заседании СГГ СНГ были рассмотрены и приняты проекты многочисленных документов в области взаимодействия в политической сфере, гуманитарного сотрудничества и обеспечения безопасности. Также на саммите обсуждались вопросы смены устаревшей модели развития и переход к новой цифровой экономике, сопровождаемой глобальной индустриальной революцией.

Вышеизложенные историко-политические события, произошли на **первом на этапе расширение дипломатических отношений между Кыргызстаном и Азербайджаном с 1993 по 2017 год.**

На **втором этапе**, происходили **охлаждения, “ледниковый период”** в дипломатических отношениях. Охлаждение двусторонних отношений между странами произошло весной 2017 года. Главной причиной охлаждения отношений с Азербайджанской Республикой, послужила позиция кыргызской делегации на XIII Саммите Организации экономического сотрудничества в Исламабаде 1 марта 2017 года. На этом саммите ОЭС, делегация Кыргызстана отказалась поддержать предложение Азербайджана, изложенного в пункте 20 Исламабадской декларации. Пункт 20 гласил: «Выразить обеспокоенность по поводу существующих нерешённых конфликтов в регионе ОЭС, включая армяно-азербайджанский конфликт, которые препятствуют экономическому росту и реализации в полной мере

экономического потенциала региона и препятствуют развитию экономического сотрудничества на региональном, а также на более широком уровне, и подчеркнуть важное значение активизации усилий для скорейшего урегулирования этих конфликтов на основе норм и принципов международного права, в частности принципа уважения суверенитета и территориальной целостности». Все участники саммита, кроме Кыргызстана, одобрили этот пункт. Для руководства Азербайджана позиция нашей страны стала сюрпризом. Ранее делегация нашей страны, во главе МИД КР, поддержала аналогичное предложение, ещё 16 октября 2012 года на XII Саммите ОЭС в Баку. На сей раз вышло конфуз. МИД Кыргызстана потом пытался объяснить это несоответствие тем, что министра не пригласили на консультации участников заседания Совета МИД ОЭС и окончательный проект декларации приняли без согласования с ним. И более того – якобы «решение кыргызской стороны отражено только в Отчёте Совета министров иностранных дел стран ОЭС и больше нигде не оглашалось, в т.ч. на Саммите ОЭС».

В свою очередь, Азербайджанская сторона считала, что Кыргызстан кардинально меняет свою позицию в вопросе решения Нагорно-Карабахской проблемы в рамках территориальной целостности Азербайджана. **Результаты не заставили себя ждать:** азербайджанская сторона отозвала своё решение от июня 2014 года о безвозмездной материально-технической помощи на уровне министерств иностранных дел. Кыргызская сторона в свою очередь отозвала Чрезвычайного и Полномочного посла нашей страны в Азербайджане А.Буранова. Более того, просочилась информация о закрытии посольства Кыргызской Республики в Азербайджанской Республике. Следует отметить, что несмотря на сильное давление, наш посол А. Буранов даже после своего отзыва 5 июня 2017 года, предпринял все меры, чтобы убедить прежнее руководство Кыргызстана отозвать решение по Исламабадской декларации. 19 июня 2017 года написал президенту А.Атамбаеву, однако никакой реакции не последовало [6]. Разумеется, после такой реакции наступил второй этап - **охлаждения, «ледникового периода»** наших отношений.

Однако, процесс международных отношений, в контексте тюркского мира и СНГ, шли своим ходом, но уже не в таком темпе и масштабе, как было до вышеуказанного инциденте. И этот период занял целых четыре года. Несмотря на такой казус в международных отношениях, и на втором этапе происходили официальные встречи в верхах:

- 3 сентября 2018 года в городе Чолпон-Ата Кыргызстана начал свою работу VI саммит глав государств ССТГ. В Чолпон-Атинском саммите приняли участие главы государств: Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана, Турции. Заседания саммита глав государств ССТГ в Чолпон-Ате, принял ряд документов: проект концепции об интеграции тюркоязычных

государств; совместное заявление о развитии сотрудничества в сфере молодёжи и национальных видов спорта и по проведению мероприятий, посвящённых 90-летию писателя Ч.Айтматова. В ходе вышеуказанного саммита состоялся встречи президентов Азербайджана и Кыргызстана. На заседаниях ССТГ поднимались, также вопросы политики, безопасности и экономики. Выступавший Президент Азербайджана **Ильхам Алиев** сказал о ситуации вокруг Нагорного Карабаха: «Нагорный Карабах - около 20% территории Азербайджана - многие годы остаётся под оккупацией Армении. Он призвал страны-члены организации поддержать территориальную целостность Азербайджана. Около 1 млн. человек были вынуждены покинуть родные края. Более 10 тысяч человек пропали без вести. Армения разрушила наши религиозные и исторические памятники. Она должна ответить за подобные преступления» [7]. Тогда все главы государства ССТГ поддержали Азербайджанскую Республику.

- Другая встреча в верхах, состоялся 14-15 октября 2019 года, когда наш Президент принял участия в VII саммите ССТГ, в городе Баку. Он выступил с речью и передал председательство ССТГ Азербайджанской Республике. На заседании саммита главы государств ССТГ, обсудили вопросы взаимодействия в рамках Совета, меры по наращиванию торгово-экономических и культурно - гуманитарных связей между тюркоязычными странами. По итогам саммита ССТГ, были подписаны ряд документов, направленных на углубление сотрудничества тюркоязычных государств и принятие Узбекистана в состав ССТГ [8].

Период, после охлаждения дипломатических отношений между Азербайджаном и Кыргызстаном, постепенно начали налаживаться, но активных шагов было не заметно. Так, с **1 марта 2017 по июнь 2021 года** охватывает второй период.

Третий этап, этап возрождения активных двусторонних связей, дружбы и сотрудничества начался с 2021 года. В 2021 году двусторонние отношения между нашими странами, вышли на новый уровень, новую траекторию устойчивого развития двух республик, резко повысилась динамика, двусторонних отношений. Основные вехи событий:

- Вновь открылся посольства Кыргызской Республики в Азербайджане. 24 июня 2021 года Чрезвычайным и Полномочным Послом Кыргызской Республики в Азербайджанской Республике был назначен доктор юридических наук, профессор **Кайрат Осмоналиев**, [9] который и поныне вносит свою лепту в укреплении дружественных отношений и стратегического партнёрства между нашими странами.

- 1-3 июля 2021г. состоялся официальный визит министра иностранных дел КР Р. Казакбаева в Азербайджан. По итогам визита были подписаны **Программа сотрудничества между МИД КР и МИД АР на 2021-**

2022 гг. и Меморандум взаимопонимания о сотрудничестве между Дипломатическими академиями сторон;

➤ 6 октября 2021 годы был назначен новый Чрезвычайный и Полномочный Посол Азербайджанской Республики в Кыргызской Республике **Латиф Гандилов**, [10] который тоже вносить свой вклад в укреплении дипломатических отношений между нашими государствами.

➤ Свой весомый результат в двусторонних отношениях дал и встреча наших президентов 12 ноября 2021 года, в городе Стамбуле, в рамках VIII саммита ОТГ - С.Н.Жапарова и И.Г.Алиева. По итогам саммита был принят ряд документов: решение об изменении наименования Совета сотрудничества тюркоязычных государств на «Организацию тюркских государств» (ОТГ); о «Видении Тюркского мира – 2040», завершении учреждения Тюркского инвестиционного фонда ОТГ; о награждении Президента И.Алиева «Высшим орденом Тюркского мира». На саммите состоялась встречи в верхах между Азербайджаном и Кыргызстаном [11].

➤ Весьма важным событием в двусторонних отношениях Кыргызстана и Азербайджана, стал официальный визит Президента С.Н.Жапарова в Азербайджан, который состоялся 19-20 апреля 2022 года. Этот визит проходил под эгидой 25-й годовщины «**Договора о дружбе и сотрудничестве**» и в преддверии **30-й годовщины установления дипломатических отношений** между нашими странами. Особенностью данного визита состоит в том, что этот визит, наконец то позволил преодолеть «охлаждение», «ледникового периода» в наших межгосударственных отношениях и выйти на подписание после долгого перерыва, нового документа историко-политического характера – «**Декларации о стратегическом партнёрстве**», создание Межгосударственного Совета на уровне глав государств. Тогда же президент Азербайджана отмечал, что «Стратегическое партнерство - это большие преимущества и большая ответственность. Я уверен, что мы будем и в будущем всегда поддерживать друг друга в международных структурах и активно работать в двустороннем плане». В свою очередь, президент Кыргызстана С.Н.Жапаров сказал: «Важно подчеркнуть, что основа кыргызско-азербайджанских отношений была заложена исторической личностью международного масштаба Гейдаром Алиевым. С тех времён между Кыргызстаном и Азербайджаном хорошие отношения, основанные на глубоких исторических и духовных связях между нашими народами». В ходе визита С.Н.Жапарова было подписано ряд документов: Соглашение между Правительствами о воздушном сообщении, между Министерствами сельского хозяйства о сотрудничестве; Меморандум о сотрудничестве между Министерствами финансов, о развитии сотрудничества в области связи и информационно-коммуникационных технологий» [12].

➤ Главным документом современных отношений Азербайджанской и Кыргызской Республики являются **«Декларация о стратегическом партнёрстве»** от 20 апреля 2022 г. Документ принят в рамках официального визита С.Н.Жапарова в Азербайджан. Декларация звучит: «Кыргызская Республика и Азербайджанская Республика, основываясь на Договоре о дружбе и сотрудничестве между Кыргызской Республикой и Азербайджанской Республикой от 23 апреля 1997 года и положениях Совместного заявления Президента Кыргызской Республики и Президента Азербайджанской Республики от 30 марта 2012 года, выражая свое намерение всемерно углублять и укреплять тесные кыргызско-азербайджанские отношения, основанные на многовековых узах дружбы, взаимном доверии и уважении, выражая уверенность в том, что настоящий визит Президента Кыргызской Республики в Азербайджанскую Республику будет способствовать дальнейшему укреплению дружбы и сотрудничества между Кыргызской Республикой и Азербайджанской Республикой, заявляют о нижеследующем:

- Стороны заявляют об установлении отношений стратегического партнёрства.

- Стороны отмечают, что ОТГ является важной платформой для сотрудничества между государствами-членами и поддерживают интеграционные процессы в Тюркском мире в рамках ОТГ и аффилированных с ней организаций.

- Стороны отмечают важность развития инвестиционного сотрудничества через реализацию крупных и стратегически важных проектов в сфере энергетики, агропромышленного комплекса и инфраструктурных проектов.

- Стороны, принимая во внимание роль и значение авиационных пассажирских перевозок в развитии торгово-экономических отношений, а также в сфере туризма, подчеркнули важность открытия прямого авиасообщения между двумя странами.

- Стороны будут содействовать двусторонним и транзитным грузоперевозкам в рамках действующих двусторонних и многосторонних соглашений и транспортных коридоров, включая мультимодальные грузоперевозки по авиа, авто и железнодорожному сообщению, используя потенциал транспортного коридора Баку-Тбилиси-Карс.

- Стороны придают важное значение углублению сотрудничества в сферах культуры, искусства и туризма, включая проведению Дней Культуры Кыргызстана в Азербайджане и Дней Культуры Азербайджана в Кыргызстане.

В ходе подписания декларации президент Илхам Алиев назвал подписание декларации о стратегическом партнёрстве «знаменательным собы-

тием, поскольку между странами не было отношений, такого высокого уровня. Стратегическое партнерство - это большие преимущества и большая ответственность...». В свою очередь, президент С.Н. Жапаров заявил, что «...у Кыргызстана и Азербайджана нет никаких политических противоречий. Поэтому мы обязаны воспользоваться этими благоприятными условиями и, объединив созидательные усилия, нарастить объёмы нашего сотрудничества во благо братских народов двух стран [13].

➤ Крупным шагом в укреплении межгосударственных отношений Кыргызстана и Азербайджана стал официальный визит Президента И.Алиева 11-12 октября 2022 года. В ходе данного визита состоялось 1-е заседание Межгосударственного совета, подписано 9 Соглашений и Меморандумов о сотрудничестве, в том числе о создании Азербайджанско - Кыргызского фонда развития с начальным уставным капиталом **25 млн. долларов США**. В ходе переговоров двух лидеров состоялось обсуждение широкого спектра вопросов углубления межгосударственных отношений, по ситуации в регионе и актуальным проблемам международного развития [14].

На третьем этапе развития двусторонних отношений между Кыргызстаном и Азербайджаном, прошли более трёх десятков официальных встреч на уровне Правительств, Парламентов, Министерств, Омбудсменов, фондов, комитетов, агентств, комиссий, службы, встречи бизнесменов, представителей науки, образования, культуры обеих стран и многое другое. Были организованы многочисленные встречи, обмена опытом, выставки, концерты, форумы, конференции с участием представителей двух стран.

Заключение: В целом можно сделать вывод, что, несмотря на периоды сложности, охлаждение дипломатических отношений, ныне наши межгосударственные отношения вышли на новый уровень развития, получили новые импульсы, благодаря мудрой политике лидеров наших государств, а также неустанному труду наших дипломатов, в первую очередь Чрезвычайных и Полномочных Послов наших стран.

Нами одними из первых предпринята попытка, всесторонне изучить историю дипломатических отношений между нашими странами. Полагая, что нам ещё предстоит изучить огромное количество архивных материалов, официальных источников, чтобы глубже исследовать двусторонние отношения и стратегическое партнёрство между нашими странами.

Список литературы:

1. Азербайджано-кыргызские отношения // <https://lib.aliyevheritage.org/ru/9093787.html>; Двусторонние отношения// <https://www.google.com/search/UTF-8>
2. Двусторонние отношения // <https://bishkek.mfa.gov.az/ru/content/3/ikiterefli-unasibetler>; Азербайджано-Кыргызские отношения// <https://lib.aliyev-heritage.org/ru/9093787.html>; Указ Президента Кыргызской Республики от 28 августа 1995 года УП

№ 203 «О вручении памятного золотого ордена „Манас-1000“ и памятной золотой медали Алиеву Гейдару Алиевичу, Президенту Азербайджанской Республики»

3. Договор о дружбе и сотрудничестве между Кыргызской Республикой и Азербайджанской Республикой. 23.04.1997 г. // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/17114>; Закон Кыргызской Республики «О ратификации договора о дружбе и сотрудничестве между Кыргызской Республикой и Азербайджанской Республикой. 24 июля 1998 г. // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/117>; Выступление Президента Азербайджанской Республики на азербайджано-кыргызских переговорах высокого уровня, в ходе официального визита в Азербайджан Президента Кыргызской Республики Аскара Акаева. 23 апреля 1997 г. // <https://lib.aliyevheritage.org/ru/78894563.html>.

4. Буранов А.Б. Развитие кыргызско-азербайджанских отношений: история и современность // <http://lib.krsu.edu.kg/uploads/files/public/7979.pdf>.

5. Официальный визит Президента Кыргызстана Алмазбека Атамбаева в Азербайджан // https://azertag.az/ru/xeber/oficialnyi_vizit_prezidenta_kyrgyzstana_almazbeka_atambaeva_v_azerbaidzhannaznakomstvo_s_ploshchadyu_gosudarstvennogo_flaga-239166; В Баку открылось посольство Кыргызстана. // <https://silkroadnews.org/ru/news/v-baku-otkrylos-posolstvo-kyrgyzstana>; <https://report.az/ru/vneshnyaya-politika/>; Буранов А.Б. Развитие кыргызско-азербайджанских отношений: история и современность // <http://lib.krsu.edu.kg/uploads/files/public/7979.pdf>.

6. <https://vesti.kg/politika/item/51761-vo-cto-kyrgyzstanu-oboshlis-intrigi-ministra-inost-rannykh-del.html>

7. Кратко об истории Тюркского совета // https://www.inform.kz/ru/kratko-ob-istorii-tyurksko-go-soveta_a3770319; Саммит глав тюркоязычных государств // <https://kyrtag.kg/ru/news/sammit-glav-tyurkoyazychnykh-gosudarstv-proydet-v-cholpon-ate-3-sentyabrya>

8. Инициативы по налаживанию связей активизируют деятельность ОЭС // 03.02.2017. // <https://www.news.centrallasia.net/2017/03/02/инициативы-по-налаживанию-связей-акт/>; Ильхам Алиев принимает участие в 13-м Саммите Организации экономического сотрудничества в Исламбаде // <https://president.az/ru/articles/view/22964>; https://azertag.az/ru/xeber/V-Islamabade_sostoitsya_sammit_Organizatsii_ekonomicheskogo_sotrudnichestva-1037655; <https://mineconom.gov.kg/ru/post/4471>; <https://www.mfa.tj/ru/main/view/2031/uchastie-v-rabote-13-go-zasedaniya-organizatsii-ekonomicheskogo-sotrudnichestva-v-islamabade>.

9. Новый посол Кыргызстана прибудет в Азербайджан в следующем месяце // <https://report.az/ru/vneshnyaya-politika/novyy-posol-kyrgyzstana-pribudet-v-baku-v-sleduyushem-mesyace-ekslyuziv/>; Новый посол Кыргызстана в Баку планирует развивать отношения с Азербайджаном по всем направлениям. 23 июня 2021 г. // <https://interfax.az/view/838170>;

10. Назначен новый посол Азербайджана в Кыргызстане. 4 ноября 2021 г. // https://24.kg/obschestvo/212682_naznachen_novyy_posol_azerbaydjana_v_kyrgyzstane/

11. Организация тюркских государств... // <https://www.aa.com.tr/ru/mir/organizatsiya-tyurkskikh-gosudarstv-13-let-sotrudnichestva-i-dialoga/2701331>; Тюркский совет переименовали в Организацию тюркских государств. 13 ноября 2021 года // <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/12912505>; VIII Саммит Тюркского совета. Основные выводы // <https://anna-news.info/viii-sammit-tyurkskogo-soveta-osnovnyevyvody/>; Организация тюркских государств... // <https://www.aa.com.tr/ru/mir/organizatsiya-tyurkskikh-gosudarstv-13-let-sotrudnichestva-i-dialoga/2701331>; Тюркский совет переименовали в Организацию тюркских государств. 13 ноября 2021 года // <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/12912505>

12. Декларации о стратегическом партнерстве - знаменательное событие в отношениях Кыргызстана и Азербайджана. 21.04.22.//<https://kabar.kg/news/deklaracii-o-strategicheskom-partnerstve-znamenatel-noe-sobytie-v-otnosheniia-kyrgyzstana-i-azerbaidzhana/>

13. Подписана Декларация о стратегическом партнёрстве между Кыргызстаном и Азербайджаном. 20.04.22 // <https://orasam.manas.edu.kg/index.php/ru/strany/kirgizistan-ru-2/5621-podpisana-deklaratsiya-o-strategicheskom-partnerstve-mezhdu-kyrgyzstanom-i-azerbaidzhanom>; Кыргызско-Азербайджанские отношения на современном этапе: дружба, сотрудничество и стратегическое партнёрство. Журнал.- Бишкек – Баку, апрель 2023. Приложение.

14. Кыргызстан и Азербайджан подписали декларацию о стратегическом партнерстве. 20 апреля 2022 года// <https://rus.azattyk.org/a/31812516.html>; Визит Ильхама Алиева в Кыргызстан. Переговоры с президентом и открытие парка. 10 октября 2022 г.//https://24.kg/vlast/247578_vizit_ilhama_alieva_v_kyrgyzstan_peregovoryi_sprezidentom_iotkryitie_par_kal; Визит Алиева: фонд развития, авиасообщение и экспорт яков. 12.10. 22. // <https://rus.azattyk.org/a/32076704.html>; Визит Президента Ильхама Алиева в Кыргызстан в центре внимания СМИ этой страны// https://azertag.az/ru/xeber/Vizit_Prezidenta_Ilhama_Alieva_v_Kyrgyzstan_v_centre_vnimaniya_SMI_etoj_strany-2330420; Кыргызско-Азербайджанские отношения на современном этапе: дружба, сотрудничество и стратегическое партнёрство. Журнал.- Бишкек – Баку, апрель 2023. Приложение.

РЕПРЕССИРОВАННЫЕ ТАТАРЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Севиндж Алиева

АГПУ, зав. кафедрой Всеобщая история и ТТТ,
доктор исторических наук, доцент
sevincaliyeva2000@gmail.com

Ключевые слова: *Азербайджанская ССР, татары, репрессии, Бекир Чобанзаде, Газис Губайдуллин.*

Açar sözlər: *Azərbaycan SSR, tatarlar, repressiya, Bəkir Çobanzadə, Qazis Qubaydullin*

Keywords: *Azerbaijan SSR, Tatars, repressions, Bekir Chobanzade, Gazis Gubaidullin.*

Азербайджанская ССР, как и другие республики, входила в полосу ужесточения борьбы власти и общества, борьбы против инакомыслия. В СССР работал механизм беспощадной репрессии - карательных мер, применяемых государственными органами под предлогом защиты и сохранения существующего строя. Все эти мероприятия партии и советского правительства позже вошли в историю под названием сталинские репрессии, массовые репрессии, массовый террор, и стали составной и сопутствующей частью формирования и утверждение тоталитарного режима советского государства.

В 1930-е годы в СССР по различным обвинениям репрессиям подверглась значительная часть населения. В Азербайджанской ССР репрессии осуществлялись под предлогом борьбы с буржуазным национализмом, пантюркизмом и панисламизмом, а также в связи с обвинениями во «вредительстве». С лета 1936 по осень 1938 годов советская тоталитарная система, изначально не отличавшаяся особым гуманизмом, систематически использовавшая для достижения своих целей и задач методы государственного терроризма, пошла на еще более, чем прежде, откровенное попрание норм соблюдения прав граждан. Это был период откровенного «беспредела», приведшего к огромным жертвам, ущемлению прав и свобод огромной массы людей. Это дало основание именовать этот период «большим террором». Репрессии коснулись всех слоев населения, возникали невероятные дела против тех, кто подозревался в приверженности национальному мышлению, а не советским штампам. Шли массовые разоблачения «врагов народа», «вредителей», «шпионов», что отражалось на судьбе не только самих «виновников», но и их родных, близких, коллег.

Репрессивная машина косила всех, невзирая на социальную, национальную принадлежность. Только в 1937 году в Азербайджане были арестованы 22 наркома, 49 секретарей райкомов, 29 председателей райисполкомов, 57 директоров заводов и промыслов, 95 инженеров, 110 военнослужащих, 207 советских и профсоюзных работников, 8 профессоров. Почти все они были расстреляны. Известно, что с 1 октября 1936 года до 1 июля 1938 года в Азербайджанской ССР было арестовано 25222 человек. Их них 13356 были азербайджанцами. Если сравнивать с репрессиями по отношению к представителям других национальных групп населения, это ни в абсолютных цифрах, ни в относительных показателях по отношению к общей численности представителей данной национальности, не выглядит как сугубо антиазербайджанская акция. Но рамки репрессий были значительно более широкими. К жертвам "большого террора" правомерно отнести близких родственников "врагов народа", которые выселялись в отдаленные, преимущественно северные районы и Среднюю Азию. Как правило, дети репрессированных определялись в детские дома. На многие годы они были обречены жить в лишениях, числиться "детьми врагов народов" и потому испытывать ограничения в вопросах получения образования и трудоустройства, налаживания личной жизни. Учитывая данные факты, отдельные авторы установили всего общую численность жертв массовых репрессий в Азербайджане в 1937-1938 годы - более 80 тысяч человек [2, с.119-138].

Цель всех этих репрессий - уничтожение потенциальных и активных противников, а также устрашение народа. Во главе советского режима стоял единоличный лидер – И. Сталин, который принял на себя принятие всех важнейших решений, что привело к утверждению его культа лично-

сти. По оценке некоторых экспертов нельзя всю вину возлагать на одного Сталина, виной всему является сама доктрина большевизма. Однако нужно признать, что и до Сталина, и после него советское государство не знало таких репрессий и столь жестокого обращения с гражданами. Отметим также, что, поскольку сталинское видение путей эволюции советской государственности было в основе мероприятий того времени, его личное отношение к отдельным народам в значительной степени повлияло на принятие в отношении некоторых из них самых суровых решений.

Репрессии коснулись всех слоёв населения, возникали невероятные дела против тех, кто подозревался в приверженности национальному мышлению, а не советским штампам. Шли массовые разоблачения «врагов народа», «вредителей», «шпионов», что отражалось на судьбе не только самих «виновников», но и их родных, близких, коллег. По мнению специалистов, репрессии служили не только как средство наказания или метод устрашения, не только как инструмент устранения реальных и потенциальных противников тоталитарного режима, но и для физического уничтожения реальных конкурентов Сталина. Именно так это и произошло в 1934 году в случае с убийством С.М. Кирова. В результате в СССР был установлен режим беспредельной власти Сталина. Созданный партийно-государственный аппарат вмешивался в решение всех экономических вопросов. Насильно осуществлялось отчуждение людей от собственности и от вмешательства в дела власти. В национальных республиках советизация приобрела как общие, присущие всему СССР, так и специфические черты. По справедливой оценке азербайджанского профессора Эльдара Исмаилова: «Власть того времени в Азербайджане носила наместнический характер. Ее главным назначением было обеспечение целей и интересов имперского государства, каким являлся Советский Союз» [7, с.7].

В целом, за 1920-1930-е гг. в СССР произошла огромная социально-экономическая революция, которая не могла не иметь последствий. Изменилась природа собственности, структура общества, экономический уклад, идеология. Безусловно, были силы, которые находились в оппозиции (открытой или скрытой) этому процессу. Необходимо учитывать и внешнеполитический фактор, состоящий, главным образом в том, что у СССР в это время фактически не было союзников. Между тем, приближалась большая война. Поэтому, нужно признать, что, будь в это время во главе руководства республикой вместо Багирова кто-либо другой, это все равно не изменило бы логики работы репрессивной машины. Она уже была включена, причём далеко не в 1937 году. Фактически репрессии в СССР никогда и не прекращались. Они начались с момента образования этого государства и завершились его падением. Менялся лишь характер, степень жестокости репрессий. Эпоха 1937-1938 гг., безусловно, стала их кульминацией. К репрессиям можно отнести борьбу с кулачеством, ина-

комыслием и диссидентством, депортацию народов и т.д. Советская идеология всегда воспитывала советских граждан в духе борьбы. «Борьба с врагами народа» была той центральной идеей, которая должна была подстегнуть и мобилизовать граждан накануне новых испытаний. Как и все в СССР, репрессии проводились на плановой основе. Планы о численности граждан, которые подлежали аресту, спускались сверху и беспрекословно выполнялись нижестоящими карательными органами [1, с.118-134].

Что же касается обвинений, то их выбор, по сути, был предопределен и предельно незамысловат. Думается, что, широко распространенные в Азербайджане обвинения граждан в «пантюркизме», во многом стали следствием малообразованности их авторов – создателей (советские следователи и прокуроры), зачастую самым смутным образом представлявших даже само значение этого слова. Им просто нужны были яркие ярлыки, которые позволили бы обвинить арестованного, например, в связях с Турцией, с которой отношения к этому времени сильно испортились. Правда среди репрессированных были и такие люди как Г. Джавид, С. Мумтаз, Б. Чобанзаде и др., которые хорошо были знакомы с истоками этой идеи. Но и они не вкладывали в него политический смысл и больше рассматривали как культурную категорию. В годы сталинских репрессий с территории Азербайджана в ссылку были отправлены десятки тысяч представителей интеллигенции, военнослужащих, деятелей культуры и искусств, ученых, писателей, учителей, религиозных служителей. А это значит, что была уничтожена значительная часть образованного, духовного слоя общества.

Итак, первая волна репрессий (1920-е годы) затронула «чистых» контрреволюционеров, прежде всего, деятелей АДР, мусаватистов, иттихадистов. Вторая волна (1936-1939) уничтожила «врагов народа» в лице «пантюркистов» и «панисламистов», «антисоветских элементов» и «вредителей» всех мастей. Это подтверждает общую тенденцию, в силу которой, в сталинское время национальные кадры все время находились под подозрением в склонности к национализму. В Азербайджане в 1936-1938 годы репрессиям подвергались в основном именно по обвинению в «буржуазном национализме». Вместе с тем, кадровая политика в национальных республиках была очень осмотрительной. Особенно власти опасались обострения межнациональной конфликтности, нападков и обвинения со стороны различных национальных групп [6, с.7].

В отмеченном контексте важно особо выделить еще один аспект рассматриваемой проблемы, связанный с тем, что в постсоветское время в Азербайджане пытались представить репрессии 1937-1938 годов как исключительно антиазербайджанские. Однако с таким выводом согласиться трудно. Маховик сталинских репрессий носил общесоюзный характер и не пощадил ни одну из союзных республик.

В связи с тем, что режим постоянно поддерживал идею об угрозе СССР извне, о внешней опасности, исходящей от Запада и находящихся под их протекторатом и влиянием пограничных с СССР стран, в Азербайджане развернулась масштабная антииранская и антитурецкая пропаганда. Советская власть подогревала общественное мнение ожиданием угрозы со стороны Ирана и Турции. Пресекались малейшие протурецкие и проиранские симпатии.

По данным, приведенным Э. Исмаиловым: «Только таким внесудебным органом, как Особая тройка при НКВД Азербайджанской ССР, в 1937 за политические преступления были осуждены к разным срокам лишения свободы 2846 человек, а к высшей мере наказания приговорены 2215 человек. Только за антисоветскую агитацию и пропаганду были приговорены к расстрелу 1108 человек. В 1938 году Особая тройка рассмотрела дела в отношении 10 тыс. человек. Не менее, если не более масштабно, действовала выездная Сессия Военной Коллегии Верховного Суда СССР. Так, эта инстанция под руководством Никитченко за 2 дня 30 и 31 декабря 1937 года рассмотрела дела на 95 человек, а в последующие дни января 1938 года эта же сессия рассматривала ежедневно от 40 до 50 дел» [6, с.48].

Одной из разновидностей репрессий были этнические депортации, т.е. репрессии, коснувшиеся не отдельных граждан, а представителей целых народов. Накануне войны депортации коснулись также население Азербайджана. Этнические депортации в Азербайджане, порождённые внешнеполитическими импульсами, коснулись иностранно поданных, с государствами которых СССР граничил и враждовал. Депортации в этом случае призваны были сыграть, так сказать, превентивно-профилактическую роль. Согласно постановлению Политбюро ВКП (б) от 19 января 1938 года около 15 тысяч подданных Ирана – южных азербайджанцев, работавших в Азербайджанской ССР в основном на нефтяных промыслах Баку, Каспийском пароходстве и железной дороге, подлежали высылке в Казахстан.

Жертвой сталинских репрессий были не только физически пострадавшие люди, брошенные в застенки, казнённые, либо погибшие в лагерях. Жертвой политических репрессий можно по праву называть весь советский народ, который подвергался психическому и моральному давлению.

Говоря об азербайджано-татарских связях, нельзя не вспомнить сына крымско-татарского народа Бекира Чобанзаде - человека феноменальной памяти, особенного ума, интересной судьбы и большого таланта.

Бекир Вагапович Чобанзаде (1893-1937), человек трагической судьбы и большого таланта. Он был сыном крымского татарина, учился в лицее в Стамбуле, а затем с 1914 по 1919 годы - в Будапештском университете. После гражданской войны перешел на сторону советской власти. В 1924 году по приглашению руководства Азербайджанской ССР переехал в Баку. Работал профессором Бакинского университета, работал над проектом пе-

рехода от арабской письменности к латинской. Ему принадлежит заслуга в подготовке национальных кадров. Он активно участвовал в работе Всесоюзного центрального комитета нового алфавита (ВЦКНА) в Баку. Чобанзаде был одним из руководителей 1-го Тюркологического съезда, состоявшегося в Баку в 1926 году. Он сам так охарактеризовал свою деятельность:

"1. Я являюсь первым профессором на Советском Востоке по своей специальности, удостоенным этого звания советской же властью и читавшим первые лекции на родных языках народов этих стран. Мною впервые разработаны университетские курсы по своей специальности.

2. За весь период моей научной деятельности мною написано приблизительно сто пятьдесят (150) научных работ, из которых минимум сто (100) являются первыми попытками научного обоснования проблем азербайджанского языка и литературы на азербайджанском языке. Большинство этих работ и теперь не теряют своего научного значения.

3. Мною подготовлены сотни специалистов языковедов и литературоведов почти на пустом месте; среди этих моих учеников имеются десятки высококвалифицированных научных работников-доцентов и ассистентов, зарекомендовавших себя своими научными работами за пределами своей страны" [4, с.125-133].

Во время борьбы с «буржуазным национализмом» Чобанзаде попал под огонь критики. Его дело было связано с падением Рухуллы Ахундова, к делу которого подключили и несколько сот лиц, каким-либо образом связанных с ним. Чобанзаде был арестован в Кисловодском санатории в ночь на 28 января 1937 года. Он был помещён в Пятигорскую тюрьму, затем отправлен в Баку. Его заставили признаться в «контрреволюционной деятельности», участии в «националистических» и «пантюркистских» организациях, «повстанческом движении» и участии в разработке «планов вооруженного восстания». Его заставляли признаваться в связях с миллифиркатовцами, мусаватистами, «султан-галиевцами», дашнаками, узбекскими «пантюркистами» и т.д. Аналогичны и показания на Чобанзаде, которые дали другие бакинские ученые: выдающийся татарский историк Г.С. Губайдуллин, его азербайджанский ученик В. Хулуфлу, языковед Зейналлы и др.

Поездки Б.В. Чобанзаде и других ученых из Баку в Среднюю Азию с научными целями якобы "были направлены к тому, чтобы установить связь с действующими контрреволюционными националистическими организациями, выяснить их реальные возможности и получить представление об их кадрах". Последняя научная командировка Б.В. Чобанзаде летом 1936 г. в сельские районы Азербайджана для сбора диалектологического и фольклорного материала была представлена как "вербовка учителей, народных сказителей" и "сбор вокруг себя крестьян под видом изучения фольклора". Даже Союз безбожников Азербайджана назван в одном из

протоколов "прикрытием" для "создания повстанческих формирований" [4, с.125-133].

Чобанзаде был приговорён к высшей мере наказания, казнён 13 октября 1937 года. Все научные работы Чобанзаде были опубликованы в Баку. Он вошел в плеяду азербайджанских ученых, благодаря попыткам научного обоснования проблем азербайджанского языка и литературы на родном языке. Большинство этих работ и теперь не теряют своего научного значения.

Имя Газиса Салиховича Губайдуллина навсегда вписано в историю азербайджанской науки. С 1925 года Губайдуллин работал заведующим кафедрой истории тюркских народов Ближнего Востока в Азербайджанском Государственном Университете (Баку) Имя Г.С.Губайдуллина вошло в азербайджанскую историографию, как учёного, внёсшего существенный вклад в изучение социально-экономических отношений Азербайджана во время российской колонизации и во второй половине XIX века.

В 1929 году в Баку Азгизом на азербайджанском языке была издана книга Бедирбека Чобанзаде под названием «Курултайщина и национализм в крымско-татарской литературе». Эта книга была внесена в список произведений, которые были изданы в Азербайджанской ССР и подлежали полному изъятию. В список вошли также другие его работы, изданные на азербайджанском языке: «Тюркский язык» (1928), «Тюркская грамматика» (1929), «Новый этап тюркской литературы» (1930), «Методика тюркского языка» (1932) [10, л.244]. Чобанзаде наравне с Хулуфлу, Зейналлы и др. участвовал в издании учебников для начальных, неполных средних и средних школ Азербайджанской ССР. Они были обвинены в качестве контрреволюционных троцкистско-зиновьевских и буржуазно-националистических элементов. Созданная ЦК АКП(б) под председательством Наркома Просвещения М.С.Эфендиева комиссия, якобы, выявила большую вредительскую работу в изданных ими учебниках, программах и методразработках [5, л.44].

Осуществление указания председателя СНК СССР Молотова от 2.11.1937 г. о подробном ознакомлении учащихся 7, 8, 9 и 10 классов неполных средних и средних школ с новой сталинской Конституцией Союза ССР, не получило широкого разворота.

Проверка работы в Шемахинском, Дивичинском, Геокчайском районах показала, что, несмотря на приказ Наркомпроса, на местах это дело проводилось не совсем удовлетворительно. АзГИЗ и Азеркитаб не обеспечили своевременно нацменшколы текстом Конституции на родном языке.

Решением Бюро ЦК АКП(б) от 28 февраля было предложено: Наркомпросу обеспечить школы методразработками, районным комитетам АКП(б) руководить на местах подбором преподавателей по Конституции и осуществлять контроль над преподаванием.

Отделом нацменьшинств было предложено АзГИЗу и Азеркитабу срочно обеспечить Конституцией нацменьшколы на родном языке (армянском, немецком, грузинском, поволжско-татарском).

В осуществление постановления Бюро ЦК АКП(б) от 26 сентября 1936 года «О нацменьшколах Азербайджана» были проведены совещания по улучшению работы нацменьшкол на национальных языках, и в частности на поволжско-татарском. Перед отделом была поставлена задача проверки работы нацменьшкол через специальные бригады для оказания им помощи в поднятии политико-воспитательной и учебной работы (5, л.50). Рухуллы Ахундов, Хулуфлу, Чобанзаде, Зейналлы и др. обвинялись в том, что составленные ими терминологические словари были в ущерб родного языка азербайджанского народа [7, л.1-2]. Так, например, русско-азербайджанский словарь был составлен под непосредственным руководством и редакцией Рухуллы Ахундова, без участия хотя бы одного лингвиста, специально подобранным составом лиц (Р.Ахундов, А.Пепинов, В.Хулуфлу, Х.Зейналлы, Т.Шахбази, С.Кемаль, М.Кямиль, Ю.Везир, Ю.Алиев, А.Гариб, Р.Юсуфзаде, С.Меликов, С.Усубеков, Х.Азизбейли, А.Гейдарли). Этот словарь был оценен как не имевший никаких оправдательных примеров и фразеологий и являлся ничем иным, как просто копией османского словаря Шамсаддин-Сами-бея. В области орфографии, якобы, игнорировались особенности азербайджанского языка, проводился пантюркизм, арабизм и раболепие перед европейскими языками, перенимая это через османский язык [7, л. 3-4].

В одном из документов 1937 года отмечалось, что Б.Чобанзаде всегда пользовался огромным доверием Р.Ахундова. М.Гусейнова, В.Хулуфлу, А.Букшпана, был практически теоретиком их в области языка и литературы. В документе говорилось: «Чобанзаде в своей теоретической и педагогической работе, особенно после дискуссии 1931 года, работал двурушнически: на словах клялся цитатами Маркса, а на деле строил свои курсы на основе пантюркизма. До последних дней Чобанзаде оставался пантюркистом». Свои курсы, программы по истории литературы, Чобанзаде составлял, якобы, с точки зрения двух задач:

- 1) Как можно замаскировано пропагандировать пантюркизм в литературе;
- 2) Преподавать историю литературы так, чтобы студенты в конечном счете ничего не знали.

Отмечалось, что неустанную пропаганду пантюркизма в литературе и ориентацию на Турцию Чобанзаде до 1931 года проводил откровенно на лекциях и в своих писаниях, а после 1931 года он замаскировал эту пропаганду цитатами из Маркса или упоминанием имен европейских востоковедов. Но, как правило, почти все основные вопросы азербайджанской литературы (вопросы происхождения, периодизация и т.д.) разрабатывались

им исключительно по-пантюркистски (утверждение о единстве тюрко-татарской литературы, их форм, жанра, этапов развития), а марксистскую оболочку своей концепции он создавал, как правило, путем извращения марксистских понятий о классах, о формациях (примером может служить сохранившаяся, собственно им написанная программа азербайджанской литературы, забракованная в 1934 г. в ВПИ и все последующие его программы).

Вторую же задачу, т.е. преподавать историю литературы так, чтобы студенты в конечном счете ничего не знали, Чобанзаде проводил очень искусно: он «читало» лекции не меньше 8 часов в день, на основе «вечно-го» своего конспекта диктовал свой «курс». В течение одной двухчасовки он сообщал сведения, которые при нормальной постановке лекции можно было сообщить в течение 15 минут.

Эти вечно одинаковые по содержанию диктовки содержали только общие «социологизированные» места и слова, никому ничего не говорящие. Анализ литературы, течений, произведений он не давал, и это он сводил к сообщению некоторых формальных моментов: источники обычно он не указывал.

Поэтому в результате трёхгодичного прослушивания его курса по истории литературы, студент выходил элементарно безграмотным, не умеющим даже правильно произносить имя писателей, читать хотя бы основные произведения классиков. Это было типично для студентов его групп. На зачетах они повторяли: «Физули поэт класса кустарей и торговцев», «Закир – поэт революционного дворянства», «Открытие Америки было причиной пессимизма Физули», а язык таких писателей, как М.Ф.Ахундов, Молла Насреддин, Сабир он называл хаотическим, не литературным, базарным (Как известно, он это даже написал совместно с Г.Багировым статью).

Чобанзаде в ВПИ аспирантам своей кафедры давал для разработки давно решенные вопросы или такие темы, которые были непосильны для них. Это обнаружилось в начале 1936 года, во время приезда академика Самойловича, когда последний дал резкую критику этого. Чобанзаде, якобы, очень боялся роста новых сильных кадров и он сознательно применял такие методы, которые приводили не к росту кадров, а их торможению [7, л.10-13].

Чобанзаде критиковался и за то, что работавшие под его началом не могли опубликовать свои работы. Так, не допускались к печати работы А.Зифельдта. Следует отметить, что одна из них была посвящена азербайджано-чувашским отношениям [7, л.12-13]. То же самое было и с другими авторами, например, с работой Губайдулина «История шелководства в Азербайджане».

Чобанзаде также возглавлял организованную в системе АзФАН в секторе языка нацменсекцию. В дальнейшем его обвинили в том, что он практически законсервировал ее деятельность [7, л.10-13].

В том же 1937 году были изъяты произведения татарских деятелей Бекир бек Чобанзаде, Азиза Губайдулина, работавших в Баку, а также Али Назима, Ахмед Джавада, Микаила Мушфика, Вели Хулуфлу, Гаджибаба Назарли и др. [9, л.50-51].

Главное обвинение заключалось в «пантюркизме». Под критику попала и утвержденная АзЦИКом в 1936 году орфография азербайджанского языка. Ее называли засоренной чуждыми азербайджанскому языку пантюркистскими и панисламистскими терминами – османизмом, арабизмом. ЦК АКП(б) принял решение о запрещении прохождения этой орфографии во всех учебных заведениях. Наркомпросу Азербайджанской ССР было предложено дать указание всем школам и вузам придерживаться впредь до утверждения АзЦИКом, проекта новой орфографии азербайджанского языка, выработанного Всеазербайджанской орфографической и терминологической конференцией, одобренного Бюро ЦК КП(б) Азербайджана и опубликованного для всенародного обсуждения [11, л.79]. Ввиду того, что утвержденная АзЦИКом в 1936 году орфография азербайджанского языка была, якобы, засорена чуждыми азербайджанскому языку пантюркистскими и панисламистскими терминами – османизмом, арабизмом, было принято решение запретить прохождение этой орфографии во всех учебных заведениях [8, л.59-60].

Широко распространённые в Азербайджане обвинения граждан в «пантюркизме», во многом стали следствием малообразованности их авторов – создателей (советские следователи и прокуроры), зачастую самым смутным образом представлявших даже само значение этого слова. Им просто нужны были яркие ярлыки, которые позволили бы обвинить арестованного, например, в связях с Турцией, с которой отношения к этому времени сильно испортились. Правда, среди репрессированных были и такие люди как Г. Джавид, С. Мумтаз, Б. Чобанзаде и другие, которые хорошо были знакомы с истоками этой идеи. Но и они не вкладывали в него политический смысл и больше рассматривали как культурную категорию. В годы сталинских репрессий с территории Азербайджана в ссылку были отправлены десятки тысяч представителей интеллигенции, военнослужащих, деятелей культуры и искусств, ученых, писателей, учителей, религиозных служителей. А это значит, что была уничтожена значительная часть образованного, духовного слоя общества.

Список литературы:

1. Алиева С.И. *Татары в Азербайджан. Казань, 2018.*
2. Алиева С.И. *Сталинские репрессии в Азербайджанской ССР// Полиэтнические государства и нормативно-юридические системы народов Кавказа: понятие, разновидности, историческое значение для формирования национальных государств. Материалы VII Межд. научно-практической конференции. Ростов-на-Дону: Альтаир, 2017.*

3. Алиева С.И. Татары в Азербайджане в начале XX века (до 1917 года). Научное наследие и общественная деятельность братьев Максуди. Материалы Международной научной конференции, приуроченной к 150-летию А.Максуди и 140-летию С.Максуди (Казань, 7 декабря 2018 г.). Казань, 2019.
4. Ашинин Ф.Д., Алпатов В.М. Востоковедение советского периода. Дело профессора Б.В. Чобан-Заде// ВОСТОК, 1998, №5.
5. Информационная Сводка о работе Отдела Школ и науки ЦК АКП(б) за январь и февраль месяца 1937 года// АПП ОД УДПАР. Ф.1. Оп. 20. Д.41.
6. Исмаилов Э. Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане. Баку: Изд-во Адильоглу, 2003.
7. Конкретные факты вредительства Р.Ахундова и др. в области общественных наук// АПП ОД УДПАР. Ф.1. Оп. 20. Д. 920.
8. Протокол № 21. Вопросы, решенные путем опроса членов и кандидатов Бюро ЦК КП(б) Азербайджана от 11 сентября// АПП ОД УДПАР. Ф. 1. Оп.20. Д. 61.
9. Список № 1 авторов, собственные произведения коих изымаются полностью. Приложение к протоколу № 12 § 28 Бюро ЦК КП(б) Аз. от 27 июля 1937 г.// АПП ОД УДПАР. Ф. 1. Оп.20. Д. 58.
10. Список авторов, произведения коих изданы в АзССР и подлежат полному изъятию// АПП ОД УДПАР. Ф.1. Оп.20.Д. 62.
11. Об орфографии азербайджанского языка» (Гусейнов, Касумов, М.С.Эфендиев. ЦК АКП(б), Протокол №21, пункт 8 от 11 сентября 1937 г. заседания Бюро ЦК АКП (б)// АПП ОД УДПАР. Ф. 1. Оп.20. Д. 61.

ТЮРКСКИЙ МИР И ТЮРКСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ

Рамин Мусаев

Информационный центр по правам человека, зам. директора

Россия, Москва

25252525-32@rambler.ru

Ключевые слова: консолидация, интеграция, безопасность, развитие, процветание тюркского мира

Açar sözlər: konsolidasiya, integrasiya, təhlükəsizlik, inkişaf, türk dünyasının çiçəklənməsi

Keywords: consolidation, integration, security, development, prosperity of the Turkic world

Актуальность исследования обусловлена активизацией тюркского фактора в жизни тюркских государств и народов после распада СССР, ее трансформация и стратегическая глубина, ее важность в региональном и глобальном масштабе способствовали возрастанию интереса мировой и тюркской общественности и научных кругов к данной теме.

Научная важность данной тематики вызвана тем фактом, что существующие научные исследования большинство носили антитюркский необъективный и несправедливый характер.

Новизна исследования вызвана тем фактом, что объединяется в статье понятие тюркский мир и динамика создания, и развитие тюркский организаций.

Понятие «Тюркский мир» – это страны и народы являющимся по языку и крови тюрками. объединенные географическими и культурными факторами.

Тюркский мир включает в себя тюркские народы в регионах Кавказа, Центральной Азии, России, Ирана, Украины, Венгрии, Азербайджана, Китая и Турции. Тюркский мир является синонимом понятия тюрки. Численность тюркских народов на начало XXI века по различным источникам варьируется примерно от 250 до 400 миллионов человек. Значительная часть тюрков проживает в странах Центральной Азии, Азербайджане и Турецкой Республике. В таких странах как Россия, Китай насчитывается по 10-15 млн. представителей тюркских народов, а в Иране около 50 миллионов. В сегодняшнем мире каждая страна сталкивается с угрозами национальной безопасности, такими как терроризм, экстремизм, сепаратизм и так далее. Особенно Азербайджан потерявший в 1994 г. 20% территории в результате агрессии международного армянского терроризма. В этом аспекте каждая страна объединяется с другими странами по расовому, языковому и культурному принципу. В этом аспекте и тюркские государства объединяются. Организация тюркских государств была создана 3 октября 2009 года и носила название Тюркский совет. 12 ноября 2021 года она была переименована в Организацию тюркских государств (ОТГ), что было обусловлено стремление к тому, чтобы «активнее развиваться, укрепляться и усиливаться», как отметил президент Турции Р. Эрдоган [1]. На саммите в Стамбуле были внесены изменения не только в названии организации, но и в ее содержании. В число членов данной организации входят Азербайджан, Казахстан, Киргизия, Турция и Узбекистан, и языки этих стран являются официальными. Наблюдателями в данной организации являются Венгрия, Туркменистан и Северный Кипр.

Были приняты некоторые важные документы, в том числе документ в 12 ноября 2021 года «Концепция тюркского мира до 2040 года», были проведены ряд исследований, мероприятий такими организациями как TURKPA, TURKSOY и Тюркской академией в рамках Организации, для укрепления сознания «мы», которое составляет краеугольные камни безопасности. Существенно возросла роль тюркских общественных организаций в связи с обретением нового импульса понятия «Тюркский мир». На сегодня существует ряд тюркских общественных организаций, завоевавших авторитет в мировом сообществе, среди них, Международная органи-

зация по развитию тюркской культуры (ТЮРКСОЙ), которая является для тюркских стран своего рода ЮНЕСКО, Тюркская парламентская Ассамблея (ТюркПА), охватывающая аспекты экономических и культурных отношений, Международная Тюркская академия, служащая мостом культурного и научного обмена между странами-участниками, а также Фонд тюркской культуры и наследия, целью которого является возрождение, развитие и пропаганда культуры и исторического наследия тюркских народов. Миссией данных организаций является придание общему сотрудничеству более системного характера в сфере военно-политического, культурного, торгово-экономического сотрудничества, а также обмен опытом и осуществление совместных проектов, нахождение путей решения проблем тюркского мира, а также пропаганды тюркской культуры. Объединение тюркского мира под эгидой Организации тюркских государств в рамках политического, экономического и культурного сотрудничества является одним из самых примечательных событий с точки зрения региональной стабильности.

Хотя Организация турецких государств была создана на основе общего языка, культуры и солидарности, сегодня она превратилась в эффективную организацию регионального и международного сотрудничества. На этом этапе истории у тюрков появились новые возможности. XX век был веком трагедии для тюрков. Потому что все тюркские страны, кроме Турции, были под оккупацией. 5 тюркских государств, приобретавшие свою независимость в 1992 году, объединились и создали организацию, и данная организация сделала новый шаг в 2021 году.

Среди других важных пунктов повестки дня выделяются наращивание торгово-экономического потенциала и развитие культурных связей. Сегодня Зангезурский коридор очень важен, так как напрямую связывает тюркские страны. С другой стороны, есть ряд мер, которые необходимо предпринять для устранения бюрократических препон в логистике. По моему глубокому убеждению, для развития и укреплению отношений и взаимоотношений тюркских стран необходимо построение транскаспийского подводного железнодорожного туннеля по каспийскому морю соединяющий Казахстан и Азербайджан по примеру железнодорожного туннеля Ла-манш между Францией и Великобританией. А также железную дорогу соединяющий Батуми со Стамбулом по побережью Черного моря. Помимо этого, ОТГ всегда уделяла особое внимание борьбе с терроризмом, наркотрафиком, экстремизмом и сепаратистскими движениями, ставя вопросы безопасности на первое место в своей повестке дня. Наибольшую опасность тюркским странам представляют террористические организации такие как международный армянский терроризм, ИГИЛ, Рабочая партия Курдистана (РПК) и другие. Помимо сверхдержав, проникающих в регион тюркского мира, и конкуренции между ними, суще-

ствуют проблемы безопасности, такие как пограничные конфликты, этнические проблемы, разногласия по поводу раздела трансграничных вод, радикальные движения, злоупотребляющие религией, транснациональный наркотрафик и торговля людьми, а также международный армянский терроризм. Пограничные конфликты и этнические проблемы между тюркскими государствами тесно связаны с опытом СССР. Политика Советского Союза носила антитюркский характер. Азербайджанцы Западного Азербайджана подверглись насильственной депортации в 20-ые, 30-ые, 40 и 50-е годы 20 века пока в 1988 году полностью не были очищены от своих земель без компенсаций. Например, исконные территории Азербайджана Зангезур и Гейча были отданы злокачественному образованию Армении. По принципу разделяй и властвуй, определяя границы, советская администрация проектировала регион как управляемую неоднородную территорию. Эта ситуация приводит к этнической напряжённости между тюркскими государствами, а этнические проблемы усугубляют пограничные конфликты, особенно в приграничных районах. Эти границы, которые были проведены с целью зависимости от советской системы, стали зонами напряжённости между тюркскими государствами, основанными на пограничных конфликтах, после обретения ими независимости. С другой стороны, одной из важнейших проблем в тюркском мире является вопрос споров о разделе трансграничных вод. Ещё одна проблема безопасности, общая для тюркского мира, — это радикальные движения, использующие религию и терроризм. После распада Советского Союза, религиозные убеждения быстро вошли в процесс политизации. В такой среде возникли скорее разногласия, чем единство в области религиозных убеждений, и от этого выиграли радикальные движения, злоупотреблявшие религией.

В конце концов, тюркские государства, расположенные в Центральной Азии и на Южном Кавказе, являются геополитически закрытыми странами. Иными словами, кроме Турции, тюркские государства не имеют выхода к океану или открытому морю. По этой причине, помимо наличия богатых энергетических ресурсов и природных полезных ископаемых, тюркские государства, которые также являются сельскохозяйственными странами, вывозят продукты, которые они добывают и производят, во внешний мир или привозят продукты, добытые и произведенные за границей, в тюркские государства, становясь зависимыми от отношений с соседними государствами и регионами. В этом отношении тюркские государства сталкиваются с важной проблемой безопасности с точки зрения повышения благосостояния за счет торговли и полного удовлетворения своих основных потребностей. Поэтому становится необходимым открыть этот геополитический замок. Среди вариантов связи среднеазиатских тюркских государств с внешним миром есть сверхдержавы, такие как Россия и Китай, или географически горные и политически нестабильные гос-

ударства, такие как Таджикистан и Афганистан. Вариант с Россией и Китаем также ценен, поскольку они представляют собой рынок. Однако чрезмерная зависимость от этого варианта с точки зрения открытости внешнему миру несёт в себе риск углубления асимметрии сил, с которой тюркским государствам уже приходится сталкиваться в отношениях с Россией и Китаем. Таким образом, вырисовывается значение геополитического пояса, который имеет тюркский мир на историческом Шелковом пути.

ОТГ и аспект безопасности сотрудничества между тюркскими государствами Тюркский мир вступил в процесс превращения в плюралистическое сообщество безопасности через ОТГ и другие связанные институты. В этом направлении в тюркском мире происходят позитивные и в то же время важные сдвиги в контексте военной безопасности, борьбы с терроризмом и энергетической безопасности, особенно снижения влияния международной глобальной системы. В этом контексте одной из важнейших проблем в мире и в регионе является борьба с терроризмом. В результате 44-дневной Отечественной войны Азербайджан освободил основную часть своих земель. Сейчас Азербайджан страдает от минного терроризма Армении. Феномен терроризма является сегодня одной из основных проблем, угрожающих стабильности государств и международному миру и безопасности. По сути, применяемые терроризмом средства насилия влекут за собой негативные последствия для государств в социальном, духовном, политическом и экономическом плане. В результате террористического акта, прежде всего, в обществе возникает страх и негативно влияет на повседневную жизнь людей. Кроме того, в результате террористических актов происходит гибель людей и критической инфраструктуры. Тюркский мир не гарантирован от угроз, исходящих от терроризма. Напротив, тюркские государства должны противостоять проблеме международного терроризма, который вызывают движения, злоупотребляющие религией. Основополагающий документ ОТГ, Нахчыванское соглашение 2009, и Декларация 8-го саммита (2021), выделилось отдельная глава о терроризме, экстремизме и сепаратизме, подчеркнув консультации и координацию между тюркскими государствами в борьбе с ними. Победа в 44-дневной войне, которая произошла в результате военного сотрудничества между двумя тюркскими государствами, важна для членов ОТГ с точки зрения демонстрации результатов военного сотрудничества, которые все тюркские государства будут реализовывать вместе. Победа Азербайджана позволит открыть Зангезурский коридор, и тюркский мир был бы географически непрерывно связан друг с другом. На самом деле, в рамках международной системы безопасности тюркский мир сможет решить свои проблемы безопасности только в том случае, если проявит желание решить их самостоятельно. Инициативы сотрудничества в тюркском мире, которые начались с процесса саммитов в 1992 году, теперь

стали форматом ОТГ, приняв институциональную структуру с международно-правовым статусом. Прежде всего, ОТГ может минимизировать проблемы безопасности, возникающие из-за анархии международной системы для тюркских государств, находятся в выгодном положении в решении таких вопросов, как этнические проблемы, пограничные конфликты и водораздел, радикальные движения, злоупотребляющие религией, терроризм, глобальная тоталитарная индо-хайская (армянская) теократия. Особо хотелось подчеркнуть роль президента Турции Реджеп Тайип Эрдогана в тюркском мире. Зенитом интеграции тюркских государств Азербайджана и Турции стало заключение военно-политического союза. Президент Азербайджана Ильхам Алиев и Президент Турции Реджеп Тайип Эрдоган в рамках официального двухдневного визита главы Турции в Азербайджан 15 июня 2021 года подписали в азербайджанском городе Шуша совместную декларацию о союзнических отношениях, определив дорожную карту двусторонних отношений. В декларации нашли отражение такие важные вопросы, как политические, экономические, торговые отношения, культура, образование, спорт, энергетическая безопасность, Южный газовый коридор, сотрудничество в сфере оборонной промышленности, военное сотрудничество и взаимная военная помощь, Зангезурский коридор, сотрудничество в рамках шестисторонней платформы (Азербайджан, Армения, Россия, Турция, Иран, Грузия), турецкое консульство в Шуше. В документе уделяется внимание дальнейшим совместным действиям в политической и военной сферах, а также в сфере безопасности. Достигнута договорённость провести совместные консультации, оказание друг другу помощи в случае угрозы со стороны третьего государства против суверенитета, независимости, территориальной целостности одной из двух сторон. Стороны заявили, что открытие Зангезурского коридора между западными регионами Азербайджана и Нахчыванской АР Азербайджана, а также строительство железной дороги Нахчыван - Карс окажут положительное влияние на интенсификацию транспорта и коммуникации между двумя странами; отметили важную роль Южного газового коридора, который способствует энергетической безопасности региона и Европы. Кроме того, руководствуясь «Меморандумом о взаимопонимании по стратегическому сотрудничеству в области СМИ между Азербайджаном и Турцией» от 10 декабря 2020 года, стороны договорились о дальнейшем расширении двустороннего сотрудничества в области информации, коммуникации и публичной дипломатии.

Список литературы:

1. *Тюркский совет переименовали в Организацию тюркских государств*
// ТАСС. 2022 // <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/12912505>.

2. Академия тюркского мира открылась в столице Казахстана [Электронный ресурс]. URL: <http://www.tuva.asia/news/asia/1808-kz.html> (дата обращения: 09.05.2016).

3. Анкарское заявление. Встречи глав тюркоязычных государств // Казахстан – Турция: 5 лет дружбы и сотрудничества. Анкара: TİYDEM, 1996. С. 413-416.

4. Бакинская декларация глав тюркоязычных государств от 8 апреля 2000 г. [Электронный ресурс]. URL: http://www.base.spininform.ru/show_doc.fwx?Rgn=4942 (дата обращения: 09.05.2016).

РЕСТАВРАЦИОННАЯ ШКОЛА УЗБЕКИСТАНА И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕЕ СОТРУДНИЧЕСТВА СО СТРАНАМИ ТЮРКСКОГО МИРА

Мавлюда Аббасова-Юсупова

Института Искусствознания Академии Наук Республики, профессор,
доктор архитектуры, Зав. отделом Архитектуры Узбекистан
m.a.yusupova@gmail.com

Ключевые слова: Реставрация, консервация, памятники архитектуры, сохранение наследия, тюркский мир.

Keywords: Restoration, conservation, architectural monuments, heritage preservation, Turkic world.

Узбекистан обладает уникальным древним и богатым архитектурным наследием. Руководство страны, понимая его особое значение в духовном и экономическом развитии, а также признании международного историко-культурного статуса Республики, уделяет большое внимание сохранению и реставрации памятников архитектуры. На реконструкцию исторических объектов и городов выделяются крупные средства, издаются законы и указы, регулирующие охрану и реставрацию объектов культурного наследия Узбекистана.

В Республике из более чем 8 тысяч охраняемых государством объектов культурного наследия, около 4800 единиц – составляют археологические объекты и более 2300 – памятники архитектуры, остальные – это памятники монументального искусства и памятные места.

Международное признание получили древние города Хива, Бухара, Шахрисабз и Самарканд, исторические центры которых включены в Список объектов всемирного наследия ЮНЕСКО. В сентябре 2023 г. в этот Список ЮНЕСКО по номинации «Шелковый Путь» были внесены еще 15 объектов архитектуры и археологии Узбекистана, расположенные вдоль Зерафшано-Каракумского коридора данного древнего Пути.

Включенные в Список ЮНЕСКО и другие, состоящие на государственной охране памятники архитектуры Узбекистана сохранились до нашего времени благодаря многолетним усилиям специалистов реставра-

ционного дела. Реставрационную школу Узбекистана можно кратко представить, осветив основные вехи ее формирования, а наиболее значимые ее достижения – на примере ряда восстановленных шедевров зодчества.

Вехи формирования реставрационной школы Узбекистана: Изучение памятников зодчества на территории Узбекистана и их реставрация ведутся с конца XIX в. Однако известно, что ее мусульманские святыни неоднократно поддерживались ремонтами и в средние века, иногда с пристройкой при этом к существующему зданию дополнительных помещений или крупного портала. К примеру, в конце XIV–XV вв. при Темуридах в Бухаре были реставрированы и получили новые пристройки мавзолеи XII–XIV вв. – Чашма Аюб, Турки Джанди, Сайф ад-Дина Бохарзи. В XVI в. при Шейбанидах в столичной Бухаре были отремонтированы и расширены за счет пристроек мечети XII в. – Магоки-Аттори и Намазгох, а также отреставрировано медресе Улугбека XV в.

К рубежу XIX–XX вв. многие монументальные сооружения на территории Узбекистана пришли в упадок. К тому же некоторые из них в Бухаре в 1920 году пострадали при взятии города советскими войсками под командованием М. Фрунзе. Артиллерийскими снарядами были пробиты верхняя часть ствола и фонарь минарета Калян XII в., купол ханака Надир Диван-Беги XVII в., повреждены и многие другие памятники Бухары.

Все это требовало безотлагательного ремонта и реставрации поврежденных и разрушающихся сооружений. Определённой научной практики реставрации в Средней Азии в то время еще не существовало, и эта новая наука складывалась шаг за шагом методом проб и ошибок, путем закрепления и развития удачных экспериментов. После присоединения Туркестана к России русские инженеры, поначалу, для сохранения ряда зданий без попыток восстановления утрат проводили их грубый ремонт, используя кирпич европейского (прямоугольного) формата, а остатки облицовки замазывали штукатуркой, что портило их вид.

Ситуация улучшилась с созданием официального органа охраны памятников, который в течение последующих лет неоднократно переименовывался и преобразовывался, но сохранял и выполнял свои основные функции. В 1920 г. был создан Туркестанский комитет по делам музеев и охране памятников старины, искусства и природы (Турккомстарис), который в 1925 г. был переименован в Среднеазиатский комитет (Средазкомстарис), а в 1932 г. – в Узбекистанский комитет (Узкомстарис), с филиалами в исторических городах Республики.

Следовательно, 1920 год можно считать временем официального основания реставрационной школы Узбекистана, которая в дальнейшем, получив грамотное и профессиональное развитие, пройдя определенные этапы формирования, стала одной из лучших и ведущих в Центральной Азии.

С самого начала, в 1920-х – 1940-х гг. бывшие царские дипломированные специалисты, понимая значение опыта традиционных народных строительных мастеров – носителей многовековых знаний и особенностей локальной архитектурной школы, работали с ними в тесном сотрудничестве. К примеру, в Бухаре, руководитель Бухкомстариса известный археолог В.А. Шишкин, исследователи и реставраторы – И.И. Умняков, Б.Н. Засыпкин и др., проводили реставрационные работы совместно с народными мастерами – усто Ибрагим Хафизовым, Рахим Хаятовым, Ширин Мурадовым и др. Из них, легендарный мастер усто Ширин Мурадов, в прошлом придворный зодчий Эмира Алимхана - правителя Бухарского ханства - Эмирата, был весьма искусным во многих сферах строительного дела. Одним из последних строений Ширина Мурадова ханского времени явился роскошный многодворовый загородный дворец Эмира бухарского – Ситтора-и Мохи Хоса начала XX в. Огромным опытом обладали и другие династийные строительные мастера-усто.

Однако, нехватка достаточного количества дипломированных квалифицированных кадров, отработанных методик и средств не позволяли осуществлять полноценную реставрацию объектов. Поэтому на тот период основной задачей органов охраны были ремонт и/или частичная реставрация памятников с перекладкой разрушающихся фрагментов, а также предохранение их от дальнейших разрушений.

В 1920-1928 гг. в Бухаре ликвидировали последствия разрушений, причиненных артобстрелами: отремонтировали минарет Калян и медресе Мири-Араб, купола мечети Калян и ханака Надир-Диван-Беги и др. В цитадели Арк, где были разрушены снарядами или сгорели многие сооружения, ремонтировали сохранившиеся здания. На площади Регистан перед Арком убрали руины многих памятников, в 1927 г. разобрали мечеть Поянда и устроили небольшой сад.

В 1925 г. приступили к ремонтам разрушающихся частей зданий Бухары: медресе Гаукушон, Кукельдаш, Надир Диван-беги и Абдуллахан; мечети Намазгох; торговых куполов Телпак Фурушон и Заргарон и др. [8, с.18-19]. Значительные работы были проведены на наиболее древних сооружениях – мавзолее Саманидов и мавзолее Буян-Кулихана, где стены снаружи их расчистили от прилегающих нескольких ярусов могил и грунта, очистили трещины в куполах и залили их ганчем. Также в мавзолее Буян-Кулихана низ купола стянули железным хомутом, заложили разрушения в стенах, закрепили ганчем изразцы на портале.

Весьма интересен был опыт реставрации с вторичным использованием древних строительных материалов, апробированный поначалу при ремонте в 1928 г. мавзолеев в Узгене. Там при реставрации использовали в основном древние фрагменты, обнаруженные при раскопках у мавзолеев, либо вытёсывались фрагменты декора заново из старых кирпичей.

Крупнейшим и уникальным примером удачной, и, как вариант, грамотной на тот период реставрации явилась реставрация мавзолея Саманидов рубежа IX-X вв. и потому мы приведем о нем более подробные сведения [2]. Это самое древнее из хорошо сохранившихся в Средней Азии здание, возведенное полностью из жженого кирпича. Кубовидное сооружение с башнями на углах и арочной галереей в завершении стен увенчано сферическим куполом. Ажурный рельефный декор одинаковых фасадов и интерьера из светло-желтого кирпича придает необычайную лёгкость и утончённость этому, на самом деле, весьма тяжеловесному и монументальному зданию.

Качество нового раствора могло бы нарушить эстетику и исторический облик здания, поэтому было решено для реставрационной кладки также использовать куски и соскрёбы старого ганчевого раствора, с предварительной его обработкой (перекаливанием, измельчением и др.).

Этот эксперимент, помноженный на опыт народных мастеров-строителей, дал превосходные результаты. Ныне нельзя отличить реставрационную кладку от древней первоначальной – памятник выглядит как нетронутое ремонтами хорошо сохранившееся здание. Эта работа получила и в своё время весьма высокую оценку и по сей день считается достойным примером бережного отношения к памятнику архитектуры. В те же годы эту методику Б.Н. Засыпкин и усто Ширин Мурадов применили при реставрации мечети Магоки-Аттори, в частности его богато декорированного южного портала XII в.

В 1937-40 гг. в Самарканде народные мастера Ширин Мурадов и другие усто подготовили молодую смену талантливых строительных мастеров, что способствовало укреплению узбекистанской школы реставраторов-практиков.

В 1950-е гг. после Отечественной войны большинство культовых сооружений использовали для хозяйственных целей (под конторы, чайханы, склады), наиболее разрушенные здания передавали реставрационным мастерским на заготовку кирпича.

Положение начало улучшаться лишь к концу 1950-х годов, когда по настоянию научной общественности и интеллигенции Республики создаётся Комитет по охране памятников материальной культуры Узбекистана и в его исторических городах организуют СНРПМ – Специальные научно-реставрационные мастерские, с цехами по обработке древесины, изготовлению облицовок и кирпича аналогичных древним образцам

В Бухаре в 1960-61 гг. на территории медресе Абдуллахан под руководством старейшего мастера – керамиста усто Усмана Умарова наладили такую же, как в Самарканде керамическую реставрационную мастерскую. В 1960-70-е гг. наиболее активно осваивались древние технологии изго-

товления керамики и кирпича, возрастает качество и объем их производства [5, с.11].

Однако все вышесказанное касалось лишь декора памятников и перекладки их разрушенных частей, в то время как настало время капитальной реставрации всего сооружения с укреплением несущих конструкций с учётом антисейсмических мер, защитой зданий от осадков.

Опыт показал, что надо укреплять конструкции современными материалами, скрывая их за кладкой или облицовкой. Как заключал по личному опыту и исследованиям знаменитый и опытный архитектор-реставратор К.С. Крюков: «Для среднеазиатских памятников архитектуры консервация в прямом смысле почти не приемлема в силу особенностей конструкций, строительных материалов и воздействия сейсмических сил. Для сохранения (консервации) памятников архитектуры необходимо восстановить работу несущих конструкций и кровли (купола), что гарантирует надежную сохранность памятников» [4, с.10]. При крупных восстановительных работах использовали современные материалы и конструкции – металл, железобетон и традиционные, специально изготовленные кирпичи древнего образца, резную терракоту высокого качества.

Отметим, что изредка укрепление оснований конструкций металлом и бетоном имело место в Узбекистане и ранее. К примеру, уже в 1928-е г. при выпрямлении падающего юго-восточного минарета медресе Улугбека в Самарканде, в Бухаре в 1955 г., когда купол ханака Надир Девон-Беги был также укреплен конструктором В.С. Гугелем металлическими обручами из полосового железа у основания купола.

Методика укрепления древних конструкций отрабатывалась индивидуально для каждого объекта. В 1970-е гг. почти каждый из шедевров архитектуры Бухары в той или иной мере был укреплен в умеренном и в самом необходимом объеме металлическими корсетами и стяжками, или же тонкостенными железобетонными конструкциями. По предложению конструктора Ю. Гольденштейна в медресе Мири-Араб металлической рамой, утопленной в тело кладки укрепили южный портал, металлическими стяжками укрепили барабаны и купола главного фасада и др. И только после этого остановилось частое разрушение данного самого красивого медресе Бухары.

Несколько иначе был укреплен (опирался на железобетонное кольцо) купол медресе Гаукушон. В мечети Калян, огромный голубой купол макусы - самый крупный и высокий в Бухаре укрепили подкупольным металлическим каркасом, который перераспределял и передавал нагрузку от купола на вертикальные металлические стойки, устроенные в стенах зала макусы. В медресе Абдуллахана в 1960-е гг. укрепили и выпрямили отклонившийся портал введя в его тело разгрузочные колонны, воспринимающие вертикальную нагрузку. Также решили создать вокруг памятника

охранную зону, с переносом тяжёлого авто-грузёного транспорта подальше от памятника [1].

Проверку на прочность укрепленных конструкций и правильность выбранной методики здания прошли очень скоро – в 1984 г. во время сильного землетрясения в Бухарском оазисе. Комиссия, в составе которой были архитекторы-реставраторы и конструкторы выяснили что разрушения наблюдались в основном на объектах, где реставрация заключалась в основном в перекладке повреждённых частей, без умеренного усиления конструкций металлом или железобетоном. Например, в медресе Кукельдаш отреставрированные без усиления в 1960-е гг. части были в аварийном состоянии. В то же время здания, в тело которых, начиная с 1970-х гг. деликатно вводились железобетонные рамные конструкции, либо отдельные тонкостенные детали, пережили землетрясение без особых повреждений. Анализ разрушений показал, что при реставрации здания дифференцированно и индивидуально, должны предусматриваться меры по продуманному инженерному усилению конструкций современными строительными материалами (быстродействующими цементами, высокопрочными сталями) [3, с.14-18].

В 1970-е гг. были разработаны методические основы реконструкции исторически сложившихся городов Узбекистана [7] и приступили к комплексной реставрации их исторических центров. В 1979 г. был создан единый управленческий орган – Главное научно-производственное управление памятников культуры (ГлавНПУ) при Министерстве культуры Узбекистана со многими подведомственными учреждениями. В его состав вошёл и образованный в 1979 г. в Ташкенте Узбекский научно-исследовательский и проектный институт консервации и реставрации памятников культуры (УзНИПИР), где более 300 высокопрофессиональных специалистов разрабатывали проекты реставрации, консервации и приспособления памятников, составляли их охранные зоны, а в химической лаборатории ученые химики-реставраторы раскрывали составы древних строительных и декоративных материалов [10]. Усилиями этих специалистов в сотрудничестве с народными мастерами-реставраторами – «усто» были осуществлены грамотные реставрационные работы на памятниках архитектуры Узбекистана.

Во второй во второй половине XX в. и особенно в 1970-1990-е гг. реставрационное дело Узбекистана переживало свой золотой период, были отреставрированы лучшие его шедевры зодчества. Разбор и анализ принятых проектных предложений и этапов их реставрации, особенно сложных и смелых инженерных решений на мечетях Биби-ханым и Калян, медресе Улугбека в Самарканде является предметом другого фундаментального исследования и превысит регламент данной статьи, поэтому далее мы ограничимся лишь представлением следующих визуальных примеров.

Примеры достижений реставраторов Узбекистана во второй половине XX в.:

Осветим их на основе визуального сравнения исторических фотографий до, во время и после реставрации наиболее значимых шедевров архитектуры Узбекистана, дополнив их нашими авторскими комментариями. Для показательности, в качестве исторических фото представлены первые цветные фотографии объектов 1907 и 1911 гг., снятые известным фотографом Прокудиным-Горским, изобретшим в начале XX в. собственный метод изготовления высококачественной цветной фотографии.

Мечеть Биби-ханым в Самарканде. Фото Прокудина-Горского, январь 1907 г. за несколько месяцев до крупного землетрясения.

Фото Прокудина-Горского 1911 г. после землетрясения 1907 г.

Мечеть Биби-ханым в Самарканде. Фото 1969 г. Livejournal (<https://oldcolor.livejournal.com/73150.html>)

Мечеть Биби ханым. Фото 1996 г. <https://oldcolor.livejournal.com/73150.html>

Самое крупное из трех медресе Улугбека начала XV в. – Самаркандское, как видно на фото 1911 г., утратило декор тимпана. С 1918 г. начал отклоняться его северо-восточный минарет, который был выпрямлен в 1932 г. по расчётам архитектора М.Ф. Мауэра и конструктора В.Г. Шухова [6, с.41]. Уже к середине XX в. начал отклоняться юго-восточный минарет медресе Улугбека. На фото 1958 г. с отреставрированным порталом он виден закреплённым металлическими тросами. Его выпрямила в 1965 г. группа специалистов и мастеров под руководством к. техн. наук Ю. М.

Генделя. «Накренившийся сильно в сторону минарет с примыкающими к нему пилонами весом около тысячи тонн за одни сутки с помощью мощных гидравлических домкратов был приподнят над фундаментом, выпрямлен и поставлен на место. В этой сложной инженерно-технической работе, наряду со строителями, активное участие принимали мастера-реставраторы Хасан Муминов, Абдукаюм Гафуров, Таир Джалалов» [11]. Оба уникальных проекта выпрямления минаретов медресе Улугбека в Самарканде, осуществлённые выдающимися архитектором и конструкторами своего времени были примерами гениальной и в то же время простой инженерной мысли, требующей наряду с этим скрупулёзных предварительных расчётов и многомесячных технических приготовлений.

Медресе Улугбека в Самарканде.
Начало XV в.

Фото Прокудина-Горского 1911 г.

Затянутый тросами северо-восточный минарет.

Фото 1920-х гг. Архив АКН РУз.

Медресе Улугбека.

Фото Говарда Сохурека 1958 г.

<https://visualhistory.livejournal.com/184551.html>

Отреставрированное медресе Улугбека в Самарканде.

Фото М. Аббасовой-Юсуповой 2009 г.

Такие же примеры на сопоставлении состояния памятника до и после реставрации можно привести по ряду самаркандских шедевров конца

XIV–XV вв. – Мавзолей Гури Амир, Мавзолей Ширин-бика ого в некрополе Шахи Зинда и входная часть в этот комплекс с крупным порталом, медресе Шир-дор XVII в. и др. В Бухаре – это крепость Арк, медресе Абдуллахана XVI в. и многие другие памятники, которым реставраторы Узбекистана вернули их первозданный облик.

На рубеже XX–XXI вв. в Республике на некоторое время и в некоторой степени начала распадаться одна из лучших в СНГ школ реставрации, встречались случаи неграмотной реконструкции объектов наследия. С 2016 года, со сменой руководства в стране, начали наблюдаться позитивные моменты – это начавшийся процесс восстановления реставрационного дела, открытие нового института реставрации, создание специального Агентства культурного наследия при Кабинете Министров Республики Узбекистан, выделение крупных средств на сохранение и реставрацию памятников архитектуры. На ряде памятников, некорректно реконструированных в начале XX в., в период Нового Узбекистана были выровнены допущенные прежде ошибки и перекосы.

Приведём лишь один пример. Суфийский мемориально-культовый комплекс в Гиждуване у почитаемой могилы Ходжа Абд ал-Халика Гиждувани (ум. XII–нач. XIII вв.) – основателя суфийского ордена Ходжагон, названного впоследствии Накшбандия формировался на протяжении столетий.

Здесь в 1434 г. Мирзо Улугбек выстроил ханака-медресе для суфиев – последователей шейха, обитавших на святом месте у его захоронения. Объектом особого почитания в комплексе была крупная дахма святого, оформленная в XVI в. правителем Абдулазизханом-I и облицованная мрамором. Обнеся стеной пространство вокруг дахмы здесь устроили традиционный для захоронений святых небольшой погребальный дворик – «хазира» с четырьмя входами и двумя поминальными мечетями [9, с.19].

Комплекс поэтапно реставрировался в конце XX в. Однако капитальной оказалась реконструкция святого места в 2003 г. к 900-летию юбилею Абд ал Халика Гиждувани, отмеченному под эгидой ЮНЕСКО. Дакма святого была разрушена и на ее месте установлен дорогостоящий резной надгробный камень с эпитафиями и арабскими письменами. Над ним возведена беседка на резных деревянных колоннах с декоративным голубым куполом. Рядом выстроена большая мечеть. В результате, мемориально-культовый комплекс Абд ал-Халика Гиждувани приобрёл парадность, но и в некоторой степени утратил очарование и камерность замкнутой среды огороженного святого места, первозданность его архитектуры и, в целом, его средневекового облика.

В погоне за парадностью было утрачено таинство обряда поклонения и паломничества. По исконным древним ритуалам суфиев и других мусульманских святых доступ к святому захоронению, как к таинству осу-

ществлялся к концу паломничества - с благоговением после прохождения прилегающих дворов. В результате реставраций конца XX и начала XXI вв. это захоронение святого оказалось на открытой площади, доступным всем и видным издали со всех сторон.

Все это вызвало недовольство специалистов, духовных лиц и рядовых граждан. К счастью, при покровительстве президента Узбекистана Шавката Мирзиёева это непрофессиональное решение было устранено и комплексу, спустя 15 лет вновь вернули его первоначальные черты. Для этого убрали новые дорогостоящие погребальный камень и беседку. Чтобы обнаружить место дахмы – погребальной платформы и хазиры святого в 2018 г. провели археологические исследования, при которых выявили облицовочные плиты XVI в. Их вмонтировали на самое видное место в оформлении новой восстановленной дахмы. Также восстановили в прежнем виде сагану матери святого [9, с.21]. В результате был восстановлен в первоначальном виде дворик-хазира с почитаемыми захоронениями Гиждувани и его матери.

Как видно из данного примера, можно посредством грамотного восстановления вернуть объекту его первоначальный облик. Однако, новое строение – это уже не памятник архитектуры. Оно лишь даёт нам представление о бывшем аутентичном сооружении. Важно изначально сохранять наследие в максимально приближенном к его историческому облику виде, чтобы не было подобных перекосов.

Участвуя на ряде центральноазиатских научно-практических форумов по реставрации, и беседуя со своими коллегами – архитекторами-реставраторами из соседних стран тюркского мира выясняется, что в наших постсоветских республиках накопились очень похожие, а порою и одинаковые проблемы в современной реставрации.

В этой связи, мне бы хотелось предложить свой взгляд и некоторые возможные аспекты сотрудничества в области реставрации архитектурного наследия тюркоязычных стран. Важна подготовка специалистов по охране, реставрации и менеджменту архитектурного наследия – архитекторов, конструкторов, специалистов по декору, остро необходимых уже сейчас и ещё более востребованных в будущем. Для этого следует принять следующие шаги:

- Усилить всестороннюю подготовку названных выше кадров, включая зарубежные стажировки для них;
- Осваивать опыт народных мастеров-реставраторов, особенно потомственных усто преклонного возраста, посредством устройства с ними мастер-классов, написания пособий и учебников, на основе их опыта и знаний.

- Повышение квалификации и профессиональной грамотности существующих специалистов с приглашением лучших местных и зарубежных специалистов и экспертов ЮНЕСКО и ИКОМОС.

Необходимо **создание Ассоциации реставраторов стран Тюркского мира, а также научно-исследовательского центра изучения, сохранения и популяризации архитектурного наследия тюркского мира**, где будут исследоваться вопросы грамотной реставрации, сохранения и менеджмента архитектурного наследия Тюркского мира. Сейчас эти функции в некоторой степени выполняет Тюркская Академия. Весьма важно, сотрудничать в Центре по вопросам обмена опытом и повышения квалификации в реставрационном деле. Подготавливать к изданию книги о шедеврах зодчества тюркского мира. Осуществлять международное сотрудничество и наряду с этим, работать тесно с локальными потомственными народными мастерами, обладающими огромным опытом в реставрации средневековых сооружений. Ведь ещё на заре формирования реставрационного дела в Средней Азии дипломированные архитекторы-реставраторы работали в тесном сотрудничестве с народными мастерами у многому у них учились.

Список литературы:

1. Асанов А.А. Укрепление главного портала медресе Абдулла-хана в Бухаре. // *Исследование и реставрация памятников архитектуры Узбекистана*. Ташкент, 1966.
2. Булатов М.С. Мавзолей Саманидов – жемчужина архитектуры Средней Азии. Ташкент. 1976.
3. Ибраилов И.В., Гольденштейн Ю.Е. Бухара: землетрясение и памятники (причины разрушений и методы их восстановления). // *Архитектура и строительство Узбекистана*, №10, 1984, Ташкент, с. 14-18.
4. Крюков К.С. К проблеме консервации и реставрации архитектурных памятников Узбекистана. // *Архитектура и строительство Узбекистана*, № 5, 1987. Ташкент, с. 9-12.
5. Крюков К.С. Организационные формы охраны и реставрации памятников архитектуры Узбекистана (1920 –1990 гг.). Часть вторая. *Архитектура и строительство Узбекистана*, № 2, 1991. Ташкент, с. 9-13.
6. Массон М.Е. Падающий минарет (северо-восточный минарет Самаркандского медресе Улугбека, Ташкент, 1963.
7. Ноткин И.И. Архитектурно-пространственные формообразования исторически сложившихся городов Узбекистана. М.– Ташкент, 1981. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора архитектуры.
8. Умняков И.И. Архитектурные памятники Средней Азии (Исследование. Ремонт. Реставрация. 1920-1928 гг.). Ташкент, 1929.
9. Юсупова М.А. Проблемы сохранения исторического облика архитектуры зиаратгохов Узбекистана. // *Материалы Республиканской научно-технической конференции “Ўзбекистон архитектура назарияси ва тарихи, ёдгорликларни таъмирлаш ва қайта қуриш муаммолари”*, Ташкентский Архитектурно-строительный институт. Ташкент, 2019, с. 17-21.

10. Yusupova M.A. From the history of preservation of Uzbekistan architectural heritage on the example of Bukhara city. Materials of report – The International Workshop Culture preservation. Gwangju (South Korea), pp. 189-204.

11. *Резистан*. - <http://eastpage.narod.ru/samark/sam23.htm>

12. *История и современность*. - <https://visualhistory.livejournal.com/184551.html>

13. *Памятники Средней Азии на снимках Прокудина - Горского*. - <https://oldcolor.livejournal.com/73150.html>

ДУХ ВЕЛИКОГО ПОЭТА ГЛАЗАМИ ЖИВОПИСЦА

Огулджерен Хаджиева

кандидат архитектуры, представитель Туркменистана в международном объединении архитекторов и инженеров Тюркского мира (ТЮРКСОЙ)
член.экспертной комиссии ВАК Туркменистана
oguljerenti@mail.ru

Ключевые слова: *Туркменистан, поэзия, Махтумкули, духовная культура, живопись*

Keywords: *Turkmenistan, poetry, Magtymguly, spiritual culture, painting*

К 300 летнему юбилею великого классика туркменской литературы Махтумкули.

76 лет созданию канонического портрета Махтумкули Айханом Хаджиевым и картины, посвящённые творчеству поэта.

Исполнилось 76 лет со дня создания канонического портрета Великого поэта Махтумкули. Автор Народный художник Туркменистана, первый кандидат искусствоведения, первый профессор Туркменистана в области искусства, лауреат премии им. Махтумкули - Айхан Аннамухаммедович Хаджиев.

В 1947 году в Туркменистане в Ашхабаде объявляется закрытый конкурс на создание канонического образа Великого мыслителя XVIII века, Махтумкули.

Для участия в этом конкурсе пригласили также студента 3-го курса Московского Художественного института им. Сурикова - Айхана Хаджиева. Молодого художника окрылило предложение участвовать в конкурсе. Тогда ему было 23 года.

Задолго до этого приглашения, до поступления в институт, после окончания Туркменского художественного училища, Айхан Хаджиев уже вынашивал идею создания образа поэта, и делал эскизы, поиски, изучал его творчество. Свою безграничную любовь с юности к гениальной личности Махтумкули, к его творчеству, художник хотел выразить созданием его образа. В своих воспоминаниях Айхан Хаджиев говорил: «Мои все

мысли были заняты созданием образа Махтумкули. Много работал над поиском образа. Сделал множество эскизов - поэта сидячего за столиком, стоя декламирующего свои стихи. После поступления в Московский Художественный институт им. В.И.Сурикова, я предложил свои поиски. Когда в Ашхабаде объявили конкурс в 1947 г. я был готов к участию в ней. В Ашхабад на конкурс я отправил последний вариант эскиза. И этот последний вариант эскиза Махтумкули был признан жюри конкурса самым лучшим, достоверным эскизом образа, и присудили 1-ое место». В жюри конкурса участвовали самые видные деятели культуры, науки, политики, поэты, писатели того времени. На основе этого эскиза Айхан Хаджиев создал фундаментальный, канонический портрет Махтумкули.

Во время работы над образом поэта Айхан Хаджиев посетил его родину — горное село Хаджи-Говшан, в долине Этрек, Гарры-Гала, Гызыл-Арват. В этих местах художник встречается с его дальними родственниками потомками. Собирал сведения о его жизни, характере, внешнем виде, привычках, одежде, было важно все! И по крупицам изучал досконально все сведения. Чтобы правдиво представить образ поэта живописец сделал портретные зарисовки с его родственников. История не сохранила нам ни одного изображения великого классика Туркменской поэзии. Перед молодым художником встала сложнейшая задача - создать достоверный облик поэта. Своим творческим вдохновением Айхан Хаджиев должен был создать настолько правдивый, титанический, благородный, вдохновенный образ поэта, чтобы миллионы людей, увидев, поверили, что это настоящий образ поэта. В работе над портретом большое внимание имели для живописца воспоминания современников и особенно внимательное изучение творческого наследия поэта, его философских взглядов. Гениальная личность Махтумкули, его наследия святы для Туркмен. Его сочинения - голос совести Туркменского народа, источник мудрости, непререкаемый авторитет в вопросах морали. Пламенный патриот, Махтумкули тяжело переживал межплеменные ссоры туркмен, неустанно призывал их объединиться. Народная память бережно донесла до нас его творения, для их изучения Айхан Хаджиев проводит много времени в библиотеке Академии Наук. Он советуется со старейшими, известными писателями Туркменистана, которые хорошо знали о жизни, годах учебы поэта. При создании картины очень важны были все советы.

В 1947 году Хаджиев завершил портрет Махтумкули. Перед зрителем впервые предстал образ великого туркменского поэта, изображенного в момент творческого вдохновения. Художественная общественность, туркменский народ высоко оценили картину молодого художника. Портрет Махтумкули был **принят каноническим**. Поэт сидит на ковре в полутьме туркменской кибитки. Перед ним на низком столике развернутый свиток стихов. Его взор устремлен в пространство, он весь во власти поэ-

зии. Молодому художнику удалось показать момент рождения поэтической мысли. За величавым обликом Махтумкули, исполненным спокойствия, угадывается сложный внутренний мир философа, поэта и мыслителя, жившего в жестокую эпоху кровавых распрей. Известный искусствовед П.Попов отмечает: «Хаджиев создал портрет великого поэта туркменской земли, наряду с этим живописец создал глубокое историческое полотно, где сумел показать эпоху. Это произведение стало достоянием национальной культуры», «вошедшим в сознание туркменского народа, иным образ Махтумкули теперь и не признают. Далеко не всякому художнику дано в 23 года, создать образ поэта, который стал душой и выразителем своего народа. Айхан Хаджиев завоевал признание Туркменского народа». Для многих мастеров искусства канонический портрет Махтумкули, созданный в 1947 году послужил основой для воплощения облика в живописи, скульптуре, графике, в театре и кинематографе. При жизни с мастером живописи, создателем образа, всегда советовались и художники, и скульпторы, режиссеры театра и кино, для воплощения образа в скульптуре, на сцене театра и в кинематографе. Теперь в разных городах мира как и в Туркменистане, где почитают творчество великого Махтумкули-Фраги установлены памятники, на основе канонического образа, созданного Айханом Хаджиевым в 1947 году, в Ашхабаде в 1971 году, (автор скульптор В.В Попов) в Киеве в 2001 году в России 2018 году в Ставропольском крае в 2009 году в Астрахани, в Турции в г. Йозгат в 2010 году, в Анкаре 2012 году в городах Узбекистана - Хиве в 1996 году в Ташкенте в 2017 году в Иране в провинции Голестан в 2021 году. В Ашхабаде в 2024 году откроют памятник у тропы здоровья высотой в 60 метров (автор скульптор С. Бабаев).

Айханом Хаджиевым созданы и другие исторические произведения, посвященные Махтумкули: «Махтумкули - ювелир» - 1959 г.; «Несогбенный» - 1960 г.; «Единой семьей» - 1983 г.; «Махтумкули и Менгли» - 1986 г.; «У могилы Махтумкули» - 1991 г.; «Азади» - 1993 г.

В 1957 году, в связи с приближением 225-летия со дня рождения Махтумкули, живописец Айхан Хаджиев обратился вновь к образу великого поэта. На республиканской выставке 1959 года была представлена новая картина «Махтумкули - ювелир» (1959). Махтумкули обладал разносторонними талантами, он был прекрасным ювелиром. В старину ювелиры (зергэры) не только могли сделать украшения для красавиц, но при необходимости выковать оружие для защиты родного очага. Поэтому ювелирное искусство приравнивалось к доблести. Художник отразил в этой картине связь мастерства, искусства, традиции, обычаев, создал поэта – зергэра, окруженного земляками, жадно вслушивающимися в его речи. Поэт в своей мастерской создает изумительные произведения ювелирного искусства,

возможно вдохновляясь творением своих рук, при этом рождаются новые гениальные поэтические строки.

А 1969 была представлена на суд зрителей ещё одна картина «Не согбенный», которая значительно углубила и обогатила образ поэта. В ней художник прославил гордый, непокорный дух великого Махтумкули, его страстную любовь к родине и жгучую ненависть к поработителям туркменского народа. Поводом для написания картины послужило знаменитое стихотворение «Мой уничтожен труд: Нас враг застал врасплох, иные в плен попали. Тетради милые врагов добычей стали». На картине художник показал окруженного врагами, связанного, гордо отвернувшегося Махтумкули. Поработители пытаются сломить непокорный дух поэта, бросая в костер рукописи его стихов. Огонь пожирает рукописи и жжет сердце, но взор поэта устремлен вперед, в будущее. Стоны, крики угоняемых в рабство соплеменников, издевательство врагов, рожают в его душе гневные слова:

«Враг властвует; а день за днем идет;
И мы, туркмены, терпим этот гнёт!
В страданиях за родом гибнет род.
Вставайте, братья, нам нельзя смириться!
Народу нынче говорит Фраги:
Меч доблести, отчизну береги.
Да не коснутся наших роз враги!...»

Напряжённое состояние души плененного поэта, помогает остро ощутить холодное колористическое решение картины. Несмотря на горящие в огне рукописи Махтумкули, которые созвучны горячей ненависти поэта к поработителям. Актуальная общественная значимость содержания картин Айхана Хаджиева, являются характерной особенностью его произведений.

«Большое содержание стало необходимостью моего творчества» - говорил Художник, он не могу работать лишь ради красивого пятна, силуэта, линий – это все обогащающие, помогающие раскрыть образ картины дополнения.

Разносторонний подход Айхана Хаджиева к творчеству Махтумкули, к философской мысли поэта, вдохновило художника на создание ещё одной идейной картины «Единой семьёй» (1983). Духовная пронизательность поэта, его проникновенные речи обладают силой воздействия на разум его поклонников его творческого гения. У Махтумкули есть строки:

«Туркмены! Если бы мы дружно жить могли,
Мы осушили б Нил, мы б на Кульзум пришли.
Теке, Йомут, Гоклен, Языр и Алили -
Отныне мы должны единой стать семьёй!»

Поэт наказывает соотечественникам, мол каждое племя в отдельности может быть слабым, если же все соберемся в единый кулак нас не одолеть

никакой беде. Это состояние поэта, собравшего за скатертью (сачаком) представителей разных племен, отражено в картине «Единой семьёй» Айхана Хаджиева. А в другом стихотворении поэт говорит:

«Единой семьёй живут племена,
Для тоя расстелена скатерть одна:
Высокая доля отчизне дана...»

С совершенно другой, лирической стороны показал Махтумкули, живописец в своей очередной серии картин, посвященной к празднованию юбилея поэта «Махтумкули и и Менгли» (1983). Нежный колорит картины способствуют раскрытию образов влюбленных. Влюбленный в прекрасную девушку Менгли, поэт читает ей свои новые стихотворения.

«Свой пальчик розовый кусая, смущается Менгли-ханум.
Тугие косы расплетая, смущается Менгли-ханум.
А ты гори, смотри, влюбленный, смущается Менгли-ханум...»

Скромная, немного смущенная Менгли, очарованно внимает словам поэта. Любовная поэзия Махтумкули – это глубоко чувственный мир прекрасных лирических стихотворений, описывающих красоту стана, походку, звон украшений и взоров туркменской девушки, невесты...

К сожалению, разлука с любимой несбывшиеся мечты, грустные воспоминания, плач души поэта отражены в последующих сочинениях.

И еще одна картина связан с духом и мечтами Махтумкули Фраги, «У могилы Махтумкули» (1991). В Иранском местечке Актокой, у могил великих поэтов Азади и Махтумкули, отдавая дань памяти и уважения, стоят современные туркменские ученые, писатели, художники, кинематографисты, священнослужители, общественные деятели сложив ладони по мусульманскому обычаю, произносят благословенные слова.

А 1993 год был ознаменован созданием канонического портрета отца великого Махтумкули – поэта, просветителя Довлетмаммеда Азади. Жюри конкурса на создание канонического портрета Азади, присудила первую премию и утвердила каноническим, образ, созданный Айханом Хаджиевым.

Потому что в жизни народного художника, профессора, кандидата искусствоведения, лауреата премии им. Махтумкули, творчество поэта занимало особое место. И это только небольшая часть произведений созданных живописцем. Мы только попытались показать те произведения Айхана Хаджиева, посвященных именно Махтумкули и его творчеству. 26 апреля 2024 года Айхану Хаджиеву исполнилось бы 100 лет. Даты жизни 1924-1998 годы. Символично и то, что совпадают юбилейные даты, Махтумкули отмечают в 2024 году 300 –летие со дня рождения.

СОТРУДНИЧЕСТВО УЗБЕКИСТАНА И АЗЕРБАЙДЖАНА: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Юлдуз Эргашева

профессор, доктор исторических наук, заведующая кафедрой Истории
Узбекистана Каршинского инженерно- экономического института
yuae63@gmail.com

Açar sözlər: Özbəkistan-Azərbaycan münasibətləri, diaspora, Azərbaycan mədəni mərkəzi

Key words: *Uzbekistan-Azerbaijani relations, diaspora, Azerbaijan Cultural Center.*

Узбекистан и Азербайджан связывают многолетние исторические связи, которые получили свое новое развитие с обретением обеими странами Независимости. У наших народов одни корни, мы - тюркский народ. Кроме того, в историческом и в культурном плане, схожести в менталитете и в обычаях узбеки и азербайджанцы очень близки друг другу, ибо наши предки тысячелетиями имели обоюдно обогащающий контакт, и это не могло не оставить свой след во взаимоотношениях наших народов.

В эпоху античности и средневековье азербайджанские города посредством Великого шёлкового пути поддерживали торговые и экономические связи со Среднеазиатским регионом по трассам сухопутных караванных дорог и также по водным путям, по которым через Бухару, Самарканд, Шаш шли купцы, ремесленники, учёные, певцы и танцоры.

Особый период во взаимоотношениях приходится ко времени правления Амира Темура. В период правления Амира Темура в Азербайджане были остановлены междоусобные войны, развивались разные направления производства, что способствовало общему развитию этого края. Амир Темур в Азербайджане построил ряд сооружений. Несмотря на то, что Азербайджан был включён в состав империи Амира Темура, он сохранил свою автономию. В этот период большое количество пленных мастеров из Азербайджана было доставлено в крупные города Мавераннахра. Каменотесы и специалисты архитектурного декора высшей категории участвовали в строительстве и художественной отделке соборной мечети Биби-ханым в Самарканде и дворца Ак-сарай в Шахрисабзе. Имя одного из них — Мухаммеда Юсуфа Тебризи — увековечено в рисунке орнамента [1].

Классиками азербайджанской и узбекской литературы стали Низами, Насиреддин Туси, Физули, Навои, Улугбек и другие мыслители и выдающиеся государственные деятели, которые оставили наследие, пополнявшее сокровищницу мировой литературы. Культурные связи двух стран имеют многовековую историю. Алишер Навои считал Низами Гянджеви

своим учителем, который оказал глубокое влияние на его творчество. В середине XIV века Кутуб Хорезми перевел на чагатайский язык поэму Низами «Хосров и Ширин». Хайдар Хорезми перевел «Сокровищницу тайн», а Огахи в XIX веке – поэму «Семь красавиц». Эта традиция сохраняется и сегодня.

Историко-культурные узы, этнические корни, а также длительное нахождение в составе одного государства – все это способствовало все более тесным взаимоотношениям. В начале XX века туркестано-азербайджанские связи продолжили своё развитие и на культурной ниве. Так, в зарождении и развитии профессионального театра в Узбекистане и в воспитании для Узбекистана художественных кадров особое значение имело творчество великого азербайджанского композитора Узеира Гаджибекова. Тексты его произведений были переведены на узбекский язык видным азербайджанским писателем и учёным Саидом Риза Али-заде, жившим тогда в Бухаре и Самарканде. В 1918 году им организуется в Самарканде театральная труппа, силами которой ставился ряд музыкальных пьес Узеира Гаджибекова. Благодаря этому первые национальные музыкальные пьесы в Узбекистане стали создаваться уже в начале 20-х годов известным деятелем культуры Хамзой, который опирался в своей работе на произведения Узеира Гаджибекова – «Аршин мал алан», «Мешади Ибад», «Лейли и Меджнун». Дважды (в 1911 и 1916 гг.) в Ташкенте успешно гастролировал Азербайджанский театр. В составе его труппы были известные актеры С. Рухулла, Ю. Нариманов и др.

Журналист, писатель и переводчик Сайд Риза Али-заде еще в 1906 г. открыл Самаркандскую новометодную школу, джадидскую школу «Хаят» («Жизнь»), где преподавал историю, арабский и русский языки, науку о космосе. Сайд Рза Али-заде в 20-30-е гг. готовил и, свободно владея 14 языками, переводил учебники, активно занимался журналистикой. Первые буквари, изданные в Самарканде в 1917 г. на основе арабской графики на узбекском языке, также написал Саид Рза Али-заде [2]. Вместе с Сайд Риза Али-заде открыл школу в Самарканде просветитель Мирза Мухаммад Ахун-заде. В 1912 г. Мирза Джалал-Юсиф-заде был первым редактором и издателем бухарских газет "Бухорои шариф" и "Турон".

В 1930-х годах десятки тысяч азербайджанцев волею судьбы оказались на узбекской земле. В 1944 г. в Узбекистан из Грузии депортируются граждане азербайджанской национальности. В октябре 1957 г. с этой группы азербайджанцев были сняты все ограничения по перемещению и предоставлено право вернуться на этническую родину. Но благоприятный климат Узбекистана, сходство языков и образа жизни побудили значительную часть азербайджанцев остаться на узбекской земле. По данным всесоюзной переписи 1959 года количество азербайджанцев, проживающих в Узбекистане, увеличилось более чем в 11 раз по сравнению с 1939

годом и составило 27,4 тысяч [3]. В последующие десятилетия число азербайджанцев в Узбекистане продолжало расти.

Выдающийся сын азербайджанского народа Максуд Шайхзода, являясь символом единения двух братских народов и примером подлинной «народной дипломатии», имеет большие заслуги перед узбекской литературой. В 1928 году Максуд Шайхзода выступил с протестом против мероприятий советской власти в Южном Дагестане и был выслан в Ташкент. М. Шайхзода стал писать стихи на узбекском языке, за что его стали называть «сын Азербайджана, узбекский поэт». Созданные им пьеса «Джалалиддин Мангуберди», лирико-философская поэма «Ташкентнаме» и трагедия «Мирзо Улугбек» стали подлинным достоянием классической узбекской литературы. Драмы Максуда Шайхзода заложили прочную основу стихотворной узбекской драматургии. Великий поэт, известный драматург, искусный переводчик и уникальный учёный, оставивший свой след в узбекской литературе и литературоведении в послевоенные десятилетия подвергся гонениям и осуждён за то, что им «средневековые тираны и деспоты показаны мудрыми государственными деятелями и народолоубивыми правителями» [4].

Первым азербайджанским членом-корреспондентом Академии наук Узбекистана и депутатом Верховного Совета республики был профессор-офтальмолог Кафар Абдуллаев. Известным в Узбекистане хирургом был Садык Масудов. Главным дирижером оперного театра в Самарканде, а затем театра оперетты в Ташкенте много лет трудился Гари Киримов, а режиссером Большого академического театра оперы и балета им. Навои — народный артист Азербайджана и Узбекистана Фируддин Сафаров. Членом Союза писателей Узбекистана является автор многих художественных произведений Ихтиар Ризо [5]. В Узбекистане хорошо знают творчество известного азербайджанского ученого и переводчика Рамиза Аскара, который перевел на азербайджанский язык «Хамсу» Алишера Навои, диван Захириддина Мухаммада Бабур и «Бабурнаме». Полный перевод «Хамсы» Низами Гянджеви на узбекский язык, осуществленный народным поэтом Узбекистана Джамалом Камалом, был издан в пяти томах в Ташкенте и Баку. Узбекский тюрколог Халид Саид также пользуется глубоким уважением в Азербайджане.

В Самарканде жил известный историк профессор Ю. Алескеров, который не раз бывал в нашем доме, ибо дружил с моим дедушкой профессором историком К.Ульджабаевым. (Э.Ю.) Выходцами из азербайджанской диаспоры Узбекистана являются скульптор Э. Алиев, художник театра и кино Ф. Ахадов.

Несмотря на то, что Азербайджан и Узбекистан испокон веков имели глубокие исторические связи, дипломатические отношения между нашими странами были установлены только в октябре 1995 года. Это стало

возможным благодаря общенациональному лидеру Азербайджана Гейдару Алиеву, который уделял особое внимание развитию связей с Узбекистаном. Посольство Азербайджанской Республики в Узбекистане начало свою работу в августе 1996 года, в июле 1998 года было открыто посольство Республики Узбекистан в Азербайджанской Республике [6].

Основопологающим документом, регулирующим отношения между двумя государствами является Договор о дружбе и сотрудничестве между Азербайджанской Республикой и Республикой Узбекистан, который был подписан во время первого официального визита Президента И.Каримова в Азербайджан 26-27 мая 1996 года. Наряду с Договором между двумя странами был подписан пакет документов, состоящий из 18 соглашений. В ходе визита Президенту Узбекистана И.Каримову было присвоено звание почетного доктора Бакинского государственного университета.

21-22 октября 1996 года Президент Азербайджана Г. Алиев посетил Ташкент для участия в IV Форуме глав государств тюркоязычных государств и праздновании 660-летнего юбилея выдающегося государственного деятеля Амира Темура. Официальный визит Президента Азербайджанской Республики Г. Алиева в Узбекистан состоялся 18-19 июня 1997 года. В ходе этого визита между нашими странами было подписано 19 документов, среди которых особое значение имеет Договор о дальнейшем развитии сотрудничества между Азербайджаном и Узбекистаном, укреплении отношений дружбы и партнерства. 19 июня 1997 года Президенту Азербайджана была вручена грамота Почетного доктора Ташкентского университета.

В 1997 году, основываясь на двусторонней договорно-правовой базе, в целях активизации и углубления сотрудничества между нашими странами была создана Совместная межправительственная комиссия по сотрудничеству между Республикой Узбекистан и Азербайджанской Республикой [7].

Именно в ходе двух вышеупомянутых визитов были намечены стратегические направления нынешних отношений между нашими странами. Документы, подписанные в ходе официальных визитов, создали прочную фундаментальную договорно-правовую базу для успешного сотрудничества двух стран. Кроме того, между Узбекистаном и Азербайджаном имеется весомая база двусторонних договоров в различных областях сотрудничества. Данные договора создали претендент перехода к новой форме доверительных отношений между двумя государствами. Образована предпосылка для развития союзнических отношений на основе новой философии, отличной от той, которая была в практике СССР и привносящей в развитие отношений между государствами элементы глубокого понимания общих интересов, имеющих стратегические перспективы и равноправные механизмы их обобщения. Сотрудничество развивается в военно-

технической области, в торгово-экономической сфере, расширяются культурные и научно-технические связи.

За эти годы пройден большой путь в становлении и развитии дружественных узбекско-азербайджанских отношений, основанных на принципах стратегического партнерства и союзничества, взаимной выгоды, уважения интересов друг друга. История узбекско-азербайджанских отношений ознаменовалась взаимными официальными визитами лидеров двух государств, ускоренным развитием двусторонних политических, экономических и культурных связей. Азербайджан и Узбекистан вступили в новую историческую эпоху отношений и двусторонние связи поднялись на качественно новый уровень с приходом к руководству Ш.М.Мирзиёева. Сегодня динамика двусторонних отношений характеризуется регулярными встречами на высшем и высоком уровнях. Стали традиционными межправительственные, межпарламентские, межведомственные контакты, форумы представителей деловых кругов, активизируется межрегиональное сотрудничество, идёт взаимное обогащение по общественно-политическому, научному и культурному направлениям. Стороны всегда готовы развивать многогранное и взаимовыгодное сотрудничество, основанное на долгосрочных интересах.

В октябре 2017 г. в Ташкенте прошла Международная конференция «Исламская солидарность на примере азербайджано-узбекской дружбы». Выступивший на конференции шейх уль-ислам Аллахшукюр Пашазаде подчеркнул, что основа отношений между независимым Азербайджаном и Узбекистаном была заложена общенациональным лидером Гейдаром Алиевым и первым Президентом Узбекистана Исламом Каримовым. Сегодня эти отношения успешно продолжают президенты Ильхамом Алиевым и Шавкатом Мирзиёевым. Азербайджан и Узбекистан уверенно шагают вперед. Главной целью на этом пути являются улучшение благосостояния и благополучия народа, занятие достойного места в мировом сообществе [8].

В последние годы узбекско-азербайджанские отношения благодаря политической воле руководителей обоих государств находятся на мощном подъеме. Это касалось как политического диалога, так и торгово-экономических связей, военного и военно-технического сотрудничества, отношений в гуманитарной и культурной областях. Сегодня открывается новая эпоха укрепления братских взаимоотношений народов, реализуются многочисленные совместные проекты, принимаются взаимовыгодные политико-экономические, социальные и культурные решения в соответствии с реалиями нового времени. Более 160 документов, подписанных на сегодняшний день между двумя странами, в том числе Декларация об углублении стратегического партнерства и наращивании всестороннего сотруд-

ничества, создали прочную правовую базу для его дальнейшего развития [9].

В настоящий момент в Азербайджане действуют представительства узбекской авиакомпании «Узбекистон хаво йуллари», работают компании «Узавтопром» (ведущий в Узбекистане производитель легковых автомобилей под брендом «Равон»), также существует представительство компании «Артель», занимающейся производством электротехнической продукции. В последние годы устойчиво растут объёмы товарооборота между двумя странами. Количество совместных предприятий увеличилось в 4 раза. Успешными примерами плодотворного взаимодействия стали проекты по организации сборки узбекских автомобилей, шелководческих и текстильных кластеров в Азербайджане [10].

В свою очередь, в Узбекистане более 300 компаний создано с участием азербайджанских инвестиций. Ещё в 2016 году товарооборот между Узбекистаном и Азербайджаном составлял 17 млн долларов США, в 2021 году сумма составила уже 118 млн долларов. В 2017 году на территории Узбекистана осуществляли деятельность 84 азербайджанских предприятия, из них 71 СП и 11 предприятий со стопроцентным иностранным капиталом. Основными сферами деятельности данных предприятий являются торговля, машиностроение и металлообработка, финансы и страхование, операции с недвижимостью, энергетика, сфера услуг, производство и ремонт ювелирных изделий, пищевая отрасль, легкая промышленность [11]. По состоянию на 1 июля 2023 года на территории Узбекистана действуют 204 компании с азербайджанским участием, из них 67 совместных предприятий, 137 предприятий со 100 % иностранным участием. Узбекистан поставляет в Азербайджан оборудование для хлопкоочистительных заводов. ОАО «Азермаш» из деталей, поставляемых Узбекистаном, осуществляет сборку автомобилей «Chevrolet». Происходит взаимодействие в области сельского хозяйства, шелководства, текстильной промышленности, химической промышленности. Действует узбекско-азербайджанский инвестиционный фонд. За январь — май 2023 года в Узбекистане было создано 22 совместных предприятия [12].

В 2022 году Азербайджан инвестировал в экономику Узбекистана 12 млн долларов. В 2022 году объёмы перевозок узбекских грузов через порт Баку увеличились почти в 2 раза. Узбекистан намерен и дальше наращивать грузоперевозки, используя современную транспортную сеть Азербайджана. В данном контексте на встрече Ш. Мирзиёева с И.Алиевым летом 2023 года обсуждено создание совместной логистической компании в рамках Транскаспийского коридора, а также строительство складской инфраструктуры и логистических центров в портах Баку и третьих стран.

В последние годы на основе межправительственных соглашений о сотрудничестве в области культуры, науки и техники, образования, здраво-

охранения, информации, спорта и туризма успешно осуществляется узбекско-азербайджанское взаимодействие в гуманитарной сфере.

В развитии культурного сотрудничества значимым фактором является наличие азербайджанской диаспоры в Узбекистане. Всесоюзная перепись 1989 г. зафиксировала в Узбекской ССР 44,4 тысяч азербайджанцев, в условиях демографического взрыва среди коренного населения их удельный вес по сравнению с 1979 годом упал с 0,3% до 0,2 % [13]. В настоящее время в Узбекистане проживает более 40 тысяч граждан азербайджанской национальности, активно участвуя в социальной, общественной, экономической и других сферах жизни узбекского общества. Большая часть азербайджанской диаспоры проживает в городах – приблизительно 32,5 тысяч человек, в сельской местности – около 3,5 тысяч [14].

Наиболее активные представители азербайджанской диаспоры объединены в такие общественные организации как Азербайджанский культурный центр Узбекистана, который входит в Республиканский интернациональный культурный центр, основанного в январе 1992 года. Годом основания Азербайджанского культурного центра "Гардашлык" в Ташкенте считается 1989 год. Сегодня учреждение представляет собой крупную организацию общественного значения. Считается, что Азербайджанский центр в Ташкенте объединил людей, интересующихся научными трудами, а также образованием, искусством и культурой. Немаловажное значение здесь уделяется изучению национальных традиций. В настоящее время в республике действует 8 Азербайджанских национальных культурных центров, деятельность которых координирует созданная в 2003 году Ассоциация азербайджанских культурных центров [15].

В целях осуществления миссии по развитию культурно-гуманитарных отношений и по обмену опыта между нашими народами при посольстве Азербайджана в Узбекистане с 2010 года функционирует Азербайджанский культурный центр имени Г. Алиева. В Центре действуют курсы по обучению компьютерным программам и азербайджанскому языку, кружки (танцы, рисование и рукоделие). При Центре созданы музыкальная группа «Азербайджан» и танцевальный ансамбль «Азербайджан гызлары», руководителем которого является заслуженная артистка Азербайджана Кокаб Алиева. Также при нем действуют библиотека, 3 музея, это музеи Г.Алиева, Истории азербайджанской государственности, Общей истории Азербайджана и Узбекистана. В Азербайджанском культурном центре хранится старинная азербайджанская одежда и одежда для современных танцевальных коллективов [16].

Таким образом, традиционно сложившиеся исторические, экономические и культурные связи с Азербайджаном всегда имели для Узбекистана определяющее значение. Именно эти непреходящие ценности обуславли-

вают заинтересованность сторон в последовательном продвижении добрых традиций, взаимодействии широких контактов в различных сферах, на основе долгосрочных программ, проектов. Узбекско-азербайджанские взаимоотношения непрерывно укрепляются, что имеет свои исторические, культурные, лингвистические, этнические и иные аспекты. В связи с новыми веяниями во внешней и внутренней политике Узбекистана между двумя странами открываются новые перспективы для развития сотрудничества в экономической и культурно-гуманитарной сферах. Процесс сотрудничества Азербайджана и Узбекистана свидетельствует о том, что на постсоветском пространстве происходит смена парадигмы, которая обусловлена целым рядом очень серьезных факторов.

Список литературы:

1. Этнический атлас Узбекистана. Т.: Совместное издание «ИООФС — Узбекистан» и ЛИА, 2002, с.15-17.
2. Назаров Равшан Азербайджан и Узбекистан: братская дружба из глубины веков // <https://ru.ahar.az/news/politika/416721.html>
3. Ата-Мирзаев О., Гентишке В., Муртазаева Р. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект. – Т.: Изд-во медицинской литературы им. Ибн Сино, 1998, с.60.
4. ААП РУз, ф.58, оп.175, д.49, л.199.
5. Этнический атлас Узбекистана. Т.: Совместное издание «ИООФС — Узбекистан» и ЛИА, 2002, с.15-17.
6. Азербайджано-узбекские отношения - хорошее прошлое и перспективное будущее//<https://report.az/ru/vneshnyaya-politika/azerbajdzhan-uzbekskie-otnosheniya-horoshee-proshloe-i-perspektivnoe-budushee-kommentarij>
7. Две братские страны - Азербайджан и Узбекистан. //lib.aliyev-heritage.org <http://az-culture.uz/ru/nashi-drujba.php?link=istoriya-drujb>
8. Азербайджано-узбекские отношения – весомый вклад в единство тюркского мира// https://azertag.az/ru/xeber/azerbaidzhano_uzbekskie_otnosheniya-vesomyi-vklad_v-edinstvo-tyurkskogo-mira-2736148
9. Джалилов Канан Азербайджан и Узбекистан – огромный взаимовыгодный инвестиционный потенциал // <https://1news.az/news/20221128033748982-Azerbaidzhan-i-Uzbekistan-ogromnyi-vzaimovygodnyi-investitsionnyi-potent>
10. Ниязов Жамшид Посол: «Безмерно благодарен узбекскому народу за трепетные и братские чувства в отношении культуры Азербайджана»// <http://www.xabar.uz/ru/siyosat/posol-bezmerno-blagodaren-uzbekskomu-narodu>
11. Азербайджан и Узбекистан обсудили увеличение взаимных инвестиций. Day.Az (19 августа 2023). // <https://news.day.az/economy/1590810.html>
12. Ата-Мирзаев О., Гентишке В., Муртазаева Р. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект. – Т.: Изд-во медицинской литературы им. Ибн Сино, 1998, с.66.
13. Муртазаева Р. Толерантность как интегрирующий фактор в многонациональном Узбекистане. Т.: Узбекистан, 2010, с.83.
14. Узбекистан и Азербайджан накануне нового этапа сотрудничества // <https://uzreport.news/world/uzbekistan-i-azerbaydzhan-nakanune-novogo-etapa-sotrudnichestva>

15. Ниязов Жамшид Посол: «Безмерно благодарен узбекскому народу за трепетные и братские чувства в отношении культуры Азербайджана» // <http://www.xabar.uz/ru/siyosat/posol-bezmerno-blagodaren-uzbekskomu-narodu>

16. Назаров Равшан Азербайджан и Узбекистан: братская дружба из глубины веков // <https://ru.azar.az/news/politika/416721.html>

ДЕНЕЖНО-ВЕСОВАЯ СИСТЕМА ВИЗАНТИИ В ЧАЧЕ

Альфия Мусакаева

канд.ист.наук, старший научный сотрудник
Государственного Музея истории Узбекистана АН РУ
musakaeva07021959@mail.ru.

Açar sözlər: *çəkilər, nomisma, unsiya, tərəzi, Çaç, Suqdeya, qızıl, gümüş, pul çəkisi sistemi.*

Ключевые слова: *гирьки, номисма, унция, либра, Чач, Сугдея, золото, серебро, денежно-весовая система.*

Одна из актуальных проблем в археологии и нумизматике Чача – изучение денежно-весовых систем древности и средневековья. Возникновение и развитие денежно-весовых систем, свидетельствуют о расширении сфер торговли, росте экономики, интенсивном функционировании торговых путей, росте городов.

В Чаче уже с I в. н. э. на городище Канка и в его округе появляются денежные отношения, хотя торговые отношения охватывали область Чача и в более ранние времена – уже в эпоху бронзы и раннего железного века. После децентрализации этого узколокального древнечачского чекана появляются разные синхронные, а частично нет, выпуски монет отдельных мелких владений Чача. Нужно отметить, что денежно-весовая система Чача была основана на меди.

Однако, в силу определенных причин, весовая и монетная системы Чача остаются практически мало изученными. Практически до недавнего времени находки гирь в Чаче не были зафиксированы. Без исследования денежно-весовых систем сопредельных стран, стран общего торгового пространства понять и распознать денежно-весовые системы Чача невозможно. В этой связи, привлечение данных по появлению и развитию уже известных древнейших весовых и денежных систем для изучения денежно-весовой системы Чача, рассмотрение их параллелей – один из способов разрешения проблемы.

Поэтому большое историческое значение имеет находка комплекта гирь, состоящего из 21 экземпляра разновесов от крупных – чуть более 200 грамм, до мелких – четырехграммовых. Фиксация каждой находки

гирек важная и необходимая задача. В последние годы с городища Канка были опубликованы три гирьки, две из которых византийские [7, с.91– 92]. Это практически все из известных на сегодня находок гирек в Чаче. Однако в марте 2022 г. стало известно о находке комплекта гирек. Точное место находки их, к большому сожалению, пока точно не установлено. Предположительно, гирьки были найдены, в Сырдарьинской области. Комплект гирек насчитывает 21 экземпляр разновесов, он был обнаружен у частного лица таможенными органами «Сырдарья».

Приведем их описание некоторых из них:

Гиря №1. Вес 206.844 гр. (206.76 г.) Гиря двенадцатигранная. Бронза. (Рис.1 №4).

Гиря многогранная (12-гранная) гиря. Бронза. Высота 22.8 – 23 мм. Диаметр верхней площадки 34.8 – 36.2 мм. На верхней площадке имеются глубоко врезанные линии (лучи), исходящие из центра, центральное изображение не совсем ясно (Таблица №1, 5). Просматриваются глубоко вырезанные две буквы в центре: А/Л и Г, сверху просматривается знак похожий на обозначение унции на византийских гирях. На нижней поверхности гири нанесены мелкие штампики в виде розеток в форме цветка – по кругу шесть колец и одно в центре (Таблица №1, 6). Таких розеток одна в центре и шесть по кругу. Кроме того, имеются мелкие круглые углубления образуют пояс по краю площадки и делят эту площадку на 6 секторов. Боковые грани гири подрезаны сверху и снизу по отношению к площадке. В центре каждой грани нанесен оттиск штампа в виде цветочной розетки (из точек). $6 \times 12 = 72$. (Таблица №1, 7) У самого края между рядами пунсоном нанесены штампики в виде 6-ти лепесткового цветка с серединой. Край гири отбит, под слоем бронзы (?) просматривается светлый металл, возможно, свинец (?) $206.844:12=17.237$ гр.

Гиря № 8. Вес 17.692/17.685 гр. Гиря шестигранная. Бронза (Таблица №2, 1).

Гиря малая в форме шестигранной призмы. Вес 17.685 г. Высота 17 мм. и 11 мм. Верхняя площадка скошена из-за перепада высот. Длина верхней площадки: 15.8, 15,5 мм. Нижняя площадка 14.3 мм. и 15 мм. Бронза. Верхняя площадка покрыта глубокими прорезанными линиями. С одной стороны, ясно просматриваются четыре прорезных рельефных линии, расположенных параллельно друг другу. В центре треугольник, вероятно передающий знак «Δ», означающий 4. Судя по весу гирьки – это 4 номисмы. Нижняя площадка плоска, поверхность ее окислена изображений не видно. Характерная особенность на боковых гранях нет подрезок к верхней и нижней площадкам. На нижней площадке как будто бы просматриваются четыре небольших точечных углубления: у края площадки – три углубления, расположенных в виде горизонтального ряда и четвертое углубление находится снизу справа.

Гиря №9. Вес 4.314/4.31 гр. Гиря призматическая (Таблица №2, 3).

Гиря малая призматической формы в виде граненого бочоночка. Вес 4.31 г. Диаметр по боковому ребру 10.8 мм. Высота 6.7 мм. Диаметр верхней площадки 9.6 мм, а нижней 9.1 мм. Бронза. Верхняя поверхность, уплощенная, через центр, проходит оттиск штампа в виде полосы с мелкими 7-ью точками. Нижняя площадка также уплощенная и также орнаментирована, через центр проходит оттиск штампа в виде полосы с 7-ью точками. Боковая поверхность гирьки: посередине проходит горизонтально выделенное ребро. Ребро гирьки образовалось в результате неравномерно осуществленной подрезки ее боков под верхней и нижней площадками (Рис. 1. № 5).

Гиря № 21. Вес 27.399/27.385 гр. Гиря кубическая. Белый металл. (Таблица №2, 2)

Гиря малая. Вес 27.385 гр. Сплав из светлого металла. Форма гири в виде куба. На некоторых (двух) гранях удалось рассмотреть слабо выраженную орнаментацию в виде квадрата или ромба по центру с круглой точкой-углублением в середине. Кроме того, на одной из сторон просматриваются одно круглое углубление в центре квадратной площадки и круглые углубления по одному в углах квадратной площадки и мелкоточечный ряд на этой же стороне у одной из граней квадратной площадки. На третьей стороне виден точечный ряд, пересекающий квадрат площадки.

По сторонам от него в центре площадки по одному углублению, одно из углублений окружено полукругом точек, возможно, и второе углубление оформлено также, но ввиду плохой сохранности, не столь явно просматривается. На других сторонах детали орнамента трудно различимы.

Орнамент прослеживается не на всех гранях гири. Поверхность гири сильно изъедена, покрыта раковинами коррозии. Гиря сильно корродирована, местами покрыта трудновыводимыми красными окислами. В этой связи не на всех сторонах гири различимы детали орнаментации. Только после очистки поверхности будет ясно как оформлена гиря и есть дополнительные знаки по обозначению ее веса.

Аналогии: По средневековым материалам Сугдеи прослеживаются аналогии по оформлению верхней площадки сугдейских находок и двух гирек из сырдарьинского комплекта разновесов. В Сугдее в единственном экземпляре представлена восьмиугольная бронзовая гирька, на лицевой стороне которой «помещен прорезной орнамент в виде ломаных линий», вес ее – 53.20 гр. Номинал в 2 унции [6, с. 165; Рис.2 №26]. Характер этих глубоких прорезей, линий этой Сугдейской гирьки очень похожи на глубокие прорезы гири №1 из нашего Сырдарьинского комплекта разновесов, хотя и обе гири имеют разные весовые данные. Отличаются они еще и тем, что на Сугдейской гирьке не просматриваются никакие знаки. Тогда как на самой крупной гире из Сырдарьи просматриваются знаки веса. Ха-

рактёр её оформления показывает, что она синхронна сугдейским материалам X-XII вв.

В каталоге гирек Garo Kürkman по материалам Анатолийского музея Турции ранние гири хотя и имеют вес, близкий вычисленным унциям из сырдарьинского комплекта, однако они выглядят совершенно иначе [13]. Тогда, как сугдейские гири имеют аналогичную верхнюю поверхность с глубоко прорезанными, прерывными лучами. Такой вид верхней площадки гирь очень специфичен и не встречается в ранних материалах.

Гирька №8 также по оформлению верхней площадки аналогична сугдейской гирьке, имеются глубоко прорезанные лучи.

Датировка гирек из комплекта: Известно, что в Византии было развитое, устойчивое денежное хозяйство. Монеты, выпущенные в разное время, насчитывались миллионами, и они «оставались в обращении в течение двух-трех веков, сопутствуя новым выпускам. В ряде случаев это снижает их датирующие возможности» [9, с.45].

Датировка таких предметов, как гирьки, осложнена не только отсутствием информации о месте находки, об археологическом слое, обстоятельствах находки, но еще и тем, что гирьки могли использоваться длительное время – как до, так и после реформ. Однако, отсутствие в комплекте гирек гирь с обозначением номисмы в виде знака «N», свидетельствует о дате, близкой к XII в. По наблюдениям исследователей «памятники с обозначением номисмы «N» ... заканчиваются в XII столетии...» [5, с. 522].

А.А. Душенко по материалам Мангупского городища выделил квадратные экзагии в 1-ый тип и дисковидные во второй тип. Причем хронологически экзагии первого типа используются в более раннее время – IV-VI вв. Тогда как дисковидные экзагии появляются после VI в. и используются до начала IX в. [3, с.256; 3, с.258-259; 2, с.75-78]. М.И. Золотарев комплект византийских дисковидных гирек из Херсонеса датирует по материалам раскопок XIV в., аналогичные дисковидные гирьки найдены были в слоях XII-XIV вв. [4, с.94-96]. Найденный Сырдарьинский комплект разновесов имеет гири многогранные, но не чисто дисковидные. Наиболее близкие аналогии прослеживаются по материалам Сугдеи IX- XII вв.

Для этого времени – XII в. и позже характерна либра, которая состоит из 84 солидов. Но наша гирька № 1 имеет 12 граней на каждой розетка с 6-ью кружками ($12 \times 6 = 72$). Так, возможно, это до галльский солид, но и Константиновским (4.55 гр.) его при пониженном весе в 4.31гр. (4.3075гр.) сложно назвать. Вероятно, это IX - XII вв. Гиря №1 весом в 206.76 гр. содержит 48 номисм, что соответствует 8 унциям.

Примечательно, что находящаяся в этом комплекте гирька №9 имеет такой же вес номисмы – 4.31 гр., как и вычисленная по гире №1 номисма в 4.3075 гр. Что подтверждает факт того, что эти гирьки из одного комплек-

та. Таким образом, обе они датируются IX- XII вв. Период IX-X вв. – время правления династии Саманидов. В это время отмечаются интенсивные торговые связи со Средней Азией, когда отсюда происходит большая утечка серебра в виде кладов саманидских монет. Этот факт подтверждают единичные клады Саманидских серебряных монет в Среднеазиатских музеях и большое количество их находок в странах Восточной и Западной Европы.

Датировку сырдарьинского комплекта IX - XII вв. подтверждает гирька из комплекса средневековой Сугдеи [6, с.167; Рис.2]. Этот морской порт Судак – Сугдею характеризуют, как один из пяти крупнейших средневековых портов мира [1, с.309]. Не случайно порт этот назывался «Сугдеей», в основе слова наименование «Согд», тесные связи с которым, вероятно, и дали название порту. Находка комплекта гирек из Чача свидетельствует об активных торгово-экономических связях Сугдеи со средневековой Средней Азией.

Разницу в весах теоретического эталонного веса и реального оправдывают разными причинами. Все исследователи, которые так или иначе сталкивались с описанием и научным обоснованием весов гирек или монет, отмечали разницу, значительные отклонения от нормы – даже в 2,44 гр. Так, свинцовый разновес из Сугдеи весом в 11.21 гр. отнесен к экзагиям в 3 номисмы [6, с.160]. Считают, что экзагий должен быть несколько легче монеты, полновесность которых он проверяет. Это оправдывает недостачу веса в сравнении с теоретическим эталоном. Кроме того, нельзя обойти вниманием тот факт, что фиксируют почти одновременное сосуществование нескольких стоп для чекана в золоте (Диоклетиановская система, система Константина Великого, система «галльского» солида) [5, с. 525].

Другие находки, не менее важные для рассмотрения денежно-весовой системы Чача были найдены на городище Канка (Ташкентский оазис древняя область Чач). В составе массы неочищенных предметов и монет, найденных на поверхности городища Канка и в его окрестностях (большой частью распаханных) был обнаружен предмет, имеющий необычную форму (Рис. 1, №1). После его очистки на нижней круглой части предмета были обнаружены прорезы и крестообразный знак [8, с. 38-39].

Л.И. Чуистова, исследовавшая громадное количество весовых систем античного и средневекового Причерноморья, отмечает, что на гирях, как правило, весовые нормативы переданы условными знаками: черточками, прорезями, точками, кружками или буквами [11, с.56]. Количество прорезей и сегментов позволило предположить, что этот предмет представляет собой гирьку с обозначениями кратности ее веса. Несмотря на обилие монетных находок с этого городища, находки гирек единичны.

Размеры восьмигранной гирьки:

Высота – 24,5 мм.

Толщина восьмигранника (снизу и сверху) – 18,3 – 18 мм.

Высота восьмигранной части – 12,7 мм.

Диаметр верхней части – 11,5 мм.

Диаметр нижней части – 13,5х13,8 мм.

Вес – 37,99 г.

Эта восьмигранная гирька, как и два византийских экзагия, найденные раньше на городище Канка, более раннего времени в сравнении со средневековыми гириями из Сырдарьинского комплекта.

Заключение: Ввиду отсутствия письменных источников по вопросам метрологии и денежно-весовых систем Чача, особо важное значение приобретает метод сравнительного анализа: единица веса, полученная путем вычисления, должна показать тот же результат, который получен при взвешивании реальной такой единицы веса, например, гирьки.

Любопытно, что гиря №1 весом в 206,844 гр. близка по весу 1 сомму Таны весом в 206.5 гр., известному для начала XIV в., является половиной фунта и составляет 45 саджа или мискалей. Такая весовая единица была вычислена А.Г. Федоровым-Давыдовым для Таны по материалам справочника Франческо Балдучи Пеголотти, этот справочник он составил в 1338-1342 гг. При соджо - 4.59гр. 1 соммо равен 7 унциям и 20 денариям – 7,5 унций Генуи. 1 соммо – 45 соджо, $4.59 \times 45 = 206.5$ гр. В домонгольское время существовала либра 327.456 и унция 27.3 гр. $27.3 \times 7.5 = 204.75$ гр. [10, с.67-68]. Однако, имеющаяся в комплекте гирька весом в 4.31 гр.

Вычислить либру (фунт) по имеющимся материалам и привязать его к какому конкретному времени не так просто. Исследователи отмечают, что «принятая по всей Византии литра (фунт) в зависимости от цели использования мог иметь 322 гр. и 327 гр. и падать до 300 гр. и ниже [9, с.46].

Поделив вес гири №1 на 12, получим $1/24$ унции или вес в 4 солида (номисмы) $206.844 : 12 = 17.237$ гр. Примечательно, что в комплекте имеется гиря за № 8 весом в 17.692 гр. Нужно учитывать, что край гири №1 отбит и разница весов практически представляет один и тот же вес 17.692 гр. или округленно 17.7 гр. Такой же вес 17.69 гр. дает гиря из собрания Турецкого музея. Диаметр этой круглой гири 25 мм. Высота 5 мм. [12, р. 46; КМА 547 (cat. 046)]. Круглая гиря с точечным орнаментом, передающим номинал в 4 номисмы в виде букв «N Δ». Имеется по краю гири невысокий бортик. Датировка гири не приведена, только имеется ее определение «Византия».

Теперь можно вычислить либру: $17.692 : 4 = 4.423$ гр. – это солид. $4.423 \times 72 = 318.456$ гр. Это практически 319 гр. Такая либра в 319 гр. зафиксирована для IX-XIII вв. [12, р.33].

Имеющаяся в этом же комплекте гиря №21 весом в унцию 27,399 гр. показывает, что гиря №1 содержит вес, состоящий из 8 унций. Деление веса гири №1 на вес гири № 21 дает результат $206,899 : 27.399 =$

7.54932662 гр. То есть этот номинал гири №1 подтверждает, что разновес комплекта №21 составляет 1/8 часть гири №1, а гиря №1 – это разновес в 8 унций. Среди материалов Турецкого музея присутствует унции весом в 27.77 и 27.74 гр. и датируются они X-XIII вв. Тогда как гири весом в унцию из этого музея от 23, 67 – до 26,57 гр. датируются от IV до VII вв.

Таким образом, найденный в Сырдарьинской области комплект гирь, состоящий из 21 экземпляра разновесов, имеет следующие образцы денежно-весовой системы:

- гиря №1 – это 8 унций (206.844 гр.);
- гиря №8 – это 4 номисмы (17,692 гр.);
- гиря №9 – это 1 номисма (4,314 гр.);
- гиря №21 – это 1 унция (27,399 гр.).

Все четыре гири, как и весь комплект гирек из Сырдарьи представляет образцы разновесов денежно-весовой системы Византии X-XIII вв., и возможно, начала XIV в.

Результаты анализа весовых значений, полученных при изучении гирек, раскрывают историю создания и функционирования весовых и денежно-весовых систем в исследуемом регионе. В этой связи изучение и фиксация каждой находки чрезвычайно важна и актуальна для изучения метрологии и денежного обращения Чача. На данном этапе исследований можно заключить, что в период с IV-V по IX-XIII вв. в Чаче при совершении торговых сделок определенно пользовались гирьками Византийской денежно-весовой системы.

Список литературы:

- 1.Булгаков, Булгакова 2012 – Булгаков В.В., Булгакова В.И. Портовый комплекс Сугдеи (по данным подводных исследований 2004-2005 гг.) // Древняя и средневековая Таврика. Археологический альманах. Донецк, 2012. № 28. С. 285–310.
- 2.Душенко 2018 – Душенко А. А. Византийские бронзовые эксагии из раскопок Мангуна // X Международный Византийский семинар «ΧΕΡΣΟΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: «империя» и «полис». Материалы научной конференции. Севастополь: ООО Колорит, 2018. с. 75–78.
- 3.Душенко 2018а – Душенко А. А. Византийские разновесы из раскопок Мангуна // Материалы по истории и археологии и этнографии Таврии. Вып. 23. Симферополь, 2018. с. 255–268.
- 4.Золотарев 1974 – Золотарев М.И. Средневековый набор разновесов из Херсонеса // Нумизматика и сфрагистика. Вып. 5. Киев: Наукова думка, 1974. с. 94 – 96.
- 5.Лихачев 1925 – Лихачев Н.П. Византийские эксагии // Известия Российской академии наук. Серия VI. Т. 19. Вып. 12–15. М., 1925. с. 519–526.
- 6.Майко 2019 – Майко В.В. Византийские разновесы из раскопок Сугдеи // Античная древность и средние века. Том. 47. Симферополь. 2019. С. 157–169.
- 7.Мусакаева 2020 – Мусакаева А.А. О весовых стандартах монет древнечачского чекана // Проблемы древней и средневековой истории Чача. Вып. 7. Saarbrücken: LAP, 2020. с.91–96.
- 8.Мусакаева 2021 – Мусакаева А. А. Восьмигранная гирька с городища Канка // Проблемы древней и средневековой истории Чача. Вып. 7. Saarbrücken: LAP, 2021. с.38–45.

- 9.Сорочан 2001 – Сорочан С.Б. Византия IV – VI вв. Этюды рынка. Структура механизмов обмена. Харьков: Майдан, 2001. – 471 с.
- 10.Федоров-Давыдов 1958 – Федоров-Давыдов Г.А. Денежно- весовые единицы Таны в начале XIV в. (по данным Франческо Пеголотти) // Советская археология, вып. 3. М.: Изд-во АН СССР, 1958. С. 67 – 72.
- 11.Чуистова 1962– Чуистова Л. И. Античные и средневековые весовые системы, имевшие хождение в Северном Причерноморье // Археология и история Боспора. Т. 2. Керчь: Крымиздат, 1962. С. 102.
- 12.Acara Eser 2003– Acara Eser M. Byzantine Period / G. Kürkman (Ed.), Anatolian Weights and Measures. Istanbul: Matüsalem Publishing, 2003, p. 32 – 49.
- 13.Kürkman 2003 – Kürkman, Garo. Anatolian Weights and Measures. Istanbul: Matüsalem Publishing, 2003.

НОВЫЙ ЭТАП СОТРУДНИЧЕСТВА ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ: СОВРЕМЕННЫЕ РЕАЛИИ И ВИДЕНИЕ БУДУЩЕГО (НА ПРИМЕРЕ УЗБЕКИСТАНА)

Саодат Давлатова

Руководитель научного центра Комитета по межнациональным
отношениям и дружественным связям с зарубежными странами при
Министерстве Культуры Республики Узбекистан,
доктор исторических наук, профессор
saodatdavlatova 70@gmail.com

Ключевые слова: Узбекистан, международная система, международные организации, Тюркский мир, безопасность, Организация тюркских государств

Açar sözlər: Özbəkistan, beynəlxalq sistem, beynəlxalq təşkilatlar, Türk Dünyası, təhlükəsizlik, Türk Dövlətləri Təşkilatı

Keywords: Uzbekistan, International System, International Organizations, Turkic World, Security, Organization of Turkic States.

В условиях сегодняшней глобализации процессы мира и безопасности остаются актуальной проблемой для мирового сообщества. Обеспечение мира народов мира напрямую зависит от многих аспектов, в том числе от степени решения национального вопроса в каждой стране и возникающих в результате международных отношений. В то же время в мире сложно найти страны, население которых состоит только из одной национальности. По этой же причине дружественные отношения проживающих в них народов в различных областях отношений между странами и государствами являются важным фактором развития любого государства. Чем сильнее этот фактор, тем крепче будут отношения между странами во всех сферах и дадут ожидаемые обеими сторонами результаты.

Узбекистан многонациональная страна. В ней с древних времен компактно проживают представители различных национальностей. Необходимо отметить, что в Республике Узбекистан с первых дней независимости одним из приоритетов государственной политики стало создание для всех проживающих в республике наций и народностей максимально благоприятных условий для сохранения и развития своего языка, обычаев, традиций, культурного наследия, национальной идентичности.

Узбекистан на протяжении своей трехтысячелетней истории являлся краем толерантности и источники подтверждают, что толерантность возникла на территории Мавераннахра.

На сегодняшний день этническое и культурное многообразие проживающих в республики в согласии и сплоченности, одной единой семьей более 130 наций и народностей рассматривается как одно из главных достижений за годы Независимости: национальное достояние, источник плодотворного взаимовлияния и взаимообогащения культур. Например, в последние годы отношения Узбекистана со странами Центральной Азии укрепились за счет многосторонних механизмов сотрудничества, включая Организацию Объединенных Наций (ООН), Содружество Независимых Государств (СНГ), Шанхайскую организацию сотрудничества (ШОС), Совет сотрудничества тюркских государств. -Говорящие страны (TCSC), Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе. По нашему мнению, в рамках предполагается развивать не только политико-дипломатические отношения, но и экономическую дипломатию, межпарламентскую дипломатию и укрепление общественной дипломатии. (ОБСЕ) и других структур.

В условиях современных реалий сотрудничество между государствами носит более прагматичный и динамичный характер. Все большее место стали занимать региональные организации, участию в которых отдают предпочтение многие страны. Зачастую именно такого формата объединения создают наиболее эффективную платформу для взаимного сотрудничества государств с учетом национальных интересов. К таким относится и Организация тюркских государств.

После прошлого Стамбульского саммита и преобразования платформы Совета сотрудничества тюркоязычных государств (ССТГ) в полноценную Организацию, это также первая встреча глав тюркских государств в таком широком составе.

За историю своего существования ОТГ пережила три этапа трансформации. Еще в 1992 году был создан Саммит тюркоязычных стран, что стало первым шагом для интеграции этих государств. С 1992-го по 2009 год прошли девять саммитов, итогом которых стало подписание Нахичеванского соглашения о создании Совета сотрудничества тюркоязычных государств (Тюркский совет). А уже в 2021-м он был переименован в Органи-

зацию тюркских государств. В сентябре 2019-го Узбекистан, ратифицировав Нахичеванское соглашение от 3 октября 2009 года, стал полноправным членом ОТГ. С этого момента нашей страной выдвинуты конкретные инициативы по взаимодействию с ОТГ, в том числе предложения об объявлении Хивы Культурной столицей Тюркского мира (в 2020-м) и проведении одного из заседаний Делового совета ОТГ в Ташкенте с организацией соответствующего бизнес-форума (5 октября 2019-го).

Впервые проводимый в Узбекистане саммит ОТГ, а также выбранный для этого события город Самарканд имеют символическое значение. Из истории известно, что Самарканд - одна из колыбелей мировой цивилизации. Этот древний город на протяжении тысячелетий был перекрестком для коммуникаций между цивилизациями вдоль Великого шелкового пути. Многие славные страницы общей истории наших братских народов написаны на этой земле.

ОТГ сегодня объединяет Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Турцию, Узбекистан. Туркменистан и Венгрия имеют статус наблюдателя. В этих государствах проживают около 173 миллионов человек, что составляет более двух процентов населения мира. На долю стран также приходится свыше трех процентов мирового ВВП, рассчитанного по паритету покупательной способности.

Уникальность ОТГ выражается в том, что организация имеет многогранные сферы для сотрудничества. Согласно статье второй Нахичеванского соглашения, в качестве целей и задач указаны как укрепление и поддержание мира и безопасности, так и поощрение эффективного регионального и двустороннего сотрудничества в политической, торгово-экономической, правоохранительной, природоохранной, культурной, научно-технической, военно-технической, образовательной, энергетической, транспортной, кредитно-финансовой и других областях, представляющих общий интерес. В свою очередь ОТГ нацелена на создание благоприятных условий для торговли и инвестиций, дальнейшее упрощение таможенных и транзитных процедур, а также на расширение взаимодействия в области науки и техники, образования, здравоохранения, культуры, спорта и туризма, популяризации великого культурно-исторического наследия тюркских народов.

Для достижения этих целей под эгидой ОТГ функционируют шесть структур: Международная организация тюркской культуры (ТЮРКСОЙ), Парламентская ассамблея тюркских государств (ТЮРКПА), Международная Тюркская академия, Фонд тюркской культуры и наследия, Тюркская торгово-промышленная палата, Представительство, Организации тюркских государств в Венгрии. Такая структура направлена именно на эффективную реализацию возложенных на объединение задач.

В 2022 году в Самарканде прошел саммит Шанхайской организации сотрудничества. В нем приняли участие главы государств и правительств стран-членов, наблюдателей и партнеров, руководители ведущих международных и региональных организаций. На саммите были обсуждены, пожалуй, самые актуальные вопросы глобального и регионального развития, угрозы и вызовы устойчивому развитию.

В октябре 2019 года Узбекистан стал полноправным членом ССТГ, а уже два года спустя, в 2021-м, на Стамбульском саммите была открыта новая страница в истории организации - Совет был переименован в Организацию тюркских государств. За короткий период с момента присоединения Ташкента к семье тюркских государств, Президентом Узбекистана Ш. Мирзиёевым было выдвинуто более 30 инициатив и предложений по дальнейшему развитию и укреплению взаимодействия с государствами - участниками Организации. Предстоящий саммит в Самарканде также будет содействовать укреплению роли ОТГ в качестве востребованной и перспективной международной структуры.

Сегодня уровень всестороннего взаимодействия, достигнутый в рамках Организации тюркских государств, внушает большой оптимизм. Но его реальный потенциал гораздо выше.

В основе стратегии развития Организации тюркских государств – дальнейшая приверженность принципам инклюзивности и открытости. Процветание тюркского пространства всегда обеспечивалось благодаря широкому диалогу, способности и готовности наших народов перенимать самое лучшее у своих соседей и партнеров. Именно это - залог успешного развития Организации, укрепления ее авторитета на мировой арене. Тюркские государства учитывая их исторический опыт, уникальное географическое положение на стыке Азии и Европы, могут и должны играть роль моста, объединяющего цивилизации, страны и народы во имя конструктивного сотрудничества и всеобщего прогресса. Визитной карточкой Организации тюркских государств остается безусловное уважение огромного разнообразия мира.

На наш взгляд, перспективным направлением в рамках ОТГ является расширение экономических связей и объемов взаимной торговли. Укрепление экономики должно осуществляться посредством реализации совместных проектов, улучшения инфраструктуры и не только. Эта цель также соответствует стратегическому документу «Видение Тюркского мира-2040», принятому на Стамбульском саммите в 2021-м.

Подобные процессы региональной интеграции напрямую связаны с обеспечением общности мышления народов и наций. Это позволит сформировать систему коллективной безопасности в регионе, предотвратить нападения, угрожающие развитию этнополитических и социальных процессов, бороться с экстремистскими идеями, регулировать справедливое

использование водных ресурсов, внести важный вклад в устранение экологических проблем.

Следует отметить, что в деятельности лидеров государств региона приоритетом является поддержание мира, обеспечение позитивного развития этносоциальных процессов и для этого определение аспектов, присутствующих в истории, культуре и духовности народов региона. Весь регион в национальном и региональном мышлении представляет собой положительную ситуацию.

На земле Узбекистана с древнейших времен проживали представители разных национальностей, обменивались знаниями, вели торговлю. Гостеприимство, радушие, доброжелательность и, в буквальном смысле, великодушие являются давними традициями узбекского народа.

Межнациональное и межконфессиональное согласие, царящее в нашей стране, явление происходящее не само по себе, а результат национальной политики проводимой государством.

Одним словом, проводимые сегодня конституционные реформы имеют ни с чем не сравнимое значение для развития нашего народа и нашей страны, обладая следующими положительными моментами. Нет сомнения, что они служат всестороннему определению воли народа в управлении человеческим достоинством, государственными и общественными делами, определению конституционно-правового статуса современных социально-экономических отношений, дальнейшему повышению положения и престижа Нового Узбекистана. в мировом сообществе.

В целом сегодня в нашей стране граждане разных национальностей имеют широкие возможности для обеспечения своего активного участия в социально-экономической, политико-правовой и духовно-просветительской жизни, реализации своей национальной идентичности и сохранения своих этнических ценностей. Это, в свою очередь, в Узбекистане, – это всестороннее мировоззрение, сформированное на основе межнационального согласия и религиозной толерантности, богатого исторического и духовного наследия, национальных ценностей, обычаев и традиций, а также всестороннее мировоззрение, сформированное на основе общечеловеческих ценностей. ценности, современные технологии и научные достижения, она направлена на образование следующего поколения, а также служит обеспечению мира и стабильности.

Сегодня, с уверенностью можно сказать, что возведены крепкие и надёжные мосты дружбы между Узбекистаном и Азербайджаном. Узы дружбы, взаимные торговые и культурные связи народов Узбекистана и Азербайджана берут давно, которые продолжают и сегодня оставаться значимым фактором плодотворного взаимодействия между Узбекистаном и Азербайджаном.

Наши страны высоко ценят и дорожат традиционно дружественными отношениями, основанными на принципах взаимопонимания, доверия и уважения интересов друг друга.

Уверен, что проводимые такого рода мероприятия, станут новой эпохой в развитии дружественных отношений между нашими странами и наши отношения будут крепнуть с каждым годом. Желаю крепкого здоровья, дальнейшего процветания и успехов.

Список литературы:

1. <https://daryo.uz/k/2022/11/08/turkiy-davlatlar-tashkiloti-qanday-tashkilot-va-u-nima-uc-hun-kerak>. Data obrasheniya. 08.11.2023.
2. Туркий давлатлар ташкилоти: Янги тузилманинг турк дунёсига таъсири. <https://www.uzanalytics.com/xalqaromunosabat/9834/>. Мурोजаат қилинган сана. 20.10.2023.
3. Туркий давлатлар ташкилотига кимлар киради. <https://sputniknews.uz/20231103/turkiy-davlatlar-tashkilotiga-kimlar-kiradi-40682948.html> Мурोजаат қилинган сана. 10.11.2023.

ПОЛИТИКА ГЕЙДАРА АЛИЕВА И ИЛЬХАМА АЛИЕВА В ОБЛАСТИ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И РАЗВИТИЕ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ГОРОДА ШУША

Сугра Оруджева

Национальный Музей Истории Азербайджана, экскурсовод,
докторант кафедры «Источниковедения, историографии и методики» БГУ
sugrau@mail.ru

Научный руководитель: доцент Айдын Мамедов

Ключевые слова: *Азербайджан, Карабах, Шуша, Гейдар Алиев, Ильхам Алиев, охрана культурного наследия*

Açar sözlər: *Azərbaycan, Qarabağ, Şuşa, Heydər Əliyev, İlham Əliyev, mədəni irsin mühafizəsi*

Keywords: *Azerbaijan, Karabakh, Shusha, Heydar Aliyev, Ilham Aliyev, the protection of cultural heritage*

Шуша всегда была колыбелью в исторической географии и общественно-политической жизни Азербайджана, ее значение заявляли известные люди. "Шуша не только для жителей Шуши, но и для всех азербайджанцев, каждого гражданина, любящего свою Родину и свой народ, Шуша-дорогой город, дорогая земля, дорогой замок, дорогой памятник". Эти слова общенационального лидера Азербайджана Гейдара Алиева помогают нам понять значение Шуши. В истории каждой страны есть такие

личности, которые своей деятельностью вписали свое имя золотыми буквами в историю народа, к которому они принадлежат. В истории азербайджанского народа и в решении судьбоносных вопросов было много исторических личностей, выдающихся политиков и государственных деятелей. Среди таких исторических личностей особую роль играет Гейдар Алиев - выдающийся государственный деятель, политик мирового масштаба, получивший звание общенационального лидера азербайджанского народа. Как и в период первого руководства Азербайджана (1969-1982 гг.), так и в период нашей независимости, благодаря большому вниманию, заботе и мудрым решениям Великого лидера Гейдара Алиева к нашему культурному наследию, была проделана большая работа в охране наших памятников, и были предприняты необходимые шаги по обогащению правовой базы в соответствующей сфере.

В тезисе содержится информация об истории Карабаха, особенно о городе Шуша, культурной столицы Азербайджана. Следует отметить, что Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев подписал распоряжение об объявлении города Шуша в Карабахе культурной столицей Азербайджана. Эта работа иллюстрирует события, имевшие важные места в истории Карабаха, в том числе и Шуши, начиная с момента образования и заканчивая современным периодом. Основная цель данного исследования заключается в представлении политики национального лидера Гейдара Алиева для восстановления города Шуша. Выбор этой темы связан со значимостью Карабаха, который является неотъемлемой частью Азербайджана. Это делает исследуемую работу актуальной. В истории азербайджанского народа особая роль принадлежит выдающемуся государственному деятелю, всемирно известному политику Гейдару Алиеву, получившему звание общенационального лидера азербайджанского народа. Гейдар Алиев сыграл важную роль в возрождении городов и районов Карабаха. Результаты исследования дают полное представление о мерах, принятых для восстановления жемчужины Азербайджана предпринятыми национальным лидером Гейдаром Алиевым. В ходе исследования была использована различная научная литература на разных языках.

Общенациональный лидер Гейдар Алиев за все время своего руководства страной, проделал важную работу в области изучения истории нашего народа, сохранения его исторического и культурного наследия. Если связать деятельность Гейдара Алиева с исторической географией, то мы увидим, что его деятельность неопенима в сохранении исторической географии Карабаха. Эта статья написана в основном в этом направлении. Следует сначала отметить понятие исторической географии. Историческая география как наука изучает историко-географическое положение той или иной территории, страны в определенный исторический период. Историческая география начиналась как наука на пересечении географии и исто-

рии. Во время своего развития он традиционно был тесно связан с топонимикой, этнографией, рядом других научных дисциплин. Историческая география конкретизирует наши исторические концепции в хронологическом порядке и связывает их с определенными территориями. Поэтому историческая география раскрывает характеристику физической, экономической, политической географии той или иной страны в различные периоды ее развития. В настоящее время историческая география как самостоятельная наука включает в себя следующие основные элементы: физическая география, география населения, экономическая география, политическая география и культурная география. Культурная география изучает ареалы религий, объекты культурно-исторического значения и т.д. Методологическая база исторической географии включает в себя большинство методов, используемых в исторических исследованиях. К ним относятся, в частности, анализ-синтез и сравнительно-исторические методы, ретроспективный анализ, статистический метод наблюдения, картографический метод исследования [7, с.5].

Отметим, что предотвращение разрушения Шуши, одного из признанных культурных центров Азербайджана, и возрождение города стало возможным после прихода к власти Гейдара Алиева в 1969 году. С приходом общенационального лидера к политической власти в Азербайджане было положено конец безразличному отношению к нашим историческим, археологическим, архитектурным памятникам, возросла вера в будущее нашего народа, имеющего древнюю и богатую историю. Изменилось отношение к исследованию наших исторических реалий, к нашим природным ресурсам, материально-культурным памятникам. Деятельность Гейдара Алиева по отдельным аспектам развития истории, археологии, этнографии Азербайджана и сегодня является источником исследований, нуждающихся в серьезном изучении учеными. Отметим лишь, что в конце июля - начале августа 1982 года во время визита первого секретаря ЦК Коммунистической партии Азербайджана Гейдара Алиева произошло много важных событий. Гейдар Алиев принял участие в фестивале поэзии имени Моллы Панаха Вагифа и открытии памятника Хуршудбану Натаван. Гейдар Алиев, всегда проявлявший внимание и заботу о городе Шуша, в ходе визита особо отметил важность сохранения древних ландшафтов города и нашей истории. Великий лидер сыграл важную роль в увековечивании памяти исторических личностей Карабаха.

Карабах - древнейшее место для человечества. Прежде всего, следует отметить, что слово “Карабах”, которое переводится с азербайджанского как “Черный сад”, доказывает, что эта земля исторически принадлежит Азербайджану. Карабах занимает особое место и играет особую роль в истории Азербайджана. Этот регион нашей страны является одним из самых древних мест обитания в мире. На его территории были обнаружены

памятники древнейших времен. Челюстная кость первобытного человека из Азыха по имени азыхантроп была найдена в Азыхской пещере в 1968 году [4, с.25]. Значительные изменения в истории Карабаха произошли в VII-IX веках, с оккупацией Арабским халифатом, в результате чего большинство населения приняло ислам. Карабах был частью различных мусульманских государств, таких как Саджиды, Салариды, Шаддадиды, Атабеки, Хулагиды, Гарагоюнлу, Аггоюнлу, которые пришли на смену друг друга в Азербайджане. Государство Сефевидов было создано в 1501 году, что положило начало централизации всех азербайджанских земель. Один из четырех бекларбекств, основанных Сефевидами, назывался Карабахский или Гянджинский бекларбек.

Создание Карабахского ханства, образование города Шуша и начало его истории, которая является самым дорогим и великим историческим уголком Азербайджана [3, с.45]. Карабахское ханство было основано в 1747 году Панахалы-ханом Джаванширом. Панахали хан Джаваншир создал город и крепость Шуша; это великий памятник, созданный азербайджанским народом и нашими предками, не просто город, а великий исторический памятник [5, с.34]. В этом городе вокруг него была создана великая культура, культурное наследие и героические примеры азербайджанского народа с многовековой историей [2, с. 98]. “Шуша не только для жителей Шуши, для всех азербайджанцев, каждого гражданина, который любит свою родину и свой народ за это, Шуша - дорогой город, дорогая земля, дорогая крепость, дорогой памятник”. Эти слова, сказанные национальным лидером Азербайджана Гейдаром Алиевым, помогают нам понять значение Шуши. Во время правления сына Панахали-хана, Ибрагим-хана, Карабахское ханство стало еще более могущественным. Ибрагим-хан подписал договор с командующим русскими войсками Цициановым в Куракчае в 1805 году [6, с.54]. Согласно Куракчайскому договору, Карабахское ханство было присоединено к России. Курекчайский договор является одним из важнейших документов, свидетельствующих о том, что Карабах, включая его горный регион, исторически принадлежал азербайджанскому народу. 28 мая 1918 года, после почти 100-летнего правления Россией, азербайджанский народ основал новое независимое государство на Севере Азербайджана, которое имело большое значение для сегодняшнего Азербайджана [1, с.88]. Эта Республика просуществовала недолго, в 1920 году в апреле была установлена советская власть. Эта зависимость продолжалась до 1991 года, к счастью, была создана Азербайджанская Республика. С объявлением о своей независимости Новая республика начала проводить различные реформы. Наша Родина, расположенная в чрезвычайно геостратегически выгодном районе, с ее богатыми подземными и наземными ресурсами, привлекла внимание врагов и заставила их ступить на нашу родину. Время от времени храбрецы родины сражались

на смерть со старым врагом, и даже удалось сохранить территориальную целостность нашей страны. Конечно, борьба людей за выживание - это очень трудный, комплексный и многогранный процесс. Таким образом, речь идет о неисчерпаемости человеческой жизни, ее внутреннем духовном мире, бесконечности ее потенциала.

В конце 80-х - начале 90-х годов XX века Армения открыто предъявила территориальные претензии на исторические земли Азербайджана и предприняла военную агрессию против нашей страны. Город Шуша был оккупирован армянскими вооруженными формированиями 8 мая 1992 года. Армяне не только захватили эти территории, но и разрушили памятники культуры, здания, их главной целью была очистить Азербайджанскую историю. Это продлилось недолго. 44-дневная война стала поворотным периодом в истории Азербайджана. Азербайджанские территории были возвращены [10]. Следует отметить об Отечественной войне, особенно о ее значении и последствиях. Все мы ждали этого события примерно в течение 30 лет, чтобы вернуть наши земли. К сожалению, мы достигли цели, но это обошло нам тысячами шехидами, которых мы никогда не забудем. Я хочу дать краткую информацию о начале и продолжении войны. Отечественная война началась 27 сентября 2020 года и продолжалась 44 дня. Значение этих дней велико. За этот короткий промежуток времени были спасены наши памятники, разрушенные дома, степи, сады. На мой взгляд, наконец-то мы можем сказать, что эта победа продемонстрировала миру мощь азербайджанского народа, его лидера и армии. Следует отметить, что все должны знать, что Карабах - это часть Азербайджана. В распоряжении, принятым Президентом Азербайджанской Республики Ильхама Алиева, отмечается, что целью объявления города Шуша “культурной столицей” является восстановление исторического облика города Шуша, его былой славы, воссоединение с традиционной богатой культурной жизнью, а также продвижение города на международной арене как шедевра многовековой богатой культуры, архитектуры и градостроительства Азербайджана. Все люди, которые были изгнаны со своих земель в соответствии с распоряжением Президента Азербайджанской Республики, вернутся на свою родину.

Первые шаги Великой Победы Азербайджан услышал 8 ноября 2020 года, в первые часы освобождения Шуши, жемчужины Карабаха. Да, спасение нашей древней родины проложило путь к нашей полной победе. У врага не было другого выбора, кроме как поднять белый флаг и капитулировать. В боях весь мир ясно увидел решимость азербайджанского народа, боеспособность азербайджанской армии. Было подтверждено, насколько наш патриотичный народ поддерживает своего президента и тесно сплачивается вокруг него.

“Шуша - один из уникальных культурных центров Азербайджана. Естественно, это город, который отличается своей красотой и великолепием нашей национальной архитектуры. Это драгоценный памятник его искусства. Всегда сохраняя наши национальные и духовные ценности и музыкальные традиции, Шуша, будучи центром Карабахского ханства, прошла богатый путь, пока не утвердилась как город важного экономического, политического и культурного значения, сыгравший особую роль в жизни страны. Он известен как колыбель азербайджанского мугама”, - эти слова были сказаны Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым.

Шушинская декларация от 15 июня 2021 года - сотрудничество между Азербайджаном и Турцией в политической, экономической и военной сферах получило дальнейшее продолжение после подписания 15 июня президентами Ильхамом Алиевым и Реджепом Тайипом Эрдоганом. Эта декларация рассматривала очень важный способ сотрудничества между двумя братскими странами в различных направлениях, включая экономическое, культурное, политическое, социальное. Что касается перспектив дальнейшего расширения и развития азербайджано-турецких союзнических отношений, то в тексте декларации перечислены пути, которыми это будет осуществляться. В документе определены сферы существующего и перспективного сотрудничества - военно-политическая, военно-техническая, торгово-экономическая, гуманитарная [8, с.15]. И последние приведенные слова, сказанные Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым, доказали суть Шуши. Шуша является ключевым городом в Карабахском регионе благодаря своему географическому положению и историческому значению как одного из крупнейших культурных, экономических и административных центров Азербайджана. На протяжении многих лет наши поэты писали стихи о чудесном Карабахе и его колыбели музыки и поэзии — Шуше. Сегодня каждый горожанин пишет стихи в честь Шуши. Потому что Шуша, будучи жемчужиной не только Азербайджана, но и всего Кавказа, является колыбелью нашей культуры, сердцем нашей страны, поющим мугам. Сегодня город Шуша восстанавливает свой собственный исторический и культурный облик. В настоящее время город в целом реконструируется. Правительство Азербайджана уделяло большое внимание сохранению всех следов и наследий древней истории региона.

Список литературы:

1. Abdullayev M. *History of Azerbaijan*. Baki: Baki Universiteti, 2017, 398.
2. Bayramov A. *Şuşa-Azərbaycanın mədəniyyəti və tarixi incisidir*. Baki: Nağıl evi. 2002, 601.
3. Hacıyev N. *Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər*. Baki: Gənclik, 2005, 192.
4. Hüseynov, M. *Uzaq daş dövrü*. Baki: Gənclik, 1973, 72.

5. Hüseynov Y. *Qarabağnamələr Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi*. Bakı: Elm, 2007, 216.
6. Yeşilot O. *Karabağ: Dünü, Bugünü, Yarını*. Türkiyə: Selenge yayınları, 2021, 517.
7. Жекулин, В. *Историческая география: предмет и задачи*. Ленинград: Наука, 1982, 224.
8. Кузнецов О. *Война и Мир: Карабах полгода спустя*. Москва: IRS- Наследие, 2021, 40.
9. 44 gün sürən Vətən Müharibəsi (II Qarabağ müharibəsi). Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunun məlumatı/Elektron resurs URL: <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi>, 10.09.23

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ПРЕТЕНЗИИ АРМЕНИИ К АЗЕРБАЙДЖАНУ: ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ КОНФЛИКТЫ, ИСТОРИЧЕСКИЕ ФАЛЬСИФИКАЦИИ, ИНФОРМАЦИОННАЯ БОРЬБА

Вафа Кулиева

Научно-культурный центр Государственного Историко-Архитектурного
Заповедника Ичеришехер, доктор исторических наук
vquliyeva@mail.ru

Ключевые слова: фальсификация, Западный Азербайджан, мусульманское духовенство, Царская Россия, вакфы, концепция

Açar sözlər: saxtalaşdırma, Qərbi Azərbaycan, müsəlman ruhaniliyi, Çar Rusiyası, vəqflər, konsepsiya

Key words: falsification, West Azerbaijan, Muslim clergy, Tsarist Russia, waqfs, concept

Территориальные претензии армян к Азербайджану имеют свою предысторию 200-летней давности. Исторически сложилось так, что армяне являлись одним из немногих народов, который не имел своей государственности и на протяжении веков, армянское национальное сознание формировалось на основании стремления во что бы то ни стало обрести эту государственность. Для этого прежде всего необходимо было «научно» доказать, что армяне являются самой древней нацией на земле, берущей начало от Ноя и когда-то обладали огромным государством, которое простиралось на территории между трех морей Черным, Средиземным и Каспийским и именовалось «Великой Арменией». Бесспорно, эта пропаганда преследовала две цели: во-первых, внушить армянам веру в свое бывшее величие и во-вторых, «научно» обосновать будущие агрессивные действия. Ведь воссоздавать т.н. «Великую Армению» они собирались на территориях сопредельных Азербайджана, Грузии и Турции. Причём во

все исторические периоды находились люди, которые служили этой армянской идеи, в том числе и не из числа армян.

Т.н. «армянский вопрос», который окрылил армян и придал им уверенность в скорейшем осуществлении их мечты был выдвинут на повестку дня Англией в середине XIX века и преследовал цель разрушить Османскую Империю, но получив от турок остров Кипр Англия забыла про армян.

Переселенческая политика России, которая сопровождалась массовым переселением армян из Ирана и Турции на Южный Кавказ на азербайджанские территории преследовала цель христианизации Кавказа и прежде всего охватывала территории, граничащие с мусульманскими Ираном и Турцией. Россия пыталась создать буфер между мусульманским населением Империи и сопредельными мусульманскими странами, таким образом, пытаясь обезопасить свои южные границы. «Водрузить христианский крест на развалинах исламизма» таков был основной лозунг, которым руководствовалась Российская Империя, проводя политику выживания мусульманского населения Южного Кавказа и заселяя освободившиеся территории армянами. Процесс этот принял такие широкие масштабы, что В.Л.Величко писал о «противодействии радикальными мерами арменизации Кавказа». Эта идея потерпела фиаско, потому-что очень прочные позиции в обществе занимало мусульманское духовенство. Оно владело огромным вакфным имуществом, которое было наследственным и приносило огромные доходы. Образование и судопроизводство также находилось в руках мусульманского духовенства. Таким образом, мусульманское духовенство было финансово независимым и обладало огромной социальной базой, что превращало его в мощную политическую силу, с которой царизм не мог не считаться.

Первое армянское государственное образование на Южном Кавказе было создано большевиками в 1920 году на азербайджанских землях Иреванской губернии и Зангезура. Для новообразованной Армянской Республики была написана история, которая явилась сфальсифицированной историей Азербайджана. Впервые концепция истории Южного Кавказа была разработана И.П.Петрушевским в его труде «Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв.» изданной в Ленинграде (Санкт-Петербург) в 1949 году, где история Азербайджана выдается за историю Армении. Налицо фальсификация истории Азербайджана.

Анализ средневековых источников, данных эпиграфики, архивных материалов доказывает, что на протяжении всего периода средневековья вплоть до 1920 года на территории, где сегодня располагается Армянская Республика никакого самостоятельного армянского государства не существовало. Эта территория являлась составной частью территории Азер-

байджана и именовалась Чухур-Саад. Документы свидетельствуют о том, что в период средневековья крупными землевладельцами здесь являлись азербайджанские феодалы, мусульманское духовенство. Землевладение было наследственным и передавалось из поколения в поколение на протяжении столетий. Армяне в этот исторический период проживали на этой территории в виде общины причем весьма малочисленной и были переселены сюда шахом Аббасом с территории Ирана.

В армянской исторической литературе советского периода наблюдается фальсификация истории Азербайджана и попытка представить историю Азербайджана как историю Армении. С этой целью подтасовываются факты, источники, арменизируются памятники материальной культуры, архитектурные памятники периода средневековья, изменяются наименования населённых пунктов азербайджано - тюркского происхождения с целью стереть с лица Южного Кавказа следы азербайджанцев и азербайджанской культуры.

Фальсификации, в основном касаются территории Западного Азербайджана, а именно территории, где сегодня располагается Армянская Республика. Присваивается история средневековых азербайджанских государств Кара-коюнлу, Ак-коюнлу, Сефевидов посредством искажения средневековых источников, а именно указов правителей этих государств с включением в переводы не имеющих в оригиналах слов и словосочетаний.

Анализ источников, как средневековых, так и эпиграфических и архивных позволяет заключить, что на территории, где сегодня располагается Армянская Республика до 1920 года никакого самостоятельного армянского государственного образования не существовало и это историческая территория Азербайджана.

Список литературы:

1. Карапетян С. Памятники армянской культуры в зоне Нагорного Карабаха. Ереван, 2000 г.
2. Нейматова М.С. Еще раз об урудских памятниках Зангазура. Известия АН АЗ.ССР. Серия истории, философии и права, 1985, №4.
3. Нейматова М.С. О некоторых эпиграфических памятниках в зоне Мегри Арм.ССР. Итоги полевых археологических и этнографических исследований за 1972 год в Азерб.ССР. тезисы. Баку, 1973 г.
4. Папазян А.Д. Персидские документы Матенадарана. I указы, выпуск II / 1601-1650 гг./ Ереван, 1959 г.
5. Папазян А.Д. Персидские документы Матенадарана. 1956 г.
6. Папазян А.Д. Персидские документы Матенадарана. Ереван, 1968 г.
7. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении. Ленинград, 1949 г.
8. Рахмани А. Азербайджан в конце XVI-и в XVII вв. Баку, 1981 г.

**TÜRK DÜNYASI: ORTAQ TARİXİ-MƏDƏNİ DƏYƏRLƏR,
MÜASİR REALLIQLAR VƏ GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ**

**I BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN
MATERİALLARI**

19-20 dekabr 2023 / Bakı, Azərbaycan

**TURKIC WORLD: MUTUAL HISTORICAL AND CULTURAL
WORTHS, MODERN REALITIES AND VISION FOR THE FUTURE**

**1st INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
MATERIALS**

19-20 december 2023 / Baku, Azerbaijan

Redaktə edənlər: Zəhra İslamova,
Zərifə Nəzirli

Çapa hazırlayan: Ulduz Paşayeva

BAKİ - 2024

Nəşriyyat direktoru: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova
Operatorlar: Həmidə Bağirova, Nurdan Məmmədova

Çapa imzalanmışdır: 15.05.2024
Kağız formatı: 70x100 1/8, ş.ç.v. 41,25 ç.v.
Sifariş: 678
Sayı 50 ədəd
“Füyuzat” nəşriyyatında çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26
Tel.: 055 850-98-69